

Абдулла
ҚОДИРИЙ

Ҷўткан кунлар
I

Абдулла
ҚОДИРИЙ

Ўткан кунлар

«Ўйлаб юрган рўмонимни ёзиб битирсам, китоб бўлиб чиқса, қўрқаманки, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»ни ҳеч ким ўқимай қўядими дейман».

Ушбу беш жилдлик тўплам нашри улуғ адиб Абдулла Қодирий – Жулқунбой таваллудининг 124 йиллигига ҳамда унинг қалбидаги яна бир гўзалликнинг қоғоздаги акси бўлгучи, лекин ёзилмай унинг бағрида кеткан ўша «Амир Умархон канизи» асарининг хотирасига бағишланади.

Абдулла ҚОДИРИЙ

I

Ҳатикан кунлар

*Ўзбеклар турмишидан
тарихий румон*

Тошкент
Info Capital Group
2017

УЎК: 821.512.133-31

КБК: 84(5У)6

Қ 53

Қодирий, Абдулла.

Ўткан кунлар: роман. Абдулла Қодирий. Сўзбоши муаллифи Иброҳим Ғафуров. – Т.: «Info Capital Group», 2017. – 488 б.

Севги кимларни йиғлатиб, кимларни куйдирмаган, дейсиз. Шарқ адабиёти дурдоналаридан ҳисобланмиш мазкур асарда муҳаббат ўзгача бадиий талқин қилинади. Шунингдек, ватанпарварлик, олижаноблик, вафо ва хиёнат, ҳавас ва ҳасад, замон талотўплари тилга олинади. Ҳам тарихий, ҳам адабий чизгилар, шоирона гўзал сўзлар, бетакрор тасвирий ифодалар, асар қаҳрамонлари тилидан айтилган ва бугунги кун ёшларининг тилида ҳам сеvimли ибораларга айланиб қолган оташин сўзлар... шубҳасиз, асарни ўқимасликнинг, қайта-қайта мутолаа қилмасликнинг иложи йўқ.

Абдулла Қодирийнинг «ўзбек романчилиги асосчиси» сифатида тан олинишига сабаб бўлган ушбу асар воқеалари тарихимизнинг бир кўриниши, муаллиф таъкидлаганидек, ўзбеклар турмушидан тарихий романдир.

Мутолаага шошилинг.

УЎК: 821.512.133-31

КБК: 84(5У)6

Китоб асарнинг 1926 йилги биринчи наشري асосида тайёрланди.

Барча ҳуқуқлар муҳофаза қилинган. Ушбу китоб худди шундай тарзда ва шаклда кўпайтирилиши, ундан нусха олиниши ва бошқача усулда тарқатилиши, жумладан, китобнинг фотонусхаси яратилиши ва Интернет тармоғига жойлаштирилиши қатъиян ман этилади.

ISBN 978-9943-4712-7-6

© Абдулла Қодирий, «Ўткан кунлар», 2017.

© «Info Capital Group», 2017.

ҚОДИРИЙ СИЙМОСИ

*Бизни қўйиб йироққа сабаб чопиб кетмишлар,
Ташлаб азми фироққа ажаб қочиб кетмишлар.*

Маҳатма

Бу Тошкентнинг энг пухта-пишиқ, режали, илдизи узоқ тарихий замонлар ва маконларга бориб тақалган хонадонларидан эди. Эл-юрт, маҳалла-қўй ўртасида катта обрў-эътибор қозонганди; албатта, обрў-эътиборга ҳеч қачон пуч ерда эришиб бўлмайди.

Хонадон аъзоларидан алпқомат сарбозлар, саркардалар, бинокор ва ёгочсоз усталар, давлатманд деҳқонлар, боғбонлар, дўкондорлар, савдогарлар, карвонбошилар, эл-юртнинг оқсоқоллари етишиб чиқардилар. Улар адолатсизликка йўл қўймайдиган, иймон-эътиқоддан оғишмайдиган, яхшиликка доим қайишадиган, қизиққон, ҳатто тажанг, чўрткесар одамлар эдилар. Қўллари ҳар ҳунарга келишар, диллари ҳам яхшиликларга пайваста эди, эл-юртга йўл кўрсатиш, тўғри маслаҳат беришга қодир эдилар.

Қодирмуҳаммад бобо даврининг ғоятда жўмард кишилари-дан эди. Ўсмирлик ва йигитлик чоғларида бошидан жуда кўп кечмишларни ўтказганди. Тошкент бекларининг энг атовли сарбозларидан бўлиб етишганди. Беклар энг мушкул, уқув ва идрок, довюраклик талаб қиладиган иш-юмушларни унга ишониншарди, ўтдан-сувдан ҳар доим омон чиқадиган йигит эди.

Фавқулодда азамат одам бўлганлигига ёрқин бир мисол: у Абдуллани етмиш икки ёшга кирган чоғида кўрганди. Ўғлига Абдулла деб исм қўйишига эса бошқа бир ғаройиб воқеа сабаб бўлганди.

Қодирмуҳаммад бобо бир куни илиқ кузақда офтобрўя айвонда аср намозидан сўнг Қуръон тиловат қилиб ўтирарди. У илгаридан Қуръоннинг Марям сурасини севар ва бот-бот ўқирди. Мана бугун ҳам Марямга Худонинг хабари келганда, у қалби ийиб кўз ёшларини тиёлмади, ҳиқиллаганча ўқийверди, «Қола инни абдуллоҳи Отониял Китаба ва жаъалани набиян ва жаъалани мубаракан...» оятига келганда, бирдан сергакланди ва ўқишдан тўхтаб ўйланганча тек қотди.

Айтди: «Мен Аллоҳнинг бандасиман. (У) менга Китоб (инжил) ато этди ва мени пайғамбар қилди, қаерда бўлсам яна мени баракотли қилди» (Марям, 30-31). Отам Ҳожимуҳаммад раҳматли менга Қодирмуҳаммад деб от қўйди... Аллоҳ мени сийлади, қадрли қилди. Хайриятки, Жосият бу кунларда пишиб турибдир... Худо хоҳласа, ўғил туғади... қудратингдан ўргилай... мана исм... ул ўғилнинг исмини Аллоҳдан сўрагайман... ҳа, Абдулла бўлгай, мен битиролмаган ишларни ул аржуманди замона битиргай, иншоаллоҳ! У тиззасидаги китобни жигарранг сахтиён жилдга солди-да, пешонасига босиб, сўнг ортидаги токчага қўйди.

Кузак қуёши афсонавий сарбозлардай мунтазам саф торган адл тераклар ортига ботиб борарди. Қодир бобо яна боғ юмушларини давом эттиргали ўрнидан қўзғалди. Аммо оят оҳанрабоси ҳеч хаёлидан кетмас, бу таассурот узоқ давом этди. Башорат ичида яшайдиган поктийнат одам эмасми, кўп ўтмаёқ унинг этагига янги туғилган чақалоқни солишди ва падар унга Абдулла деб от қўйди. Қуръон ўзи башорат қилиб тургандан сўнг амрини адо этмасинми? Қодирмуҳаммад бобо анчагача суюниб, «Китоб ато этди, Китоб ато этди», деб такрорлаб юрди. Ўглининг тақдири ўшанда Қодирмуҳаммад бобога худди ойнада кўрингандай бўлган экан...

...Адиб Қодирийнинг ҳаёти, асарлари, жуда катта миқёсда олиб борган ижтимоий-маданий фаолияти тўғрисида олимларнинг аллақанча тадқиқот китоблари, замондошларининг баҳарнав хотиралари битилган, аксар ўқувчиларимиз улардан етарлича хабардорлар. Бунинг устига ўтган асрнинг йигирманчи йилларидан то ҳанузгача бу улуғ адиб ижодиётининг қирралари ва хусусиятлари борасида адабиётшунослиқда ранг-баранг баҳслар тулаган, чўғи сўнган эмас, алангалар дам кўтарилиб, дам пасайиб туради, лекин ҳозирги адабиётшунослиқ-

нинг илғор намояндалари бўлиб ўтган баҳсларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб, ўз одил баҳосини беришга муяссар бўлди. Адолатни тиклади ва жойига қўйди. Бу жиҳатдан улуғ адибнинг муносиб фарзанди ёзувчи Ҳабибулла Қодирийнинг жуда катта ва узоқ изланишлари натижасида юзага чиққан хотира китоби, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Тоҳир Малик, Баҳодир Карим, Шухрат Ризаев сингари синчков, ҳалол адиб-тадқиқотчиларнинг илмий-бадиий асарлари, асл матнларни тиклаш, зарур изоҳлар билан таъминлаган ҳолда нашр қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари ҳар томонлама таҳсинга лойиқдир.

Ўткир Ҳошимов, Хайридин Султон, Тоҳир Малик каби бир қатор адибларнинг теран таҳлил ва талқинларини ўқиганда улуг ёзувчи маҳоратининг такрорланмас қирралари ҳақида кутилмаган тасаввурлар ҳосил қиламиз, инсоний хусусиятларининг чўнг қатламларига янада чуқурроқ кириб боргандай бўламиз. Қодирий ҳақида XX асрнинг то 60-йилларигача бўлиб ўтган беҳад шармандаларча баҳсу мунозараларнинг мараз вайроналари узра янги, озод, жасорат сўраб ўтирмайдиган, балки виждон-иймон амри билан дадил ишлайверадиганлар бадиий-илмий тафаккурнинг том ориф қасрларини яратаверади-лар деб, тоза умидлана турамиз, албатта! Қодирий қиёфасига чизгилар! Қанчалар улуг масъулият кўринади бу сўзларда! Биз – янги замонларнинг кишилари учун Абдулла Қодирий таржимаи ҳолининг жуда кўп томонлари, саҳифалари номаълум. Масалан, болалик чоғларида у маҳаллий эски мактабда бошланғич таълимни олганлигини манбалардан ўқиб билганмиз. Аммо у ўша эски маҳалла гузаридаги мактабда қандай ўқиганлиги, нималарни ўқиганлиги, илмга қандай қизиқишлари тугилганлиги ва шаклланганлиги, мактабга бирга қатнаган ёр-биродарлари, уни ўқитган домласи, хуллас, Қодирий маҳаллий мактабда қандай равишу ҳолда бўлганлигини мутлақо билмаймиз. Кейинроқ унинг рус-тузем деб аталмиш ярим европача усулдаги мактабда, ундан сўнг, ҳаммадан муҳимроғи, мадрасаларда, хусусан, Абулқосим мадрасасида қандай таҳсил олганлиги, кимлар унга устозлик қилгани-ю қандай уфқлар кўз ўнгида гавдалана бошлагани ва яна унинг ҳаёти худди мана шу даври доирасида кечган воқеалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Гувоҳликлар йўқ, далолатлар қолмаган. Аммо одамнинг билгиси кела-

ди, ибратлар олгиси келади, улуғ инсон ва адиб, афсонавор курашчи ҳақидаги тасаввурларимизни бойитгимиз келади. Улуғ, ибратли одамларимиз ҳақида жуда-жуда оз нарсаларни билемиз. Қаердан ўрнашган бизга бу эътиборсизлик! Инсоннинг шахсий тарихига менсимай қарашлик, ўта-ўта ҳафсаласизлик, парвосизлик! Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида рус-тузем мактабида болакай Абдуллани айрим фанлардан ўқитган икки муаллимнинг номлари ўша замон кишилари гувоҳликларида келтирилади. Ёш Абдулла жуда тийрак ва ўта қизиқувчан бўлганлиги, китоблар ўқишга ўчлиги ҳақида бир қанча маълумотлар бор. Жосият бибининг айтишларига қараганда, ёш Абдулланинг қўлидан қоғоз-қалам тушмас, кичкина бўла туриб катта-катта китобларни қўлтиқлаб юрар, кўчаларнинг деворлари, эшик-дарвозаларига ҳам ёзиб-чизиб машқ қилаверарди. У шундай қўлтиқлаб юрадиган катта китоблар орасида Навоий, Саъдий, Ҳофиз, Машраб, Хувайдо, Сўфи Оллоёр, «Ҳурилиқо», «Чор дарвеш», «Рустами дoston», «Жамшид», «Искандарнома» сингарилар бўларди. Ёш Қодирийнинг юрагига китоб ишқи мустаҳкам ўрнашганди. У ёш чоғларидан Қуръон ва ҳадисларни шариллатиб ўқийверар, хотираси ғоятда кучли, зеҳни ўткир, саҳифа-саҳифа сўзларни ёд айтаверарди. Рус-тузем мактабида унинг хотираси янада чиниқди, турли-туман луғатлар билан ошно тутинди. Хотиранинг чиниқиши, ҳажмининг кенгайиши унда шу билан маҳкам боғлиқ бошқа бир қимматли хусусиятнинг кучайишига олиб келди. У таажжубланарли даражада тез фикрларди. Русча, арабча, форсча сўзларнинг бадалларини тез ва аниқ топар, бу унга ғоятда завқли, қизиқ туюлар, ранг-баранг сўзлар дунёси уни ўзига мафтун қилар, сўзларнинг маъноларини чақишга жуда ишқибоз эди.

Ёш Қодирийда ким аввало адабиёт, бадиий адабиёт, гўзал сўзга, илм-фанга, қадим жафокаш Туркистон тарихига қизиқиш уйғотдидикин? Ҳабибулла Қодирий тилга олган маълумотларга қараганда, ўша пайтлардаги Тошканд маданий-маърифий ҳаётида сезиларли ўрин ҳамда мавқе, обрў-эътиборга эга Тавалло, Камий, Мискин, Хислат сингари шоирлар Қодирийлар хонадони билан ёр-биродар, қариндош-уруғчилик ришталари билан боғлангандилар. Улар Қодирмуҳаммад бобони тарихий бир шахс, ҳатто қаҳрамон деб билар ва ҳурматини жойига қўяр, тез-тез уни кўргани келар, суҳбатларини соғинишар ва эъзозлардилар.

Уйдирмалар иш эмас. Кимга керак уйдирмалар! Аммо ёзувчилар уйдирмалар ичида ҳам яшайдилар, Пушкин каби уйдирмалар устида кўз ёшларини ҳам тўкиб ўтирадилар. Во ажабо! Ёзувчилик бениҳоя ғаройиб бир хунар-да! Аммо биз Қодирий ҳақида уйдирмалар тўқимоқчи эмасмиз асло! Фақат айрим ҳолларда фараз усулидан фойдаланмоқчимиз. Коинотни тушунтиришда эҳтимоллик назариясидан муваффақият билан фойдаланишади-ку, ахир. Ҳа, эҳтимолликдан келиб чиқиб фараз қилмоқчимиз. Фараз керак! Рост, фараз ҳақиқат бўлолмайди. Аммо ҳақиқатнинг манзилини анча яқинлаштиради. Бутунлай номаълумликдан ҳар қалай фараз яхшироқ. Фараз ҳуқуқидан фойдаланиб биз ёш Қодирийда адабиётга ҳавасни шу уч нажиб зот – Тавалло, Камий, Мискин уйғотишган, унинг илк машқларини кўришган, йўл-йўриқлар кўрсатишган ва ҳатто матбуот дунёсига олиб киришган, Беҳбудий, Мунавварқори ҳазратлари, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Авлоний ва бошқа таниқли кишилар ўзларининг нашрлари билан таништиришган эди. Ажаб эмаски, ёш Қодирийнинг илк шеърлари Камий ва айниқса, Таваллонинг шеърларига ғоятда ҳамоҳанг, усул ва мавзу, ўз ечимларига кўра ғоятда ўхшаш ҳамда яқин. Булар ёш Қодирийга устозлик қилдилар, деб баралла айтиш мумкин. У, айниқса, Беҳбудийнинг мақолаларига ошуфта бўлди. «Падаркуш»нинг ҳаяжонлари таъсирида у бир ҳафта ўтириб биринчи драмаси «Бахтсиз куёв»ни ёзди. Бундан шундай завқландики, ҳеч нари-бериси йўқ. Пьеса узоққа бормаи, сахнада ўйналди ва ёш Қодирийга катта шуҳрат келтирди; унинг номи Тошкандагина эмас, Туркистонда ва бошқа ўлкаларда ҳам танилди. Қодирий ўшанда «энди мусанниф бўлдимов», деб ўйлаб суюнган эди. «Бахтсиз куёв»нинг тили ғоят ширали, ёқимли ва энг муҳими, оддий кишиларга тушунарли эди. Уларнинг ўзлари шундай тилда сўзлашар ва шунинг учун юракларига жуда яқин олардилар. Унда кўтарилган маиший, ахлоқий, миллий масалалар ўша вақтларда ҳақиқатан одамлар қалбига яқин, уларни қаттиқ ўйлатарди. Қодирийнинг бирин-кетин чиққан «Жувонбоз», «Улоқда», «Жинлар базми» ҳикоялари жамоатчиликнинг эътиборига тушди. Бир нарсани таъкидлаб ўтайликки, ушбу илк реалистик-маърифий асарларнинг воқеалари, қаҳрамонлари дам сайин ишонтириб, ўз борлиғига жазб этиб боради. Ўтган асрда Андре Стиль деган француз адиби «адабиёт нима

фойда келтиради?» деган саволга жавоб бераркан, «биз одамларга гўзал тонг ваъда қилолмаймиз, аммо уларни барвақт уйғотишимиз мумкин», деб айтган эди. Албатта, бадий адабиёт одамларнинг қўйини пуч ёнғоқ билан тўлдирмаслиги керак, одамларни ҳавойи орзулар, ҳавойи сўзлар билан лақиллатишдан ўзини тийиши керак. Ҳақиқатан, унинг энг олижаноб вазифаларидан бири – одамларни ҳаётга ундаш, барвақт уйғотиш. Ўтган аср арафаси ва бошида бизнинг маорифчи тараққийпарварларимиз колониализмнинг янги халқаро шароитида истибдод остида қолган мазлум халқни ўз иллатларини таниб олиш, ўз олдига янги йирик ижтимоий, сиёсий, маърифий, маданий, ахлоқий мақсад ҳамда вазифалар қўйиши, яъни ўзини ва аъмолларини охир-оқибат тугал англаб олишига эришишни энг катта ва муҳим ижтимоий-сиёсий иш деб қараган, бутун куч-қудратлари, салоҳиятларини ана шунга сафарбар қилган эдилар. Қодирий ўн саккиз ёшга кирганда мана шуларни тўла ўз маслаги этиб танлади. Сал ўтмай бу маслак тараққийпарварлик ҳамда миллатпарварлик билан бойиб, эътиқод ва онгли дунёқараш тусини олди. XX асрнинг 17-йилларидан сўнг ушбу ортга қайтмас эътиқод ҳамда дунёқараш мағзига замон тақозоси билан социализм ва демократизм ғоялари кириб келиб мустаҳкам ўрнашди. Ёзувчилар кўпинча ўткир кузатувчи бўладилар. Ёзувчи бўлишлари учун кўпинча уларга шу кузатувчиликнинг ўзи кифоя қилади. Кузатувчи ёзувчилар одатда воқеликка фаол аралашмайдилар. Аммо Абдулла Қодирий ва унинг теварагидаги маслакдошлари фақат кузатувчи эмасдилар. Ҳолбуки, Абдулла Қодирий табиатан теран кузатувчанлик салоҳиятига эга эди. Лекин ҳеч қачон фақат кузатувчанлик билан чекланиб юрмасди. У муборизнинг муносиб фарзанди – ҳаёт жабҳаларининг фаол иштирокчиси ва фаол таъсир кўрсатувчиси, таъсир юргизувчиси эди. Ўша давр ҳаётининг қайси бир томонини олиб қараманг, у жамият, халқ ҳаёти марраларида жон куйдирувчилик билан иштирок этганлигини кўрамиз. Сарбознинг ўглида ғайрат ва шижоат тугма эди. Бунинг устига тақдир унга тайёрлаган нарсаларни кўринг. Қисқа бир вақт ичида метрополияда 1905, 1917 йил февраль, октябрь инқилоблари рўй берди, шу давр ичида Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетди ва бунда Россия ҳам қон кечишга мажбур бўлди. Бу – Қодирийнинг ўн икки – йигирма уч ёшлари: маҳал-

ла-гузар мактаби, рус-тузем мактаби, мадраса таълими: рус, араб, форс, турк, қадимги туркий тилни қунт билан ўрганиш ва ҳар томонлама эгаллаш даври. Ўз даврининг барча матбуоти-ни диққат билан кузатиш, Россия, Туркия, Қрим, Озарбайжон, Эрон, Ҳиндистон, Татаристондан келаётган нашрларни битта қўймай ўқиш, ўлка тарихи қатламларига қизиқиш, Тошканднинг барча китобдорлари билан танишиш, улар билан яқиндан ошначилик, ҳамкорлик, ҳар куни шаҳарнинг барча эски ва янги китоб дўконлари, расталарини канда қилмай кезиш ва қадим Тошкандни синчиклаб ўрганиш – мана ёш Қодирийни 1905–1917 йиллар орасида қаттиқ қовурган, пишитган, чиниқтирган, қатлам-қатлам билимлар келтирган, ижтимоий-инсоний-маданий муҳит! Мана шуларга кўра биз Қодирийни гарчи русники бўлса ҳам, уч инқилобнинг маҳсули, натижаси, таъбир жоиз бўлса, фарзанди деб айта оламиз. Ҳатто ғойибона эса-да, биринчи жаҳон муҳорабасида ҳам қатнашди, дея оламиз, зеро, бу жасур йигитнинг хаёли қонли жанглар кетаётган майдонларда эди. Бу хаёллар кейинчалик машҳур Обид кетмоннинг тақдир чизиқларида ҳам маълум даражада ўз аксини топди. Қодирийнинг характеридан келиб чиқадиган бўлсак, у ўтмиш ота-боболар тарихига қаттиқ қизиқаркан, тарихий китобларни мук тушиб ўқиш билан бир вақтда у Тошканднинг етти улуғвор тепаларини айланиб чиқди, бу тепаларда қадимдан қоровул қўрғонлари бўлар, улар шаҳар ҳимоясида сергак турардилар. Сирдарё, Чирчиқ, Оҳангарон дарёлари бўйларини уларнинг ҳар иккала соҳиллари бўйлаб пойи пиёда ўтди, қадим шахрстонлар харобаларини кўрди, улар вайроналарида узоқ-узоқ хаёлга ботиб ўтирди: булардан мақсад ота юрт ғояси, руҳини шимириш, баданига сингдириш эди. У гоҳ ёлғиз, гоҳ аҳли дил дўстлари билан Тошканднинг ҳаёт томири бўлган Бўзсув, Бўржар, Салор, Дархон, Анҳор, Кайковуз (халқ тилида Калковуз), Захариқ, Золариқларни бошдан-оёқ пиёда босиб ўтди, хонлар замонларидан қолган қадим мевазор боғлар, шаҳарликларнинг Тошканд теварагида, Чимкент, Сайрам, Авлиёота, Пискент, Паркент, Хўжакент, Хондайлик, Хумсон, Оҳангарон, Олмалиқ сингари обод кентларда барпо қилган бепоён боғлари, экинзорлари, истироҳатгоҳлари, отчопарлари, жанггоҳларини, бозорларини ҳормай-толмай айланди: шунда яхлит юрт туйғуси жону бағрида пайдо бўлди, шунда у ота-боболар юрти муҳаб-

бати нималигини аён билди ва аён ҳис қилди, ўқиган турли тарих китоблари ва айниқса, «Мунтаҳаб ат-таворих», «Сайланган тарихлар китоби» ва «Тарихи жадидаи Тошканд» янада тушунарли бўлди. (Муҳаммадҳакимхон тўра ҳамда Муҳаммад Солиҳнинг машхур тарихий асарлари). Ёш адибда тарих ва юрт туйғуси туғёнга келди!

Инқилоблар даврлари адиблари алғов-далғовлар ичида муттасил яшаганлари учунмикин, халқнинг ҳолини чуқурроқ тушунадилар, ижтимоий тўлқинларда фаолроқ қатнашадилар, ранг-баранг гоёларни илгари сурувчанроқ, баҳсларга берилувчанроқ ва ўз фикр-аъмолларида қатъиятлироқ, жанговар позицияларда саботлироқ турадилар. XIX аср авваллари француз инқилоблари даврларида ижодлари гуркираган Александр Дюма, Виктор Гюго, Стендалда мана шундай кенг миқёсларда қанотларини уфқларга ёзиб, маданият ва адабиёт яратиш ҳодисаларини кўриш мумкин. Улар жамият ва тарихга кучли таъсир кўрсатадиган улугвор эпопеялар яратган эдилар француз инқилоблари замонларида. Франция, албатта, эркин қироллик мамлакати эди; Ўзбекистон эса истибдод занжирида яшарди. Дюманинг эркин парвозлари билан, қолаверса, «Уч сарбоз» билан ёки Гюгонинг «93-йил»и билан истибдод исканжасидаги, фикрлари ва ихтиёри занжирланган Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и ё «Меҳробдан чаён»ини тўлақонли чогиштириш қийин. Талантларнинг табиатида қариндошлик, яқинлик бор эсада, лекин бари бир бадий ёндашувларнинг миқёслари тугал бошқача. Аммо миллатнинг шаклланишидаги, ўзини тарихан англаб етишидаги ролига, аҳамиятига кўра, инқилоблар вақтининг ёдгорликлари бўлганига кўра бу асарлар жаҳон адабиёти саҳнасида ёнма-ён туради. Бу асарлар мабодо саодатли тасодиф билан француз тилига, айтайлик, улуғ Айтматовнинг «Жамила»си ёки «Биринчи муаллим»и сифати даражасида ёрқин ва ҳаққоний таржима қилиниб, нашр этилганда, айтайлик, Луи Арагон миқёсидаги адиб француз ўқувчиларининг эътиборини уларга қаратганда эди, балки Қодирий асарлари ҳам «Уч сарбоз» каби ҳали-ҳанузгача зўр қизиқиш билан ўқилиб келинмоқда бўларди... Аммо бу ҳам бир адабий фараз-да... Ўрнига ва вақтига қараб эҳтимолдан узоқ бўлмаган фикрни айтиш айб эмасдир, балким. Хусусан, мен Қодирий романларини ҳаётининг турли фаслларида қандай муккамдан кетиб ўқиган бўл-

сам, «Уч сарбоз», ё «Қизил ва қора», ё «Парма ибодатхонаси», ё Валтър Скоттнинг «Қора валломат» ё «Квентин Дорвард» сингари улуг романларини шундай бош кўтармай мутолаа қилганман. Мана шу қизиқиб, мук тушиб ўқиш бу асарларни яқинлаштирмайдими, тенглаштирмайдими? Аммо миллат тақдирида ўйнаган ролининг миқёсига қараганда «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» улардан кўра анча юсакроқ, адабиётнинг ижтимоий қимматига кўркамроқ жавоб беради. Ҳа, Абдулла Қодирий, ҳақиқатан ҳам, уч рус инқилоби юзага чиқарган, уч инқилоб ёзувчиси. Шунинг учун унинг юрагида социалистик ғояларнинг анча чуқур ўрнашганлигига табиий инқилобий ҳол деб қарамоқ жоиз. Унинг тақдирида, уч инқилоб юзага чиқарган бир қатор рус адиблари (мисол учун Михаил Булгаков, Михаил Зощенко...) тақдирларида ҳам ўхшашликлар кузатилади... Буларни ва жумладан, Қодирийни шу инқилоблар ёзувчи қилиб етиштирди.

Ёш Қодирий 1914 йилнинг жазирама иссиқ кунларидан бирида «Садои Туркистон» таҳририятига унинг ношири ва муҳаррири Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Хўжаев)ни кўргани боради. Убайдулла ўша вақтлар Саратов университетиде ўқиб, адвокат бўлган, фикр-мулоҳазаси кенг, оддий халққа ва она диёрига қайишадиган етук инсонлардан бири, балки биринчисига айланаётган эди. У Туркистон зиёлиларининг етакчиси Мунавварқори Абдурашидхоновга яқин маслакдош, Абдурашидхонов унинг ёрқин истеъдодини кўриб, дарҳол Тошканднинг зиёли доираларига олиб кирган, уни янги йўналишдаги газета очишга рағбатлантирганди. Убайдулла Қодирийни ўзининг чоғроқ, лекин шинам, жуда озода, батартиб хонасида тонгдай чарақлаб кутиб олди, ўрнидан пешвоз турди: у Қодирийни Туркистоннинг келажаги улуғ, энг истеъдодли ёшларидан бири сифатида танирди, эъзозларди. Умуман, у мамлакат истиқболини шундай ёшларнинг қўлида деб қаттиқ ишонар ва иложи борича уларни жамиятнинг турли ишларига тортиб, юзага чиқаришга жиддий ҳаракат қиларди. Ёзаётган публицистик мақолалари ҳам кўпинча шу руҳда бўлар ва ёшларнинг равнақини кўзларди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Убайдулла меҳмонига газетанинг бугун тайёр бўлган, қоғоз ва ранг-бўёқ хиди гуркираб анқиб турган янги сонини узатди. Қодирий дарҳол саҳифаларга ташналик ва ютоқлик билан кўз югуртир-

ди. Кўзи ҳаммадан бурун сарлавҳаси жуда таниқли қилиб берилган «Дўхтур Муҳаммадиёр»га тушди. Муаллифи – Абдулҳамид Сулаймоний. Хурсандликдан Қодирийнинг юраги гумуриб кетди. Бир оз илгарироқ у худди шу газетада шу муаллифнинг «Қурбони жаҳолат» деган гоятда фикрчан ва ҳиссиётчан ҳикоясини ўқиб жуда таъсирланган эди.

«– Андижондан, ҳали ўсмир йигитча. Аммо жуда бошқача! Талант! – деди Убайдулла. – Танишмисиз? Танишиб олинг. Сизга жуда яқин. Бу ерга чақирмоқчимиз. Шаҳди зўр. Ўқиб боринг, бир неча сонда чиқади. Ҳикояси худди романдай ўқилади. Бутун ғояларимиз мужассам. У қўйган масалалар ҳали кўп замонлар ҳаётимизнинг кун тартибидан тушмайди. Толстойни эшитганмисиз? Толстой ҳам шундай эрта бошлаган, лекин кўп замон ўзига, талантига ишонмай юрган, кейин ўзини мунтазам суратда чин ёзувчи бўлишга ҳозирлаган...».

– Чамаси, бу йигитчада гап кўп, – деди Абдулла, – унда минг йиллик мўсафиднинг ақли ва юз минглаган шундай ёшларнинг шижоати сезилади. Аллоҳ бошини омон қилсин. Мен Толстой ҳазратларини домлам Пудовкиндан эшитиб эдим. Ул ҳазрат бизга Гоголь, Пушкин, Толстой, Крилов сингари русларнинг улуғларини анча батафсил сўйлаган эди. Мен икки йил бурун граф Толстойнинг чорнинг Кавказни босиб олиши воқеаларига бағишланган «Кавказ асири» ва «Ҳожимурод» деган китобларини ўқигандим. Ҳам рус тилини чуқурроқ ўрганиш, ҳам улуғ адибдан тушунча олиш, ҳам истибдод сиёсатига адиблар қандай муносабатда бўлганликларини билиш мақсадида... «Ҳожимурод» ёзилгандан ўттиз йил кейин, граф Толстой қазо қилгандан сўнг ўн иккинчи йилдагина кўп қисқартирилиб чиққан экан. Қисқартирилган бўлса ҳам, виждон билан ёзилганлиги аниқ сезилиб туради...

– Сизга ҳали айтишга улгурганим йўқ эди... – деб сўзини давом эттирди Убайдулла. – Мен 1909 йилда Толстой ҳазратларига бир мактуб ёзганман ўша Саратовдалиқ пайтларимда. Ёвузликка қаршилик кўрсатмасликнинг хавфи ва катта зарари тўғрисида... Бир ой ўтмасданоқ ҳазрат жавоб хати жўнатдилар... сизга керак бўлиб қолиши мумкин, ижозат берсангиз, шу табаррук зот хатининг охирини ўқиб берай. Қачондир сизга ўқиб беришим керак деб, яқинда қоғозларим орасидан чиқариб қўйиб эдим. «Сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри

йўналишга мумкин қадар яқинроқ юришга интилиш – бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқинроқ бўлишга интилиш инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...».

– «Ахлоқий идеал» дедингизми? – миясининг қаватларида бирдан алланарса ярқ этиб ёришиб сўради Қодирий.

Фасихлик билан секин сўйлайдиган, аммо сўйлаганига ишонтирадиган Убайдулла жилмайиб турар, худди ўзи кутган нарса юз бергандек, хурсандчилигини яширмасди.

– Нима экан, у ахлоқий идеал? Мабодо маънавий хусн эмасми? – деди яна бироз ўйланиб туриб Абдулла.

– Баракалла. Шундай деса ҳам бўлади. Ахлоқ ҳақида энг юксак тушунча, – деди бироз аниқлик киритиб Убайдулла. – Буни ўзимизнинг Навоий идеаллари билан чоғиштириб кўринг. Инсониятнинг энг ориф ақл эгалари ҳамма вақт ахлоқ идеалига интилиб, бу идеалнинг марғуб намуналарини яратганлар...

Қодирий бу фикрнинг залворидан бирпас индамай ўтирди: «Бунинг ҳақида обдан ўйламоғим керак экан», деб ўйлади, сўнг кетиш фурсати келганлигини англади, ўрнидан кўзгалди.

«Ғояти зийрак», ялт этиб ўтди ичидан Убайдулланинг.

– Якшанба боққа чиқинг, – деди Қодирий чехрасидан хаёл шарпаси аримай. – Қори акамиз ҳам бўладилар. Авлоний домла ҳам келадилар ва яна аллақанча шоири замон. Дадам соғинганлар.

– Бош устига, – деди Убайдулла яқин одамлар ўртасидагина бўладиган бир назокату навозиш билан, – бу матбуотлар сизлар учун-да, қатнашиб туришни қанда қилмасиз, – деб қўйди охирида Убайдулла. «Албатта», – деб жавобан лутф қилди Қодирий.

Ташқарига чиқиб, кимсасиз теракзор хиёбондан оҳиста юриб бораркан, сабри чидамай газетани очиб, «Дўхтур Муҳаммадиёр»га тез кўз югуртира кетди. Сўнг беихтиёр улкан бир оқтерак тагида тўхтади. Хиёбоннинг икки четида тераклар остидан ариқда шалдир-шалдир қилиб сув оқар, ажиб салқини юзга ёқимли уриб турарди. У ҳикояни охиригача ўқиди, «аҳа» деб, бошини мамнун силкитди: «Бўлар экан-ку! Шундай таъсирли ёзса бўларкан-ку. Ҳаммамизнинг орзу-хаёлларимизни тилга олибди. Тилни қаранг. Худди улугъ ёзувчилардай ёзади. Аммо чақириқлари, мурожаатлари ва айниқса, жамъиятларни

кўплаб тузиш ва уларга аҳоли қатламларини, ёшларни жалб қилиш ҳақидаги фикрлари жуда фойдали. Ҳозир бизнинг юртимиз шунга жуда ҳам муҳтож. Аммо булар бари бир шиор-да. Аслида-ку бадий адабиётга шиорнинг сира ҳожати йўқ. Аммо инқилобий даврларда чақириқ, шиор, мурожаатлар жуда ҳам асқотса керак. Фитратлар, Сулаймонийлар, Айнийлар кўплаб келаверсинлар. Шиор уйғотишга чаққон-да, биродар, – деди у кимгадир мурожаат қилгандай бўлиб. «Э-э, Тошкандда бўлсалар Сулаймонийни бизникига ҳам ола келинг, деб айтмабман. Шояд ўзларининг эсларига келса...»

У Авлонийнинг «Турон» жамиятига аъзо бўлиб кирган, унинг мажлисларини қолдирмай қатнашарди. Ҳозир жамиятлар устида яна ҳам чуқурроқ ва ҳар томонлама ўйлашга қарор қилиб қўйди. Шу тобда у Пудовкиннинг огзидан эшитган граф Толстойнинг бир гапини ҳам эслади: «Тарихий нарсалар ёзаётганимда, мен энг майда тафсилотларигача воқеликка содиқ бўлишни севаман», – деган экан Лев Толстой «Ҳожимурод»ни ёзиб тугатгач. Қодирий буни қандай эслаб қолганига ҳайрон бўлди. Толстой ҳақида гап кетгани учун эсимга тушди, шекилли. Отам хонликларнинг воқеалари, уруш-низо, можаролари, ишқ саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилсалар, икки гапнинг бирида рост, рост деб турадилар. Толстой гапининг маъноси шу бўлса, эҳтимол.

Бу суҳбатда айтилган фикрлар Қодирий учун кутилмаганда жуда кучли таъсир қувватига эга бўлди. «Маънавий ҳусн» тўғрисидаги гап тўғри «Ўткан кунлар»га кирди. У «ахлоқ идеали» ҳақидаги тушунчанинг табдили бўлмаганда ҳам, лекин кутилмаган гўзал топилдиқ каби роман қаҳрамонларининг қалбларини ҳам, чеҳраларини ҳам ёритди, қолаверса, «ахлоқ идеали» томон шуълалар таратди. Ахир, Қодирий «маънавий ҳусн» ва толстойча «ахлоқ идеали»ни кидирмадими бу романда. Шу идеаллар қандай бўлишини нозик қочиримлар билан кўрсатмадими ушбу ўзбекларнинг биринчи эпопеясида. Халқ буни юрак-юракдан сизди ва бир умрга севди, менталитетининг узвий қисми сифатида ўзлаштирди. «Меҳробдан чаён»да бу идеалнинг бадий ифодаси янада нозиклашди. «Маънавий ҳусн» ва «ахлоқ идеали»ни фақат ва фақат ҳаёт шароитларидагина кўрсатиш жоиз. Аксинча у қуруқ бир сўз бўлиб қолади. Афлотун, Суқрот, Арасту, Форобийдан тортиб ҳозирги кунлар-

гача қанчадан-қанча улуғвор сўзлар ҳамон қуруқ сўз ҳолида турибди. Ҳа, уларни ҳаёт билан суғоришга тўғри келади. Фалсафага ҳеч ким ишонмаслигининг сабаби унинг қуруқлигида. Аммо ўта эҳтиросли файласуфлар ҳам бўлсалар керак...

1914 йилдан Қодирий халқ ҳаётидан катта эпик асар ёзишга мунтазам тайёргарлик кўришга киришди. Қодирийнинг мадрасада шинам ҳужраси бор эди. У мадраса китобхонасидан тарих китобларини олиб, уззукун то қоронғи тушгунча мутолаа қилар, уларда келтирилган воқеаларни отасининг айтиб берганлари билан қиёслар, эл-юрт, гап-гаштаклар, мажолисларда эшитганларига чоғиштирар, яқин ўтган хонлар замонларининг асил ҳақиқатларининг тагига етмоқчи бўлар ва буларнинг барини дафтарларига қайд этиб борар, баъзан алоҳида-алоҳида эпизодлар ўз-ўзидан тўлалигича қоғозга тушарди. У бундан ҳадсиз завқланар, тўхтамай ёзгиси келаверар, фақат қоронғи тушиб бу фасиҳ ёзишдан тўхташга мажбур қиларди. Шунда у анча нарсалар бугун чала қолаётганидан чинакам ўқинарди. Маълум бир маънода бунга «Дўхтур Муҳаммадиёр»ни «Садои Туркистон»да сонма-сон ўқиб бориши ҳам сабаб бўлди. Асар воқеалари шундай катта масштабни қамраб олиши ва халққа ҳар томонлама кучли таъсир кўрсатоладиган қудратга эга бўлиши керак, деб ўйларди. Назарида, Сулаймонийнинг бу қутилмаган шоирона ўта жўшқин ташвиқот асарида Маҳмудхўжа Бехбудий ёки Фитратнинг йиғма образи яратилгандек, ҳозирги шароитнинг бадийий солномаси худди мана шундай бўлиши зарурдек эди. Қодирий Бехбудийни ҳинд миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси Моҳандас Ганди даражасидаги одам бўлади ва у Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатининг бошида туради, деб ўйларди. Унинг луғат ҳамда фикр бойлиги, фикрлар дунёсининг мавзунлиги, ҳаққониятига – ўзини ҳар қанча мустақил ижодкор деб билмасин, – беихтиёр муҳаббат ва ихлос билан эргашарди. У ўн тўртинчи йилгача ўқиган асарлари орасида Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси, турли мақолалари, «Сайёҳат хотиралари», Фитратнинг «Сайҳа» («Наъра»), «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусинда қилган мунозараси», «Ҳинд сайёҳи баёноти», Мунавварқори ҳамда Авлоний, Убайдулла Хўжаевнинг дастур ва манифест йўналишидаги мақолаларини биринчи уринга қўяр, ғоят қадрлар, улардаги

фикр йўналишларини ўзи ҳам давом эттиришга ошиқар ва интиларди. Мана, у севадиган миллий асарлар қаторига «Дўхтур Муҳаммадиёр» асарининг келиб қўшилиши унинг учун беҳад катта янгилик ва кашфиёт билан баробар бўлди. У биринчи марта шундан сўнг бизда ҳам янги миллий адабиёт яратила бошлади деган хаёлни бошидан ўтказди. Бу каби асарларнинг баъзан, қисса ва баъзан роман деб аталаётганига ҳам ажабланмади. Фақат мана шу қайноқ хитоб ва чин нидо билан йўғрилган асарлар ёнида энди ҳақиқий европача романлар ҳам юзага чиқиши керак. Ҳозир Россия, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Араб мамлакатлари, Озарбайжон, Татаристонда шунақа миллий озодлик ғояларини кўтараётган йирик романлар ёзилмоқда ва омманинг дунёқарашига кучли таъсир ўтказмоқда.

1905 йил рус инқилобидан сўнг дунёдаги қудратли давлатларнинг колониал сиёсати ҳам аста-секинлик билан ўзгаришга кирди. Қодирий буни газеталарда босилган мақолаларнинг тағзаминидан билиб оларди. У ниҳоятда зийрак ўқувчи, ҳақиқий ёзувчи-ўқувчи эди. У сиёсатнинг косаси тагидаги ним косаларни синчковлик билан уқарди. Қодирий йигирмани тўлдирганда мана шундай ўй-хаёлларга гарқ бўлиб юрар, катта давлатлар кичик давлатларни муттаҳам бўлиб босиб олаверса, ер юзида эркисизликда яшамоқнинг асти маъноси қолмайди. У 1905 йилдан то 1917 йил февралгача келажак фаолияти учун мустаҳкам замин ҳозирлади. 1917 йил февраль инқилоби воқеалари ёш Қодирийнинг ҳаётини мутлақо тезлаштириб юборди. Унинг атрофидаги бутун оламда «ХУРРИЯТ!» деган чакмоқдек садолар янграрди. «Наҳотки! Наҳотки! ХУРРИЯТ!» – деб тинмай такрорларди Қодирий. Ҳаёт беҳадду ҳисоб тезлашиб, жўшқинлашиб кетди. Қодирий худди доимо шундай ҳуррият замонларини кутгандек ва охир-оқибат келишини билгандек, руҳи тоғдек кўтарилиб жамоат ишларига шўнғиди. Қисмат шундай бурилиш чоғларида уни энг керакли одамларга дуч қилди: у Исмоил Обидий, Султонхўжа Қосимхўжаев сингари жамоат ва сиёсат ишларида фаол, обрў-эътиборли, ишчилар, мастеровойлар, хунармандлар, Эски шаҳар ва унинг аҳолисини беш қўлдай яхши биладиган ва ўша давр бошбошдоқликларида халқ оммасига яхши маслаҳат бера оладиган, адолатли, тўғри йўл кўрсатаоладиган халқ ичидан чиққан кишилар билан яқиндан танишди. Уларни Эски шаҳарда меҳнаткашлар билан олиб бо-

риладиган турли-туман инқилобий иш-юмушларга жалб этишди. У уларга мирзалик, саркотиблик қилди.

Қодирий бу инқилобни ўзи тукқан инқилобдай қабул қилди: чинакам хуррият шу деб ўйлади. Чунки унинг кўз ўнгида халқ ҳаракатга келмоқда эди. Лекин февраль инқилобидан сўнг октябрь ойидаёқ деярли барча давлат ишларини болшавойлар ўз қўллари ва жиловларига олдилар. Кадрлар танқислиги боис ва давлатчилик, сиёсатда ўта тажрибасизлик боис Қўқон мухторияти ҳам қисқа муддат ичида тор-мор қилинди. Андак жам бўлган кадрлар ҳам тиғи парронга учраб тўзиб кетдилар. Қодирий ана шундагина инқилоб ҳақиқий мунқалиблик, яъни ҳол-аҳволларнинг кутилмаганда тез-тез ўзгариб, айланиб туриши эканлигини англади. Аммо унинг кўз ўнгида кўп гаплар, ваъдалар бошқа-ю ишлар тамомила бошқа эканлиги ҳам қадам-бақадам аён бўла борди. Отасининг сарбозлиги қонида бор эмасми, у ҳатто халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилиб отлиқ соқчилар бўлинмасида шаҳар осойишталигини сақлашда ҳам жон куйдирди. Ақли кишилар ушбу милицияни ҳақиқий қуролланган миллий ҳарбий қисмларга айлантириш учун ҳукумат олдига масала қўйганларида ҳукумат бу муҳим ишни эътиборсиз қолдирди. Тўғрироғи ундан, яъни миллий мунтазам ҳарбий кучлар бўлишидан кўрқди. Шундан кейин Қодирий бу ишдан кетди. Унинг эътиқоди яна бир зарба еди. Эски шаҳар озиқ қўмитасида Султонхўжага ўринбосарлик қилди. Шу қўмитанинг газетасини чоп этишга киришди. Шундан сўнг унинг алангали қизғин матбуот фаолияти бошланди. Унинг тарғибот-ташвиқот мақолалари қарийб барча газета ва журналларда пайдо бўларди. Асосий таҳаллуси Жулқунбой шу йилларда халқ ўртасида кенг шухрат қозонди. Аммо шунча инқилобий воқеотларда қайнаб ҳам у ўзининг ёзувчилик ишини бир зум ҳам унутмади ва бир чеккага суриб қўймади. У ҳеч қачон ўз олдига сиёсий лавозимларга эришишни мақсад қилиб қўймаган эди. Менинг асосий ишим ёзувчилик, Худо менинг қисматимга шуни битган, дерди. У рус адиблари ичида Гоголни севиб ўқирди: унинг нозик ҳажвиёти, тилининг нозиклиги, тарихий фантастик қаҳрамонлари мойдай ёқарди. Гоголнинг «Дўстлар билан ёзишмалардан сайланмалар» деган ажойиб-ғаройиб асарини ўқиб, қаттиқ таъсирланган ва ўзига кўп нарсаларни олганди. Гоголнинг «Тарихни ўрганиш ҳақи-

да фикрлар» мақоласидан бир кўчирмани дафтарига қайд этиб қўйган эди: «Ҳамон гўдакликдан чиқмаётган инсониятнинг кенг бешиги Осиё ҳақида – ушбу улугвор тўнтаришлар замини – бунда кутилмаганда бирдан даҳшатли улугворлик билан халқлар юксалади ва кутилмаганда бирдан бошқа халқлар томонидан сўйиб ташланади; бунда шунчалар кўп қавмлар бири ортидан бири ҳеч қайтиб келмас бўлиб йўқолиб кеттилар; ҳолбуки ҳокимият шакллари, қавмларнинг руҳи ўша-ўша бир хил; ҳамон осиелик, ҳамон ўша-ўша вазмин, ўша-ўша мағрур; ўша-ўша бир зумда гуриллаб ёнади, эҳтирослари жўш уради, ўша-ўша тез танбалликка берилади ва неъматлар ичида турғун яшайди». Қодирий инқилобий талотумлар ичида ота-боболар ҳаёти ҳақида кўп ўйлайди. Гоголнинг сўзлари худди унинг кўз ўнгида рўй бераётган воқеаларни таърифлагандек. Хўш, бу турғунлик ва танбалликлардан қутулиш ва халос бўлишнинг чораси топилармикин? Ширкатлар, жамъиятлар, уюшмалар яхши, улар худди мактаблар, мадрасалар, университетлар каби халқни тарбиялайди, уюштиради, онгини ўстиради, жамиятга тааллуқли, мансублик туйғусини онгга сингдиради. Лекин онглар ва юракларга булардан ҳам кучлироқ таъсир қилувчи нарса борми, бўлса у нима? Европа файласуфи Ясперс: «Умуминсоният учун ягона эътиқод – фалсафий эътиқод бўлиши мумкин», дейди. Диний эътиқодлар одамларни ажратади, афзалликлар қидиради, гурурлантиради ва охир-оқибатда кимнинг дини афзалроқ деб ўртада низолар, хунрезликлар туғдиради. Қодирий хонликлар давридаги шафқатсиз ва ўта маъносиз хунрезликларни эслади. Қипчоқ қирғинлари, Қўқондаги Бухоро амири бошлаган қирғинлар, империянинг Ўрта Осиё ўлкаларига ва Тошкандга бостириб киришидаги қирғинлар, уларда тўкилган беҳисоб қонлар ҳали ҳам тутаб, буриқсиб турибди. Нима керак уларга?

Йўқ! Тамомила бошқача яшаш, тамомила бошқача яшаш таомиллари ва равишлари керак. Энг зўр таъсир кўрсатувчи маънавий қуроли керак! Бу қуроли фақат адабиёт бўлиши, фақат романлар, пьесалар, шеърлар, мақолалар бўлиши керак! Биз энди шундай маориф қуролини яратишдан бошқа чорамиз йўқ! Ўткан кунлардан сабоқ чиқариб янги кунларга ўтайлик. Чўлпон айтмоқчи, жандаларни энди бутунлай улоқтириб ташлайлик. Ота-боболар замонида – айниқса, Темур ва Бобур

замонларида – у замонлар қулдорлик ё феодализм дейилади-ми, матриархат ё патриархат дейдими, бундан қатъи назар ислом дини олиб кирган шариат ақида-аҳкомларининг таъсирига қарамай, одамлар айниқса қадимдан Туркистон деб аталган шу минтақаларда жуда табиий ҳаёт кечирар, табиий яшар, ер, қуёш, ой, ҳаво, ўт, сув, коинот ҳамда фаслларнинг ҳукмига кўнроқ қулоқ солардилар. Уларни чин маънода табиий одам деб аташ мумкин эди. Абдулла Қодирий ўзининг уч улуғ романида ота-боболар ҳаётининг табиийлигини тасвирлаб гавдалантиришни мақсад қилиб қўйди. Ҳар икки машҳур «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романида барча воқеаларнинг марказига уйланиш тугунини қўйди. Барча воқеалар, тарихларнинг бошида шу тугун турди. Барча коллизиялар шу тугунга келиб туташди, у ёки бу тарзда ечим топди. Тарихнинг бирча кир ва олижаноб йўлакларига шу тугун орқали кирилди, ўқувчини барча лабиринтлардан шу уйланиш шамчироғи олиб ўтди, қабоҳат нима, разолат нима, олижаноблик, эзгулик нима – ушбу уйланиш тугуни синовдан ўтказди. Абдулла Қодирий романларида уйланиш асосидаги тугунни кўптармоқли қилиб қуриш маҳорати алоҳида ажралиб туради. Уйланиш нияти орқали ишқ можаролари ва саргузаштлари ҳаракатга тушади. Уйланиш нияти орқали турли ахлоқий конфликтлар юзага чиқади. Уйланиш воситасида ранг-баранг миллий характерлар ўзини намоён этади. Уйланиш орқали ота-боболарнинг табиий жамиятидаги турли кучларнинг ўзаро муносабатлари ойдинланади. Уйланиш ғояси уларнинг барчасига ўз табиий шуъласини ташлаб туради. Уйланиш масаласига Абдулла Қодирий алоҳида диққат-эътибор ва қизиқиш билан қарайди. Бироз йиллар ўтиб у ҳатто Гоголнинг «Уйланиш» деган комедиясини ҳам ўзбекчалаштиради ва у миллий театрда муваффақият билан анча вақт ўйналади. Қизиқ бир ҳол: у илк шеърларидан бирини «Тўй» деб номлаган ва у «Садои Туркистон» газетасида 1915 йил 20 мартда босилиб чиққан эди. Ёш адиб ўшанда халқ мавийши турмушидаги ноёб, аммо одатий табиий ҳодисани кескин бир фикрий нуктага кўтариб, миллий ҳаётдаги жуда кўп иллатлар, айниқса қаншоқлик, жаҳолат, подонлик, ҳавойи орзуларни тўй исрофгарчиликлари ва шундан келиб чиқадиغان инсоний фожиалар билан боғлаб ифодалаганди:

Ишламас шундай ақлик киши
 Йуламас асло аҳли виждон тўй.
 Утса тўй бирла ёзу қишимиз
 Айлагай бизни ерга яксон тўй...

Бу ерда аксланган «ақли киши», «аҳли виждон» тушунчалари XX аср бошларида туғилиб келаётган янги мундарижали шеър, адабиётда уйғонаётган янги мазмунларни ифодаловчи тушунчалардир.

Бу шеър ёзилиб босилиб чиққан маҳалда ёш Қодирий эндигина йигирма бир ёшга тўлган, аммо ўз яғринида икки юз – уч юз йиллик оғирликларни кўтариб, юк залворини қаттиқ ҳис қила бошлаганди. Яна шу вақтда ёзилиб босилган «Аҳволимиз» шеърида Қодирий илк бора юрт зиёлиларига мурожат этади: ғайрат кўрсатиш ва уйғонишга чақиради. «Зиёли», «ғайрат», «уйғотиш», «адаб», «илм» сўзларини ғоя ифодаловчи сўзлар сифатида қўллайди. Ушбу тушунча-сўзлар ёш адибда туғилган тараққий ва маърифат билан боғлиқ ғояларнинг характерли калитлари эди. Биринчи шеърда айтилган «ақли киши» ҳамда «виждон аҳли» ўша пайтнинг оқартув матбуотидан келаётган тасодифий сўзлар эмас. Дарвоқе, XX аср бошларидаги матбуот: халқ нега қашшоқ, нега оми, нега мактаби, маорифи заиф ва ночор? – деган саволлар устида мунтазам, кескин бош қотириб, халқни қашшоқ қилган нарса бир чеккаси ортиқча харажатларга тўлиб-тошган тўй-маъракалар деган хулосага келган эди. Даврнинг барча адиб, шоир, журналистлари барча газета ва журналларда бу ҳақда аланғали чиқишлар қилардилар. Абдулла Қодирий «ақли кишилар» ва «аҳли виждон» олдида ҳамиша эъзоз-икром ва таъзимда бўлди, уларга эзгинликда қолган халқнинг гуллари ва раҳна-молари деб қаради, доимо улар билан яқин ҳамкорлик қилишга интилди. Унинг атрофида шу боисдан йигирманчи йиллар давомида мустақил фикрли, халқ ишига содиқ, маърифат ва эрк истаган ёрқин талантли фидокор кишилар йиғилди: Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Авлоний, Чўлпон, Мирмуҳсин, Элбек, Санжар Сиддиқ, Ашурали Зоҳирий, чунончи шундай замонасининг илғор эътиқодли чинакам иш одамлари эди. Қодирий улар билан яқиндан ҳамкорлик қилар, уларнинг ижодларига чин дилдан хайрихоҳ муносабат билдирар-

ди. «Аҳли виждон» ва «ақлли кишилар»ни Қодирий ҳеч қачон назардан қочирмасди. Қаранг, илк шеърда ифодалаган мана шу илк тушунчалар унинг бутун улкан ижоди саҳифаларида ўз бадий инкишофини топди, Обид кетмон сиймосида эса виждон ва ақл, ақлли иш, ақлли фаолият энг гўзал ҳаётий ҳақиқатга айланди. Қодирий илк миллатпарварлик ҳамда маърифатпарарлик, инсонпарварлик, юртпарварлик ғояларига охиригача изчил содиқ қолди. Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анвар, Обид кетмонларни мана шу олижаноб ғоялар бир-бирларига яқинлаштириб туради ва булар худди бир-бирларига қаратиб қўйилган улкан тошойналарни эслатади: бир-бирларини шуъласоз қилади ва шуълаларни ўзаро кучайтиради ва Катта Айқ юлдузларидай бир-бирлари билан мушаккал бўлиб, бадий туркум тусини олади ва мангу бодраб туради ва мангу ҳаракатида инсоний эътидол яратади. Ҳақиқатан ҳам, Обид кетмон сиймосида «ақлли киши» ва «аҳли виждон» юксак инсоний, ахлоқий бадий концепция тусини олди. Яна бир характерли ҳол шуки, даврнинг инқилобий руҳи ақлли киши ва виждон аҳлини кураш майдонига олиб чиқди, ҳамма соҳаларда миллий кадрлар мутлақо етишмаган бир тарихий шароитда ижтимоий ҳаётда ақлли ҳамда виждонли кишиларга эҳтиёж ва талаб бениҳоя катта бўлганди, илгари маориф ибтидоий даражада бўлгани, 1873 йилларда Аҳмади Дониш каби илмпарвар, ватанпарвар кишиларнинг маданият ва жамият тартибини маълум даражада европача изга солиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари бутунлай чиппака чиқиб, хонликларнинг чанг-тўзонлари қаро тупроғига қоришиб кетганлигидан инқилобий замонлар етиб келганда унинг миллий байроғини кўтарадиган қўллар бармоқ билан санарли даражада оз эканлиги жуда қаттиқ билинди. Виждон аҳли ва ақлли кишилар жамиятларнинг асосини ташкил этмас эканлар, тараққиёт йўлидаги тўсиқлар геометрик прогрессия билан кўпаяверади ва уларни буткул бартараф этиш тобора қийинлашади. Қодирий назарида виждон аҳли ва ақлли кишилар табиатан тараққийпарвар бўладилар ва бу йўлда жасорат билан иш кўрадилар. Жасорат Қодирий эътиқод қўйган учинчи ахлоқий идеал эди ва унинг қарашича ақлли кишилар ҳамда виждон аҳлининг ҳаммаси айни чоқда табиатан жасоратли одам, жасорат қудратига эга одам бўладилар. Айтинг, Анвар, Отабек, Юсуфбек ҳожи,

Обид кетмон ва ҳатто Тошпӯлод тажанг жасоратли кишилар эмасми бошдан-оёқ?! Абдулла Қодирий қаҳрамонлари даврнинг инқилобий умумжаҳоний суръатига бениҳоя уйғун ва мутаносиб эдилар. Шунинг учун ҳам инқилоблар даври одамлари уларни ўзларига яқин олдилар, улар сиймосида ўзларини кўрдилар, уларга эргашдилар, миллий қаҳрамонга, миллий ҳаракат идеалига айлантирдилар. Инқилоблар даври романтик эҳтирослар ва кўтаринкиликлардан холи бўлмади ҳеч қачон. Абдулла Қодирийнинг миллатга идеал намунаси бўла олган қаҳрамонларининг ҳиссиётлари ва кечинмалари тасвирида романтик ва ҳатто ўрни-ўрни билан сентиментал кўтаринкилик устун. Бу шоирона ҳиссиётчанлик ўқувчида ҳам ширин кечинмалар ва унутилмас туйғуларни жўштиради ва бу сиймолар ҳар бир юрак маънавий мулкидан то абад ўрин олади. 1923 йилга келиб Ўрта Осиё минтақасида шўролар миллий чегараланишни жорий қилганларидан сўнг аҳвол кескин ўзгарди. Миллий эркни бўғиш кучайгандан кучайди ва Ленин ўлимидан сўнг у ўта мафкуравий зўравонлик билан олиб борилди. Миллий эркпарвар зиёлиларни эски зиёли ва янги ёш зиёлиларга бўлиб ташладилар ва ёш зиёлиларни устод зиёлиларга қайраш, уларнинг орасига турли тўғонлар қўйишнинг ўта маккорона усулларидан фойдаландилар. Эсламай илож йўқ. 1915 йилда Убайдулла Хўжаев «Садои Туркистон» саҳифаларидан: «Болаларимизнинг бахтсизликларига кимлар сабаб? Тақдирми? Ўзимизми? Инсоф қилинг, оталар!» – деб ҳайқирганди. Ундан ўн йиллар илгарироқ эса Мунавварқори алам-оташга тўлиб «беҳамият ва бедиёнат оталар» ҳақида наъра тортган эди: «Ҳаммада изҳори ҳаққоният, бизларда асрори нафсоният, ҳаммада ғайрат ва ҳамият зуҳури, бизларда ихтилоф ва гафлат ҳузури» («Никоҳ тўғрисида», 1906 йил). Шўролар миллатга эрк ва мустақиллик бериш тўғрисидаги барча ваъдаларини унутиб, чегараланишдан сўнг гўё ўзларини миллатга эрк ва давлат бергандек қилиб кўрсатиб, ҳақиқий эрк ва ҳақиқий миллий адолат нималигини рўй-рост биладиган ва бунинг учун ҳеч қандай курашдан қайтмайдиган «эски зиёлилар»нинг вакилларини турли йўллар билан йўқотишга, одамларда уларга нисбатан нафрат уйғотишга, уларни гўё «халқ душмани», «миллатчи», «пантуркист» ва ҳоказо, ҳоказо деб ишонтиришга бутун давлатчилик машинаси-

нинг қудратини ишга солиб мунтазам ҳаракат қилди ва ўн йил ичида маҳв этишга муяссар бўлди. Абдулла Қодирий, юқорироқда қайд этганимиздек, фикри чақмоқдек тез, фикрлаши ҳам тез, воқеаларни дарров кенг қамраб олар, мамлакат ва халқ ҳаётини яхши билар, сиёсатнинг нишаби қаёққа қараб бурилганлигини жуда теран англади. Кўз ўнгидаги битта ҳақиқатдан бошқа кўп тармоқланган ҳақиқатларни келтириб чиқарар, сўзларни ҳаёт ҳақиқатлари билан тўқнаштирарди. Абдулла Қодирий қудратли давлат машинасига қарши ҳамма вақт очиқ-ошкор жангга чиқди, очиқ-ошкор жангга чақирди. Ўз таъбири билан айтганда, булбул ўрнига зағизғон, гул ўрнига қора тиканак бўлишга рози эди. «Шу кунгача маним мезоним – виждоним бўлиб келди, бундан сўнг ҳам жиловим ўшанинг қўлида. Демак, маним истиқболим таъмин қилингандир», – деб 1924 йилнинг баҳорида башорат қилганди («Дўстларга узрим»). Унинг назарида маърифатпарвар, тараққийпарвар, миллатпарвар илгор зиёлилар орзу ва умид қилган асос масалалардаги ўзгаришлардан асло дарак йўқ эди. Ўзгариш йўқ эди. «Ўзгаришка еттинчи йил, ҳамон бир чархни айлантирамиз»... матбуот фақат бир сўзни чайнайди, ғажийди», дейди юраги ўртаниб Қодирий («Ўртанган кўнгил ўртанса қўймас»). Шунда у ўзи ижодий асосини солган «Муштум», ўша даврнинг бошқа қатор газета-журналларида жуда ўткир ва ҳаддан ташқари аччиқ танқидий, ҳажвий, кулги мақолалар билан тез-тез чиқар, турли қиёфада ва тусда бўлган ўлардай буқаламун, мутаассиб, жоҳил ва юрт манфаатларига хиёнаткор кимсаларнинг башараларини фош қиларди. У юрт, халқ манфаатларидан келиб чиқиб ҳеч кимни риоя қилиб ўтирмасди. Ҳар қандай сўздан шамшир яхши, дейди қадим араб мақоли. Лекин Абдулла Қодирий яшаган ва ишлаган шароитда, ўткир ҳаққоний сўз миллионларнинг эътиборига тушар ва миллионларнинг онги, юрагини тарбияларди. Баъзан Қодирий ҳажвий, кулги сўзи кескинликда чегара билмасди, унга душманчилик ғаразларини ортқ даражада кучайтирарди. Унинг йигирманчи йиллар ўрталарида суд қилиниши, қамоқда ўтириб чиқишининг асл сабаблари шунда эди. Судда Қодирий суд ҳайъатига ҳажв нима, кулги асар нима ва нима учун ёзилади – тушунтиришга мажбур бўлганди. Ўзбек халқи ХХ асрнинг биринчи чорагида шундай ижтимоий-сиёсий, ма-

даний-иқтисодий ҳодисалар палласига кирдики, энди соддалик қилиш ярашмасди, у ҳалокат билан баробар эди, қуллик бўйинтуруғини илиб, яна бундан мамнун бўлиб, гўё ҳеч нарса билмагандай юриш билан баробар эди. Бу ниҳоятда хавфли эди. Қодирий бу ҳолдан ниҳоятда дилгир бўларди. У шу қуллик билан баробар, балки унинг сифати даражаси бўлган азал соддаликка қарши курашга отланди. У гоҳ чапани Тошпўлод тажанг қиёфасига кирди, гоҳ ўзини алланима бало деб тасаввур қилган такаббур мударрис Калвак махзум ролини ўйнади. Халққа ниҳоятда тушунарли миллий характерлар яратди. Уларнинг нигоҳи ва дунёқарашлари воситасида замона манзараларини чизди. Калвакнинг тили – имом, мударриснинг тили, бу тил ушбу мутаассиб тоифанинг калондимог товланишлари билан ял-ял ёнади. Чапани тажангнинг тили эса ундан қолишмайдиган даражада ёрқинроқ ва беҳад ифодалироқ. Мабодо дунёда миллий адабиётларда тугал инсоний характерлар бўлса, улар ҳам мана шу ғаройиб Калвак ва мана шу якто чапани Тошпўлод. Бадиий адабиётларда Айнийнинг судхўри, Гоголнинг эски дунё помешчиклари, Салтиков-Шчедриннинг генераллари худди мана шунақа бир услубда ноёб тарзда характерланган эди. Халқимиз узоқ пайтлар бу характерлардан завқланиб юрди ва гоҳ ўзини хон ҳарамининг ойнасида кўргандай бўлди. Ҳатто улуғ адиб зўравонлик билан 1937 йилда махв этилгандан сўнг ҳам Калвак махзумлар, Тошпўлод тажанглар халқ ичида яшайверди, уларнинг сўзлари халқ дилида янграйверди, санъат ўзининг қиличдан миллион карра устунроқ эканлигини ҳар дамда исбот қилаверди. Қодирий халқ учун янги йўналишдаги романлар, янги йўналишдаги характерлар, янги йўналишдаги бадиий услубларни кашф этди ва адабиётнинг таъсир қудратини беқиёс даражага кўтарди. Калвакни ҳам, Тошпўлод тажангни ҳам, Қодирий романларининг барча қаҳрамонларини ҳам тарихий-сиёсий жараёнлар дунёга келтирди. Уларда нодир ижтимоий жараёнларнинг жавҳари мужассамлашди. Юсуфбек ҳожида ментал донишмандлик ва жасорат, Отабекда энг яхши орзулар ва жасорат, эрк маънавияти мужассамлашганди. Раъно ва Анвар халқнинг энг тоза гуллари каби ҳаёт саҳнасига кириб келаётган янги жўшқин умидбахш ёшларнинг тимсоллари эди. Халқ уларни шундай қабул қилди ва ўзининг мангу

ғўзаллик арсеналига киритди. Уларда Абдулла Қодирийнинг эзгу ватанпарварлик орзулари бош кўтарганди.

Образга мужассамлашиш Абдулла Қодирийда фавқулодда талантнинг бир ёрқин қирраси эди. У ўз асарларининг барча қахрамонларини жуда яхши билар ва тушунар, тасаввур қиларди. Зеро, унинг кўз ўнгида, у билан бирга яқин ўтмишдан келаётган одамлар яшашарди. Абдулла Қодирийда қудратли эврилиш хусусияти бор эди. У Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар мирзо, Кумуш, Раъноларгина эмас, Зайнабу Ўзбекойим, Худоёру Раҳмату Ҳомиду Махдум ҳам бўлоларди, уларни фавқулодда яхши билар ва танирди, булар бари атрофидаги кишилар эди. Улар билан болалиқдан яхши таниш эди. Қодирийда образ ичига кириш шунчалар муқаммал эди. Дунё адабиётларининг энг буюк илк намунаси Ҳомернинг «Одиссея» достони бутун дунё халқларининг адабиётларини неча минг йиллардан бери илҳомлантириб келади, туганмас образлар, ғўзал сюжетлар моделлари, ранг-баранг характерлар хазинаси бўлиб ўзига эргаштиради, гарчи миқёслар ўзгача, замонлар, вазифалар, қарашлар бутунлай ўзгача – лекин «Ўткан кунлар» бир миллат адабиёти, балки туркий тиллар адабиётлари учун шундай «Одиссея» ролини ўйнаб келади. «Ўткан кунлар» миллий ҳаётнинг барча тармоқларига ўз рамзлари, ғоялари, поэтикаси билан кириб борди ва бу жараён тўхтаган эмас. У умуммиллий ҳаётга ҳар томонлама самарали таъсир кўрсатди. Ҳаммамиз севганмиз бу асарларни, ҳаммамиз чин дилдан муҳаббатларимизни изҳор этганмиз ва ҳамон андиша қиламиз: севгимизни етарли изҳор қила билмадик деб! Ҳаммамизнинг ички дунёмизда бу асарлар ва Қодирий жасорати инсонийлик, виждонийлик идеали бўлиб жойлашган. Инглизлар Шекспирни шундай ўзларига яқин олишади, испанлар Сервантесни, руслар Пушкинни, немислар Гёте, барча халқларнинг шундай бири-биридан кам бўлмаган даҳолари бор. Ўзбек Қодирийни шундай ўз юрагининг тубига жойлаган. У – кураш, виждон, эрк тимсоли. Маънавиятимиз, миллий адабий маънавиятимизнинг марказида Диёнат ва Виждон туради. Қодирий ҳар Сўзини Диёнат мезонига солган. Унинг битмас-туганмас маънавий қудрати мана шу ядрода мужассам! Ўқиб толиқасизми унинг асарларини, зеркиб қоласизми, бирон муносабат ила ўкинаси, иккиланасизми?

Одам ҳар қачон фақат бокира жасорат ва маънавият – маънавий ҳусн билан сарафроз. Ва маънавий ҳусн олдидагина шундай ҳис-туйғуларни бошидан кечиради. Гоголь Пушкин ҳақида «бу одамда Россия учун жуда кўп яхшилик йиғилиб келаётган эди», дейди. Қодирийга ҳам шу нисбатни бериш мумкин. Унда ўзбек халқи учун буюк яхшиликлар намоён эди. У: «Тўғри йўл қайси?» – деган саволга ҳаёт-мамот баробарида жавоб топди. Жавоҳарлаъл Неру ўз тарихининг бир эпизодида шундай сўзларни ёзади: «Унутмаслик керакки, поэзия ва проза ва умуман маданият бой-давлатманд синфларгагина тегишлидир. Шеърят ва маданиятга йўқсулнинг кулбасида жой йўқ, улар оч қорин учун мўлжалланмаган» (Неру. «Бутун жаҳон тарихига бир назар», М., 1983, 2-том, 313-бет). Қодирий эса романларини айнан йўқсуллар учун, уларнинг кулбалари учун мўлжаллаб ёзди. Олижаноб интилишлар авж олиб турган паллаларда айни йўқсуллар уни яхши тушуниб ва англаб етдилар ва юракдан севдилар, ардоқладилар. Наполеон бир пайтлар илк марта буюк Гёте билан учрашганда, беихтиёр: «Ана, одам!» – деб хитоб қилган экан. Қодирий ижодидан ҳали-ҳамон тўла баҳраманд ва баҳрадор халқимиз ҳамма вақт: «Ана, инсон! Ана Қодирий!» – деб юракдан нидога келади. Тараққийпарварлик ҳамда маърифатпарварлик ғоялари бугун ва келажакнинг ўлмас ғоялари. Улар Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг, барча маслақдошлари ва сафдошлари фаолиятининг мағзи-мағзига сингиб ётади, Қодирийнинг бу ҳаёт ғоялари асал қўшилган сутдай ҳар бир муҳаббатли жонга ўрнашади ва сўнг уни ҳеч қачон тарк этмайди. «Ўткан кунлар» билан худди қуёш бизнинг ёнимиздадай эди, «Меҳробдан чаён» билан қуёш биз билан биргадай эди, «Обид кетмон» билан қуёш худди ерни юмшатишга талпинган кетмонимизнинг юзига мангу ўрнашгандай эди.

У замонлар...

Қайда эди эндиги оқ саройлар, эндиги маърифат кўшклари ва қошоналари!

У замонлар...

Чорсудан Ўрдагача теракли кичкина тупроқ йўл эди, 1908-йилда конка гулдираб ўтмиш эди, сўнг гуррос солиб трамвай ўтди... Биргина шу теракли хиёбон шоҳ йўлимиз деб қувонардик... Эндилар у ҳақиқий шоҳйўл.

Ўзбекистон эндилар бир эмас, неча-нечалаб бундай шоҳ-йулларни босиб ҳеч мөнеликсиз жаҳонга чиқмоқда. Қодирийларнинг барча орзулари ушалмоқда.

Баъзан-баъзан: Қодирий жаидми, социалистми, демократми? – деб сўраб қолишади янги наслларнинг вакиллари.

Буларнинг энг афзали, деб жавоб бераман.

Қодирий – Қаҳрамон! – дейман.

Қодирий – Маҳатма!

Турк қўшиғида айтилгандек, укажон, сенинг йўлинг очиқ бўлсин!

Иброҳим ҒАҒУРОВ

ЎЗҒУЧИДАН

Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиришга,¹ халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таниширишига ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ўзмоқға ниятланганим ушбу – «Ўткан кунлар» янги замон рўмончилиғи билан танишиши йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги – ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонға чиқиши, аҳллрининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомулга юз тутиши табиғий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийға² қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзуғни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгуладим.

Абдулла Қодирий – Жулқунбой

¹ Янгармоқ – янгиланмоқ.

² Мозий – ўтмиш, ўтган замон.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1. Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли

1264-инчи ҳижрия¹, далв² ойининг ўн еттинчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...

Дарбозаси шарқи-жанубига қаратиб қурилган бу донғдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгалаганлар, саройдаги бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш кучларидан бўшаб, ҳужраларига қайтқанлар, кўб ҳужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлиқ: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишишлари саройни кўкка кўтаргундек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамрак бир ҳужра, анови ҳужраларга кийиз тўшалгани ҳолда бу ҳужрада кип-қизил гилам, утталарда³ бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ сасиганда, бу ҳужрада шамъ ёнадир, ўзга ҳужраларда енгил табиъатлик, серчақчақ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси бошқача яратилишда:

Оғир табиъатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишкан қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит. Бас, бу ҳужра бино ва жиҳоз ёгидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарлик эди. Қандогдир бир хаёл ичида ўлтүргүчи бу йигит Тошканднинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирави дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

– Отабек шу саройга тушканми?

Бизга таниш ҳужра кўрсатилиши билан улар шу томонга

¹ Мелодий 1847-48 йил.

² Далв – 22 январ – 22 феврал.

³ Утта – у ерда.

қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамалиқ бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлиқ ўғлидир, иккинчиси: узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотунбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган лақабни қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайди. Ҳомиднинг Отабек билан танишлиғи бўлмаса ҳам Раҳматка яқин қариндош – Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар ҳужрага келиб кирдилар. Отабек келгучиларни улуғлаб қаршилади.

– Бизни кечирасиз, бек ака, – деб Раҳмат узр айтди, – вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимлиқ бир вазиятда:

– Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонтирдингизлар, – деди, – шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди.

Шу орада ҳужрага бир чол кириб, ул ҳам меҳмонлар билан сўрашиб чиқди. Бу чол Ҳасанали отлиқ бўлиб, олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнггироқ пешоналик, сариққа мойил, тўгарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик эди. Соқолининг оқлигиға қарамасдан унинг қаддида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

– Тузикмисиз, ота?

– Худойға шукур, – деди Ҳасанали, – бояғидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

– Баъзи юмушлар буюрсам...

– Буюрингиз, ўғлим.

– Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.

– Хўб, бегим.

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради.
Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб сўнгра жавоб берди:

– Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

– Қулингиз?

– Шундоғ.

Ҳасаналини болалиқ вақтида Эрондан киши ўғирлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том¹ бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғул-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар² бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юргучи оқ кўнгиллик бир қул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

– Тошканддан нималар келтирдингиз, бек ака?

– Арзимаган нарсалар: газмол, қалапой афзали ва бир оз қозон.

– Марғилонда газмол билан қалапой афзалининг³ бозори чаққон, – деди Ҳомид.

Отабек микрози⁴ билан шамъ сўхтасини кесиб тузатди. Орада ётсирашка ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнггайсиз ҳолатдан чиқиш ва сўзни сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришкандек кўринар эди.

– Марғилонни қандай топдингиз, бек ака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнггайсизлангандек бўлди.

¹ Том – тўла, тўлик.

² Сипориш – топшириқ.

³ Тўғриси: қолаб пой абзали – пойабзал қолиби.

⁴ Микрози – қайчи.

– Нима десам экан... Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқуғчилик ҳунарида биринчи шахридир.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сезди ва ўзининг сўзини қулғуликка олиб изоҳ берди:

– Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим. Чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди. Энди бу соатдан бошлаб Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгучи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан.

– Кечирингиз, бек ака, – деди Раҳмат, – мен сизнинг Марғилон келганингизни бу кун отамдан эшитдим. Йўқса, албатта сизни зериктирмас эдим.

– Аниқми?

– Тўғри гап, – деди Раҳмат, – отам Тошканд борганларида тўптўғри сизнинг эшикингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг. Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсақ арзийдир.

– Ҳаққингиз бор, – деди Отабек, – аммо биринчидан, сизнинг ҳавлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг молимизни ортқан туякашлар шу саройга таъйинланган эдилар.

– Ҳар ҳолда бу узр эмас.

Ҳасанали дастурхон ёзиб, қумғон киргизди. Одатий такаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни ширнига булғар экан сўради:

– Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой қуйиб ўлтурган Ҳасанали жавоб берди:

– Бекка Худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса, тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядирлар.

– Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота? – деди бек. – Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

– Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тагин сўради.

– Уйланганмисиз?

– Йўқ.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўқ» билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

– Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, – деди, – аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишка бўлган қаршилиқларидан бу кунгача тўй қилолмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сарфдан қайтғач бекни уйландиришдир.

– Менимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда йўқдир, – деди Раҳмат ва Отабекка юз ўгирди. – Уйлангач, хотунинг табъингга мувофиқ келса, бу жуда яхши; йўқса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади.

– Сўзингизнинг тўгрилигида шубҳа йўқ, – деди, – аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирган хотунингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотунга мувофиқуттаб¹ бўлсин.

– Хотунга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни унча кераги йўқ, – деди Ҳомид эътирозланиб, – хотунларга «эр» деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотун деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истехзолик табассум ораси Ҳомидга кўз қирини ташлади.

– Уйланишдаги ихтиёримиз, – деди Раҳмат, – ота-оналаримизда бўлганликдан, оладирган келинлари ўғулларига ёқса эмас, балки унинг ота-оналари ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйлангучи йигит билан эр қилгучи қизнинг лом-мим дейиш-ка ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен: ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим... аммо хотуним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам, менга мувофиқ эмас, сиз айткандек, эҳтимол, мен ҳам хотунимга мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва «сен нима дейсан?» дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

– Жиян, – деди Ҳомид Раҳматка қараб, – бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотунинг кўнглингга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотунни икки қил. Буниси ҳам келишмаса учунчисини ол. Хотуним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди:

¹ Мувофиқуттабъ – таъбга мос муносиб.

– Хотун кўпайтириб, улар орасида азобланишнинг нима ҳикмати бўлсин? – деди. – Бир хотун билан муҳаббатлик умр кечирмак, манимча, энг маъқул иш. Масалан, икки хотунлиқнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

– Сенингдек йигитлар учун албатта битта хотун ҳам ортиқчалиқ қиладир, – деб кулди Ҳомид. – Кўб хотун орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юзта хотун орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотун ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотунни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас.

– Сизга тараф йўқ, тоға.

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловга урнаш учун ташқариға чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўзидан кейин орадаги баҳс кесилган эди. Учавлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб Раҳмат тоғасидан сўради:

– Мирзакарим ака қизини эрга бердим, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

– Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир...

Раҳмат сўздан четда қолдирмас учун Отабекни ҳам ораға олди:

– Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, – деди, – шундоғ кўхликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.

Ҳомид бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этти:

– Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз, у бир неча вақт Тошкандда қутидорлиқ қилиб турган экан?

– Йўқ... Танайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояғи ҳолат яна ҳам кучланиб, гўё тоқатсизлангандек кўринар эди, Раҳмат давом этти:

– Унинг ҳавлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши; Тошканд ашрофларининг¹ кўблари билан алоқадор бўлганлиқдан балки отангиз билан таниш чиқар.

¹ Ашроф – эътиборли кишилар, улуғлар.

– Эҳтимол, – деди Отабек ва нима учундир ғайриихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми ёки тасодуфийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта, мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

– Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз, бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

– Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

– Йўқ, бек ака, – деди Раҳмат, – сиз аниқлаб бир кунни таъйин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилғали келганмиз.

– Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

– Бунда овора бўлиш деган нарса йўқ. Иложи бўлса сизни бу саройдан ҳавлига кўчирамиз. Ҳозирга бир кунни таъйин қилиб бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сизнинг билан ўлтуришиб Тошканд аҳволотини сўзлашмакка муштоқдирлар.

– Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир, – деди Отабек, – аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман.

– Соғ бўлинг, бек ака, борадирған кунингизни таъйин қила оласизми?

– Маълумингиз, кечалари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтни ихтиёр қилсалар ижобат этишдан ўзга чорам бўлмас.

– Саломат бўлингиз, – деди Раҳмат, – шуни ҳам сиздан сўрайин: ўлтуришка бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳл кишилар бўлур, масалан, Мирзакарим қутидор каби.

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳалигидек ўзгариш чиқди эрса-да, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:

– Маним учун фарқсиз.

Ошдан сўнг меҳмонлар хайрлашиб чиқдилар.

2. Хон қизиға лойиқ бир йигит

Отабек ўзи билан кўришкан мундаги иккита ёт кишини танимағанлиқдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Бун пайқаған Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди:

– Амакларингизни сиз танимағандирсиз албатта, – деди. – Бу

киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор. Бу зот Андижон савдогарларидан Акрам хожи.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-элли ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшиғина кийинган бир киши бўлиб, Акрам хожи элли беш ёшлар орасидағи бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечирди.

– Ота қадрдонлари билан танишдирғанингиз учун раҳмат, амак, – деди ва Акрам хожи билан Мирзакарим акага тавозуъланди. – Отам сизлардек яқин дўстлариға салом айтишни менга амонат топширған эдилар.

– Раҳмат, соғ бўлсинлар.

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиғи учун йиғилған, юқорида исмлари ўткан зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Танишдиришдан сўнғ Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Қутидор ниманидир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўплаб турса ҳам, Акрам хожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидағи гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учунчи тўқнашишда қутидор кулимсираб қўйиб сўради:

– Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан қутидорни кузатиб жавоб берди:

– Йўқ, амак.

– Неча ёшға бордингиз?

– Йигирма тўрт ёшға...

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

– Воқибан сиз мени эслай олмассиз, – деди. – Мен Тошкандда қутидорлиқ қилған вақтимда сиз тахминан беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда кечагина турғандек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлғандекман... Аммо ҳақиқатда орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб, сиз ҳам катта йиғит бўлгансиз, умр – отилған ўқ эмиш.

– Сиз бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

– Кўб мартабалаб меҳмон бўлдим, – деди қутидор, – ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар.

Бу иккисининг сўзларига қулоқ солиб четда ўлтурган Ҳасанали ҳам гапга аралашди:

– Амакингиз бизнинг ҳавлиға келиб турадирган вақтларида

сиз ёш бола эдингиз, бек, – деди. – Амакингиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эдилар.

Отабек уялув аралаш кулимсираб кутидорга қаради:

– Таассуфки, эслай олмайман, – деди. Қутидор тагин нимадир айтмакчи бўлган эди, Акрам ҳожи унга йўл бермади:

– Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан машғуллар?

Отабек:

– Тошканд беги ёнида мушовир¹ сифати билан турадирлар.

– Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

– Шундоғ.

– Сотқи бек кетсин, Азиз бачча денг, – деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди. – Яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди, – деди, улуғ бир нарса кашф эткандек мағрур, мажлиска қараб чикди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлиска ётроқ туйилган бўлса керак бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутга юборди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этти:

– Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

– Тўғри сўз, – деди бек. – Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйган.

Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас балки, мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар.

Отасининг валинеъмати² бўлган бир бекнинг зулмини иқроп этиш ҳақиқатан ҳам таажжубка лойиқ эди. Азизбекнинг Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид саналган бекларининг бири ва унинг ўз қарамоғида бўлган Тошканд аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини ортдирди ва бунинг сиррини билишқа қизиқсинди:

– Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, – деди Акрам ҳожи, – нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

– Кечирингиз, амак, – деб Отабек кулимсиради, – сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ онглаганга ўхшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовир бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовири ва яқин мусоҳиби³

¹ Мушовир – маслаҳатчи.

² Валинеъмат – хўжайин.

³ Мусоҳиб – ҳамсуҳбат.

саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир, бунинг учун сизга бир мисол келтурай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошканддаги жумъалик гап мажлисларидан бирида бир киши Азизбекни махтар ва бу махтовға қарши иккинчиси «нега мунча махтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да» дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитиб турган хуфиялардан бири бу сўзни Азизбекнинг қулогига етқузар. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб махтовчиға улуғ мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: «Тезроқ олиб чиқ!» Отам тағин қуллик қилганида жаллодга буюрар: «Қўлингдагини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!» – Мана кўрдингизми, отамнинг қадру қийматини.

– Бўлмаса аҳоли хонға шикоятнома ёзмайдирми?

– Нечанчи шикоятномани сўрайсиз, – деди Отабек, – Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан бирликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборғандирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан неча зина баланд ўринни ишғол эткучи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлик. Аммо шуниси ҳам борки, шу кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади. «Итоатдан бош тортмасин...» деган мулоҳазада ёзган шикоятномаларимиздан марказнинг кўз юмиши ҳам эҳтимолдир. Ҳарҳолда Тошканд аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйинди, кимдан кўмак сўрашға ҳам билмайдир.

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани, айниқса, Акрам ҳожига онглашилиб бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрлик меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштиҳоларини очишға сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтурар эди. Ул нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди – буни билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сурар экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорға қарайдирлар, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайдир... Отабекнинг бу

холини мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб эткандек эди.

– Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек? – деб қутидор сўради.

– Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим, – деди бек, – ўрис шаҳаридан Шамайга¹ ҳам бордим.

– Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? – деб Зиё шоҳичи ажабланди.

– Ўткан йил борган эдим, – деди бек, – боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб, кўб машаққатлар чекдим.

– Чин савдогар сиз эмишсиз, – деди қутидор, – биз шу ёшқа келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўралмадик; сиз ўриснинг Шамайигача боргансиз.

– Юрган дарё, ўлтурган бўрё эмиш, – деди Акрам ҳожи.

Ўрис шаҳарларига бориб савдо қилгучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, чет элларни кўрган Отабек мажлиска тансиқланди. Ўрислар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган қутидор ва Зиё шоҳичиларнинг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб, кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини эшиткучиларни тонгға қолдириб, ортиқ тафсилоти билан айтиб чиқғач:

– Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлиғимизни кўриб; бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, – деди бек, – лекин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлиғини иқрор этишка мажбур бўлдим... Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг идора тартибини дастуруламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлағанларим, ошиққанларим ширин бир

¹ Семипалат шаҳри. Хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш-бериш – савдо шаҳарлари бўлгандир (Муаллиф).

хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи бирав ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам, сўнггидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат, мазористонда «ҳаййя алал-фалаҳ»¹ хитобини ким эшитар эди.

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан² чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар:

– Амири Умархондек одил пошшо бўлса, – деди қутидор, – биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

– Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хуйимиздан.

Акрам ҳожи:

– Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: «Худо кофирнинг дунёсини берган» деб қўйди.

– Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, – деди Отабек, – аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўз ора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтканда Зиё амакимнинг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу қўркунч ҳолатка баҳаққи тушунадирған яхши одамлар йўқ, билъакс бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қора чопон³ ва қипчоқ низоъларини сизга бир тим-сол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низоълардан бизга қанчалиқ фойда ва қипчоқ оғайниларга нима манфаат ҳосил бўлмоқда? Фақат бундан фойдаланғучилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юрғучи бир неча иғвогар бошлукларғинадир. Масалан, Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? – Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоъларни қўзғаб, куюви Шералихонни⁴ ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид

¹ Ҳаййя алал-фалаҳ – кутқарилишга шошилишлар, нажотга келишлар (азон чақириғи).

² Даруни дил – чин дилдан.

³ Қипчоқлар ўзбекларни қора чопон, деб атаганлар (Муал.).

⁴ Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўгли Худоёрхон, шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонқул

этди, қўй каби ёввош Тошканд ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгулади ва ўзини мингбоши деб эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб, эл елкасига минди. Тузик, агар Мусулмонқул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилганда, золимларни ўртадан кўтариб, юртка осойиш берганда, унга ким нима дея олур эди? Қолбуки, Тошканд тарихда мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Мусулмонқул қўлидан олди. Башарти Мусулмонқул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшиткан чиқмас. Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир.

Отабек мажлиска тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини¹ ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалган ипнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам, маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиққан эди, унинг кетича:

– Отанинг боласи-да, – деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

– Умри узоқ бўлсин, – деди Акрам ҳожи, – йигитларимиз ичида энг ақлиғи экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим... Ўзи ўқуғанми?

Бу махтовлар билан терисига сиғмай кеткан Ҳасанали жавоб берди:

– Тошканд Беклар беги мадрасасининг² пешқадам мулла-баччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар.

– Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, – деди қутидор.

яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб, ўзига куяв қилган эди. Шералихон – Норбутахоннинг акаси, Ҳожибекнинг ўғли (Муал.).

¹ Маншаъ – бошланиши, келиб чиқиш жойи.

² Беклар беги – Тошкент музофотининг олди мадрасаларидан, Эски Жўва майдонида бўлган. 1925 йил аввалида бузиб юборилган.

Аҳли мажлис Отабекни кўқларга кўтариб махтар эди, лекин Ҳомид бу махташларга иштирок этмас ва нимадандир гижингандек кўринар эди. Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўрағучиға бекнинг қиз ёқдирмаслиғини сабаб кўрсатиб, шу кунгача уйланмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг ул тоқатсизланғандек бўлди:

– Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир, – деди истехзо билан Ҳомид, – бундоғ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар...

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

– Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлиғини билмайман, – деди кулимсираб, – бироқ ул хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... ҳатто зархарид¹ қули бўлганим ҳолда менга ҳам қаттиғ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизға албатта заҳмат бермас, деб ўйлайман. Баъзи хотун урадирган ва хотун устига хотун олиб, хотунларига зулм қиладирган ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши, менимча, эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўткан фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотунлариға қарши қамчи ишлатканини эшиткан эди. Шунга биноан унинг бу охирғи жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишка мажол бермай қўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «тузатилдингми?» дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афу сўради:

– Кечирасиз, ота, – бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса гаплар учун яратилган одам.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб тушди:

– Гапингиз тўғри, ота, – деди, – Отабек хон қизиға лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турлик илжайиб ер тегидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалишдилар. Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганлиқдан биргаллашиб кетдилар. Қутидор ҳавлисига қайрилур экан, бек билан хайрлашди:

– Албатта, бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузикми?

¹ Зархарид – тилла баробарига сотиб олинган.

– Хўб, амак.

– Бизники мана шу бурчакдаги эшик... Қайтага бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

– Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз.

Улар тўхтаб сўзлашқан ўринларидан хайрлашиб узоқлашғач, шундаги бир бурчакдан чопониға бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонға қараб юрди...

3. Бек ошиқ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали ҳужранинг узун бурама қулуфини очиб ичкарига шамъ ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб, унинг кириб ётишини кутиб турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Ҳужра эшигини очилганидан, шамъ ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунға суялганча қотиб турар эди.

– Ўрнингизни ёздим, бек.

Отабек бу сўз билан ҳужрага кирди ва бориб тўшағи ёниға ўлтурди. Ҳасанали бекнинг ешилиб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқузиб, ёқилган шамъни ўзи билан нариги ҳужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшағи ёниға ўлтурди-да, яна ўйлаб қолди... Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатка беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсиндирган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозирғи ипидан-нинасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам, Ҳасанали кузатишдан зерикди:

– Менда юмишингиз йўқми?

Отабек бу гапни онгламади, шекилли, Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишиға қандай маъно беришни ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тагин қанчағачадир ўлтурди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек чўчиб ўзини кузатқучиға қаради:

– Чиқиб ётмайсизми?

– Менда юмишингиз йўқми?

– Нима юмишим бўлсин, шамъни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамъни олиб, ўз хужрасига чиқди. Унинг хужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пойафзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида хужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан «тавба» деб қўйди.

Юқорида сўзланганидек, Отабекдаги бу ҳолатни бирар ҳафталардан бери пайқаса ҳам, ҳозирғидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжазодасидаги бу ҳолат уни ҳар турлик мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўлтуриб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирар хато қилдими, Зиё шоҳичиникида таомдан тузукроқ тотинмади, бирар оғриғи бормикин... Мусофирчиликда огриса... Аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро, савдо тўғрилари ундан яширин эмас, оғриғанда ҳам, албатта шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли еталмагач, ўрнидан туриб тоқчада ёниб турган шамъни ўчирди. Хўжра орқа-ўнгни ажратиб бўлмаслиқ қоронғиланди. Қоронғида туртиниб хўжра эшигига келди-да, авайлаб ғижирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқликқа қаноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста қўйиб Отабек хўжрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чиқди. Сарой қоп-қоронғи, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг карт-курт хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг кичқиришлариғина бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остига ётиб хўжра ичига қулоқ солди. Хўжра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб, хўжрадан шип эткан товуш эшитмади. Тағин бир неча дақиқа қулоқ узмай туриб, сўнгра ўрнидан кўзгалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уффф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг қулоқлари тиккайиб ўрнидан турди, кўзи олаланган эди.

– Бек оғриқ, – деди кўнгилдан ва жазмланиб хўжра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёнига кирмакчи эди. Эшикни итаришка борган қўлини қолдириб «балки оғриқ эмасдир» деб тўхталди. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб тургандан кейин юриб ўзининг хўжрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиши бояғидан ўн қайта ортқан эди. Эшиниб ухларга

ётқан бўлса ҳам, бекнинг хусуси уни кўз юмғали қўймади. Бек тўғрисида ҳар турлик хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг «Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини татиған ва маним ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир», деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси – Ўзбек ойимнинг ёшлиқ кўз билан: «Сени Худоға, Отамни сенга топширдим!» – деб ёлборишлари, зориллашлари унинг қулоқлари остида такрорланғандек бўлар эдилар. Ухлаб кеталмади. Кўйнакчан эғниға чопонини ёпиниб ўрнидан турди, ҳужрадан чиқиб, Отабек даричаси остиға яна келиб ўлтурди.

Тун аёз, изғириқ ел тўрт тарафка югуриб жон ачитмакчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғириқ қучоғида ўлтурар эрди. Ул еған совуғиға илтифот этмас, вужудини изғириққа топшириб, фикрини ҳужра ичига юборған эди. Ҳужра ичиға бирмунча қулоқ солиб ўлтурғандан кейин, узун тин олиб бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаған товшини эшитиб бир даражада тинчланди. Васвасадан ариёзған бўлса ҳам, ўрнидан қўзғалмади, нима учундир тағин ҳам совуққа жунжиб ўлтира берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

– «...қора кўзлари, камон қошлари...»

– А-а-а, – деди Ҳасанали ва қайтадан қулоғини тирқишқа олиб борди. Энди унинг бутун борлиғи қулоқ бўлиб айланған, ўзини унутиб барча диққати ҳужра ичига оғқан эди. Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқусираш яна такрорланди:

– «Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф».

Ҳасанали учун биринчида онглашилмай қолған маънолар бу кейинги гап билан ешилди. Ҳасанали эндиги ўлтуришни ортиқча топиб ўрнидан турди, ҳужрасига кирар экан, бошини чайқаб ўзича сўзланди:

– Бек ошиқ!

Ўрни устига чопонини ёпди-да, кўрпаси ичига кириб ўлтурди ва «чиндан ошиқми?» деган саволни кўнғлидан кечирди. Таниш бўлмаған бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизига учрашсин, беш-олти кун ичида бу янғлиғ уйқуда ҳам... масалаға бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқиға ишонгуси келмас эди. Аммо иккинчи томондан қулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилған – «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...» жумлалари такрор-

ланғандек бўлиб, хўжазодасидаги бир неча кунлик ўзгаришка муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно бералмас эди. Бу икки турлик масалаларнинг ўнг-терсини айландириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозунинг ишонмаслиқ палласида бўлса ҳам «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар» ҳамон қулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарга яқинлашқан, унинг уйқулиқ мияси ҳеч бир турлик бу муаммони еша билмас эди. Қўб ўйласа ҳам, бир қарорга кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмакчи бўлиб кўзи уйқуға кетди.

4. Марғилон ҳавоси ёқмади

Эрталабки чой ҳозирланган. Отабек хомуш ўлтуруб, Ҳасанали эрса унинг ҳолини таъқиб этмакда эди. Орадаги сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирда Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди.

– Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлағучиға қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

– Билмадим, – деди ва бир оз тўхтаб изоҳ берди. – Хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мижозимга тўғри келмаганга ўхшайдир...

– Айтканингиздек, – деди Ҳасанали. – Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери маним ҳам аҳволим ўзгариб бошлади. Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадирган ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйқусираш Ҳасаналининг ўйлаған эҳтимолига тўғри келса, ўзининг ҳалиғи сўзи Отабекка бир ўзғариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолғандек бўлди, жавобға қийналди:

– Кетамиз, – деди бир оз ўйлағандан кейин, – мол баҳолари тўғрисида битиша олмай турамыз – олғучилар арзон сўрайдирлар. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикин... Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига еткандек бўлди, ҳатто юқоридаги жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини бир турлик кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузикрак очиш ва ё шу кўйи қолди-

риб кетабериш талашида эди. Ҳасанали бекнинг ҳар бир сиррига ўзини маҳрам ҳисоблаганликдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибончиликқа эга бўлганликдан хужазодаси билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа муқаддима учун режа қуриб ўлтургандан сўнг тилга келди:

– Ўғлим, Отабек.

– Сўзлангиз.

– Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек, Ҳасаналининг мақсадига тушунолмай мажҳул унга назар ташлади:

– Сизми? – деб кулимсиради. – Отам бўлмасангиз ҳам мени оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз – яъни маънавий отам.

– Баракалла, ўғлим, – деди Ҳасанали, – жавобингиз ўз ўйлаганимчадир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар ўз ўғлига ёмонлик соғинарми, бу тўғрида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

– Сўзингизга тушунолмадим, ота, – деди, – шундоғ бўлса ҳам жавоб бераман: бу кунгача сиз ёлғиз менгагина эмас, бизнинг оиламизга оталиқ мавқибда туриб, яхшиликдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

– Илғарироқ балки шундоғ бўлгандир, аммо энди, айниқса сиз...

– Айниқса, мен... очиб сўзлангиз.

– Айниқса, сизнинг менга сақлаган ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтканига ҳайратдаман.

– Қизиқ гаплар сўзлайсиз, – деди Отабек, таажжуби ортқан эди. – Менга қандоғ ёмонлиқ соғиндингизки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга, ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақланган-дек сизда сақланишига ишонаман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

– Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғлим...

Отабек бу терс ва қўрс муқобаладан тоқатсизланди:

– Янглишасиз, ота.

– Янглишмайман, билъақс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

– Тилим билан кўнглимнинг бошқалиғини исбот қилингиз. Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди ва:
 – Мендан яшириб юрган бир сиррингиз бор, – деди.
 – Сиздан яширган бир сиррим бор?
 – Бор ўғлим, бор, – деди Ҳасанали, – агар даъвонгиз тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз, ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояғи асабийлик ҳолатини йўқотти, шундоғ бўлса ҳам ўзини йигиб кулган бўлди:

– Ҳали шунақа сиздан яширин сиррим борми?

– Бор.

– Бўлмаса марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз.

Ҳасанали пиёлани оғзиға кўтариб, чойни ҳўплади, кашфини очти:

– Маргилонға келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор, – деди, – сиз бу ҳолатни «Маргилон ҳавоси ёқмади» деб таъбир қилсангиз ҳам, мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қаттиғ тикилиб турган Ҳасаналидан юзини четка буришка мажбур бўлди. Гуё бу сеҳргар чол ҳамма сирни бетдан ўқуб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб, манглайини қашиган бўлди:

– Ҳўш, давом этингиз...

– Бу сиррингизни мендан яширмоқчи бўласиз, – деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки, энди ўз кашфига жуда ишонган эди. – Хайр, яширмоққа ҳам, балки, ҳаққингиз бордир... Аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирар натижага етиш мумкинми?

– ...

Отабек кип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тарахҳум¹ туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор бир товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

– Айби йўқ, ўғлим, – деди, – муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладирган юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирға кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқади. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслиқ керақдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасаналига қаради ва узоқ тин олиб яна ерга боқди. Гуё бунинг ила «унитиш мумкин эмас» деган қатъий сўзни айткан эди. Ораға сўзсизлик кирди.

¹ Тарахҳум – раҳм, шафқат.

Иккиси ҳам фикрга толган эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаган кезде соқолини қайириб тишлайдирган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узоқ ўйлагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини ешишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди. Чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизариниб, бўртинган эди.

5. Киройи куявинг шундоғ бўлса

Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли... Ўқуғучи, албатта, бу ҳавлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўб хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпқанда анвоъи – турлик доди-фарёд қиладирган, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарганда «шарти кетиб, парти қолган» бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғлиққа томон ошиқилур. Қоқилиб-суқилиб йўлак зиндонидан қутилинғач бир улуғ ариқ ёқасига, ўрдадек ҳавлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳавлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча махтарлиқ бўлмаса ҳам аммо замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушадир. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун бу ҳавли оиланинг ташқариғи қисми – меҳмонхона эканлиги онглашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулфланган ҳолда бўлиб моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатлик киши бўлганлиғи билинур. Ҳавлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадирлар.

Энди биз ташқари ҳавлини қўйиб меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳавлининг йўлағи ҳам нариғисидек усти ва бағри ёпиқ – қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнгга юрилса ахтахонага, чапка юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуғ бир ҳавлига чиқармиз. Ҳавлининг тўрт тарафи турлик эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралган бўлиб, шу икки уйнинг орасига ўлтурган кошкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳавлининг биринчи мартаба кўзга чалинадирган ортиқлиқларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўри-

да деворга суяниб, аврасига қора мовут сирилган совсар пўстин кийиб бир киши ўлтурадир. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўлтурмаймиз, чунки, бу одам ўқуғучи билан танишқан – Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотун: булардан биттаси ичидан атлас кўйнак, устидан одими хонатлас гуппи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттуз беш ёшлар чамалиқ гўзал, хушбичим бир хотун. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотун қутидорнинг рафиқаси – Офтоб ойим, иккинчиси етмишлардан ўткан бир кампир, Офтоб ойимнинг онаси – Ойша биби. Ўчоқ бошида қўполғина, қирқ беш ёшлар чамалиқ яна бир хотун чой қайнатиб юрадир. Бу хотун эрса оиланинг чўриси – Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб, айвоннинг чап тарафидаги дарича орқалиқ уйга кирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинган атлас кўрпа, парёстик кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйгоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи парёстикнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила кипрак остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, кийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликға айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиъатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоҳ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсўз¹ бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак, қутидорнинг қизи Кумушбиби эди.

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин» деб бу кун намозға ҳам уйғотдирмаган эди.

Кумуш кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирланиб берилган иссиг сув билан юзини ювди. Уйига кириб артиниб, тузатингач айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб, отасининг ёниға келиб ўлтурди.

¹ Жонсўз – жон ўртовчи, азоб берувчи.

Кутидор қизини кузатди:

– Тузикмисан, қизим?

– Йўқ, отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Кутидор қизининг пешонасини ушлади:

– Эй-ҳа, Кумуш, ҳали иссиғинг бор, – деди. – Ўзингни тежа қизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришарсан, қизим. Тўйбека, Кумушнинг чойини оқлаб бер-чи.

Офтоб ойим эрининг сўзини кучлаб тушди:

– Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз товши билан Ойша буви ҳам гапка аралашди. – Нах кечаси билмапсиз, нах мени қўрқутиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб қўйди.

– Ўша ҳарорати ғаризаники¹ ҳаммаси, – деди кутидор. – Мен бу кун бирар ҳакимдан сўраб қарайчи... Ол қизим, шу пиёладаги чойингни ич-чи, – деди ва тагин бир қайта қизини кузатди.

Чойни ичиб бўлгандан кейин кутидор фотиҳа ўқуб, ўрнидан турди:

– Мен сенга айтиб қўяй, Кумуш, – деди турар экан кутидор Офтоб ойимга, – бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб, меҳмонхонани тозалат. Анови янги қоплаган кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эдимми?

– Бор.

– Бор бўлса яхши. Бир оздан сўнг эт олиб киргузарман, варақи пишириб қўйингиз.

Офтоб ойим варақи пиширишдан бу кунги меҳмоннинг унча-мунча киши бўлмаганлигини билди.

– Қанақа меҳмон эди?

– Сен танимассан, тошкандлик бир йигит, тағи шу ердаги уч-тўртта оғайнилар. Тузикми, айтканларимни уқдингми?

– Уқдим-уқдим.

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Кутидор дўконига жўнагандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи хамир қилишга ўлтурди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғригиси кучликмиди, ҳарҳолда намозшом гул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўлтурган бувисининг ўткан-кеткандан қилган ҳикояларига

¹ Ҳарорати ғариза – табиий ҳарорат, иситма.

эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган қизик сўзларига илжайиш билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрnidан туриб кичкина латиф оёқларига отасининг яқиндағина олиб берган қала кавшини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ётқан онасининг олдиға борди.

Кумушбиби энди ўн еттини қўйиб ўн саккизга қадам босқан-лиқдан бўйи ҳам онасиға етаёзган, аммо жуссаси онасиға кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишиға бир оз қараб турғанидан кейин ташқарига томон кетди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекаға қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди бояғига қарағанда бир оз енгиллангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, бўғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянғач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонға қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб, йўлак томонға, ариқ бўйиға кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳавлида уч-тўрт қулоч чамаси очик ҳавода оқар ва кўприк-том остиға кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулойимғина сув устиға оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошғина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки унинг таъзими учун секинғина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг¹ сихриға мусахҳар² бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айланғач, оҳистағина кўприк остиға оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар, шекиллик, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Бояғига қарағанда анчағина енгилланиб ичкариға кирди, ҳаракатлари ҳам бирмунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан сўйинди:

¹ Соҳира – сеҳрчи қиз.

² Мусахҳар – сеҳрланган, таслим бўлган, бўйсунган.

- Енгил тортдингми, қизим?
- Шукур...
- Энди ортиқ уринма қизим, тинч ўлтур.

* * *

Қиш кунлари – бир тутам, «ҳа, дегунча» кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа, дегунча»га ҳам қолмай кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла тўкис давом этар эди. Тўйбека ичкари билан ташқариға¹ югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугалаёзгандан кейин Тўйбека ўзининг совуб қолган ошини емак учун Офтоб ойимлар ёниға ўлтурди.

Сўздан сўз чиқиб, Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

– Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?
 – Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, – деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, – бир чиройлик, бир ақлик, тағин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир; ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Нах бизга қуяв бўладирган йигит экан, – деди ва Кумушка қараб кулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсираб қизига қаради:

– Ана Кумуш, сен эшитдингми, опангнинг сўзини, Тўйбека сенга эр топқан, сен бўлсанг бошим оғрийдир деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари² остидағи садафдек оқ тишлари кўриниб кетди эрса-да, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди.

– Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди.

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

– Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, – деди, – у йигитни бир кўргин-да, ху, деб кетабергин... сен тугил, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, – деди ва хахолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

– Тезроқ тегиб қолинг.

– Кошки эди тегалсам, – деди Тўйбека, – мен унинг бир тугига ҳам арзимайман. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. «Тенг-тенги билан, тезак қопи билан». Ха-ха-ха!..

¹ Чўри хотунларда кишидан қочиш расми йўқ эди (Муал.).

² Ирин – лаб, дудоқ.

Тўйбеканинг шунингдек ҳангамалари бошқа вақтларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам, ҳозир унга ётишиб келмади шекиллик, аччиғланган кўйи ётиш учун уйига кириб кетди. Офтоб ойим «бачча-маччадир» деб ўйлаган эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

– Ташқаридан хабар олингиз-чи, опа, – деди Офтоб ойим, – чой керак бўлдимикин.

Тўйбека нари-бери ошини еб ташқариға чиқиб кетди. Орадан дақиқа вақт ўткан ё ўтмаган эди, ҳовлиқиб айвонға келди:

– Туф-э, қуриб кетсин, жоним чиқиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойнамоздан кўзгалмай тасбиҳ оғдариб ўлтурган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёғ кузатиб, яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсираб танчадан сўради:

– Нима бўлди, нега мунча қўрқиб?

Тўйбека дамани ростлаб, устуннинг тегига ўлтурди:

– Поччамдан дастурхонни олиб қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балога туртиниб кетдим. Қўрққанымдан оз қолдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларга қараб турган экан.

– Кимбало экан?

– Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидға ўхшатдим. Тағи уми-бошқаи – Худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чиқиб кетди.

Қутидор меҳмонларни жўнатиб ётиш учун чешинар экан, Офтоб ойим сўради:

– Чиройлик йигит, ақллиқ йигит, деб махтий-махтий Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

– Меҳмонимиз ўша эди, – деди қутидор, – тошкандлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

– Тўйбеканинг махтаганича борми, ўзи?

– Бор, – деди қутидор ва ғиталанди¹, – Худо кишига ўғул берса, шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулғидан ўзини тўхтатолмас экан:

¹ Ғиталанмоқ – жонланмоқ.

- Тентагингнинг ақли бало, кирои куявинг шундоғ бўлса,
- деди.

6. Тошканд устида қонлиқ булутлар

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди. «Тошканд ҳокими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож (закот-солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган!». Иккинчи кун бу хабар тағи ҳам бошқача тўн кийди: «Мусулмонкул Нормухаммад қушбегига беш минг сипоҳ қўшиб, Тошканд устига жўнатқан!»

Бу хабарлар халқ томонидан жуда оддий, ортиқча совуққонлиқ билан қарши олиндилар. Бу воқиъага ҳеч ким ажабсинмади ва бунда фавқулоддалиқ кўрмади. Халқ бунга ҳақли эди, чунки, бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, бу кун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобчасининг, хуллас, ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладирган иш» деб қарар эди. Аммо биз Отабекни бу тўғрида халқ билан биргалаштира олмаймиз. Чунки ул бу хабарга совуққонлиқ билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб турғани оғзида, юткани бўғзида қолди: бундай ўзбошимчалиқ орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўтқир зеҳни орқалиқ мудҳиш, фалокатлик манзаралар кўрар, миллатини – халқини – мусулмонини кўрқунч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла Танғрим!» дер эди. Бу хабарни эшиткандан сўнг ганғиб эсини йўқотди. Яраси янгиланди:

- Оқ билан қорани ажратолмаган фуқаронинг бир неча ғаразғу мустабидлар кайфи йўлида бир-бирисининг қониға ташна бўлишлари ва натижада истиқболнинг ваҳим кўринишлари!

Шундай қайғулар ичида бўкиб ўлтурар экан, Ҳасанали қўлида бир мактуб билан ҳужрага кирди. Мактубни Отабекка узатиб – «Тошканддан эмиш, отангиздан бўлса керак» деди. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Ўқуди (айнан):

«Хувалборий¹ ...кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулиллоҳ биз дуоғуй падарингиз, муштипар онан-

¹ Хувалборий – ул Тангри, ул Яратгучи.

гиз ва яқин дўстларингиз мунда Ҳақ таолонинг ҳифзи ҳимоятида сиҳҳат ва саломат бўлиб кўз нуримизнинг дуойи жонини субҳи шом, балки аладдавом¹ раббулоламиндан ражо² ва таманно³ этмак-дамиз. Жаноби Ҳақ бод фурсатларда⁴, яқин ва саъид⁵ соатларда тўқис-туғаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббулоламин. Баъда⁶ сўзимиз: ўғлим, Марғилонга сиҳҳат ва саломат этиш мактубингни олиб Ҳақ таолоға шукурлар қилдик. Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғилонга ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғдир бир кучка таяниб Қўқонга исён этди. Хазина ҳисобини олиш учун келган девон бекларини ўлдириб, ўрда дарбозасига осди, бунга қарши Қўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак. Бу кун Кировчидан⁷ беш минг сипоҳ ила Нормуҳаммад қушбегини Тошканд устига буюрилганлигин эшитдик. Фуқаронинг тағин қандоғ кўргуликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонлиқ қиличини фуқаро устида юргузиб турган Азизбекка унинг тиғи зулми билан қора қониға беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб бу кун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрға ўз қони билан ямин⁸ этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолғунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегиға барча Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқароға салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғучиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди. Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқу.

Азизбек ўрда дарбозасиға осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

«Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазоға мустаҳиқ⁹ бўлдилар?»

Халқ:

¹ Аладдавом – доимо, ҳамиша.

² Ражо – умид, тилак.

³ Таманно – истак, хоҳиш.

⁴ Бод фурсат – тез вақтда, тезликда.

⁵ Саъид – бахтли.

⁶ Баъд – кейин, сўнг.

⁷ Кировчи – Курама билан Телов орасида катта бир қишлоқдир (Муал.).

⁸ Ямин – онт, қасам.

⁹ Мустаҳиқ – муносиб, лойиқ.

«Билмаймиз, тақсир».

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

«Ўлар Мусулмон чулоқни саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қора чопоннинг душманларидан бўлган икки тунгизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қора чопон фуқаром томонидан уч учун ўлдирдим, сиз қора чопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро!»

Халқ жавоб берди:

«Адолат! Хўб қилғансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!»

Азизбек мақсадга кўчди:

«Сиз қора чопонлиқларга ҳолисона қилган бу хизматимга қарши албатта қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошканд ҳоқимлигидан азл¹ этмакчи ва қўлларидан келса, ҳатто ўлдирмакчи бўлурлар! Сиз бу эҳтимолга қандоғ қарайсизлар?!»

Халқ ўзининг қўйидағи жавоби билан кўкни кўтарди:

«Бир томчи қонимиз қолғунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!»

Азизбек халққа ташаккур айтиб, ярасини ёрди:

«Раҳмат, фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Нормухаммад қушбеги қўл остида Тошканд устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми фуқаро?!»

Халқ:

«Керак, албатта керак, тақсир! Агар руҳсат берсангиз, бу кундан бошлаб қўрғонларни тузата берамиз!»

Азизбек:

«Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турғанда менга ҳеч бир қайғу йўқдир!»

Халқ:

«Сиз омон бўлиб осойиш ўлтурсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Қўрғон тузатишқа фотиҳа берингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлиғига киришди. Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳарҳолда, Тошканд устига яна қонлиқ булутлар чиқди, ишнинг охири нима билан тинчланар – бу бир Худоғағина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсингга шуни солиб утайки, сиёсат тўғрилида ўйланиброқ сўзла! Арзимаган сабаблар билан

¹ Азл – бўшатиш, мансабдан тушириш.

талаф¹ бўлган жонларни ҳамиша кўз олдинда тут! Сен билан меним кўнгилларимиздаги яратғучиғағина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азизбекнинг шерикидир, деб уйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли, деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос! Бу тинчликсиз вақтида сен билан меним ҳаётимизнинг таҳлика остида бўлганлигини унутма! Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу тинчсизлик босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир. Тошканд тинчлангандан кейин (агар саломат бўлсам) ўзим хабар юборурман. Мунда барча ёру дуст саломат, мендан Ҳасаналига салом айт! Аддои² отанг Юсуфбек ҳожи. Тошканд, 27-нчи далв ойида 1264-нчи йилда ёзилди».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўткан жумлаларини қайта кўздан кечирав экан, Азизбек воқияси устига келганда ихтиёрсиз «тулки» деб юборди.

«...босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир!» – бу жумлани ўқуғанда, – ундоғ бўлса сира тинчимангиз, – деди-да, ёвошғина илжайиб қўйди...

7. Мажбурият

Қўқондан ҳар кун деярлик хабарлар келиб турар эди. «Қўқон сипоҳи томонидан Тошканд ўралди» деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўткан эди. Аммо ҳануз «Тошканд олинди» деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: «Нормухаммад кушбеги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим мингги қирилган» деган хабар юриб кетди. Чамаси, Азизбек осонлиқ билан жон берадирган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошканд фожиъаси келиб қўшилғач, Отабек тагин ҳам хаёлчанланган, тагин ҳам хомушлигини ортдирган эди. Ҳатто баъзи кунлар ҳужрасидан ташқариға чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, бошқача айтканда, кундан-кунга гўшанишинликка яқинлашиб борар эди.

Бу кун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги фикрини чинлаб амалга оширмақчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзғариш – кундан-кунга рангининг синиқиб бориши, ҳужрадан четка чиқмаслиғи, хомушлиғи ва бошқалар Ҳасаналини яхшиғина қўркувға солган, ўзининг фақат томошачиғина бўлиб юришидан

¹ Талаф – нобуд бўлиш.

² Аддои – дуо қилувчи.

ризосизланган эди. Дуруст, ул Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узок тутмаган: маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирар эбини қилса мумкинми? – Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати – учар қуш, балки, бу кун-эрта унутиб ҳам юборар» каби мулоҳазаларда бўлинган эди. Ниҳоят, Отабекдаги ўйчанлиқ ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсунларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам, шу ҳолда тиниб турмади, яна юз турлик бошқача йўсунларни ўйлади, минг турлик хаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек огригига эм деб топмади ва ниҳоят:

– Кўрай-чи, қадамим муборак бўлармикин, – деб қўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз ҳужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобурнома» мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг нијатини билдирмай:

– Менда юмишингиз йўқми, бек? – деб сўради Ҳасанали. – Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

– Юмишим йўқ, бораверингиз.

Ҳасанали чиқди. Қош қорайиб, қоронғу тушаёзган эди. Ҳаво булут, аччиғ, совуқ ел тўрт томонга югурар, онда-сонда қор учқунларини қувлаб зириқтирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишка тўғри келадирган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргучи қийналмас, аксинча, ола-чалпоқ қор пағаларини босишдан вужудга келган оёқ остидаги «ғарч-ғурч» товушлари кишига бир турлик кайф, мусиқавий енгиллик берар эдилар. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам, чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар... Киш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод; халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, хуснига тамошо қилиб, Худонинг қудратига ҳайрон қоладир...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисиға келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқишидан кўрилган ёруғлиқ меҳмонхонада киши борлиқни билдирар эди. Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи намоз ўқумоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бу тасодуфдан Ҳасанали сўйинди ва Зиё аканинг намозни битиришини кутиб ўлтурди. Зиё шоҳичи ёниға салом бериб жойнамаздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг келиб Ҳасанали билан сўрашди:

- Келинг, ота, тинчликми?
- Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ўлтуришдилар. Бирмунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифка тушуна олмай «нима қилиб юрасан?» дегандек этиб, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

- Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.
- Сизни Отабек юбордимми?
- Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушуна олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки Ҳасанали Отабекнинг қули. Қуллар билан жиддий муомалада бўлинмоқ, айниқса Зиё шоҳичилардек одамларга фавқулодда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши...

Зиё аканинг боши қотиб, охирда сўради:

- Мажбуриятингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

- Мажбуриятимни эшитсангиз, балки ишонмасиз.
- Хўш.

– Ўзингизга маълумки, – деди тузукланиб Ҳасанали, – Марғилон келганимизга йигирма беш кун, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманд.

Зиё ака ажабланган эди:

- Қандай дардмандлик, Отабек соғ-ку?

– Тўтри айтасиз, – деди Ҳасанали, – аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

- Хўш, дарди?
- Муҳаббат.
- Муҳаббат?

– Муҳаббат! – деб такрорлади Ҳасанали. – Шу йигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан

чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

– Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдими?

– Бўлди. Қутидорнинг қизига.

– Ҳа, ҳа-а! – деб юборди Зиё ака ва бир оз ўйлангандан кейин сўради: – Буни сиз аниқ биласизми?

– Аниқ биламан.

– Ўзи айтдими?

– Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлаштирди.

– Отабек қизни қаерда кўрган?

– Афсуски, буни била олмадим.

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши онглашилди эрса-да, яна шундай бўлса ҳам сўради:

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундандир, – деди Ҳасанали. – Бу тўғрига сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта, шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. Қизиқ гап, деб бир-икки қайта нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

– Нозик гап, – деди охирда Зиё ака, – агар биз Отабекни бу ердан уйландириб қўйсақ, ҳожи биздан хафа бўлмасмикин?

– Кўб яшанг, бой ака. Қулингиз ҳам бу тўғрида кўб ўйладим. Хафа бўлса нима чорақим, биз шу ишқа мажбур бўлган бўлсақ. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапка хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнади-ми, йўқми, деб бу томонни ўйлаб турибман?

Зиё ака яна ўйланиб бош қашинди:

– Айтканингиздек масаланинг бу тарафи ҳам нозик, – деди, – аммо қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам ҳам ўртада йироғлиқ масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман, деб қўярмикин, билмадим...

– Менимча, қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин, – деди Ҳасанали, – агарда кўниб хўб деса-ку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка еткузсак, зора шунинг билан кўнгли совиб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъқул бўлиб тушди:

– Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

– Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да, юзига кулги чиқарди:

– Ҳозир борамиз, – деди, – биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.

Зиё ака кийиниш учун қўзғалган эди. Ҳасанали ундан сўради:

– Маним ҳам бирга борганим маъқулми ёки ёлғиз ўзингиз?

Зиё ака қўл силкиб:

– Сизнинг боришингиздан зарар йўқ, – деди.

8. Қутлуғ бўлсин!

...Зиё шоҳичининг кулиб айткан сўзлариға қутидор сира ҳам тушунмас ва кутилмаган меҳмонларнинг келиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

– Оловни қўятуриб, қудаларға дастурхон олиб чиқингиз.

Зиё шоҳичининг бу кулгулигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб, дастурхон буюриш учун ичкарига қўзғалди. Унинг кетидан Ҳасанали: «Тақдир биткан бўлсин-да», – деб қўйган эди, шоҳичи қатъий қилиб: «Иншооллоҳ битар, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамға санамаймиз», – деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор, айниқса, Зиё аканинг оғзини пойлаб, кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлган бир маънони сезмақда эди. Орадағи сўзсизлик узоққа чўзила бергач, қутидор Ҳасаналидан сўради:

– Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб Ҳасаналининг жим туришиға ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

– Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиғи учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса тушунолмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

– Отабек соғми?

– Бу кунгача Отабек саломат, – деди Зиё ака салмоқлаб, – аммо бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда қолганға ўхшайдир.

Қутидор яна тушунолмади таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

– Тушунолмадим...

– Яъни Отабек бу кунгача саломат, – деди Зиё ака яна. – Аммо мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингизда...

– Меним қўлимда?

– Сизнинг ихтиёрингизда.

– Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, – деди таажжуб билан қутидор, – лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиғи иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин.

Зиё ака бояғи вазиятини бузмади:

– Ажабланмангиз, ўртоқ, – деди, – бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг ихтиёрингизда; бу ўйин эмас – тўғри гап.

Қутидор тўсиндан муддаонинг ким ва нима тўғрисида бўлганлиғини пайқаб қолди ва ўзида бир турлик ўнғайсизлик сизди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонға таклиф қилиб ўзи мақсадни очикроқ онглатмоқчи бўлди:

– Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирган бир дурри бебаҳодир, – деди Зиё ака. – Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан буён пинҳоний бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилини излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз холи тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардини яширадир. Шундоғ қилиб хўжасиға ихлослик Ҳасаналининг тажрибалик кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай, натижада сир очиладир... Шариъат ишига шарм йўқ, дейдирлар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобни кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага¹ рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...

Зиё шоҳичи ўз томонидан ҳам яна бирмунча гапларни қўшиб, чатиб, сўзини тугатди. Қутидор яхшиғина ўнғайсизланган эди. Қутидорғина эмас, совчилар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклиғига учавлари ҳам тушунарлар ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутка кеткан эдилар.

Гарчи муддао кун каби ошкора бўлган бўлса ҳам, нима учун-

¹ Афифа – покиза қиз.

дир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

– У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор тарафидан ўзига бериладирган шу саволни кутиб турган эди.

– Сизнинг каримангиз, – деди.

Қутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тагин сўзсизлик, ўнггайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсун жимгина ўлтуришкандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришка тўғри келди:

– Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғулиқ бир ўғул ҳадия этканимиздек, иншооллоҳ, қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамаи иффат бўлган бир рафиқа тухфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги безиллай бошлади. Чунки шу дақиқада қутидор оғзидан ё рад ва ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томонда, кутилмаган бу совчиликқа ишонишни-да, ишонмасни-да билмай шошиб ўлтурган қутидор ҳам ўзининг оғзига тикилиб турғучи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарангсиган эди.

– Отабек каби бир йигитни ўғул қилиш шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтлиқ оталардан санар эдим, – деди ниҳоят қутидор, – аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай орада кўкрак сути бериб ўсдирган хотун ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол, пухта иш қилмаган бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим...

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшиткан совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

– Бу от савдоси эмас, умр савдоси биродар, – деди Зиё ака, – янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин ҳўб ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин қутидор меҳмонларни қолдириб ичкарига кирди. Кумушбиби ухлашқа ётқан эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Қутидор уй эшигини очар экан айвонда ўзини кутиб ўлтурган Офтоб оиймга деди:

– Шамъни олиб кир-чи олдимга.

Уй жиҳозга гоятда бой, гуё музахона тусини берар эди. Тахмонда турлик рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчаларига уйилган парёстиклар, қатор-қатор хитойи жононлар: косалар, кўзалар, чинни чойдишлар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва сипарлар, дорга солинган турлик-турлик эр ва хотун кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамашдирар даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаган Офтоб ойимға қутидор бир илжайиб қўйди-да:

– Хотун, сен ҳали эшикдаги совчилардан хабарсиздирсан?
– деди.

Офтоб ойим эрининг «совчи» хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайин совчилар жамоаси ёғилиб ётқанликдан бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаган эди:

– Хайрлик бўлсин, кимлар совчи?

Қутидор яна бир кулиб қўйди:

– Зиё шоҳичи, тагин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойим бу кунги совчиларнинг қутидорға бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг самимият ҳам ошиқишидан сизди:

– Ким учун келганлар?

– Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир Тошкандлик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

– Эсимда бор, Тўйбека махтаб кирган йигит.

– Ўлма, хотун, – деди қутидор, – ана шу йигит учун келганлар.

Бу сўздан Офтоб ойим безонглаб тушти ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

– Мусофир-ку?

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан қутидор бош қашиб олди ва умидсиз бир товушда:

– Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим, – деди. – Йўқса ўзи айна биз қидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотунларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман, бутун шахсини эҳтиром қилғучи бир хотундир. Шунинг учун эрининг ҳозирги раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун зид топса ҳам, ёлғиз «мусофирлик» масаласи билангина гапка хотима бермай, бошқа тарафлардан ҳам камчиликлар топиб

асослик суратда қутидорнинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига совуқ сув сепмакчи бўлди:

– Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарлик бўлиб чиқди. Чунки қутидор Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида: «Йигитнинг наслини айбсйтиб бўлмайдир, тўгрисиға кўчканда бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир», деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турлик йўл билан кетди:

– Уйланганми, йўқми?

– Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг қулидан эшиткан эдим.

– Ёши нечаларда бор?

– Кўб бўлса, йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса, йигирма икки-йигирма учлардан ошқан эмас.

– Нима мажбуриятда бизга куяв бўлмоқчи, Тошканддан қиз топилмаганми?

– Топилса ҳам ёқтирмас экан, – деди қутидор ва ўнггайсиз ҳолатда воқияни шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишни билмай қолди. Тузик, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини онглаган, куяв бўладирган йигитни ўзлариға ўғулликқа лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарироқда «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куяв излай-излай ниҳоят тошкандлик бир мусофирга бериш хўрлиғи Офтоб ойим учун огир эди.

– Энди қандай кенгаш берасан, хотун?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишга юраксина олмас, эрининг кўнгли олинишидан кўрқар, аммо – «мусофир» масаласига жону дилдан қарши эди.

– Сиз мувофиқ кўрган бир ишка қарши тушиб, раъйингизни қайтаролмайман, – деди кўб ўйлагандан кейин Офтоб ойим, – чунки нима бўлганда ҳам, сизнинг оталиқ исмингиз бор, ҳам кўброқ ихтиёр сизнинг қўлингиздадир. Мен, албатта, кўзингизнинг оқу қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағир кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишка ризолиғим билинса ҳам, бироқ қаршилиғим шундадирки,

куяв тошкандлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасам-да, аммо менинг бундай жудоликқа сира тоқатим йўқдир... Мана шу тарафни енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним.

– Сўзларинг тўғри, хотун, – деди ўйлаб қутидор, – лекин тақдир битканданми, нимадан бўлса ҳам, бу йигитка қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳарҳолда, биз энди узоқ ўйлашиб ўлтурмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга ризолигимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар, ёлғиз боламиз икки бўлиб – айна бизнинг муддаомиз; йўқ, қабул қилмасалар, ул вақтда киналари ўзларидан бўлсин, мана бу маслаҳатка нима дейсан, хотун?

– Мусофирлиғи?

– Биз таънани куяв қилмаймиз, – деди қутидор, – бизга чин йигит керак, халқ «мусофирга берди» деб сўз қилса, қилсин.

Офтоб ойим эридаги майлни бошдаёқ пайқаган эди, шунинг учун тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жавобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олдига чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб, қутидорни Отабекдек бир йигитни куяв қилиши билан табриклади ва шу такаллуфсиз совчилик ила умр савдоси биткан ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатлик, увалик-жувалик бўлишлариға дуо қилинғач, совчиларға заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорға ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан ғарқ этмакда эди.

– Тўнлар муборак бўлсин!

– Сизга куяв ўғул муборак бўлсин!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

– Қутлуғ бўлсин! – деди.

9. Қаршилаш

Бу кунғи кутилмаган тун Ҳасанали отани гангиткан, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар. Ул бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсун билан бекка билдириш йўллари уни ўйлар эди. Бу фавқулодда сўйинч хабарни бекнинг қайси

йўсунда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладирган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... – барчасини бирма-бир кўнглидан кечирар эди. Бу гапни эшиткач, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётқан бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор уйларида шодланиб, руҳланиб юрганини кўрар эди. Бу ўйларни тугаткандан кейин унинг кўзлари уйқу сари юмила бошлаб, қаршисиға Отабек келиб тўхтар эди: «Ота, мен сизнинг бу қилган яхшилигингизни сира унутмасман», деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди: «Бечора. Суйғанинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадиргандирсан... Ёрдамчинг йўқлигидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдиргандирсан. Қайғирма, бегим. Ҳасанали отанг у тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғулиқ кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлиқ ҳам шеъриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим».

Ҳасаналининг кўзлари тагин уйқуға кетар, қаршисиға Отабек билан кўҳлик, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унға қараб илжайишар эдилар: «Бизнинг чин отамизсиз» дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди.

– Ёшим олтмиш тўртка етди, ўғул-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқиб Отабек менга ўғуллик қилмасми, хотуни менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан юғурмасмикинлар? Тупроқ остларида унутилиб ётқан кезларимда: «Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди», деб ёдласалар, яхшилик билан эсласалар, етар менга шу.

Тунлар узоқ, тонгни отдириб, Отабекни қувондиришғача сабр чидамас, кўз юмишға ҳалигидек хаёллар монё бўлар эдилар. Шу йўсун ярим уйқу ҳолатда тонгни отдириб сўйинтириш соатлари ҳам етди.

Чойдан кейин ҳужрасиға чиқиб кеткан Ҳасанали қўлтуғида бир нарса билан кириб, бек қаршисиға ўлтурди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб, юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди. Ҳасанали:

– Энди муборак бўлсин сизга, – деди.

Отабек тушунолмамай Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган кўйи қўлтуғидаги заррин чопонни олиб сандал устига қўйди.

– Бу қандай чопон? – деб сўради бек.

– Муборак бўлсин, дедим-ку.

– Нима муборак бўлсин?

– Сизга ифбатлик ва севимлик рафиқа билан қутидордек қайин ота, Ҳасаналига келин.

Отабек қизиқ ҳолатда қолди: бир турлик титраб кетди, кўзлари қинидан чиқар даражага етди. Ғайриихтиёрий кўзғалиб ўлтургандан кейин сўради:

– Бу нима деган сўзингиз?

– Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишонаберингиз, – деди кулиб Ҳасанали, – мен сизни қутидорнинг қизига уйландиришқа қарор қилиб, қароримни ҳам бу кун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... яъни қутидорнинг қизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб шошиб сўради:

– Қайси қизига унашиб келдингиз?

– Қутидорнинг ёлғиз қизига, – деди Ҳасанали, – бундан хотиржам бўлингиз, бек. Зиё шоҳичи эрталабки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабекнинг тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди:
– Бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чиққан.

Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладирлар, партўшаклар олмоқчи бўладирлар, куяв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинадир. Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюрадир... Тавба, демай чора йўқ: Офтоб ойимларнинг куявлари ким, қайси қизларини эрга берадирлар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? – Уларнинг қизлари ёлғиз, демак, Кумуш эрга бериладир... Тушунарлик гап эмас:

– Эрга ким тегадир?

– Кумуш.

– Кумушбиби куявни ёқтирадирми, йўқми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керак эмасми?

– Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

– Нега?

– Чунки одат шу! Кумуш ота-она ёқтирған кишига рози

бўлиш учун мажбур!

Кумушбиби куявнинг ким бўлганлигини Тўйбеканинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

– Мана бекачим, – деди кулиб Тўйбека. – Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан. Бироқ унинг нафсиламрда каромати бор. Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, даррав фаришталар «омин!» дейдирлар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга махтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб бу кун сени ўшанга бердилар... Энди мундан кейин Тўйбека опангга ихлос қўй, бекачим!

Бу хабарни эшиткучи Кумушбибининг қора кўзлари жиқ ёшга тўлиб, кипраклари ёш билан беландилар.

– Йиғлама, бекачим, – деди Тўйбека, – биз биламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканин: эрлар сўйинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдирлар; сизнинг йиғлаганингиз – қувонганингиз... Мени эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимдан никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

– Тоқатим тугади, опа, – деди Кумуш, – ортиқ сўзламангиз.

– Сўзламайман, – деди Тўйбека, – лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди бир куявни. Қандай чиройлик, қандай ақлик эканини билар эдинг, бекачим. Юлдузингиз нах бир-бирингизга тўғри тушкан экан, иккингизнинг ҳам бир-бирингиздан камлигингиз йўқ.

Кумушбиби ортиқ чидалмади, қўрқунч бир товуш билан ҳайқирди:

– Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!

Кумушнинг бу товшига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар:

– Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бибисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди. Тўйбека жуда кўрққан эди:

– Қаллиғи тўғрисида сўз очқан эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

– Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтиргансан! Тинч юрсанг сени бирав бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқиригини уялганга йўйдилар-да, яна уйга кириб бисот кавлашка, тўй ҳозирлигини кўришка машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсаткача шу кўйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқари ҳавлига қараб кетди. Кўб йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишкан, юзлар бўрткан эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмай, балки ўн қайта оширган эдилар. Ташқарига чиқгандан кейин айвоннинг тумшуғига келиб ўлтурди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узок қолди. Шундан кейин ул қўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек, кимнидир куткандек тева-рагига қараб қўйди...

– Ариқ бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйига еткач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин сувнинг оқишига кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирлик ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайдир-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас – қайталаб-қайталаб ювди. Бояғи аччиғидан бирмунча тинчланиб, кўз қизилликлари кеткан ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10. Тўй, қизлар мажлиси

Кутидорнинг ташқарисига эр меҳмонлар, ичкарисига хотун меҳмонлар тўлганлар, улар қуюқ, суюқ ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадилар. Ташқарида бир қўша созандалар дотор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли¹ созлар билан дунёга жон суви сепиб шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадилар. Тўй жуда ҳам руҳлик...

Ичкарида хотунлар мажлиси: оналарча айтканда, улар қумтупроқдек кўб, бироқ мажлиснинг боришида тартиб йўқ, ҳавли юзи ва уйлар хотунлар билан тўлган, қайси ҳавли юзида бир товоқ ошни еб ўлтурадир, ким йиғлаган боласини овитиш билан овора, бирав ёр-ёр ўқуб, тағин биттасининг қувончи ичига сигмай хахолаб дунёни бузадир, хуллас, бағ-буғ етти қат кўкдан ошадир...

¹ Амсол – ўхшашлар, монандлар.

Офтоб ойим қайғулироқ, туси бир оз синиққансумон... Меҳмон кутиб чарчаганиданми, нимадан бўлса ҳам, жуда кавлавланган, баъзан қиладирган ишидан ҳам янглишиб кеткани, масалан, уйга кирмакчи бўлиб таванхонага кириб қолгани кўриладир. Тўйга келган хотунларнинг «Тўйлар муборак, куяв ўғул муборак!» деб сўрашлариға ҳам ишончсиз бир оҳангда «Кутлуг бўлсин», дейдир.

Офтоб ойим донхонанинг эшигидан туриб хотунлар орасидан кимнидир ўз ёниға чақирди. Ёши эллидан ошқан, кулгуси ичиға тўлиб тошқан бир хотунни дувурдан¹ чиқиб, ўзига қараб юрганини кўргандан кейин донхонаға кирди. Хотун ҳам ичкариға киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайғулиқ бир боқиш билан хотунға қаради.

– Нега қайғулиқ кўринасан, Офтоб?

Офтоб ойим узок тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

– Шу чоқда ичимга чароғ ёқсалар ҳам ёримайдирда, эгачи, – деди ва кўзига жиқ ёш олди.

– Нега?

– Қизим тўғрисида...

– Қизингға нима бўлди?

– Унашилғаниға бу кун еттинчи кун, – деди Офтоб ойим, – шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам, сабабини сўрасам сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза берадир. Бу кун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ялпоғланиб аранг ҳаммомга юбордиқ.

Хотун Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

– Нима бало, куявинг кўркисми?

– Ўзим кўрмадим, – деди Офтоб ойим, – аммо кўргучиларнинг сўзларига қарағанда ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куяв қилган эди.

– Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдирми?

– Биладир, – деди ойим – унинг олдида биз жўрттага куявни махташамиз, лекин бу махтовларни эшитгуси келмай, қайтаға йиғисиниғина ортдирадир.

Хотуннинг ҳам бу гапдан ҳайрати ортди ва бунда қандай

¹ Дувур – давра, сахн, ўрта.

сир борлиғига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўткан-кеткандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқ-чапоқ бўлишиб кетканларидан ҳикоя қилди:

– Қайғирма, Офтоб, – деди, – куявинг бунчалик сулув бўлса, гап-сўзда тенгги бўлмаса, ҳали чимилдиқда қизингнинг печак гулдек бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз.

– Оҳ, опажон, – деди умидсизча ойим, – маним бунга кўнглим чопмайдир.

– Чопсин, Офтоб. Мен бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай-суялмай чимилдиқда ҳатто йигитдан ҳам ортдириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғирма, Офтоб.

– Илоҳи шундай бўлсин-да.

– Бўлади-бўлади, – деди кулиб хотун, – шошмачи, Офтоб. Агар қизинг мен айтқандек ўзгариб кетса, менга нима берар эдинг?

– Сизга бош-оёғ кийим.

– Сўзингдан қайтма, Офтоб. Печак гулдек бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз ҳали, Худо кўрсатса, бор, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!..

Шундан кейин икави донхонадан чиқиб хотунлар орасига кирди.

* * *

Қизлар мажлиси – гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси! Бу уйда – Кумушбибининг тоғасининг уйида қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўттуз-қирқ чамалиқ қизлар йигилганлар, йигилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини бу кун хотунлиқ оламига узатмоқчидирлар. Бу узатиш мажлисини жонлик, руҳлик ўтказмак учун барча қизлар ўзларининг энг асил, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда ясаниб, ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб қўйиш мумкинки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

– Бу гулми кўҳлик? Йўқ наригиси! Ундан кўра буниси! Барисидан ҳам ўтгаси!.. Ана шундай қилиб эсдан ҳам ажрарсиз, гул танлашда бир қарорға келалмай эл ичида кулгига ҳам қолурсиз,

расво ҳам бўлурсиз.

Мана, мажлис аъзолари шунақангги бир-биравидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар. Мажлиснинг шоирлари, уйинчилари, чилдирма ва дуторчилари – барчаси ҳам ҳозир бўлиб, фақат Кумушбибигина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлиска руҳ киришига барча ишонадир ва уни тўзимсизланиб кутади.

Кимдир, орадан биттаси «келишди!» деб юборди. Барча қизлар уйнинг даричаси ёнига уймалашиб ҳавлига қарадилар. Чиндан ҳам ул ёнида икки янгаси билан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, ул келсин эди-да, агар чиндан ҳам шу қизни севган бўлса, суйганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан ул... фақат жонгина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдаги оқ шоҳи рўймол, ичдаги оқ шоҳи кўйнак, уstdаги оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бақбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа кундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бўйин теварагига чирмашқани, хом нукра юзларнинг бўғриққани...

Янгалар Кумушни ҳавлидан туриб қизларга топширдилар:

– Мана Кумушбиби – сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чопиб ҳавлига тушдилар-да, Кумушбибидан паранжини олиб уйга бошладилар. Янгалар Кумушни қизларга топшириб кетдилар. Ҳавли эр ва хотундан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошлағучи қизлар билан уйга кирди, ундан онгқан атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турликкина сўзлашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

– Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбибининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

– Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқузилди. Қизлар уйнинг теварагига ўлтуришиб олғандан кейин орага нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маънолик қилиб ер остидан Кумушка қарайдирлар. Мажлисда бир хил маъюсият. Қизлар нимани ўйлайдирлар ва нима тўгрисида маъюсланадирлар, бу эрса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипка чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бу-

нинг устига ёвошлиқ, ўйчанлиқ уларнинг тусларига маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшқан эди. Агар биз шу кезде заршунослиқ учун енг шимарсак, яъни гулни гулдан ажратадурған бўлсак, бояғидек эсанкираб, мутараддид¹ қолмай-миз, чунки Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлған ой эди.

Орада ҳамон бояғи жимжитлик ҳукм сураб эди.

Ҳар бир мажлисининг жонландирғучи, идора қилғучи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу қизлар мажлиси ҳам шундай қаҳрамонлардан холи эмас эди. Мажлисни бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсин (Гулсум)биби чидаб туrolмади:

– Биз нима учун йигилдик-да, нимага ер чизишиб ўлтурамиз!
– деди. – Биз бу ерга аза очқали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбуш қўшилишди:

– Кўб ўйлашманг, ўртоқлар! – деди. – Барибир, бу гап ҳам-мамизнинг ҳам бошимизда бор! Тур, Савра! Ҳавлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг, кулиб ўлтуринг. Барибир, эртага жойсиз чеккан қайғингиздан ўкинарсиз! – деди-да, мажлисни ост-уст кулдириб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрлик, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёвошқина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бир оз кўриниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлиска кутилмаган бир руҳ кирди. Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини танларга ларза бериб, тарона қилди. Хонимбиби қизларга қистатиб ўлтурмай ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмағи келиб қўшилгандан кейин базм тағин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин қизиб борар эди, унинг дарича эшиклари бекланиб, тоқчаларга шамъ ёқилгандан сўнғ, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнған шамъ нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатка қўймоқда, мажлис эрса «Алиф лайло» ҳикояларидаги «парилар» базмини хотирлатмоқда эди. Дутор «Ифор» куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин-ҳам бир турлик назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнгилнинг аллақандай ингичка жойини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўрғалаши борлиқ аъзони зирил-

¹ Мутараддид – тараддудланиш, иккиланиш.

латадир. Базм жуда қизик, жуда кўнгиллик эди.

Кумушбибини ҳам бу қизик базмдан бошқалардек ҳисса оладир, сўйиниб қувонадир, деб ўйланмасин, чунки вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам, хаёли аллақаяқларда учиб юргандек, кўзлари ўйнағучи қизларда бўлса ҳам, аммо ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишдан натижа чиқариб айтканда, бу қизик мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутқандек...

Икки соатлик қизик бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хонимбиби энди дутор билан қўшиққа ўлтурдилар. Гулсин ўзининг кўнғуроқдек товши билан «Йигларман» куйидан бошлади:

*Ўртоқларим, қўлға олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдирман ёримни!*

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшилишди. Бир турлик, бир оҳанглик нафис, мусиқавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирлариға ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоққача мўлтайиб, хаёл ичида шўнғиб ўлтурган Кумушбиби бир сесканди-да, қўшиқчи қизларға қаради.

Қизлар иккинчи байтка ўтдилар:

*Бир кўриниб яғмо¹ қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўралмадим норимни!*

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлган эди. Учунчига ўтдилар:

*Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим ҳама йўқу боримни!*

Тўртинчи:

*Билурмикин, билмасмикин у золим:
Кунлар-тунлар тортқан оҳу зоримни!*

Кумуш тоқатсизланган эди...

Бешинчи:

*Чинин айтинг ўртоқларим менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?*

¹ Яғмо – асир, талон-торож.

Кейинги:

*Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!*

Бу кейинги байтка қулоқ солғучи қолмади. Чунки ёнидаги қизга осилиб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

– Нима бўлди, Кумуш?

– Нега йиғлайсиз, Кумуш опа?

– Бирар жойинг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йиғилган қизларга кўзини очиб қаради-да, хушёр тортқанлардек бир ҳаракат қилиб қўйди ва тез-тез чўнтагидан рўймолини олиб кўз ёшисини қуритди.

– Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергучи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб қаради-да:

– Ўзим... – деди.

– Вой шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! – деди Гулсин.

– Мен шундай эрни топиб тексам, бошим кўкка етар эди!

Гулсиннинг гапига қизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни қўятуриб мажлисининг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишқа кўчдилар. Гулсин куяв рўлини ўйнар, Хонимбиби Кумуш рўлида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишқан лапарлари барчани кулдириб, ичакларни узар даражада. Бироқ Кумушнинг тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунггайиб хаёлланишқина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан кейин янгалар келиб, қизлардан Кумушни сўрадилар. Қизларнинг, «Йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айткан сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термулиб қарар эди. Шу йўсун қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотунлиқ дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

11. Кутилмаган бахт

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: «Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, нафсингизни

тошкандлик мусулмон Отабек Юсуфбек хожи ўглига бағишламоқ ваколлатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўглига топширдингизми?» деган сўроғи олти, етти қайтарилгандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида аранг унинг ризолиғи олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳавлиси тўрт кўз билан куяв келишини кутади. Куяв учун паловлар, қуюқ-суоқ ошлар, неча турлик неъматлар ҳозирланиб, булар ҳам куявнинг интизориди турадилар. Ниҳоят соат беш яримларда куяв келди. Йигирма-ўттуз чоғлик ёш йигитлар – Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек – куяв кўринди: бошида симоби шоҳи салла, устидан қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим: оёғида қалапой афзали, белида Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шоҳи қийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидиради. Ошларини еб бўлсалар ҳам жўрттага куяв кўриш учун ўлтурган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куявликка арзигундек, чаки чаккига тушмапти, олмаю-анор» дейишдилар. Томда куяв кутиб ўлтурган хотунлар ичидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, даррав исириқ ҳозирла, куявингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Қутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядир. Меҳмонхона айвонида оқ соқоллик, кўркам сиймо ва оғир табиъатлик домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тагин бир неча кишилар ўлтурадилар. Йигитлар куявни домлалар қаршисига келтуриб тўхтатқандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр масаласи очилади. Кўб тортишқандан сўнг қуйидаги маблағлар маҳр қилиб белгуланадилар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сиғир, асбоби рўзгор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолигини билдиради. Домла хутба бошлайди. Форсийча ўқилган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир: «Сизким Отабек Юсуфбек хожи ўгли Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотунлиқга қабул қиласизми?» – форс тилида сўралган бу савол Отабекнинг кулгусини қистатиб, кўнглидан кечиради:

– Қабул қиласизми-я?

Ул биринчи сўроқдаёқ – «учиб, қўниб қабул қиламиз» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам бироқ халқнинг – «ўлиб турган экан» деб қиладирган таънасидан чўчиб, жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги «сиз ким фалончи...» жумласи домла тарафидан такрорланадир. Куявларга учунчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфка чидалмайдир. Гўё учунчи сўроқ ўрнига «Энди олмас экансиз Кумушбибини...» деб мажлис бузиладирғандек сезиладир-да, ҳамма товшини қўйиб, барчага эшитдириб «Қабул қилдик!» деб юборадир.

Домла алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ... билан никоҳни тугатиб мажлис томонидан келин билан куявнинг ҳақлариға дуо бошланадир, ҳамма дуоға қўл кўтариб, ҳатто томдаги томошачи хотунларғача «омин»га кўмаклашадирлар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куявни меҳмонхонага олиб кирадирлар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқаға бўлсин тўзим бўлмаган бир вақтда бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта ул яхши чиқиша олмайдир. Хуфтанға яқин банаъжи¹ бир иштиҳо билан ейилиб бўшатиш лаган, товоқлар олиниб дастурхонлар йигилди. Бизнингча, бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят, янгалар куяв сўрадилар. Икки ёшга муҳаббатлик умр сўраб фотиҳа ўқилғандан сўнг Отабек ичкарига узатилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

– Энди куявлик муборак бўлсин, бегим?

– Қутлуғ бўлсин.

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталиқ муҳаббати билан бекнинг орқасини силади ва ёшлик кўзлари билан дуо қилиб, унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафка юрди. Ул ҳозир қизиқ ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳавлининг икки томони то Кумушбибининг уйигача қатор куяв куткан хотунлар, бола-чақалар билан тўлган. Баъзан куткучи хотунларнинг қўлида ёниб турган шамъ, куяв тушадирган уй тўй моллари билан жуда ҳам бежалган. Юқорида ёзилиб ўтилган қутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас хотун-қизлар қўли билан чатиб ишланган турлик зийнат чодирлари билан

¹ Банаъжи – баничабир (форсча), бир неча.

хам бежалган, шипда катта қандил, қандилда ўттузлаб шамълар ёниб уйни сирлик бир ҳолатка қўядирлар. Бурчақда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийимлар билан Кумушбиби турадир... Унинг ҳусни бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини оқузиб янгасининг сўзига қулоқ осмайди. Ташқаридан эшитилган «қуяв! қуяв!» сўзи билан тағин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб, туси ҳам ўзгарди. Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдириб, ўзи югирганича эшикка чиқди. Қуяв келар эди: икки томонни сириб олган хотун-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб оймнинг эгачиси исириқ тутатар эди. Хотунлар қўлларида шамъ билан унга қарар ва кузатиб қолур эдилар. Қуяв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочқали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

– Киригиз, бек.

Отабекнинг юрак уриши, эҳтимол, янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарлик қия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўймолининг учини туғибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайди. Рўймол туғиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

– Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

– Ушламангиз, – деди ҳам сиқувчи қўлдан қутилиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

– Нега қочасиз? Нега қарамайсиз? – деди бек. Кумушбиби шу чоқгача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, хаяжонланган бир товуш билан сўради:

– Сиз ўшами?

– Мен ўша, – деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

– Кўзларимга ишонмайман, – деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

– Мен ҳам, – деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовишти... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучлик қўллар қўлтиқ остига ёпиштилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да:

– Кутилмаган бир бахт, – деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳавлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиғқина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб қуйида ёзиб қўйилган дастурхон ёнига бошлади:

– Сиз бўлганлигингизни илгаридан билганимда, бошқача қаршилар эдим, – деди.

– Бошқа деб ўйладингизми?

– Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди, – деди-да, тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтин узук солур экан, ул ерга қараган ҳолда эди.

– Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

– Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

– ...

– Ўкинмангиз, – деди бек, – сиздан бир нарсани сўрасам аямасиз?

– Аямайман.

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишорат қилиб:

– Шу ердан бир ўпиш берсангиз, сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз, – деди.

Кумушбиби қизаринди.

* * *

Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намознинг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўкондорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан – сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди. Дўкондор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди: «Мана шу бурчакдаги дарбозадан ичкарига кирсангиз, ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз», деди. Отабек дўкондорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисига

кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтаган чингилин¹ йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бирмунча вақт кўз ололмадилар. Охирда Кумуш нимадандир чўчиғандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа-ўнгини тутиб ётқан қирқ кокиллари тўлқинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қарашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳады қилди... Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини катта очиб ўткан дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Бироқ ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйиға ўлтурди. Аммо кўзи хаёл яширинган йўлакда эди. Таҳоратланиб бўлди, яна кўзини ўша тарафдан узолмади. Артиниб олгандан кейин яна оёғ устида тўхтаб қолди. Яширинган гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирига тамошо қилар эди.

Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйдан чиқди ва шу дақиқадан бошлаб унда муҳаббат можароси туғилган эдиким, бу ёғи ўқуғучимизга маълумдир. Кумушбининг юқорида «Сиз ўшами!» деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг онглашилмай қолиши ва чин бахтни билъакс кутиб олиниши қизиқ эди. Шундай қилиб, икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовишиш билан натижаланди.

12. Чақимчилик

– Бу кун етти кун... Отабек қутидорнинг қизиға уйланди.

Ул бу хабарни Қўқондан қайтишда эшиткан эди. Ўзининг қиёфасига яраша қўркунч йўллар излар экан, қулоқлари тегида «...қизиға уйланди» жумласи такрорланиб турғандек бўлар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотуни учун ҳам улуг бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундаш унинг олдиға киришдан қўрқиб, яна тўғриси – унинг совуқ афтини кўришдан

¹ Чингилин – ихчам, бежирим.

жирканиб ҳавлининг чет-четида юрарлар, икки кундаш билит-тифоқ унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинарми эдик», деярлар эди.

Ул ўлтурган кўйи нима тўғрида бўлса ҳам жуда бош оғритиб ўйлар эди. Шу чоқда унинг тусидан йиртқичлик, бир гуноҳсизнинг устига хужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгулари кўри-лур эди. Ҳарҳолда ул яхшилиққа эмас, қандоғ ҳам бўлса, бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истехзолик бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўй-ғандек бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб қозикдағи кирлаб кеткан салласини қўлига олди ва ҳавлига чиқди. Ташқарисида беш дўконлаб иш тўкиб турган халфа шогирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ дарбоза орқалиқ кўчага юрди. Ўралиб битмаган салласини тузата-тузата тор, кирди-чиқдилик кўчалар билан шаҳарнинг кунботар томониға, беклар маҳалла-сига қараб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида, жанубга қаратиб қурилган улуғ бир дарбозанинг ёнида икки нафар милтиқ ва қиличлик йигит сўзлашиб турар эдилар. Буларнинг ёниға бизга маълум киши келиб тўхтади ва улардан сўради:

– Бек уйдадилар?

Сўзнинг белига тепкани учун йигитнинг бириси ўшшайиб сўрағучиға қаради, иккинчиси қўллари орасидағи милтиғи билан ичкарига ишорат қилиб жавоб берди:

– Бор!

Дарбозадан ичкарига кирилгач, сарой каби бир ҳавли, айвон-да ўн бешка яқин яроғлиқ йигитлар тўнкалардан гулхан солиб, исиниб ўлтурмақда эдилар. Ул тўрдағи айвон орқалиқ юрила-дирган уйнинг эшигида турғучи йигитоғасининг ёниға борди ва қўрбоши билан учрашмақ орзусида бўлганлигини айтиб, ундан киришка ижозат сўради. Йигитоғасининг раҳбарлиги билан ич-карига кирди: бошиға кўк салла чулғаган, эғниға Ўратепанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб кумуш қинлик қиличини тизасига босқан, қора танлик бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истеъмолидан юзи саргайган қирқ-элли ёшлар чамалиқ бир киши ёрлиқсумон бир ёзувни ўқуб ўлтурмоқда эди. Қўрбоши келгучининг саломига эътиборсизғина жавобланган бўлди-да, руҳсиз бир товуш билан:

– Нима қилиб юрибсан? – деб сўради.

– Тақсир, сизга арз бор.

Йигитоғаси келгучини қолдириб чиқди. Келгучи эшик ёнида оёғ устида қўл боғлаб турар эди.

– Қандай арзинг бор?

– Тақсир... ижозат берсангиз ўлтурсам...

– Хўб, ўлтур.

Келгучи қўб тутилиб, туси ўнган гилам устидан юриб бориб, қўрбоши қаршисиға тавозиё билан ўлтурди. Қўрбоши қўлидағи ёзувни буклаб қўйниға тикди-да, келгучини ер остидан кузатди:

– Қаерликсан?

– Тақсир... шу ерлик, марғилонлик.

– Отинг нима?

– Тақсир... Ҳомид.

– Нима касб қиласан?

– Устакорлик.

– Яхши, арзингни гапир?

Ҳомид ўзининг товшиға ясама бир оҳанг бериб арзини бошлади.

– Жаноби падари арус¹ шаҳаншоҳи Мукулмонқул баҳодир замони адолатларида ҳам, – деди Ҳомид, – қора чопонликлар хануз тинч ётмай, юртни қипчоқ оғалариға қарши оёғландирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қора чопонлар қўлиға олиб мамлакатни бузғунликқа солмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузуқилар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлган Юсуфбек хожи, деб билар эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонға ҳам сочилган экан.

Қўрбошининг кўзи ола-кула келди:

– Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?!

– Биттаси машҳур бузуқи тошкандлик Юсуфбекнинг ҳозирда Марғилонда турғучи ўғли – Отабек исмлиқ бир йигит, иккинчиси унинг ҳаммаслаки ва қайин отаси бўлган Мирзакарим қутидор.

– Ҳали-я?

– Шундоғ, тақсир.

– Сен бу гапни қаёғдан билдинг?

– Шу кунларда уларнинг бир мажлисларида бўлган эдим, тақсир...

– Хўш, хўш, мажлисда?

– Мажлисда қўб гаплар ўтди, тақсир, – деди Ҳомид, – маж-

¹ Падари арус – қайнота.

лиснинг бошлуғи бўлган Отабек қипчоқларнинг зулм ва таъаддиси¹, қипчоқлардан ишни олмоқ учун Тошкандда Азизбек ва ўз отаси бошлиқ билфёъл иш бошлаганларини сўзлаб, Марғилоннинг ҳам мундан сўнг оёққа қалқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса, Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа қўрқунчдир, тақсир.

– Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан кутилмаган бир савол. Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тараддудланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса, поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан ул ўз оёғига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан ул тутилиқди:

– Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиғи билан бақирди:

– Ёдимда йўқ?!

Ҳомид гаранғиси ва бир хил синиқ товушда:

– Эсимда бўлса ҳам нозик бир жой эди, тақсир, – деди.

– Нозик бир жой эдими! – деб қўрбоши захарханда қилди.

– Агар айтмасанг, ўша муттаҳамлар тиқиладирган чуқурга сен ҳам ташланасан.

– Кечиринғиз, тақсир.

Қўрбоши йиртқичлардек бўкирди:

– Кечиринг йўқ!

Ҳомид учун энг кейинги чорадан бошқа илож йўқ эди – чўнтак кавлашқа тутинди ва юз машаққат билан ёнчиғини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтинларни саноқсизча олиб, қўрбошига узатди:

– Тақсир... сизга атаган назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлағанданоқ қўрбошининг устидан совуқ сув сепилган эди. Ул олтинларни ёнига солиб жойлагач, товуш ҳам эски ҳолига қайтиб, сўзлар ҳам мулойим тортди.

– Демак, нозик жой эди, дегин Ҳомидбой.

– Тақсир...

– Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми ҳали?

– Тақсир... Бу ишнинг олдини олинмаса, натижа ёмон, албатта.

– Албатта биз ўша бузуқиларнинг жазоларини берармиз...

¹ Таъадди – адоват, зўравонлик.

Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, шу кечадан қолдирмай қўлга оламиз муттаҳамларни, – деди қўрбоши.

Ҳомиднинг чехраси очилиб кеткан эди. Қўрбоши ўзининг имо ва ишорасига ўтканликдан унинг кўзида ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзига маълум бўлган бир бахт умидлари ўйнар эдилар. Қўрбоши тоқчадан давот, қалам олиб олдиға қўйди-да, ёзувға ҳозирланиб сўради:

– Айтчи Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

– Биттаси тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек.

Қўрбоши ёзди:

– Ҳа-ҳа! Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўғли дегин. Бизнинг Марғилонни ҳам қонға ботирмоқчи экан-да, муттаҳамлар, иккинчиси?

– Шу кунларда Отабекка қизини берган марғилонлик Мирзакарим.

– Пес-песни қоронғида топқан экан, учунчиси?

– Отабекнинг қули – Ҳасанали.

– Тўртинчиси?

Ҳомид бир оз ўйлаб жавоб берди:

– Билмадим... Ҳозир Марғилондами, йўқми, андижонлик

Акрам ҳожи.

Қўрбоши ёзди:

– Иш катта экан, тагин?

– Энди йўқ, тақсир, – деди Ҳомид ва сўзига шуни ҳам қўшди, – Отабек билан Мирзакарим қўлга олинсалар, илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, ўзгаларнинг қўлидан иш келадирган одамлар эмас, тақсир.

Қўрбоши ёзувни битириб қўйниға тикди – «Бўлмаса иш битди, эртаға эрта билан можарони эшитарсан», – деди. Ҳомид ўрнидан туриб, қўрбошиға қуллик қилиб чиқди.

13. Қамок

«Ёрмозор» мавзиёида шаҳар қўрғониға тиралиб солинган ўрда. Ўрда дарбозасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланган мевазор бўлиб, бунда олма, ўрик, нок ва тут ёғочлари хилигина бор эдилар. Дарбозанинг икки биқинини ўраб олган лойиға гуллар, нақшлар туширилиб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда қўрғони, дарбозанинг икки буржида¹ алачами, бўзданми узун

¹ Бурж – қалъа ва қўрғон деворининг бурилиш жойларига ва дарбоза ёнларига қурилган соқчилар турадиган қоровулхона.

чопонлар кийиб, бошлариға қулоқчин қўндирған, қайиш камар устидан қилич тақиниб милтиқлариға суянған икки йиғит кўринадирлар – булар навбатчи ўрда қоровули. Қоронги тушишка яқинлашқанлиқдан қия ёпилиб турған дарбозани кимдир, ичкаридан биттаси зичлаб ёпди-да, куч сарф қилиб дарбозанинг зўр занжирини шарақ-шуриқ этиб боғлади. Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмагани учун қўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлиқ: дарбозанинг сўл биқиниға қараб икки юз одум кетсак, қўрғон девори тугалаб, буржка етиладир. Қўрғон буржига қоровул туриш учун махсус манора шакилли жой ясалған бўлса ҳам, ҳозирда навбатчидан холидир. Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан қўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз одумлаб борилғач, қўрғоннинг шарқи-жануби буржига етилиб, бу буржни ҳам ановисидек қоровулсиз топиладир. Бу бурждан қараған кишига қўрғоннинг ғарби-жануби буржи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт буржини айланиб чиқилса бир минг олти юз одум босилған бўлиб, ўрданинг ғарб томонидан биз танишқан ўрда дарбозасиға келинадир.

Ҳозир қоронги ҳам ўбдан тушканлиқдан киши-кишини танимаслиқ даражада эди. Бояғи дарбоза устида кўринған қоровулар ҳамон қора ҳайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичидан ўрда дарбозасиға қараб келмақда бўлған бир неча от оёғларини эшитиб қоровулардан биттаси – «туёқ товшими?» деб, иккинчисига савол ташлаб қўйди. Иккинчи қоровул мўралаб-мўралаб йўлга қаради:

- Уч отлиқ кўринадир.
- Вақтсиз келгучи ким экан?
- Бундай вақтда қўрбошидан бошқа киши келмас эди, эҳтимол, ўшадир.

Дарвоқиб, қўрбоши ўзининг икки йиғити билан етиб келди ва отидан қўниб, жиловини йиғитининг қўлиға берар экан, қоровуларға буюрди:

- Дарбозани очсинлар!

Қоровулар ичкарига хабар бергандан сўнг дарбоза очилиб қўрбоши ичкарига кирди. Ўрданинг теваарак масоҳатини¹ биз чамалаб кўрған эдик, шунинг учун ўрданинг қай даража кенг бўлиши ҳам бизга қиёсан маълум. Аммо ўрданинг кўпроқ қисми дарбоза томонида қолдирилиб, жанубка тортилған хатти мус-

¹ Масоҳат – сатҳ, юза, майдон.

тақим¹ бир девор билан бўлинган эди. Нариги томон ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек – ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқариги қисмининг уч тарафи (жануб, шарқ, гарб) биносиз, фақат қўрғон деворларининг зиналари эди. Аммо иморат қисми дарбоза билан бир қаторда бўлиб, сўл биқинида девонхона, унинг қаторида бўйига қирқ, энига йигирма олчин жой олган ўн беш даричалик каттакон чорхари уй, ичида элли чоғлиқ бек йигитлари гулхан солиб ўлтурар эдилар. Бу уйнинг қатори ошхона, отхона ва шунингдек, ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Қўрбоши дарбозавон ёнида тўхтаб, ундан сўради:

– Бек ичкаридамилар?

Дарбозавон дарбозани кучаниб ёпар экан, жавоб берди:

– Билмадим, тақсир.

Ўрданинг чароғчиси дарбоза яқинидаги машъала ёғочига ўт бериб, бутун ўрда ичи ёриб кетди. Қўрбоши дарбозанинг ўнг тарафига қараб юрди. Бу томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинган олий иморатлар бўлиб, шаҳар усталарининг ҳамма санъат ва маҳоратлари шу биноларда гавдаланур эди. Қўрбоши биринчи эшик ёнида турган яроғлиқ қоровулдан ўтиб, кичик-рак, нақшлиқ бир уйга кирди. Иккинчи эшикдан ўтиб, улуғ бир золга чиқди. Зол жуда нафис ишланган эди: олтин қандилдаги эллилаб шамъларнинг нури билан мунаққаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк-қизил, оқ-пушти, сариқ-қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир хаёлийлик берар эдилар. Уйнинг остига тўшалган қизил лола гуллик гилам кишини гўё бир чаманда ҳис этдирар эди. Золнинг тўрида, кичкина ҳалдор бир эшикча ёнида, атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалиқ, қизил духобадан кийинган кўркам бир ўғлон палов еб турар эди.

Қўрбоши эшикдан кирар экан, ўғлонга қараб кулимсиради:

– Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз, – деди.

Аҳмадхон жойидан қўзғалмади:

– Мен ҳамиша шу ерда, қани ошға.

– Раҳмат. Қушбеғи ичкаридадирлар?

– Ичкаридалар, – деди Аҳмадхон, – мен тўйиб қолдим, келсангиз-чи.

– Бўлмаса, табаррук қўлингиз билан битта ошатсангиз.

Аҳмадхон қўлига сиққунча ош олиб қўрбошига тутти, қўрбо-

¹ Хатти мустақим – тўғри чизик.

ши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади... Ул ошниғина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошайдирган эди.

Кўб фурсат ўтмади. Тўрдағи кичкина эшик очилиб, ичкаридан тўла юзлик, ўсиқ қошлиқ, оғир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич оққан қирқ беш ёшлар чамасида бир киши кўринди. Аҳмадхон билан қўрбошининг ўринларидан туриб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги билинар эди. Бу киши келиб атлас кўрпача устига ўлтурди ва ўзининг салмоқ товши билан:

– Қалай, Холиқбек, – деди, – юртларингиз тинчликми, ўлтуринг.

– Худойға шукур, давлатлари кўланкасида, – деб қўрбоши тавозиёланди ва қўл қовиштириб қушбегининг яқиниға чўккалади. Аҳмадхон бўш лаганни дастурхони билан кўтариб қушбеги кирган эшиқдан чиқди.

– Кечаги ўғрилар нима бўлди, қўлға туширдингизми?

– Давлатлари кўланкасида... Ўғрилардан биттаси тутилди, давлатлари ёри¹ берса қолганлари ҳам ушланур, деб ўйлайман.

– Бошқа нима хабарлар бор?

Қўрбоши юзига жиддийлик ҳолати берди:

– Давлатлари ёри берса ҳукуратимиз учун кўркунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман, – деди.

Қушбеги ўзига ўнғайсизлик бермакда бўлган қиличини тизасига олиб ҳамон совуққонлилик билан сўради:

– Қандай бузуқилар уяси?

– Қандай бузуқилар уяси бўлсин, тақсир, – деди қўрбоши, – дунёда қора чопонлиқлардан ҳам кучлирак бузуқилар бўладими?

Қушбеги кўтарилинқираб олди ва кўзлари бир оз каттароқ очилди:

– Хўш?

– Маълумингиз, улардан Азизбек билан Юсуфбек Тошкандда билфеъл исён чиқариб ётадирлар. Бироқ улар шунинг ўзигагина қоникмай, Марғилонни ҳам бузиш фикрига тушқанлар ва шу мақсадда бу ерға одам ҳам кўндирганлар².

– Одами ким, танидингизми?

– Танидим, тақсир, – деди қўрбоши мағрур бир оҳангда, – Юсуфбек ҳожининг ўгли ва ўзимизнинг Марғилондан ҳам яна бир неча бузуқилар.

¹ Ёри – кўмак, ёрдам.

² Кўндирмоқ – юбормоқ, йўлламоқ.

– Юсуфбек хожининг ўгли?

– Тақсир... исми Отабек.

Қушбегининг кўзи ёнди... Манглай этлари тиришиб, сўл қўл билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу хабар унга бошқача таъсир берган эди: Тошканднинг Қўқонга қарши исён қилган бир замонида, исёнчилардан бири ҳам биринчиси бўлиб танилган Юсуфбек ҳожидек бир кимсанинг ўз ўглини Марғилонга юбориб, бунда ҳам исён чиқариш қасдида бўлмоғи унингча жуда яқин ва шубҳасиз эди.

– Ул ҳозир қаерда турадир?

– Мирзакарим қутидор исмлиқ бир кишиникида.

– Мирзакарим билан қандай алоқаси бор эмиш?

– Баракалла, тақсир, – деди қўрбоши, – Отабекнинг Марғилондан топқан энг яқин кишиси шу қутидордир. Мундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қизини бериб, куяв ҳам қилибдир. Айтишларича, Отабекнинг барча режалари шу қутидор билан кенгашиб бўлар экан.

– Уларнинг теварагига кимлар йиғилган?

Қўрбоши қўйнидаги ёзувни олиб қушбегига узатди:

– Ҳозирча менга маълум бўлган бузуқилар шунда.

Қушбеги ёзувга кўз югуртириб, рўйхатдаги кишиларни дарҳол келтиришга буюрди. Қўрбоши қуллик қилиб чиқғач, яна бир қайта ёзувни ўқуб фикрга толди.

Ўтаббой қушбеги¹ ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиққан эди. Шу орада қўрбоши кириб унга қуллик қилди:

– Келтирдим, тақсир. Бироқ иккисини тополмадим.

Қушбеги чидамсизлик билан:

– Отабекни-чи? – деб сўради.

Қўрбоши музаффарона жавоб берди:

– Тутдим, тақсир, қутидорни ҳам.

– Олиб кирингиз.

Қушбеги тинчланди, қўрбоши даҳлиздан ташқариға ишорат берди ва қайтиб қушбегига рухсат қуллиғи адо қилди ва ундан изн олиб ўлтурди. Эшиқдан икки қуролик йигит муҳофазатида

¹ Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг тузукларидандир. Бу киши Марғилонда 1263-1267 хижрий йиллар орасида бек бўлиб турди. Муслмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (ҳарбия ва бош вазир) бўлиб белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолган осор ҳам бор (Муал.).

Отабек ва қутидор кўриниб, бекка қуллуқ қилдилар. Қушбеги яроғлиқ йигитларни қайтишга буюриб, гуноҳкорларни ёвошғина қилиб ўз олдиға чақирди. Отабекда тушунмаслиқдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам, қутидор жуда қўрққан, ранги ўчкан эди. Иккиси тенглиқда қушбегига қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқча бир диққат билан кўз тегидан ўткарғач, қушбеги сўради:

- Отабек деган сизми?
- Тақсир, ман.
- Тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?
- Тақсир.
- Ҳозир Марғилонда турасизми?
- Тақсир.

– Марғилон келганингизга кўб бўлдимми?

- Қирқ кунлар чамаси.
- Марғилонга нима юмиш билан келган эдингиз?
- Савдогарчилик билан, тақсир.
- Ўзингиз ёлғизми?
- Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатка қараб олди ва давом этди:

- Ҳасанали ким бўладир?

Отабекдаги бояғи тушунмаслик бир шубҳага алишинди.

Аммо парвосизча жавобини бераверди:

– Қулимиз бўладир, Тошканддан келгандаги йўлдошим шу сиз айткан Ҳасанали эди.

- Ҳасанали бу кунда қаерда?
- Марғилонда.
- Сиз билан бирга турадимми?
- Йўқ. Саройда бирмунча молларимиз бўлар эди, саройда

молларга қараб турадир.

- Бу киши кимингиз?
- Қайин отамиз.
- Кўбдан берими?
- Бу кун саккизинчи кун...
- Илгари ўзингиз уйланган эдингизми?
- Йўқ.

– Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз?

Бу саволдан Отабек бир оз ўнгғайсизланиб тўхтади. Аммо бу ўнгғайсизланишдан қушбегининг олдида бошқа бир ҳақиқат очилғандек бўлди:

– Жавоб берингиз.

– Тақдир, тақсир.

Қушбеги бир оз ўйлаб олиб, яна савол берди:

– Марғилонда кимларни танийсиз?

– Марғилонда уч-тўрт кишидан бошқа одамни танитайман.

– Акрам ҳожини танирсиз?

– Танийман. Унинг билан бир неча мажлисларда ўлтуришкан эдим.

– Бу кунда Акрам ҳожи ошнангиз қаерда?

– Билмадим, тақсир, – деди ва қайин отасига қаради.

Қутидор жавоб берди:

– Акрам ҳожи бу кунларда Андижонда бўлса керак, тақсир.

– Ҳуб. Отабек, сиз жавоб берингиз: Акрам ҳожи билан бўлган мажлисларингиз кимникида эди?

Отабек бундай сўроқларнинг бекорга эмаслигини пайқаб, бунинг тегида қандай бўлса ҳам бир гап борлигига ишонди:

– Биринчи мажлисимиз мундан бир ой чамаси бурун Зиё ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб) бу киши-никида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам ҳожи ҳам бор эди.

– Зиё аканикида бўлган мажлисингизга кимлар иштирок қилди?

– Мен, Зиё шоҳичи, бу киши (қутидор), – деди ва бир оз ўйланиб олди, – Зиё аканинг ўғли – Раҳмат, Акрам ҳожи, Ҳасанали, Ҳомид исмлик яна бир киши.

Ҳомид исмини эшиткан қўрбоши тасдиқ қилгандек бир ҳаракат ясаб қўйди. Қушбеги қўрбошига ер тегида кўз юбориб олди-да, давом қилди:

– Иккинчи мажлисингизда кимлар бўлди?

– Иккинчи мажлисимизда бояғи кишиларгина бўлди. Фақат Ҳомид йўқ эди.

– Боя, Марғилон келганимга неча кун бўлди, дедингиз?

– Қирқ кунлар чамаси.

– Яхши, – деди қушбеги, – айтингиз-чи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

– Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

– Қорачопончи бўлганингиз учун, – деди истехзо қилиб қушбеги, – қипчоқ оғайнилардан қўрқдингизми?

– Сўзингизга тушунолмаيمان, – деди кулиб Отабек. Бу гапни

оддий кишига айтқандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айтқан гапидан эмас, қулишидан ниҳоят даражада қўрқувга тушиб, ўзида иссиқлик-совуғлик бир ҳолат ҳис эткан эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузуғи бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бу гапидан қизишди:

– Қипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми? Отангизнинг сизга берган ваколоти қаерда қолди?

– Қипчоқ душмани ким, отам кимга қандай ваколат берган, Худо ҳаққи учун очиб сўзлангиз, йўқса ёриламан, тақсир!

– Ўзингизни тағофулга¹ солмангиз, бек йигит, – деди қушбеги, – отангизнинг ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан мунда қандай ишлар қилмоқда бўлганлигингизни – барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз марғилонлик оғайниларни қипчоқларга қарши оёқландирмоқчи бўласиз, буни ҳам яхши биламиз!..

Отабек: – Ё Оллоҳ!

Қутидор: – Ё Оллоҳ!

Отабек азбаройи бўғилиб кетканидан кўкимтил товланган, қутидор безгаклардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йиғиштирди:

– Бунда зўр тухмат бор, тақсир, – деди, – отамни қипчоқ душмани ва мени Марғилон оғайниларини исёнга ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

– Ўйламаймиз, аммо яхши биламиз. Қутидорнинг сизга нима учун қизини бериб, қуяв қилганига ҳам яхши тушунамиз.

Қутидор суратдек қотиб қолди, Отабек бўлса ўзидаги ҳаяжонни куч ҳол билан тарқатишга тиришар эди. Қушбеги билан қўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ҳаракатни ўзларича бир нарсага йўяр эдилар.

Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга келди:

– Биз бу дақиқада сизнинг фикрингизча гўё бир игвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз, – деди бек, – чиндан ҳам шундог кишилармизми, йўқми, буни, албатта, сизнинг текширишларингиз, ҳақиқатларингиз кўрсатар. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан қўрқиб ёки сизга хушомад учун сўзламай, ҳукумат кишиларимиз орасида тушунадирган бир

¹ Тағофул – билиб билмасликка олиш.

одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмакчи бўламан: биз на қипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга. Бу икки фирқа¹ бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш қабилидан бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлиқ ортдирмоққагина бўлган гаразини, иккинчисининг кўркли хотунлар, юқори турмишлар учун бўлган мақсадиниғина кўриб, икки орадан «элни тинчитай, эл ҳам роҳат-тирикчилик қилсин» деган учунчи бир олий мақсадни чароғ ёқиб ахтарсангиз ҳам тополмассиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка яқин туриши қипчоқ душмани, қора чопон тарафдори бўлганидан эмас, балки бояғи маслакка бир хизмат қилмоқ учундир. Таассуфки, отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшка кетди: бу кун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўгирди ва бу орада қанча гуноҳсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдадир. Маним бу сўзларимга ишонинг-ишонманг, ихтиёр албатта сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўхтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даража муаззабман², тақсир!

Қушбеги Отабекнинг бу гапларидан яхшиғина тараддудга тушкан эди, аммо – «Азизбекнинг оталиғи ва кенгашчиси» бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши унинг миясини қотирған, балки, бу гаплар шундай эҳтимолларга қарши дастур қилиб берилган бўлмасин, деган фикрга келган эди. Отабекнинг юқоридағи гапларидан сўнг бўлган ундағи ўзгариш ҳам фақат бу ишни яхшилаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина бўлди.

– Ҳарҳолда, сизнинг яхши ниятлик кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир, – деди қушбеги, – шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлгунчалик ҳар иккинги зиндонда қоларсиз.

Отабек бир сўз айтмай сукут қилди. Қутидор «чора йўқми?» дегандек қилиб куявига қаради. Қушбегининг ишорати билан йигитлар ҳозир бўлиб, гуноҳкорлар зиндонга жўнатилдилар.

¹ Фирқа – гуруҳ, бўлак.

² Муаззаб – азобдаман.

Кушбегининг «Эртага уйда мажлис қурилганларни ва бу мажлисда иштирок қилган бошқаларни ҳам қўлга олиб, ҳузуримга келтирингиз!» деган амридан сўнг қўрбоши ҳам рухсат олиб чиқди.

14. Нажот истаб Тошкандга

Бу кун саккиз кундан берига – «кутилмаган бир бахт» эгаси бўлиб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди. Эндигина «Бекни уйлантирдим, суйганига қўшиб қувонтирдим», деб бу уйлантиришнинг ҳусни ва қубҳини¹ тузукраккина ўйлай олмаган Ҳасанали учун ҳам бу воқеа кичкина гап, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқу қароси, ёлғиз қизини махтовлик қуявга бериб, қизи билан қуявининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганларини кўриб қўйнагига сиғмай юрган Офтоб ойим учун қуявигина эмас, ҳатто эрининг ҳам бу вартага² тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди. Кумушбиби ўзининг «кутилмаган бир бахти» учун ишонмагандай бўлиб юрар эди. Чиндан ҳам мундан кейин қайтадан қовишмоғига ишонмай қўйди. Ҳасанали «кутилдим» деган эди, яна тоғдек қайғуға тутилди. Офтоб ойимнинг сўйингани ичига тушди.

Кумушбиби билан Офтоб ойимнинг бу фалокатка қарши топқан-тутқанлари ёлғиз кўз ёши тўкишкина бўлди. Бу фалокатнинг огирлиғи яна ўзининг тоғдек катталиги билан Ҳасаналининг устига тушди. Кумушбиби эри билан отасининг нажотларини кимдан кутишни билмас эди-да, қора кўзларини жик ёшга тўлатиб «энди нима қиламиз?» дегандек Ҳасаналига термулар эди. Қутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмаганлиқдан Офтоб ойим қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами ўтқарар, шунинг учун ундан ҳам ёри кутиш узоқ гап эди. Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.

Барча оғирлиқ Ҳасаналининг устида. Ўзингнинг туғилиб ўсқан ерингда оға-иниларинг, билиш-танишларинг бўлиб ҳар нучикда улардан шунингдек огир кунларда сўз билан, иш билан

¹ Ҳусни ва қубҳи – яхши ва ёмон томони.

² Варта – гирдоб, ҳалокатли жой.

бир ёрдам ола биласан. Аммо бизнинг Ҳасанали Тошкандда эмас Марғилонда, мусофаратда, кишиларини танимаган бир шаҳарда. Бошда Ҳасанали Зиё шохичи билан унинг ўғли Раҳматдан яхшигина умид туткан, ҳарҳолда, улардан бошқа таянарлик кишим йўқ, деб ўйлаган эди. Бахтка қарши бу фикрдан ҳам тезда қўл ювди: Зиё ака билан Раҳмат ҳам қўлга олиндилар ва Ҳасаналининг ўзи ҳам қидирила бошланди. Ҳасанали ва Кумушбиби-ларнинг қайғулари яна бир қат ошти, қўркунчи устига қўркунч қўшилди. Ҳасанали ҳам Отабеклар билан бирликда биринчи кун қўшилиб қамалган бўлар эди, бироқ унинг саройда бўлиши улардан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди. Қўрбоши йигитлари томонидан Ҳасанали ҳам қидирилиб бошлангач, улардаги «балки бу кун, эрта бўшатиб юборарлар» деган умид ҳам бўшга чиқди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматка топширилиб, маҳбусларга жазо келса, бирликда тортиб, қутилиш муяссар бўлса, бирга қутилишга ўйлаб қараган эди. Унинг бу фикрига Кумуш билан онаси қарши тушдилар: «Сизнинг озод юришингиз маҳбуслар учун балки фойдали бўлар», дедилар. Ҳасаналининг ўзи ҳам уларнинг раъйини мувофиқ топди. Бироқ унинг ташвиши икки қат ошди: ҳар дақиқа ҳадукда, қўрбоши йигитларидан қочиб яширинишга, ҳар соат жой янгилашга мажбур эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз кечира бошлади: Отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? Отабекнинг ипидан-нинасигача бўлган сирри унга маълум эмасмиди? – Бу жиҳат билан ўйлаганда «Қутидорларнинг бирар ишлари балосига қолди-ёв», деб фикр қилар эди. Бу фалокатни умумийроқ текшириб бошласа, халқ оғзида мақол ўрнида истеъмол қилинган «Ажалингнинг етиши қилган ёзиғингдан¹ эмас – бек акангнинг қонсираши» деган гап кўнғлига тушар эди-да, беихтиёр уфлаб юборар эди.

Орадан беш кунлаб ўтти, маҳбуслар зиндон балосидан қутила олмаганларидек, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали шу беш кун ичида маҳбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмаганидек, бундан кейин ҳам бир иш қила олишига кўзи етмай қолди. Чунки қўрбоши йигитларидан сақлана олишнинг ўзи ҳам унга катта вазифа даражасида эди.

Ниҳоят, Марғилонда туриш фикридан қайтиб, Тошканд жўнаш хаёлига тушди. Бу кунларда ҳам Тошканд тинчсизлиги

¹ Ёзиқ – гуноҳ, айб.

бир тарафлик бўлмаган, ҳануз Тошканд Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара ҳолатида эканлиги тўғрисидаги хабарлар келиб турмоқда эди. Ҳасанали бу гаплардан хабарсиз эмас, Тошкандга кириб олишнинг қай даража қўрқунч бўлганлиги ҳам унинг кўз ўнгида эди. Иш шундоғ бўлса ҳам ул Тошканд жўнаш учун ўзида бир мажбурият ҳис этар, нажот йўлларини энди Тошканддан изламаса, бошқа чора йўқ эди. Қарорни шунга бериб, бу фикрини Кумуш билан Офтоб ойимға сўзлади. Уларда эпақалик бир мия, Ҳасаналига йўл кўрсатадирган ихтиёр қолмаган, топқанлари фақат йиги эди. Ҳасаналининг «Сиз билан маним қўлларимиздан бир иш чиқадиранг ўхшамайдир. Нима бўлса ҳам мен Тошканд бориб, нажотни ўша ердан изламасам бўлмас», дейишига қарши Кумушбиби бир хил синиқ товушда:

– Марғилондан топилмаган нажот Тошканддан топилсинми? – деди.

– Биз энди шунга мажбурмиз, қизим, – деди Ҳасанали, – қайин отангиз, эҳтимол, бунинг бирар чорасини топар.

– Биз энди шундай қолаберамизми, агар золимлар... – деди-да Кумуш сўзининг охирини айталмай ўкраб юборди. Ҳасанали ҳам ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

– Ундай бўлмағир хаёлларга тушманг, қизим, – деди, – қушбеги бошқаларга қарағанда инсофлик ҳокимдир. Худо хоҳласа, мен Тошканддан қайтқунча улар ҳам зиндондан қутилулар.

Бу кун кечаси ул йўл тайёрлиқларини кўрди. Миниб кетиши учун қутидорнинг саман йўрғасини белгулади. Эртаси эрталаб Марғилоннинг Қўқон дарбозасидан биринчи ғалда чиқғучи Ҳасанали бўлди.

15. Тошканд қамалда

Бу кун Тошканд қамалининг элли биринчи куни. Совуқ бир оз юмшаб тушкан, қуёш очиқ ҳавода ҳаракат этмақда эди. Ерлар эриб, ҳамма ёқ шилт-пилт лой, қўргон кунгираларидаги қировлар буғқа айланиб қўкка кўтарилмақда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб, Тошканднинг Самарқанд дарбозаси томонидан бўлган қўқонлиларнинг ҳужумлари ўзлари учун сўнг даражада ҳалокат билан тугалган. Қўқон сипоҳлари энди-ги ҳужумгача шикаст-рехтларини тузатиш, яраларини боғлаш,

дамларини олиш учун қўргон ёнидан қаёққадир, қўшларига¹ кетканлар. Қарамоққағина эмас, сўзлашка ҳам даҳшат: Камолон дарбозаси билан Самарқандғача бўлган қўргон остлари (бу икки дарбоза оралари беш юз одум келадир) бошсиз ва иштондан бошқаси туналган инсон гавдалари билан тўлибдир. Бу очиқ мазористонни қўргон кунгиралари устида мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда жилиниб² ўлтурган саллалик, қалпоқлиқ ва попоқлик Тошканд мудофиълари минг турлик шодлиқлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки дарбоза орасида икки хил ҳолат ҳукм сурадир – қўргон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб қора қониға беланган одам гавдалари ётиб, қўргон устида иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичида сузадирлар.

Қўргон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кула-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб: «Падар лаънатини ўзим ҳўбам отдим-да, отнинг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейдир. Тағин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб: «Ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб ўлалмай, юриб юралмай инграб ётқан экан. Қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстунини олиб чиқдим!» дейдир. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзлик узуғи, совсар пўстуни, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан махтанадир.

Шу вақтда қўргон устидан қўшиқ товши эшитиладир:

*Замонинг замон бўлсин, ёр,
Азиз бегинг омон бўлсин, ёр.*

*Дардига даво топмай, дўст,
Норматинг ёниб ўлсин, ёр!³*

Биз энди шу ўликлар ёни билан қўргон бўйлаб бир оз илгарига юрсак, олти газ юксакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газлик қўргон девори билан ўралган, кунботарға қаратиб қурилган Самарқанд дарбозаси ёнида тўхтармиз. Теварагимиздан душманнинг ҳужум қилиш қўркунчи бўлганликдан биз ортиқча чидамсизлик билан дарбозани қоқа бошлармиз:

¹ Қўш – вақтинча қўниш жойи.

² Жилиниб – исиниб.

³ Нормат – Нормухаммад қушбеги: Тошкандни муҳосара қилғучи қўқонлилар-қипчоқлар амири лашқари (*Муал.*).

– Очингиз бек ака, тезроқ очингиз!

Дарбоза беклари бизга илтифот қилмай ўлтура берадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқалиқ жон аччиғида қажшағанимиздан кейин дарбозобонлардан биттаси зерикиб, секингина қўрғон деворига чиқади-да, мўралаб бизга қарайди. Ул бизни аниқ тошкандлик бўлганимизга ишонса, дарбозага солинган нортуянинг бошидек қулфни минг машаққат билан очиб, занжирини тушурадир. Биз ўзимизни ичкарига олғач, дарбозобон ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнғиллайди-да, дарбозани берклаш ҳаракатига тушадир. Энди биз дарбозанинг ҳайъатига қараймиз: ошланган қўй пўстагидан пўстун кийиб, белига бутун бир бўздан белбоғ боғлаган ва белбоғига ярим газ чамалиқ калид оскан, туркман попоқлик бир киши. Шундан кейин биз дарбозанинг ўнг томониға қараб юруймиз. Дарбозадан ўн беш одумлар нарида, шийпонга ўхшаш тўрт тарафи очиқ бир бинода дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чакиб ўлтурадирлар. Биз қўрғоннинг ости билан илгарилашда давом этамиз. Энди биз бояги мудрофиъларни¹ ичкаридан кўраимиз: мудрофиълар қўрғоннинг энг юқориғи поғонасида ўзларининг турлик тус ва бичиқдаги кийимлари билан қайсилари шашвар тутиб, қайсилари милтиқ ушлаб, қўрғон кунгирасига суюниб, бошларини қуёшға бериб ўлтурадирлар. Қўрғоннинг Камолон дарбозасигача бўлган қуруқ² ўринлари шунингдек мудрофиълар билан тўлган бўлиб, ўзига бир турлик кўриниш ташкил этадир.

Камолон ва Самарқанд дарбозаларининг ўрта бир ери бўлган қўрғон остида кимхоб тўн кийиб, симоби салла ўраган, белига кумуш камар боғлаб, қилич тақинган бир бек олдидаги бир уюм нарсаға ишорат қилиб ёнидаги бир йигитка ниманидир уқдирмоқда эди. Биз яна элли-олтмиш одум юриб ҳалиги сўзлашиб турган беклар яқиниға борсақ, қўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўлағасида қолдиратурган яна бир «даҳшатлар тепаси»ға кўзимиз тушадир-да, қўрқувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишға мажбур бўламиз.

Уч-тўрт юз инсон бошидан турғузилган бир тепа.

Қаричға келадирган узун соқоллар, бошдағи хун олуд³ сийрак сочлар, бўзарган юзлар, қонға беланиб, ярим очиқ ҳолда қорачиқ

¹ Мудрофиълар – халқ ичидан чиққан мерганлар бўлиб, шунинг учун уларнинг ёш ва кийимлари ҳам турличадир. Ўрда йигитлари ёлғиз бекнинг муҳофазатида эдилар. Қўрғонлар муҳофазати халқ қўлида эди (Муал.).

² Қуруқ – мудрофиълар қўриғида сақлаб туриладиган жой.

³ Хун олуд – қонға беланган.

ўрнини кўркунч бир оқлик босқан кўзлар дунёга ва шу ҳаётка лаънат ўқуғандек қарайдирлар. Айниқса, бир бош, эхтимолки, ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаган. Хун олуд қуюқ қошлари остидаги ярим очик кўзлари кимнидир излагандек қарайди... Ярим очик иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини гарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу бесар¹ халқ ичида туғилгани учун «аттанғ» ўқуйди.

Бу бошлар уюми устида турган кўрғон бегиси ёнидаги йигитка бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўз танишларидан бир бекнинг боши бўлганлигини сўзлайди. Шу пайтда Камолон дарбозаси томонидан яроғланган учта отлиқнинг от чоптириб келганлари кўрилиб, кўрғон устида ўлтурган мудрофилар ичида олағовур кўпти:

– Худайчи,² Сулаймон худайчи! – дейишдилар.

Худайчи кўрғон беги қотиға³ етиб, бек ҳазратларининг ҳозир етиб келишларига башорат берди, яна отининг бошини буриб йигитлари билан орқага қайтди. Худайчибошининг хабаридан бу кунги улуғ музаффариятни қутлагали Азизбекнинг келиши маълум бўлар эди.

Худайчи жўнағач, кўрғон бегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан-бу ёққа юғира бошлади:

– Ҳой кўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, ясов тортингиз, бек келадирлар! Ҳой Хусайнбек, дарбозабонларга югир, ҳозир турсинлар! Ғанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз! Ясовулбоши, ҳозир бўлингиз!

Кўрғоннинг кўруқ ўрнидаги қахрамонлар ҳаракатка келдилар, юқори кўруқдан бир поғона қуйиға тушиб саф-ясов тортдилар. Шовқин-сурон орасида кўрғон беги от устида кўрғоннинг у бошидан-бу бошиға чопиб:

– Ҳозир бўл, йигитлар! Тартибингни тузат, саломга тайёрлан! – деб қичқириб юрар эди. Қахрамонлар қўлларидаги милтик, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан тизилишиб олдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг билан Азиз парвоначининг истиқболиға лозим ва вожиб⁴ бўлган барча тартиб ва тантанага ҳозирланилган бўлинди.

¹ Бесар – боши айланган, ақлсиз.

² Худайчи, удайчи – адютант маъносида бўлиб, одатда хон келиш олдидан халқни огоҳлантириб ўткучи бекдир. Азизбек ўзига худайчи белгулаган эди (Муал.).

³ Қот – ҳузур, олд.

⁴ Вожиб – бажарилиши мажбурий, фарз.

16. Азизбек

Орадан уч-тўрт дақиқа ўткандан кейин Камолон тарафидан бир юз чамалиқ саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўринди. Тилла жабдуқли қизил айғирға минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска кириб товладирган, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоири қилич оққан, бошига оқ шоҳидан салла ўраб, оёқларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чўққи соқол, буғдой ранглик, қирқ беш-элли ёшлар чамалиқ бир киши эди. Унинг орқасидан қора отга отланиб, зангори мовутдан уқалик тўн кийган, кумуш камарнинг ўнг томониға қилич, сўлиға тўфангча қистирган, бошиға барра попоқ кийиб, жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз, иягида бир оз сийрак, кўримсиз қора соқоллик, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилгансумон бир киши келар эди. Бу киши Азизбекнинг амири лашкари ва ўнг қўли бўлган Райимбек додхоҳ эди. Унинг қаторидаги иккинчи киши кичикрак саман отка отланиб, устига Бухоронинг ола байроқ матасидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини тугмалаган, бошига катта салла ўраб, қамчи сопи билан эгарнинг қошиға така қилган; тўла кўркам юзлик, катта малла кўзлик, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот бўлиб, бу киши яроқсиз эди. Азизбек орқасидан келгучи бу икки отлиқдан сўнг сипоҳлар туркуми бошланиб, зангор мовутдан тизагача тушкан калта камзул, қизил мовутдан шим, оёғда сағри этик, бошда Райимбек додхоҳнинг бошидагидек попоқ, аммо уст томони қизил мовутдан, оқ қайишдан камар, сўлига қилич осилиб, ўнг томониға тўфангча қистирилган ҳар қаторда тўрттадан отлиқ келмақда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги нуқсонни эътиборга олинмаса, кўриниш мунтазам эди.

Кўрғон устида ясов тортқан қаҳрамонлар қўл боглаб икки букилгансумон таъзим билан Азизбекни илгарига ўтказа бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин соплик қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб боши билан ҳам жавоб ишораси бериб олдинлар эди. Шу кезде бошлар уюми ёнида турган кўрғон бегиси отидан ерга тушиб жиловини қовиштирилган қўллари орасига олди. Бошлар уюми билан Азизбек ораси қирқ-элли от одуми қолган эди. Азизбек қаҳрамонларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам унутиб, кўзини кесик бошларға тикди. Азизбекнинг орқасидаги саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат

уюмига эгарга қийшиқ ўлтуриб томоша қилиб келар эдилар. Азизбек кишилари билан бошлар ёнига келиб тўхтади.

Азизбек бирмунча вақт бошларга томоша қилиб турди-да, қаршида қўл боғлаган қўрғон бегига қараб илжайди:

– Баракалла ғайратларингизга, – деди Азизбек, – бу кун қипчоқларга рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қирғансиз. Бунчалик ғайрат кўрсаткан фуқароларга раҳмат, дунё тургунча турсинлар!

Азизбек ташаккурини битиргач, ҳудайчи қўрғон устидаги қаҳрамонларга ҳамма товшини қўйиб қичқирди.

– Бек жаноблари бу кунги рустамона ғайратларингизга раҳмат айтиб, ҳақларингизга дуо қиладирлар!

Мудофиълар дунёни бузиб жавоб бердилар:

– Куллиқ тақсир, куллиқ! Тақсиримиз дунё тургунча туриб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасин!

Азизбек қамчисини кўндаланг қўйиб мудофиъларга қуллик қилди ва ҳудайчига буюрди:

– Қўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларга атлас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берилсин.

Ҳудайчининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар:

– Давлатлари зиёда бўлсин!

Ҳазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб ҳудайчи ёнига етдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги катта хуржиннинг икки кўзи лик танга эди. Бош-лаб ҳудайчи от устидан бир кимхоб тўнни олиб, қўрғон бегига кийдирди. Қўрғон беги тўнни кийиб Азизбек ҳақиқага узун дуо қилди. Сўнгра ҳудайчи бир йигитка тўн қўлтиқлатиб, иккинчи йигитка тангалардан олдириб қўрғон беги билан бирга қаҳрамонлар ёнига чиқди. Қўрғон бегининг кўрсатишича кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашилиб бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айланиб Райимбек додхоҳ ва олабайроқ тўнлик кишига ўзининг таниш саркардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмақда, тирик вақтларида нима ишларда бўлиниб ва қора чопонлиларга қандай зулмлар қилганларини сўзламақда эди. Азизбекнинг бу гапларини Райимбек додхоҳ самимий эшитса ҳам, олабайроқ тўнлик одам «тақсир, тақсир» билан жавоб бериб, бошлар уюмидан жиркангансумон эгарининг қошига кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатлик бир фурсатдан кейин қўрғоннинг бошдан-оёқ ясов тортқан қаҳрамонларига инъомлар улашилиб битди-да, ҳудайчи ўзининг қуруқ хуржини билан Азизбек қотига келиб қуллик қилди. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган қўрғон бегидан сўради:

– Йигитларингизнинг барчаси ҳам қуруқ қолмадими?

– Давлатингиз соясида, тақсир.

– Қипчоқларнинг бу кунги ҳужуми қай вақтда бўлди?

– Тонг ёрир-ёримас Оқтепа¹ томонидан тўп ота бошладилар, – деди қўрғон беги, – ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отлик қипчоқ қўшинлари кўриниб Самарқанд дарбозасига югирдилар. Шунгача мен ҳам давлатингиз соясида икки дарбоза ораларига мерганларни яйратқан эдим. Бошлаб Самарқанд дарбозаси қўруғидан отишга буюрдим. Мерганлар ўн беш дақиқа орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилган милтиқ ўқларига чидалмай, Самарқанд дарбозасини ташлаб, Камолон дарбозасига юзландилар. Сўнгра давлатлари кўланкасида Камолон қўруғидаги мерганларни ишка қўйдим. Бир соат чамаси отишқандан сўнг ёв бизнинг ўқимизга чидалмай, икки дарбоза орасида уч-тўрт юз ўлик қолдириб, қочишга мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлиб, тўққиз киши ярланди.

Азизбек жуда завқланган эди, яна бир қайта баракалла ўқуб, сўради:

– Нормат қипчоқ кўриндими?

– Йўқ тақсир: қўрғон яқиниға йўламади, йўлағанда...

– Ўшанга ҳозир бўлмоқ керак.

– Давлатлари ёри берса, албатта, бизнинг муддао ҳам шунда...

Азизбек ўз оғзи билан мудофиъларга «Мен сизлардан рози!» деб қичқирди ва мудофиъларнинг қий-чув дуолари остида сипоҳлари билан Самарқанд дарбозасига томон ҳаракат қилди.

Бу кун Азизбек ғолибият далдасида қўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарбозасидан ўтиб қўрғон ости билан Чақарға қараб юришдилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғиға тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига қўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти қўрғондан табиъий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўз сув

¹ Оқтепа – Самарқанд дарбозасининг ғарбида бир мавзӣ исми (Муал.).

ва Кўкча ариги билан ўралган бурун каби бу тепа қўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнғайсиз эди. Тепа устига сипоҳ туриши учун бир неча бинолар солинган, жануби-ғарбиға қаратиб бир, ғарбға қаратиб бир ва шимоли-ғарбиға қаратиб яна бир; бариси учта тўп қўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек сипоҳлари ила жарга тушди ва сув кечиб ҳалиги тепага юзланди. Тўпчи, қоровуллар кўздан кечирилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилди. Шундан кейин тепанинг кун чиқишиға қараб қайтдилар. Чунки тепанинг бошқа томонлари юқорида айтилгандек бир неча терак бўйи жарлик бўлганлиқдан Кўкча дарбозасига ўтиш учун Сузук ота мозори яқини билан Кўкча ариғига тушилур ва ундан кейин Кўкча қўрғонларига қайтиб келинур эди.

Кўкча қўрғонлари қўруғида анови қўрғонларникидек мудофиълар кўб бўлмаса ҳам, йўқ ҳам эмас эдилар. Худайчи Азизбекдан илгарироқда қўриқчиларни огоҳлантириб борар, милтиқ, шашвар туткан ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар ва Азизбекнинг «Раҳмат фуқароларим!» сўзини эшитиб яхшиғина талтайишиб қолар эдилар. Шу равишда Кўкча, Чиғатой, Сакбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзах дарбозаларини ўтиб, энг кейин Қашқар дарбозасига етдилар.¹ Қашқар дарбозаси ўрдага яқин бўлгани учун мунда муҳофиз ва сипоҳлар талайғина бор эдилар. Уларнинг саломларига кўмилиб, Азизбек Қашқар дарбозасининг муюшига еткан ҳам эди, ташқаридан кимнингдир дарбозани ошиғич тақ-тақ ургани эшитилиб, Азизбекнинг оти ҳуркибми, қўрқибми кетига бурулиб тўхтади. Бошқалар ҳам тўхташға мажбур бўлдилар. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган дарбоза бегига бақирди:

– Нега қараб турасан, дарбоза устига чиқ, ким экан у ит?! Дарбоза беги югуриб қўрғон деворига чиқди:

– Тақсир, бир чол!

– Дарбозангни очиб, ичкарига ол! – деди Азизбек. Дарбоза очилди. Ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирди-да, кутилмаган иш устидан чиқгани учун қўрқиб, Азизбекка салом берди.

¹ Тошканднинг булардан бошқа яна Кўқон, Қаймас ва Бешёғоч исмлиқ дарбозалари бўлиб, ҳаммаси ўн икки дарбозадир. Қаймас дарбозаси бу кунги Тупроққўрғоннинг эски шаҳар муюшида (Уқчи маҳаллада) (Муал.).

17. Юсуфбек ҳожи

Райимбек додхоҳнинг ёнидаги бизга таниш олабайроқ тунлик киши Ҳасаналини кўриши ҳамано:

– Ҳа-а-а, бизнинг Ҳасанали-ку! – деди, – кел, Ҳасан кўришайлик, Отабек эсонми?

Ҳасанали келиб кўришди, Юсуфбек ҳожи кўришар экан, Азизбекка деди:

– Бу бизнинг кишимиз тақсир, Марғилондан келадир.

Азизбек лабини тишлаб қолди. Чунки дарбоза тақиллатиб, отини ҳуркиткан Ҳасаналини жаллодга топшириш нияти, албатта йўқ эмас эди. Юсуфбек ҳожининг сўзига жавоб бермай йўлида давом этди. Ҳасанали сипоҳлар орқасидан, Юсуфбек ҳожи Азизбек кетидан ўрдага қараб юрдилар. Ўрда дарбозасига еткандан кейин кутиб турган ўрда беги Азизбекнинг қўлтиғидан олиб отдан туширди. Азизбек ўрда ичига кирмакда экан, Юсуфбек ҳожи отдан қўниб сўради:

– Менга рухсатми, бек?

Азизбек йўл устидан ҳожига қаради:

– Рухсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг.

– Яхши, тақсир.

Юсуфбек ҳожи сипоҳлардан бирининг қўлтиқлаши билан отиға миниб, нарида кутиб турган Ҳасаналига қараб юрди. Сипоҳлар ҳам ўрда ичига от етаклашиб кира бошладилар.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналининг вақтсиз ҳам Отабексиз қайтишидан ташвишланган ва қандай бўлса ҳам бир фалокат юз берганига ишонган эди:

– Нега вақтсиз келдинг, Отабек соғми? – деб сўради.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналига етмасданоқ бу саволни берди, Ҳасанали эшитмадими ёхуд эшитса ҳам эшитмаганга солиндими, ҳар нучук жавоб бермади.

– Нега индамайсан?

– Отабек саломат...

– Бўлмаса нега вақтсиз келдинг, Отабек қани?

Отабекнинг қамалишидан хабар бериш Ҳасанали учун жуда оғир туйилган эди. Ниҳоят кўзидаги ёшини артди-да:

– Отабек Марғилон ҳокими тарафидан қамалди, – деди.

– Нега, нега? – деди ҳожи, отидан сачраб йиқилишга еткан эди. – Сабаби нима?

- Сабаби маълум эмас.
- Астафтуруллох, – деб қўйди хожи, ўзини бир оз тўхтатқан эди.

Ҳасанали Отабекнинг Марғилон борғанидан тортиб, камалишиғача бўлган ҳикояларини сўзлаб кетди. Юсуфбек хожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар қаторида эшитиб ўтқарди.

– Марғилонда туриб бир иш чиқаришга кўзим етмагандан кейин Тошканд келишқа мажбур бўлдим, – деди Ҳасанали ва шу гап билан можарони сўзлаб тугатди. Хожи воқияни эшитиб, чуқур бир мулоҳаза ичида борар эди. Унинг қандай киши бўлганини Тошканднинг етти ёшаридан етмиш ёшаригача билганликдан гузар ва маҳаллаларда унга дуч келган кишилар жойларидан туриб салом берарлар, хожи бўлса жавоб қайтаришни билмас, гўё кишиларни ҳам кўрмас эди. Ниҳоят, шу ҳолда кўб юргач, орқасида келмақда бўлган Ҳасаналига қараб отининг бошини бурди ва:

– Отабек билан бирга қамалганларни неча киши дединг? – деб сўради.

– Уч киши: бири Мирзакарим қутидор, иккинчи Зиё шоҳичи, учунчи Раҳмат.

– Яхши, сен бу тўртавининг ўлтуришларида бўлганмидинг?

– Бўлган эдим.

– Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар, Отабек қипчоқларга қарши сўзламадимми?

– Сўзламади. Бошқаларнинг ҳам бу тўғрида сўзлари бўлмади.

– Уларнинг мажлисларида бўлмаган вақтинг ҳам бўлдими?

– Ҳар бир ўлтуришларида мен ҳозир эдим.

– Яхши, сен улар билан қай ерларда ўлтуришдинг?

– Биринчи мартаба Зиё аканикида бўлдик, иккинчи...

– Тўхта, Зиё аканикида меҳмонлар неча киши эдилар?

– Қутидор, Отабек, андижонлик Акрам хожи, мен, Зиё аканинг қайниси – Ҳомид деган бирав. Зиё ака ва унинг ўғли... Ҳаммаси етти киши.

Юсуфбек хожи отининг ёлини қамчиси билан тарар экан, уч-тўрт дақиқа ўйлаб қолиб, сўнгра сўради:

– Иккинчи ўлтуриш қаерда бўлди?

– Иккинчи ўлтуриш Зиё аканикидан икки кун сўнг қутидорникида бўлди. Бу мажлисда ҳам ўша биринчидаги кишилар эдилар. Ёлғиз Ҳомид йўқ эди.

- Тагин қаерда ўлтуришдингиз?
- Бошқа жойда ўлтуришмадиқ... Мундан йигирма кундан кейин тўй бўлди. Тўйда албатта бундай сўзлар гапуришилмайдир.
- Иккинчи мажлисингизда ким ҳали, Ҳомид дедингми, нега йўқ эди?
- Билмадим, нега йўқ эди... Қутидор айтмаган бўлса керак.
- Қамалғучилар: Отабек, қутидор, Зиё ака, Раҳмат; шундоғми?
- Шундоғ, ҳожи.
- Сени ҳам қўрбоши йигитлари қидирдилар?
- Қидирдилар.
- Акрам ҳожи Андижон кеткан эди. Шунинг учун уни тополмадилар, шундоғми?
- Шундоғ.
- Ҳомидни-чи?
- Уни қидирмадилар, шекиллиқ... Отабек қамалғандан сўнг аллақаерда кўргандек бўламан.
- Бизга келин бўлмишни, гўзал, дедингми?
- Илоҳи Отабек саломат қутилсин, муҳаббат қўйганича бор...
- Келиннинг сулувлиги Маргилонда маълум эканми?
- Маълум экан, тилларда дoston экан.
- Ҳомид уйланган йигитми, билдингми?
- Уйланган. Бизнинг хужрага келганда, икки хотуни борлигини ўз оғзидан эшиткан эдим.
- Ҳомид сизнинг хужрага нима учун келган эди? – деб сўради ҳожи. – Нега буни боя сўзламаган эдинг?
- Эсимдан чиқибдир, – деб узр айтди Ҳасанали, – Ҳомид Раҳмат билан бирга Отабекни Зиё аканикига таклиф қилғали келган эди ва биз уларга ош-сув қилиб жўнатқан эдик. Аммо уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғрилиқча келиб кеткан эдилар.
- Яхши, ўша Ҳомидни сен қандай одам, деб ўйлайсан?
- Қўланса сўзлик, ичи қорароқ бир йигит эди, – деди Ҳасанали, бир оз борғач сўради. – Отабекнинг ишини оғир, деб ўйламансиз?
- Ҳожи жавоб бермади. Ул жавоб бергали ҳам қўрқар эди. Унингча иш жуда нозик, ғоятда қўрқунч эди. Чунки, Маргилон зиндонида ётғучи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталигининг ўгли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек

бир йигитнинг Марғилонда қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди.

Ул ўғлининг қутилиши йўлида ҳар бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди.

– Ҳасанали, зинҳор унинг қамалғанини онаси билмасин.

– Албатта.

Шундан сўнг отларини етаклашиб ичкарига кирдилар.

18. Жар

...Бу кун соат ўн иккида Отабек ила қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорға осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мемиш ҳикоялари эди.

Ҳомид ила биргалашиб кирган миршабни қўрбоши ташқариға чиқмоқға буюрди-да, Ҳомидни ўлтуришка имлади.

Қўрбоши ниманидир сўзламоқчи бўлса ҳам, негадир унинг тили осонлик билан ҳаракатка келмас ва ўзи ҳам бир турлик ўнгғайсизликда эди. Ниҳоят, қўрбоши ўзига бир турлик жасорат берди:

– Боболар: «Дунёники мири кам икки» деганлар, – деди, – тўғриси ҳам шундоғ: ўзингни юз ёқға урсанг ҳам тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб турадир...

Туйғун¹ Ҳомид қўрбошининг нима мақсади борлиғини пайқади:

– Тўғри сўзлайсиз, тақсир, – деди, – дунёники ҳамиша мирикам икки, шу етишмаслик балосидан тўйиб, баъзи вақтларда кишининг дунёдан чиқиб кеткуси келиб қоладир. Яхшиким, дунёда ошна, оғайни деган кимсалар бор... Агар шулар бўлмаса-чи, киши аллақачон дунёдан чиқиб кетадир. Шунинг учун мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларни муҳтожлик чоғларида кўрсам, ўзимни ғарав қўйиб бўлса ҳам эҳтиёждан чиқаришға тиришаман.

Қўрбоши тизаси устига кўндаланг қўйган қиличининг икки тарафидан босиб, бир қўзғалиб қўйди:

¹ Туйғун – сезгир.

– Бали, бали, мулла Ҳомид, мундай оғайниларнинг садақа-си кетсанг ҳам арзир, – деди, томоқларини қириб қўйди. – Шу кунларда ўғилчаларнинг ёши етиб, суннати набиюнани¹ бажо келтириш тақозо этадир... Тўй керакларидан кўпини тадорик қилган бўлсам ҳам, етишмаган ерлари ҳам кўб. Шуни сизнинг келишингиз олдида ўйлаб ўлтурар эдим...

– Бек ака, – деди Ҳомид ва тусига ясама кулиш чиқарди, – сиз аччиғлансангиз ҳам айтай: беклар зоти кишига сира ҳам ошна бўлмас эканлар. Айниқса, сиз ҳамон ўзингизнинг беклигингизга бориб, истиғнонгизни² эскича олиб борасиз... Бошингизда шунчалик қайғингиз бўлур эмиш-да, бир огиз менга айтмас эмишсиз?

Қўрбоши Ҳомиднинг заковатига қойил бўлиб илжайди:

– Йўқ, йўқ, мулла Ҳомид, – деди, – бу ёқда гап бор: ҳукумат хизматида турғанингдан кейин юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...

– Тузик, бек ака, аммо маним ошначилигим тамом бошқачадир, – деди Ҳомид ва ёнчиғини чиқариб бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларни санаб тушира берди. Қўрбошининг кўзи олтинлар устида ўйнаб, булар баракасида қиладирган суннат тўйисини, Марғилон беклари олдида ортдирадирган обрўсини ўйламоқда эди. Олтинлардан йигирматаси ажратилгач, санокқа ишонмай кўриб турғаним тушми, деб уйқусиради. Ҳомид олтинларни узатди, – мана, бек ака, бу арзимаган олтин холис ошналимизнинг боғланишидир, яна етмагани бўлса, қараб турмасмиз.

Қўрбоши титраб, қахшаб олтинларни жойлади. Ҳомиддан ниҳоятда хурсанд эди:

– Хў-ўш, мулла Ҳомид, энди бу кунги ҳангамалардан сўзлашайлик, – деди бек. – Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишка оралашиб қолганлари ёмон бўлди-да.

Бу сўздан Ҳомиднинг юзига қайғириш аломати чиқди ва эътибор билан қўрбошининг оғзиға қаради.

Қўрбоши давом этди:

– Бу икки бегуноҳнинг қамалишлариға ҳам ўша ярамас сабаб бўлди. Йўқса уларни қамокқа олишға қушбеги буюрмас эди. Аммо кечаги қушбегига сўзлаган сўзингиз Отабек ила қайин отасини ўлимга маҳқум қилганидек, поччангиз ила жиянингизни бир қадар оқлайдир. Шунинг учун мен борган сўнг бўладирган

¹ Суннати набиюна – пайғамбарнинг йўл-йўриғи.

² Истиғно – эътиборсизлик, кибрланиш.

ҳукм мажлисида, эҳтимол, қариндошларингизни қутқазишга муваффақ бўлурман. Ҳарҳолда қариндошларингизнинг қаттиғ жазо тортишлари шубҳалиқдир, сиз пайқадингизми, йўқми, кеча мен жарчиға бу кунги осилғучиларни Отабек ила Мирзакарим бўлганлиғини таъйинлаган эдим.

– Марҳаматингизга қуллик, – деди Ҳомид, – аммо шундоғ бўлса ҳам қариндошларим тўғрисида хавфдаман... Бунинг бошқачароқ бир эбини топиб бўлмасмикин?

Бояғи мукофотлар қўрбошини чинлаб бош оғритишга мажбур этар эди. Бу тўғрида ул анча ўйлаб олди:

– Кеча қушбеги олдида Отабекларни қай равишда айблаб сўзлаган эдингиз, тагин бир эшитиб, ишнинг режасини олай-чи?

– Қушбегига сўзлаганим шундай эди: «Отабек айтди: энди бизнинг Тошканд халқи қипчоқларнинг жабру зулми ва тадбирсиз идораси остида ётиб жуда тўйди. Бошлаб Тошканддан қипчоқ балосини йўқотиш учун Азизбек ва отам бошлиқ исёнга тайёрландилар. Шу мақсадда Марғилон оғайнилариини ҳам қипчоқларга қарши оёқландирмоқ учун мени бу ерга юбордилар. Биз тоқай қипчоқлар қўл остида эзиламиз ва бир ҳовуч далатобларга бош эгамиз, деди. Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам ҳожилар қўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмакчи бўлдилар. Аммо мен бўлсам бу гапка қарши тушиб: сизларнинг бу фикрларингиз янглишдир, биз уч йил бўйи жаноби Ўтаббой қушбегининг қўл остларида яшаб ҳеч бир зулм кўрмадик. Шу ҳолда ҳукумат устига иқдомимиз¹ куфрони неъмат² бўлур, дедим. Отабек менга қаттиғ сўзлар айтди. Поччам ила жияним бўлса маним фикримда эдилар, аммо уйимизга келган меҳмон, деб уларга очиқ қаршилиқ қилмадилар. Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг қонлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим. Бироқ Тошкандда Азизбек ва Юсуфбек ҳожилар исёни бошлангандан сўнг, ўзимнинг бу ишимни ҳукуматимиз учун хиёнат билиб, қўрбоши жанобларига хабар бердим. Ўзимнинг содиқона бу хизматим эвазига жанобларидан ожизона ўтинчим шулки, бу сирни сизларга билдиргувчи мен бўлганлиғимни ўзларидан бошқа кимарса билмасин, ҳатто муттаҳамлар ҳам сезмасинлар» – мана, фақирнинг Отабекларни айблашим ва қариндошларни оқлашим хулосаси шундан иборатдир.

¹ Иқдом – қадам босиш; оёқ ости қилиш.

² Куфрони неъмат – қадрини билмаслик, кўрнамаклик, нонкўрлик.

– Баракалла, – деди қўрбоши, – сизнинг бу гапларингиз жуда ҳам ўринлик тушкан, мен ишонаманким, Зиё ака билан Раҳмат қутилурулар.

– Буни нимага суяниб айтасиз?

– Суянчиғингиз маълум, – деди қўрбоши, – қушбегига Отабек ила қутидорни осмоқ фикрини берган бу сўз, поччангиз билан жиянингизни нучук қутқармасин.

– Поччам билан жияним илгариги сўроқда қандай жавоб берган эдилар, буни хотирлай оласизми?

– Уларнинг жавоблари кечаги сизнинг оқлашингизга сира ҳам қарши келмайдир. Чунки улар мажлисда бундай сўз бўлмади, деб тондилар. Бу эрса ўз уйларига келган меҳмонларни риоя¹ қилишлари бўлиб чиқадир-да, яна иш сизнинг оқлашингизга ёпишиб келади.

Ҳомид тағин бир мулоҳазага тушкан эди. Унинг бу ҳолини кузатиб турган қўрбоши:

– Энди ортиқ ўйламангиз, мулла Ҳомид, – деди, – орада сиз кўрқарлик ҳеч бир иш йўқ.

Ҳомид нимадир айтмакчи бўлар эди-да, ўнгғайсизланиб тўхтар эди. Бир-икки қайта оғзини жўплаб қараса ҳам яна сўзлай олмади. Қўрбоши унинг бу ҳолидан хабар топди:

– Гапурунг, гапурунг, мунда ёт киши йўқ.

Қўрбошининг бу сўзи далдасида Ҳомид жасоратланди:

– Бу кун ҳукм мажлисида поччам ила жияним сўзларидан янглишиб кетсалар нима бўладир?

– Нега янглишсинлар, улар билганларидан ортиқни албатта сўзламаслар. Ўлим деган нарса кўз ўнгига келиб тўхтагандан кейин Отабекдек меҳмонлар риояси кўнгилдан ювилур, сўзнинг тўғриси айтишқа мажбур бўлурулар ва иш ҳам сизнинг айблаш, оқлашларингиз руҳига келиб тўхтар.

Ҳомид яна ҳам ўнгғайсизланиб тушди, ўзининг ички сиррига шу чоқгача тушуна олмаган қўрбошига лаънатлар ўқур экан:

– Айблаш, оқлаш сўзларимнинг руҳини сиз бир ёққа қўя-беринг-да, ишнинг ички томонини мулоҳаза қилинг, қўрбоши ака, – деди.

Хоин ила сотилган кўзлар тўқнашдилар-да, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди. Қўрбоши чиндан ҳам бу ўрингача Ҳомиднинг

¹ Риоя – хурматлаш; андиша.

ички сиррига мутталиъ¹ бўлмаган, қўлига кирган олтинларни ҳам ёлғиз унинг қариндошларининг қутилишлари йўлидаги чойчақалар, деб билар эди. Аммо энди илгари ва ҳозирда киссага тушкан олтинларни Отабек ила қутидорнинг қон баҳолари эканлигини сезиб виждони тўлқинланаёзди ва мутараддид бўлди. Қўрбошининг бу ҳоли Ҳомидни маълум икки йўл устида қолдирган эди. Бу икки йўл устида қолган Ҳомид саросима эди. Ўзини жаҳаннамга юбориш ва нажотка чиқариш ихтиёри қаршисидаги бекнинг қўлида эди. Унга тез-тез қарар ва ҳол тили билан унга яна қўб олтинлар ваъда қилар эди. Бу ваъдаларни Ҳомиднинг юзидан ўқуған қўрбоши – «икки кишининг хун баҳолари!» деб қичқирмоқда бўлган виждон садосини эшитиб ўлтурмади:

– Энди бунга қарши қандай йўллар кўзлайсиз?

Ҳомид ўзининг нажот томониға оғишқанини сезиб энтиқди:

– Қушбегига қилған айблаш, оқлаш йўлларимни поччам ила жиянимга тушиндириш керак, деб ўйлайман.

– Тушиндирсак тагин яхши.

– Раҳмат, бек ака, ундоғ бўлса вақт қочирмасдан уларнинг ёнлариға тушиб, то ҳукм вақтиғача уқдира оласизми?

– Мумкин, ўзингиз тушсангиз яна яхши.

Ҳомид бошини чайқади:

– Отабек ила қутидорларнинггина эмас, ҳатто поччам ила жиянимнинг ҳам маним бу ишларда иштироким борлигини билмасликлари керақдир.

– Маъқул. Аммо бунда сизнинг мақсадингизға қарши бир гап борким, ҳукм чоғида қушбеги сизни йўқласа нима бўладир? Бу тақдирда улар сизнинг бу ишни омили бўлганлигингизни билмасларми?

Масаланинг бу томони ҳам Ҳомид учун ёмон эди. Фариштадек соф ҳолда қолмоқчи бўлган Ҳомиднинг бу ҳол сиррини очар, юзидаги ниқобини олишға, рақиблар ила юзма-юз келишқа мажбур этар эди:

– Ҳукм мажлисида бўлмаслигимни уҳдангизга ололмайсизми?

– Уҳдага олмоқ қийин, – деб бош чайқади қўрбоши, – аммо бу бир эҳтимолгинадир, чунки қушбегининг бир нарсага қарор бергач, ортиқ текшириб ўлтурадирган одати йўқдир.

Ҳомид узоқ ўйлаб турмади, юзидаги совуқ бир ўзгариш ичида:

¹ Мутталиъ – хабардор, огоҳ.

– Майли, башарти юзлашмоққа тўғри келганда ҳам мен ҳозир, – деди, шундан сўнг ажралишдилар.

19. Ҳукмнома

Ўтқир, қонсираған ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарған жаллод қушбегининг ҳукмига мунтазир эди. Қушбегининг ўнг томонида қўрбошидан тортиб шаҳар аёнлари, қаршисида Отабек, қутидор, Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳмат – гуноҳкорлар ва уларнинг орқасида муҳофиз йигитлар.

Отабек билан қутидорнинг гуноҳлари улуг бўлганликдан қўлларида кишан, Зиё ака билан Раҳматнинг қўлларида бу нарса йўқ эди. Қутидорнинг юзига ўлик туси кирган, Отабек бўлса гарангсиган қиёфатда. Ановилар ўзларини бирмунча тетик тутмоқда эдилар.

Қушбеги ўзининг ёзилиб қўйилған ҳукмномасини кўлига олиб ўқишга ҳозирланди. Ҳамма тип-тинч, ерға қараған эди:

«Менким Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ўз ҳукмимни хоқон ибни хоқон жаноби олий Худоёр исми шарифларидан эшитдираман...»

Худоёр исмини эшиткучи аён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар.

Қушбеги ҳукмини ўқуди: «Эътимодлик¹ бир кишининг шаҳодатига биноан тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек, бу кунда хонимизга қарши бош кўтарған Азиз парвоначи ва ўз отасининг ваколатлари билан Марғилон келиб, бу ердаги фуқароларни ҳам хон жанобиға қарши оёқландирмоқчи бўлған Отабекнинг бу ҳаракати улуламир² бўлған жанобга боғийлик³ бўлиб, уни, яъни Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлини ўлим жазоси билан жазолаш тақозо этадир. Иккинчи, Отабекка йўлда кўмакчи бўлиб юрган Марғилон фуқароси Мирзакарим қутидор ҳам шу жазога сазовор тугиладир. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳмат бу боғийликдан хабардор бўлатуриб, вақтида ҳукуматка маълум қилмағанлари учун бир йилдан зиндон жазосига маҳкум бўлулар!»

– Ҳақсиз жазо, – деб Отабек қулимсираб қўйди... Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди.

¹ Эътимод – ишонч.

² Улуламир – буюк амир.

³ Боғий – исёнчи.

Зиё ака билан ўгли зиндонга жўнатилдилар ва Отабек билан кутидор жаллод қўлига топширилдилар-да, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.

Орадан ўн дақиқа чамаси фурсат кечкан эди, қушбегининг аёнга сўзлаб ўлтурган ҳикоясини тезроқ битишини кутмақда бўлган қўрбоши ниҳоят чидалмай ўрнидан турди ва:

– Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир туришимга ижозатлари бўладирми? – деб сўради. Ул бу сўзни тугатар-тугатмас ўрда қоровули Пирмат кўринди-да, қушбегига куллик қилди:

– Бир хотун киши арзим бор дейдир, кирсинми?

Қушбеги қўрбошига рухсат ишорасини бериб, Пирматка деди:

– Кирсин.

Ўхшамаган ерда бир хотуннинг арзга келиши қўрбошининг кўнглига шубҳа солди. Мажхула¹ хотуннинг қандай арзи бўлганлигини билиб кетишка тиласа ҳам, қушбегидан рухсат олиб қўйгани учун маҳкамадан чиқишга мажбур эди. Қўрбоши маҳкама эшигидан даҳлизга чиқар экан, эскигина паранжига ўралган бир хотун қушбеги тўғрисига тўхтаб, букилиб таъзим қилди. Хотунда ҳаяжон ва энтикиш ҳолатлари бор эди. Шунинг учун қўрбошининг бояғи шубҳаси яна кучайди, қушбегининг кўзидан йўқолиб туриш мақсадида ўзини эшикнинг орқасига олиб кетмай тўхтади.

Хотун шошилиб кавшини ешди-да, эшик остида ниманидир паранжи ичидан охтаринди. Хотуннинг бу ҳаракатига тушунолмай ажабланган қушбеги:

– Ичкарига кириб арзингизни сўзланг, опа, – деди.

Хотун ичкарига кирди ва қушбеги олдига бориб, унга нимадир берди-да, орқасига қайтиб эшик ёнига келиб турди. Хотуннинг бериб кеткан нарсаси уч, тўрт букланган бир қоғоз эди. Қушбеги секин-секин қоғоз тахларини оча бошлади...

– Худо ризоси учун тезроқ. Йўқса... икки гуноҳсизнинг қонлариға ботарсиз!

Хотуннинг бу сўзидан аён бир-бирларига қарашдилар. Қушбеги тез-тез қоғоз тахларини очиб битирди ва йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактубни ўкумоққа олди. Мактубни ўқуб чиқиш узоққа чўзилганликдан хотун ниҳоятда тоқатсизланган эди. Охирда қушбеги мактубнинг сўнгроғиға келиб тўхтади-да, қақирди:

¹ Мажхула – нотаниш, номаълум.

– Пирмат, Пирмат!

Пирмат югуриб кирди.

– Лаббай, тақсир!

Қушбегининг товшида шу чоқғача эшитилмаган бир ҳолат бор эди:

– Даррав ҳалиги осилиш учун юборилган гуноҳқорларнинг орқасидан от билан югир! Дор остидан бўлса ҳам, қайтариб кел! Буйруғимни қўрбошига айтсанг, унар!

Пирмат қуллиқ қилиб даҳлиз томонга қаради:

– Қўрбоши ҳам шу ердалар, – деди.

– Чақир!

Даҳлиздан қўрбоши кириб қуллиқ қилди.

– Хизмат, тақсир.

– Яхши, сиз кетмаган экансиз, – деди қушбеги, – Пирмат билан бориб, дарҳол бояғи гуноҳқорларни қайтариб келингиз.

Шубҳасини бекорга бўлмаганини сезган қўрбоши ёнида тик турғучи хотунга қараб олди:

– Сабаб, тақсир?

– Сабабини суриштирадиган вақт эмас, чоп дедим, чоп!

Қўрбоши қуллиқ қилиб Пирмат билан чиқди. Унинг кейинидан қушбеги «падар лаънат» деб сўкиниб аъёнларга қаради. Энди хотуннинг ҳаяжони бир оз босила тушкан эди. Қушбеги қўлидаги хатни яна ўқушга тутинди. Аъёни шаҳар бунчалик ишқа яраган қушбегининг қўлидаги мактубга ва уни келтиргучи хотунга қарашмоқда эдилар. Қушбеги мактубни иккинчи мартаба ўқуб чиқиб хотунга қаради:

– Ўлтурингиз, синглим, – деди.

Хотун ўлтурмакчи бўлган эди паранжи ичидан унинг атлас кўйлаклари ва нафис оқ қўллари кўриниб кетди. Қушбеги ер остидан хотунни кузатди-да, қўлидаги мактубнинг орқа, ўнгини текшириб қаради. Мактуб анчагина уринган, қоғози шалоқланган эди. Сўнгра хотундан сўради:

– Қутидор билан Отабекнинг кими бўласиз, синглим?

– Қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотуни.

Бу сўзни эшиткучи аъён бир-бирларига қарашиб қўйдилар.

– Буни нега илгарироқ олиб келмадингиз?

Қушбегининг бу саволидан Кумушбиби кўркунч бир маънони онглади. Гўё «иш ўткан сўнг келибсан» дегандек тушунган эди. Шунинг учун ул титроқ бир овоз билан сўради:

– Энди ярамайдими?
 – Йўқ, йўқ, қизим, – деди қушбеги, – мен нега кеча ва ўткан кунларда олиб келмадингиз демакчиман.

Кумушбиби бир энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб:

– Ўзим ҳам бу мактубни шу бу кун кўрдим, – деди.

– Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

– Кўрмаган эдим.

– Мактуб қаерда экан?

– Унинг эски камзулининг чўнтагида экан.¹

Шу гапдан кейин қушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурган Азим понсадбошига узатди:

– Сиз ҳам ўқуб кўринг-чи, понсад, – деди ва Кумушдан сўради, – ўқуғанмисиз?

– Ўқуғанман.

– Эрингизнинг ҳукуматка қарши ҳаракатини илгари ҳам билар эдингизми?

– Қанақа ҳаракатини?

– Масалан, биз отангиз билан эрингизни нима учун осмоқчи бўлдиқ?

– Ҳақсиз, гуноҳсиз!

– Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутила олишини сизга ким айтди?

– Ўзим билдим.

– Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатини ҳам билар экансиз-да?

– Йўқ, тақсир, – деди Кумуш. Қушбегининг мақсадиға энди тушуниб олган эди, – мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалғанларини билалмай ҳасратда эдик. Фақат бу кун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Тошканддан исён чиқарғали келгучи, деб гуноҳкор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга кутмаган жойдан мўъжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югирдим... – Кумуш сўзини тугата олмади, чопишидан ҳаллослаган Пирмат даҳлиздан кўриниб, бекка қуллик қилди:

– Дор ёнидан қайтишдилар!

Кумушбиби сачраб Пирматнинг юзига қаради ва узоқ тин олиб қўйди. Шу чоқгача хат ўқуб ўлтурган понсадбоши мак-

¹ Бу мактуб ўткан фаслларнинг биттасида ёзилиб ўткан эди. Ўқуғучи Юсуфбекхожининг Тошканд тинчсизлиги чоғида Отабекка ёзган хатини хотирласа керак (*Муал.*).

тубдан яхши асарланган эди. Мактубни ёнидағига берар экан, қушбегига деди:

– Бу хат тошкандлик Юсуфбек тўғрисидағи фикримизни тамом ўзгартадир, тақсир! Унинг Азизбек томонлиқ бир киши эканлиги Фарғонанинг ҳар бир хос¹ ва оми оғзида нақл қилинса ҳам, аммо ҳеч бир кимса унинг ичига кириб чиқмағандир. Ҳар кимнинг кўнглидагини ёлғиз бир Худодан бошқа ким билсин!

«Ёв қочса ботир кўпаяр» қабилидан шу чоқғача лом демай ўлтурган шаҳар аъёнлари ҳам масалани онглаб, сўзга аралаша кетдилар:

– Худо ҳақни ноҳақ қилмади, бечора ёш йигитнинг ҳақсизга қони тўкилмади.

– Қутидордек қўймизож бир одамнинг бундай зўр ишқа оралашқанлигига ақл ҳам бовар қилмас эди.

Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчкан чароғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яшириниб кеткан юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб қўнғандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қоралиқлар шу ёқила бошлаған нажот шамълари партави билан ўз-ўзларидан йўқолғандек кўринарлар эди.

Даҳлиз эшиги остида бир дуркум оёқ товушлари эшитилиб кўрбоши кўринди.

– Келишдилар, тақсир, кирсинларми?

Қушбеги жавоб бериш ўрнига мактубни олиб кўрпача остига яширди ва Кумушбибини танбиҳлади: «Мажлисда маним рухсатимдан бошқа сўзлашингиз отангиз билан эрингизнинг ўлимларини тилашингиздир, тушундингизми?» Кумуш қабул ифодасини бергандан сўнг қушбеги даҳлизда қараб турған кўрбошига «Кирсинлар» деди.

Кумушбиби уларни боя йўл устида, йигитлар орасида кўрган бўлса ҳам, бироқ даҳшат ичида фақат ўрдага қараб югира берган эди. Энди «Кирсинлар» жумласини эшиткач, юраги ортиқча шопириниб кетди, унинг истиқболига туришни ва бўйнига осилиб йиғлашни тиласа-да, қаршисидағи «олабўжилар» бунга моний эдилар. Шу вақт йигитлар олдида, қўлларида кишан бўлғани ҳолда Отабек билан қутидор кирдилар.

– Йигитлар, сиз чиқингиз! Кўрбоши, сиз кишанларни ешингиз! – деб буюрди қушбеги.

Ўзининг мундан кейинги кўргуликларини фожиалар водийсида кўрган кўрбоши бошлаб кишан калидини қутидор қўлига

¹ Хос – юқори табақа, амалдорлар.

солди. Калидни бурар экан, унинг қўли дир-дир қалтирамоқда эди. Ҳомиднинг номаълум бир ғарази йўлида қурбон қилинаёзган ва бу ғаразда ўзининг ҳам иштирокининг борлиғига қойил¹ бўлган қўрбоши ишни бу янглиғ аксланишидан сирнинг очилганини муқаррар билиб, ўзини шу соат жаллод қўлига топширилишини аниқ кутмақда эди. Минг бало билан қутидор қўлини бўшатиб, гал Отабекка етди. Отабек қўлларини бўшатғучи қўрбошининг бунчалик титраб, қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали қоронғу эрса-да, қўрбошини бир синаб кўриш учун ҳамма кучини икки кўзига йиғдида, унга қаради. Фавқулодда даҳшат касб эткан унинг кўзлари қаршисида қўрбошининг гуноҳкор кўзлари чидай олмадилар-да, ерга боқдилар, Отабекнинг бу синаши ўз фикрининг тўғри бўлиши билан натижаланди.

Қушбегининг буйруғи билан икки гуноҳкор тиз букиб ўлтурдилар. Қўрбоши ҳам тўрбасини йўқотқан гадойдек қушбегининг чап ёнига, Кумушшибининг юқорисига бориб ўлтурди. Отабек ва қутидорнинг кўзлари Кумушшибиغا тушкан бўлса ҳам ўз қайғулари билан бўлиб унга илтифот қилмаганлар, ҳоким маҳкамасида паранжилик хотуннинг нима қилиб юрганлигидаги фавқулоддалиқ ҳам эсларига келмаган эди. Дор остидан қайтиш сирри, қўлдан кишанларни олиниш сабаби уларни жуда шоширған, шунинг учун қушбегининг оғзига қараган эдилар. Қушбеги бўлса негадир узоқ ўйлаб ўлтурар, тезда гап очмас эди. Бу ҳолдан бутун мажлис аҳли қабзиятда², қирқ қулоқ бўлиб унинг оғзига тикилган эдилар. Аммо бу ҳолга қўрбоши жону дилдан тарафдор, шу ҳолда бир неча кунлаб эмас, йиллаб сўзсиз қолишни тилар эди.

– Отабек, – деди қушбеги сўз бошлаб, – қўлга олинган кунингиз менга ўзингиз билан отангизнинг қандай кишилар бўлганингизни, яъни маслакингизни сўзлаган эдингиз. Аммо биз ўшал сўзларингизга далил ва исботсиз ишона олмаймиз. Сизни дор остидан қайтариб келишимиз ҳам ўшал даъвонгизга бирар исботингиз борми ёки қуруқ бир гапми, деб ҳукмнинг ижросини бир оз фурсатка тўхтатишдир. Энди сиз ўшал даъвонгизни исбот қила оласизми?

– Ўшал кунги маним сўзлаганларим, отам билан маним ички сирларимиз эди, – деди бек, – албатта бунга гувоҳ ва исбот топиш қийиндир. Агарда отам келиб маним сўзимни қувватлаганда ҳам бари бир сиз, ўғлини кутқазиш учун сўзлайдир,

¹ Қойил – иқрор.

² Қабзият – диққат бўлиш, дилгирлик.

дер эдингиз-да, ифвогарларнинг гапига ишониб ўз ҳукмингизни қила берар эдингиз.

Яшиндек сўққан унинг бу сўзларидан қушбеги ўзини аранг тўхтатди:

– Демак, ўша сўзларингизни исбот қилиш учун ҳужжатингиз йўқ?

– Йўқ... Исбот учун виждонимдан бошқа шоҳидим йўқ.

– Яқин орада Тошканддан бирар нарса олғанмидингиз?

– Яъни нима?

– Масалан хат.

Отабек қўб ўйлай олмади, бутун борлиги билан ҳаракат қилиб кичқирди:

– Олдим, олдим! Исботим ҳам бор!

Аъёни шаҳар унинг бу ҳолига чидаб туролмай, кўзларига ёш олдилар.

Отабек яна деди:

– Одам қўшсангиз мен келтурай гувоҳимни!

– Тинчланингиз, Отабек, – деди қушбеги, Отабек бир оз ўзини йигиб олғандан кейин сўради, – нима олған эдингиз?

– Мактуб.

– Кимдан?

– Отамдан.

– Қачон?

– Тошкандда исён бошланиш олдидан.

– Ундан кейин-чи?

– Олмадим.

– Отангиз ўша хатида нималардан баҳс қилар эди?

– Тушинмаган Тошканд халқини Азизбекнинг макрига учканидан, энг охирда... – асарланиб тўхтаб олди, – маним шу ҳолга тушмоғимни каромат қабилидан сўзлаб, менга бирмунча насихатлар ҳам қилган эди.

Отабекнинг бу сўзидан кейин понсадбоши – «энди бўлар» дегандек қилиб қушбегига қаради. Қўрбоши эрса Отабекнинг устида ҳали бунчалик тергашлар борлиги учун ўзини бир оз тўхтатиб қолди. Қушбеги кўрпача остидан хатни олиб Отабекка кўрсатди.

– Бу қанақа мактуб, танийсизми?

Отабек кўргучи кўзларига ишонмагандек:

– Танийман, – деди, – таърифини сизга сўзлаганим, отам мактуби! Таажжуб, буни сизга ким келтирди, тақсир?

Қушбеги енгилгина илжайиб Кумушбибига ишорат қилди:

– Нажот фариштаси, – деди. Қутидор билан бек ялт этиб Кумушка қарадилар. Энди Кумуш ортиқ чидаб туролмади:

– Отажон, мен қизингиз!

Отабекнинг қулогига эшитилган бу товуш унинг юрагини ингичка ерига бориб теккан эди. Эсини йўқотиб турган қайин отасига қарамай:

– Сизми, Кумушми? – деб сўради.

– Мен, мен!

Бу савол-жавоб ила икки вужуднинг ҳамма ҳасратлари, аламлари бир-бирларига онглашилган, икки товушнинг бир-бирисига келиб қўшилишидан иккисига ҳам тил билан онглатиб бўлмаслиқ бир ҳол юз берган эди.

– Бу сенми, қизим?

– Мен, отажон!

Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўлтурган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:

– Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади?

– Қамалган кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир, – деди-да, Отабек Кумушка қаради.

– Бу кун ўн икки кун; Ҳасанали ота Тошканд кетмишдир, шундан бери ундан дарак бўлмади, – деди Кумуш.

– Тошканд кетишка уни нима мажбур қилди? – деб ўринсиз бир савол берган эди қушбеги, Кумушбиби унинг нима учун кетканлигини айтиб қаноатлантирди.

Масала яна хат устига ўтиб, Отабек қушбегидан сўради:

– Қўлингиздаги мактуб билан, эҳтимол, биз оқланган чиқармиз? – Қушбегидан тасдиқ ишорасини олиб давом этди. – Ҳозир биз сизнинг адолатлик ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз: ул шулдурким, бизнинг тўғримизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилғучи ифвогар ва ғаразғулар бу мажлиска ҳозирлансинлар-да, ўзларининг машъум кашфларини ва ё кўрган-эшитканларини исбот қилиб бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар. Билъакс исбот қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурлариға ўзлари йиқитилсинлар! Адолатингиздан бизнинг талабимиз шу! – деди ва қўрбошига қаради. Унинг юзида қўрқиш ва изтироб аломатлари кўрди.

– Талабинғиз ўринлик, – деди қушбеги, – аммо хасмингизни¹ бу мажлиска ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин бу кун уни

¹ Хасм – душман, рақиб.

қўлга олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамълаб ўз ҳукмимизни берармиз, – деди. Кумушбибига юзини ўгирди. – Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнги умрларини сизнинг бахшишингиз,¹ деб билсалар арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озод қилдим. Аммо Отабек иш бир тарафлик бўлғунча ўзининг қочмаслиғи учун кафил беришқа мажбурдир.

Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка кафил бўлди ва қушбегининг ҳақиға дуо қилиб, учавлари маҳкамадан бир-галашиб чиқдилар.

– Зиё ака билан ўгли Раҳматни бўшатингиз, сўнгра ановини қўлга олингиз! – деган амрни олиб, қўрбоши ҳам силжиди. Шунинг ила бу кунги ҳукм мажлиси тамом бўлиб, шаҳар аъёнлари таажжуб ичида тарқала бошладилар.

20. Истиқлол дарди

Етмиш кунлик бир муҳосарадан кейин уч минг сипоҳни бир ярим мингга тушуриб, бир ярим минг сипоҳни Тошканд қўрғонлари остида қурбон бериб, Нормуҳаммад қушбеги қуруқ қайтишга мажбур бўлди.

Бу етмиш кунлик қамал вақтида Азизбекнинг содиқ фуқаролари бўлган тошкандликлар аздахидил унга хизмат қилиб, жонбозлиқ кўрсатиб, ниҳоят, қипчоқларни умидсиз Қўқонга қайтаришга ноил бўлдилар. Ноил бўлдилар, аммо ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар. Етмиш кунлик бир қамал, етмиш кунлик четдан ва энг ози кишлоқлардан муносабатни узиб туриш, албатта, Тошкандни бўлдириб қўйган эди. Бу етмиш кунлик бир қамал Тошканднинг ҳали йиғиштириб кира олмаган донларини, экинларини ёв қўлида қолдирди. Савдо ишлари бутунлай тўхтаб, савдогарлар зўр фалокатка учрадилар. Косиб, фақир халқнинг ҳоли жуда ёмон эди: нонсиз, донсиз, кийимсиз, сувсиз,² алоҳозал-қиёс³сиз, сиз бўлиб энг охирги чекка етканда-

¹ Бахшиш – қарам, марҳамат.

² Тошкандка сув берадирган «Солор» ариғи қипчоқлар тарафидан бугилган, ҳатто тегирмон ишлари ёрғучоққа қолган эди (Муал.).

³ Алоҳозал-қиёс – шунга қиёсан, шунга мувофиқ.

гина қамал балосидан «ялтирасин, қалтирасин» музаффарият билан қутилдилар. Халқ ўзининг бу етмиш кун ичида тортқан машаққат ва азобларини қипчоқлар устидан чалған ғалабаси билан бир даража ювди-да, касбига, экин-тикинига уриниб кўришни ўйлади, тўғриси ўйлай ҳам олмади...

Азизбек, мундан кейинги Тошканднинг мустақил ҳукмдори Азизбек! Қипчоқларга чалған ғалабаси учун ул терисига сиғмайдир... Ул энди «Қипчоқлар Тошкандни олиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан қутилган, ул энди Тошканд ва атрофининг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар устидагина ўлтурмоққа қаноатланмай ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясатмоқчи. Ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донғ, шуҳрат чиқармоқчи!

Азизбек энди жуда хотиржамъ эди. Қипчоқларнинг қайтадан Тошканд устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди. Чунки ўзининг қипчоқларга берган зарбасини уларга юз йилсиз ўнгғалиш бермас, деб билар эди.

Ҳамма иш жойида, лекин бир нарсагина кўнгилининг ничка, ингичка ерини жароҳатлайдир. Азизбек кўзига ҳозир ёруғ дунё қоронғу, бу қоронғулик ичида бояғи ширин хаёллар, ишлатиладирган тожу тахтлар ва бошқалар кўринмай қоладирлар: етмиш кунлик қипчоқ уруши минг турлик йўллар билан йиғилган хазинани барбод берган, хазина қипчоқлар устидан ғалаба ва истиқлол¹ мастликлари йўлида қуриган, фуқаронинг жон отиб, қипчоқларни қириб йўйганлари учун инъомларга, эҳсонларга ва озиқ-овқатларга қурбон қилинган.

Мана шу эди Азизбекнинг кўз ўнгларини қоронғулатадирган жароҳат!

Бу ишнинг кенгашига эмас, берилган қарорни амалга ошириб беришлик учун Юсуфбек ҳожига йигит юбориб, ҳозир уни тўрт кўз билан кутиб ўлтурар эди. Ниҳоят, ярим соатлик бир кутишдан сўнг Юсуфбек ҳожи эшик остидан кўринди. Азизбек одатий қаршилаш ёнига бир навозиш² ҳам илова қилиб, ҳожига юқоридан жой кўрсатди.

Бу фавқулодда навозиш сабабини ўйламоққа ҳожининг вақти йўқ, чунки ўзининг қайғуси ўйлашқа, фикрлашқа етарлиқдир.

¹ Истиқлол – мустақиллик.

² Навозиш – сийлаш, марҳамат.

Кўзининг оқу қораси бўлган Отабекнинг ҳоли нима кечти, қоронғи зиндонларда, рутубатлик, зах ер остларида очликдан, ташналиқдан, совуқликдан азиз кўкрагини ерга бериб жон бердимикин? – Золим беклар, қонхўр ҳокимлар, раҳмсиз жаллодлар, машъум дорлар ва кўрқоқ халқлар орасида кекса отасини, муштипар онасини кўралмай дунёдан кетдимикин? Мана шундай минг турлик васвасалар ичида қаршисидаги Азизбекни ҳам унутмоқда эди. Азизбек бўлса – «жавоҳир қадалган тожлар, олтин тахтлар, нозанин паривашлар, донғдор маҳрамлар» ҳақидагина ўйлар эди.

– Ҳожи, – деди Азизбек сўз очиб, – маним сизни ўрдага чақирганим сабабини албатта билмагандирсиз?

Юсуфбек ҳожи хаёлидан кўз очди:

– Тақсир... чақиришингиз албатта фуқаронинг тинчлиги, раоёнинг¹ роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир.

Ҳожининг бу сўзи Азизбекни яшиндек урди. Унинг кўз ўнглари қоронғиланиб, ҳалиги ширин хаёллар тағи қоронғилиқда яшириндилар. Ул ортиқча ўнгғайсизланди ва тилар-тиламас:

– Шундоғ... – деди ва бир оз ўйланиб қолгандан кейин: – Етмиш кунлик қамал билан хазинамиз жуда ғарибланди, ҳатто шу кейинги кунларда сипоҳларнинг озиғи учун ҳам қийналиб қолдиқ. Мана шу тўғриларда сизни кенгашка чақирган эдим.

– Маъқул, тақсир.

– Мен бу тўғрида бир қарорға ҳам келиб қўйдим.

– Қарорлари муборак бўлғай.

– Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртка ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.

Юсуфбек ҳожи юрт бесаранжомлиғи ва ўғул қайғуси билан асабийлашкан эди. Азизбекнинг бу аблаҳона қарорига қарши қизишди. Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиғ сўзлар айтишқа ўйласа ҳам, аччиғини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини бир оз йиғди.

– Тақсир, амрингизга қарши тушадирган жойим йўқ, – деди, – лекин шунисини бир оз ўйламоқ керакки, юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан туғма азоблар, очлиқлар ўткарди ва ўткармақда. Менга қолса, бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-ўнгини олсин, сўнгра... – Ҳожи сўзини тугата олмади, ҳожининг терс

¹ Раоё – ҳукмдорнинг қўл остидаги халқ.

сўзига чидалмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

– Нима дейсан?!

Ҳожи ишнинг бунчалик ёмонга кетишини ўйламаган эди. Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиришига келиб қолди:

– Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданоқ йиға бошлайман. Юрт қани бермасин-чи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир.

Бу сўз Азизбекка сиҳр каби таъсир қилди, даҳлизда турғучи йигит орқалиқ жаллод чақиришга жўбланган тили ўз зарарига ҳаракатланди:

– Ўрда бегига айт, ҳожига бир кимхоб тўн чиқариб кийдирсин! – деди.

* * *

Юсуфбек ҳожи эғнида кимхоб чопон билан ўрдадан чикди. Ўрдадаги «Чопон муборак бўлсин!» деб сўрағучиларга истехзо илжайиши остида бир турлик муҳмал жавоб берар эди. Ул ўрда кўпругидан ўтар экан, бояғидек қилиб ўзича яна бир кулимсираб қўйди ва телбаларча ўз-ўзига сўзланиб кетди: «Ўттуз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилиқ қилганни даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда осдириш ҳаққи ҳам менга берилган эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрга, бир золимга айлансин эмиш... Мен қонхўрлик учун Худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадирган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учди-да, унинг кечаги зулмларини унутди, етмиш кунлаб бир замон жон бериб, жон олиб ниҳоят хизмат ҳаққи учун ўттуз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!»

21. Инқилоб

Юсуфбек ҳожи устида бояғи кимхоб тўни билан Шайхантахурнинг Занжирлиғига етиб, гузарда йиғилиб ўлтурган ва ўзига салом бериш учун ўринларидан турган халққа хитоб қилди:

– Уйинг куйсин, мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек, бу кун сенларга яхшилиғингни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сенларга икки йўл: ўғул,

қизингни сотиб бўлса ҳам ўттуз икки тангани Азизбек хазинаси-га тўлаш ёки эс борида этакни ёпиб Азизбекни орадан кўтариш... Уйинг куйди, мусулмонлар!

– Ўттуз икки танга!

Халқ Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлиқ ёки бўлмағир бир кенгаш эшитмаган ва шунинг учун ул қаёққа юрса, шу ёққа боришқа ҳозир турар эди. Айниқса, ўттуз икки танга довруғи гузар аҳлининг юракларини уюшдириб, буни эшитиш биланок исёнга қўл қўйдилар.

Бошлаб Занжирлиқ халқи кўчаларга чип¹ ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди. Юсуфбек ҳожи то Эски Жўвага еткунча ўзининг юқоридаги сўзини кўй, гузар халқиға такрорлаб келмакда эди. Эски Жўвада азим бир жамоат йиғиб, Азизбек билан бўлган можаросини сўзлади ва устидаги кимхобни кўрсатиб истехзо тариқасида:

– Солиқни бермангиз демайман, чунки сизнинг итоатингиз менга бундоғ тўнлар берар! – деди.

Халқ ниҳоятда қизишди. Гўё бириси қувраған тўқайга ўт туртди. Ҳўлу қуруқ деганларидек катта-кичик баробар ёнмоққа олди.

– Яхшилиғимизни унутди, тўнғиз! Ўттуз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмасданми, андишасиз?! – деган сўзлар эшитила бошлади. Даррав уч кишини Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди. Ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришқа фотиҳа ўқилди.

Орада бир соат ҳам ўтмади, бутун дўконлар ёпилиб, Тошканд кўчалари чиплар билан тўлди. Барча яроғланган, урушка ҳозир эди. Шаҳарнинг олаланиш хабари ўрдага ҳам эшитилди. Ишни кичкина деб ўйлаган Азизбек шаҳардан аҳвол олиш учун Райимбек дотқони элли чоғлиқ йигит билан буюрди. Аҳвол олғучилар Занжирлиққа етиш билан нақ ишнинг қай даражага етканини пайқадилар: кўчалар чип билан тўлган, чип орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лиқ эди. Райимбек дотқонинг «Чипларни йиғиштирингиз, ўзларингиз тарқалишингиз!» деб айткан яхши сўзига қулоқ солғучи бўлмади. Дотқо дагаллиқ қилган эди, оломондан биттаси милтиқ отиб, икки сипоҳни йиқиб ҳам қўйди.

Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскари билан халқ орасида уруш бошланди. Ярим соатлик отиш,

¹ Чип – ғов, баррикада маъносида (Муал.).

чопишдан сўнг сипоҳлар Занжирлик оломонларини қочириб, Баланд масжид чипига етдилар. Жон аччиғига учраган Азизбек ўрдага бирмунча сипоҳ қолдириб, бутун кучини йигиштирган ҳолда Райимбек дотқо кўмагига етишди. Бунинг ила сипоҳлар тагин ҳам кучайиб, оломонни Хадрага қараб суришка муваффақ бўлдилар. Хадра чипида қонлик урушлар бошланди. Ўттуз икки танга солиқ хавфида оломон ҳам Бешёғоч, Себзор, Кўкча даҳаларидан ўзига ҳар замон яроғлиқ ёрдамлар олиб турмоқда эди.

Бу кун кечаси Тошканд қон ичида, маҳаллаларда бўлган ҳукумат кишилари халқ томонидан ўлдириладирлар, уйларига ўт қўйилиб моллари талонга тушадир. Шаҳарнинг юраклик йигитлари Хадра чипига қараб чопадирлар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳаллаларга тўнкалардан гулхан солиб, «ўттуз икки танга» қайғусида оломонга музаффарият тилайдирлар.

Ярим кечалар вақти оломон Хадрадан Эски Мискарликка қараб сурилишка мажбур бўлди. Кутилмаган бу сурилишлар Юсуфбек ҳожини катта ташвишка солиб қўйди. Мундан сўнг халқнинг ўзига ишониб туролмай Тошкандни ололмай қайтқан Нормухаммад кушбегига ёрдамга етиб келиш учун чопар югуртирди.

Эски Мискарликда икки тараф ҳам тонг отдирдилар. Эрталаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб қолган ва ҳар дақиқа тўрт тарафдан янги кучлар олиб турар эди. Шунинг учун сипоҳлар бир одум илгари босолмай қолдилар. Аммо халқ сипоҳларни босса босқундек товранар¹ эди. Бу ҳолдан ниҳоятда бўғилган Райимбек дотқо қилич яланглаб, сипоҳлар олдида оломонга қараб югурди. Бироқ унинг бу ғайрати ўзи учун ҳалокат билан натижаланиб, Уста Мўминжон исмлиқ бир милтиқ устасининг отқан ўқи билан кўкрагидан яраланиб йиқилди².

Райимбек дотқо Азизбек ҳокимиятининг тираги эди. Унинг қатлидан сўнг сипоҳлардан руҳ тушти. Ҳатто Азизбекнинг буйруғига ҳам қулоқ солмай тўс-тўска қоча бошладилар. Ниҳоят Азизбек ҳам ёнидағи қирқ, элли содиқ кишилари билан қочиб, ўрдага қамалишга мажбур бўлди. Юсуфбек ҳожи бошлиқ ер ва кўкка сиғмаган музаффар халқ ўрда теварагини қуршаб тушди. Азизбек тезда берилмагани учун минглаб халқ ўрда атрофидан

¹ Товранмоқ – ҳаракат қилмоқ, тиришмоқ.

² Райимбек Қозоқбойбий ўғли. Бешёғоч даҳа, Лаклакхона маҳаллалик (Муал.).

силжимай, ҳатто ош-сувларини ҳам шунда еб хотиржамъ ётиб олдилар.

Азизбек учун кутилмаган фалокатлар юз берган эди. Қочиб қутилиш мумкин бўлгани ҳолда тузоққа тушкандек ўрдага ҳам қамалиб берган эди. Нима қилсин, қаноти йўқки учиб қутилса... Қамалишининг иккинчи куни ўрда томига чиқди, энг кейинги, ҳам энг пастарин чорани кўрмакчи эди бу хоқон. Бошлаб фуқарога салом берди, сўнгра синиқ ва ожиз қолган бир товуш билан халққа узр айтди:

– Энди ўзимнинг қилмишларимдан пушаймон бўлдим... Мен сизларнинг қилган яхшилиқларингизни унутқан эканман... Сизлар ўзларингизнинг бу ишларингиз билан маним кеткан ақлимни яна миямга ўрнатдингиз... Раҳмат фуқаро... Гуноҳимни кечирингиз, қилмишларимдан пушаймон бўлдим, фуқаро!

Аммо халқ бундай ёлборишларга, тавба-тазарруъларга қулоқ солмади, чунки иш ўткан, ғишт қолипдан кўчкан эди:

– Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг, бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирган, кесдирган, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлатқан сен эмасмисан? Ханжарингни хайф кўриб маҳалларга¹ чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди? Кет тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер! – дер эди халқ.

Халқ шунингдек гаплар билан юз ёқдан унга ҳужум қилиб, ҳатто адабсиз сўзлар билан ҳам сўкар эди. Азизбек ҳамон «Тавба қилдим, фуқаро!» жумласи билан узрини айтиб турар эди:

– Сиз яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёгингизга ўзингиз болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз! Маним тавбамни лоақал ўзларингиз учун қабул қилингиз!

Азизбекнинг бу сўзларидан кейин оломон тағи қизишиб, куйидаги сўзлари билан кўкни кўтарди:

– Икки қайта алданиш йўқ! Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!

Халқнинг бу жавоби ишнинг не даражага етканини онгла тарлиқ эди. Шу гапдан кейин Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.

Юсуфбек ҳожининг Нормухаммад қушбегига юборган чопари Кировчи яқинида унга еткан ва қушбегини тамоми сипоҳлари

¹ Маҳал – жой, маҳалла.

билан Тошкандга қайтарган эди. Аламзада қушбеги бу сўйинч хабардан учиб-қўниб Азизбекнинг ўрдага қамалишининг учунчи куни карнай-сурнай билан етиб келди. Оломон ёнига қипчоқ сипоҳлари келиб қўшилгандан кейин ўрдага босиб кирдилар-да, Азизбекни ушлаб ҳам олдилар.

Етмиш кун бир муддат овора қилиб, минглаб киши қонини тўкишка сабаб бўлган Азизбекни Қўқонга олиб бориб топшириш Нормухаммад қушбеги учун қийматли эди. Ул ўрдада ўлтурар экан, бундай улуғ душманни қўлга туширишнинг бош омили бўлган Юсуфбек ҳожига ўз миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, унинг бу хизматини хон билан Мусулмонқулга сўзлаб, унга катта бир мартаба олиб беришка ваъдалар берар эди. Албатта, Юсуфбек ҳожига бу ваъдаларнинг ҳеч аҳамияти йўқ, фақат ул ўғлининг соғлигини билса ва Марғилон зиндонидан унинг қутқарилишига ваъда олса, унинг учун дунёларча мартаба ва ҳурмат эди. Қушбегининг ваъдасига илтифотсиз қулоқ бериб турди-да:

– Илтифотингиз учун раҳмат, қушбеги, – деди. – Мен энди дунёдан ўтаёзган бир киши; эндиги мансабларга унча қизиқа олмайман. Агар маним қилган хизматим шундай илтифотларга лойиқ қўриладирган бўлса, хон жанобидан сўрайдирган бир неча тилакларим бор.

– Сўранғиз ҳожи, хон бермаганда ҳам олиб беришка мен кафил.

– Маним биринчи холис тилагим, албатта, мазлум халқ тилидан бўладир: мундан сўнг Тошканд ҳокимлигига ҳар қандай бўлмағир одам қўйилмасин.

– Хон жанобининг ҳамма мақсади ҳам шунда. Чунки биз Азизбек кабилардан халқнигина эмас, балки ўзимизни ҳам қийнатдирмоқдамиз.

Тошканд беклиги тўғрисида кўб музокара ва мусолаҳадан¹ кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди. Ул биринчи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини ҳозиқ² деб Нормухаммад қушбегига очди. Сўзлар экан, юраги машъум бир эҳтимолнинг даҳшатидан титрар, тили ҳам осонлиқ билан ҳаракатланмас эди. Зеро, ўзининг бу ўтинчини қуш учкан сўнг отилмоқчи бўлган сопқон қабилидан ҳисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.

¹ Мусолаҳа – сулҳ тузиш, келишиш.

² Ҳозиқ – билувчи, тушунувчи.

– Агар маним бу хизматим хон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилуру экан, – деди ҳожи, – менга энг манзур бўлган мукофот – ўғлимнинг озод қилинишидир. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отаға кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир, – деди ва кўзига ёш олди. Бундан қушбеги ҳам насибасиз қолмай мутаассир¹ Юсуфбек ҳожига тасалло берди:

– Қўрқмангиз ҳожи, – деди, – Марғилон ҳокими ўринсиз қон тўқувчи киши эмасдир. Қўқонға борғач, биринчи ишим ўғлингизни қутқариш бўлсин, жойсиз қайгуланмангиз, ҳожи.

– Қуллик, қушбеги, агар бу хизматни ўз зимманғизга олур экансиз, устимга катта миннат қўйган бўласиз... Бироқ мен кўрқаманким, сиз Қўқонға бориб еткунча иш вақтидан ўтсин...

Қушбеги ҳам бу тўғрида ўйлаб қолди ва ҳожининг эҳти-молидан чўчиб, шу соатда бир мактуб билан Қўқонға чопар юбормоқчи бўлдилар, бу ишнинг мувофиқ кишиси, албатта, Ҳасанали бўлганликдан чопар бўлиб белгуланди. Ўн беш кунлардан берига шундай хизматни кутиб ётқан Ҳасанали отнинг бошини Қўқон томонга қараб қўйди-да, дақиқа ичида кўзларга кўринмас бўлиб кетди.

Бир кун кейин Нормухаммад қушбеги ҳам бирмунча сипоҳни Тошкандда қолдириб, Қўқонға жўнаш ҳаракатига тушди. Тошканд оломонининг талаблари билан Азизбекнинг икки оёғидан арқон билан боғлаб отнинг човиға судратма қилдилар.

Сипоҳлар Қўқонға қараб ҳаракат қилар экан, Қўқон дарбозасига тўлган халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишиға ҳузурланиб томоша қилар эди.

22. «Бир ғариби бечора»

Бу тарихдаги хон ўрдаси Қўқоннинг бу кунда Хода бозор аталган ўрнида эди.² Рўмоннинг ўн учунчи фаслида Марғилон ўрдасининг таърифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқариғи айланаси ўша ўрда қабилидан бир тусда, бир услуб ва бир вусъатда³ бўлганликдан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир.

¹ Мутаассир – таъсиранган.

² Бу кунги маълум ўрдани Худоёрхон ўзининг иккинчи хонлик даврида бино қилдиргандир, эски ўрдадан ҳозир нишона йўқ (Муал.).

³ Вусъат – кенглик.

Ўрда дарбозаси, навбатчи қоровул, дарбоза саҳнининг кенглиги – барчаси ҳам ўшал ўрда сингари, аммо бунинг ташқариғи кўри-нишидаги ортиклиғи тўрт бурчида қадалиб турган навбатчилари эди. Ўрда дарбозасидан ичкарига кирилгач, бундаги тузилиш Марғилондағидан тамоман деярлик бошқача бўлиб чиқар, шунга биноан бу ер билан танишмоқ эҳтиёжи тушар эди.

Ўрданинг ичкариги ўнг, чап биқинлари сипоҳ туриш учун солинган бинолар ва саҳнида биз Тошкандда кўриб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар (йигитлар) турким-турким бўлиб, понсадбошилар қарамоғида қилич уриш машқини таълим олмоқда эдилар. Ўрданинг белидан, яъни шимолдан шарққа қараб бир хатти мустақим билан девор ва бул деворнинг икки тарафини баробар – линг¹ ташланиб, ўрданинг ичкари қисмига, хон саройига кириладирган дарбоза қурилган эди. Бу дарбоза эскиргансумон кўринса ҳам, асли яратилишдаги нафислик, меъморий санъаткорлик ўчаёзган бўлса ҳам, бироқ ундаги ивир-живир сирлар, ўйма нақшлар ҳали ҳам кишини ҳайрон қолдирарлик эдилар. Айниқса, дарбозанинг икки биқинидаги «ўғирмагул» тарзи билан ишланган гулдасталар, дарбоза равоқидаги ганчдан қабартирилиб ясалган бўртма нақшлар, гуллар ҳали ўзларининг нафосатларини унчалик йўқотмаган эдилар. Қуёш ғарбга қараб оғқан, гулдасталар устига қўндирилган олтин ҳилол аломатлари қуёш нури билан кўзни элитарлик даражада яшнар эдилар. Дарбозанинг икки ёнидаги махсус ишланган қоровулхона – суфачаларда икки нафар навбатчи турар эди. Навбатчидан ўтиб, дарбозага кирилса, гунбаз равишида йўлак, ўнгга юрилса девонхонага, сўлга кетилса хон маҳкамасига чиқиладир-да, маҳкама бўсағасида яна ҳалигидек икки нафар навбатчига учрашиладир. Марғилон ўрдасида кўрганимиздек бир даҳлиз, аммо бу ўзининг нақшлари, гуллари, анвоёи сирлари, олийлик ва кўркамлиги билан Марғилонникини кўлагада қолдирарлик эди эрса-да, эскирганлиги унинг ортиклиғига халал бермақда эдилар. Даҳлиздан ичкарига қаралса, бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовулбошилари, ясовулбошилари, дастурхончи ва офтобачилари, тунқатор ва парвоначилари оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи аллақанча вазир-вузаролари қатор тизилишиб ўлтурмақда эдилар. Золнинг учунчи даричасидан нариғи томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладирган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим де-

¹ Линг – арк, равок, тоқ.

ворнинг ўртасида киши боши сигарлиқ бир туйнук, бу туйнуклар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар. Шу жаллодлар орасидан ўтиб учунчи бўлимга кирилса, қаршида ярим газлар юксаклиқда тўрт оёғлиқ оқ мрамрдан ясалган тахт устида олтин камарга тақилган олтин соплиқ қиличини тизаси устига кўндаланг қўйиб, қизил духобадан тикилган пўстун камзул устидан адрас тўн кийган, бошига симоби шоҳи салла ўраган ўн саккиз ёшлар чамалиқ, чўзиққина юзлик, буғдой ранглик хон ўлтурар эди. Бу Худоёр эди. Хоннинг сўл томонидаги олтин ҳаллик курси кишидан бўш, ўнгдаги – ички саройга кирадирган эшикча ёнидаги курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, соддагина қилич тақинган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярлик текис яратилган, ўртача соқол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшлиқ бир қирғиз – Мусулмонқул ўлтурар ва ҳозиргина ҳудайчи тарафидан ўзига топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқур эди. Ўқуб турган аризаси аҳамиятсиз бўлса керак қоғозни иккига йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди. Буниси Ўш ҳокими тарафидан ёзилган эди:

«Давлатимиз стунци, падари арус шаҳаншоҳи Мусулмонқули баҳодир ҳузурларига номаи ҳумоюн¹ баробари Ўш мадорисотида таҳсилда бўлинган фақир қирғиз туллобиға² марҳамат буюрғанлари ҳадоё³ туллобнинг даражаи илмияларини имтиёзан тақсим қилиндилар. Ашадду⁴ фақир ва эҳтиёжда авқоти⁵ талх⁶ мурурига⁷ мажбур ва масбур⁸ ўлган қирғиз муллалари падари арус шаҳаншоҳанинг алтофи⁹ шоҳоналаридан риққатка¹⁰ келиб обидийда¹¹ қилдилар ва Ҳақ таоло даргоҳи васиъасидан¹² адуви¹³ бадқирдорларига¹⁴

¹ Хумоюн – муборак, қутлуғ.

² Туллоб – талабалар.

³ Ҳадоё – ҳадялар, совғалар.

⁴ Ашадду – ўта, ниҳоятда.

⁵ Авқот – вақтлар.

⁶ Талх – аччиқ, ёмон.

⁷ Мурур – ўтказиш, кечириш.

⁸ Масбур – сабр қилувчи.

⁹ Алтоф – лутфлар, карамлар.

¹⁰ Риққат – кўнгил бўшлиқ, кўнғил юмшоқлик.

¹¹ Обидийда – кўз ёши.

¹² Васиъа – кенг.

¹³ Адув – душман, ёв.

¹⁴ Бадқирдор – ёмон ниятли.

зафарёб¹ бўлмоқларини ва Золона² яшаб Амир Темур Кўрагондек жаҳонгир бўлмоқлариға дуо ва ниёз этдилар. Баъда хотири отир³ олийлариға махфий қолмағайким, шаҳар ва атроф элларимиз давлати азимаи қавиялари⁴ сояи ҳимоятида нобоб бидъаҳдлар хавотир ва хавфидан тинчдир. Нома охирида ёш шоҳимиз жаноби хоқони хавоқин, султони салотин ҳазратларига падари арус шаҳаншоҳининг паноҳи ҳимоятларида кўб йиллар давру даврон, офият⁵ ва саломатлик тилаб навкарлари...»

Мусулмонқул Худоёрға Ўш аҳволини сўзлаб, учунчи мактубни очди, бу мактуб хусусий бир кишидан бўлса керак, муҳр ва ўзга такаллуфлардан холи эди:

«Мазлумлар додиға, мақхурлар⁶ фарёдиға ўзининг адолатлик қиличи билан етишғучи Мусулмонқули қипчоқ хизматлариға... кўзларим зулм ёши билан жиқ, кўнглим давлат хоинлари қўрқунчидан титраған бир ҳолда қалам тебратаман. Давлатнинг содиқ бир фуқароси, ихлослик бир йигити давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини ташлаб турған бир бадъаҳд ўғлини ўшандоғки отасининг ваколоти бирлан иккинчи бир тинч, улуғларға мутеъ, фармонбардор⁷ бир шаҳар аҳлини оёғландирмоқ бўлған эди. Уни исботлари, шоҳидлари бирлан дор остиға тортқучи содиқ бир қулни кўкларга кўтариш ўрнига қамамоқ ва оёғиға зулм занжири-ни урмоқ бўладирлар... Мусулмонқули жанобидек бир баҳодирдан андиша қилмай, унинг душманларини сарфароз⁸ айлаб дўстларини ғамкин қиладирлар».

Мактубнинг туманлик маъносига тушуна олмаған Мусулмонқул бу ўринда тўхтади-да, мактубнинг охириға кўз ташлаб олди:

«Бунгача маним ҳаяжон ва қайғу орасида ёзған йўлларимға балки тушунмагандирсиз, бунинг учун ғазабланмай бу гуноҳимни сизга содиқ бир қуллиғим йўлиға кечирурсиз. Бу кундаги Тошканд исё-

¹ Зафарёб – ғалаба қилувчи, ғолиб.

² Золона – «Шоҳнома» асаридаги 100 йилдан ортиқ яшаган Зол образига нисбат берилиб, узоқ вақт яшамоқ мазмунида.

³ Хотири отир – дили равшан, беғубор.

⁴ Азимаи қавия – кучли ва қудратли.

⁵ Офият – тинчлик, омонлик.

⁶ Мақхур – қаҳр-ғазабга дучор бўлган.

⁷ Фармонбардор – буйруқни бош товламасдан бажарувчи.

⁸ Сарфароз – хурсанд, юксак.

нининг бошлиқларидан бўлган Юсуфбек ҳожи Азизбек нонкўрнинг машварати¹ бирлан марғилонлиқларни ҳам жанобингизга қарши оёғландирмоқ мақсадида ўз ўғлини мунда юборган экан. Фақир содиқ қулингиз бу ифвогар йигитнинг теварагига ўз тарафдорларини йиғиб қурган бир мажлисларига рост келиб ва унинг Марғилонга нима учун келганлигини пайқаб, ниҳоятсиз хавфка тушдим. Унинг сўзлари қипчоқларни йўқотиб, ҳукуматни шаҳарликлар қўлига олиш эди. Қипчоқлар хайрихоҳи камина қулингиз бу сирни ичимга ютолмай, бир неча воситалар бирлан Марғилон ҳокими Ўтаббойга билдирдим. Ўтаббой қушбеги Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган мазкур Отабек билан унинг тарафдори ва қайин отаси Мирзакарим отлиқ кишини қўлга олиб зиндон қилди. Қушбегининг чақириши бирлан ҳузурига ҳозир бўлиб, Отабек оғзидан нимаики эшиткан бўлсам бир-бир сўзлаб бердим. Холис шаҳодатим сўнгида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни қушбеги осиб ўлдирдишкан буюрди. Аммо Ўтаббойнинг кисаи хиёнатига Мирзакаримнинг ҳавлисидан келиб тушкан бир халта олтинлар баробарига дор остиға еткан ифвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ қулларидан бўлган каминаи холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бениҳоят кўрқар эрди. Аммо давлатлари ёри бериб, садоқатлик хизматкорларингиздан бўлган Марғилон кўрбошисининг ёрдами бирлан Ўтаббойнинг чангалидан аранг қутилишга муваффақ бўлдим...»

Мактубнинг шу ерига етканда Мусулмонқул хатдан бош кўтарди. Ҳозир унинг кипраксиз қисик кўзларида ўтлар ёнмоқда эди. Қичқирди:

– Чилим!

«Шундоғ қилиб сизнинг ўз кишингиз бўлган Ўтаббой туз ҳақингизни унутди. Бир ҳамён олтин деб душманларингиз тарафига ўтди. Сизнинг хайрихоҳ қулларингиздан бўлган бири ўз шаҳрини ташлаб Қўқон қочмоққа ва улуг даргоҳингизга сиғинмоққа мажбур бўлди. Мен, холис қулингиз ўзимнинг садоқатим эвазига бундай мукофот олганим учун қайғирмайман ва лекин Ўтаббой ва Отабек каби хоинларни кундан-кунга куч олиб давлати шаҳриёрига даҳшатлик бир фалокат туғдиришларидан қайғираман. Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир. Мен шунинг ила шояд ўз бўйнимдағи вазифани адо эткан бўлурман. Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йитиб² кетишларига сабаб бўлган бўлурман.

¹ Машварат – кенгаш, маслаҳат.

² Йитмоқ – йўқ бўлмоқ.

Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатлик давр, давлат хоинларига ўлим тилаб бир ғариби бечора».

Мусулмонқул ниҳоятда тутоққан эди. Ҳозирги борлиқ аламини тамакудан оладирғандек ҳудайчи келтирган чилимга ёпишди-да, шиғ-ғ этдириб, сархонани синдириш даражасига еткузиб тортди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, хатнинг мазмунини Худоёрга сўзлади. Тошканд устига юборган сипоҳлари билан Нормухаммад қушбеғини ниҳоят Тошкандни ололмай қайтиш хабарини эшитиб, сўнг даражада маъюсият ичида ўлтурган Мусулмонқул учун бу мактуб яра устига туз сепиш қабилдан тағин ҳам аламлик бўлиб тушкан эди.

– Ҳудайчи!

– Лаббай тақсир!

– Мирзани чақир! – деди Мусулмонқул, сўнгра қўлидаги мактубни таҳиға солар экан, Худоёрга деди: – Эшитдингизми, ўғлим! Азизбек билан Юсуфбек бизга нималар қилмоқчи бўладирлар? Ўзимизнинг содиқ кишимиз, деб ўйлаган Ўтаббой ҳам душманларимиз билан биргалашиб бошлаган... Хайр, қўлларидан келганни қилиб кўрсинлар-чи, биз ҳам мундан кейин ўшандоқ кўрнамаклар билан қиладирған муомаламизни билармиз.

Ўз салтанатига рахна солишдан иборат бўлган бу хабарлардан Худоёрхоннинг мутаассир бўлганлиғи белгусиз, ул бу гапни эшитмасдан илгари қандай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгаришсиз эди. Мусулмонқулнинг ёниб турган, ўтдек тутоқиб сўзлаган гапини сукут билан кечирмаслик учунгина бўлса керак куруқ ва ширасиз қилиб:

– Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз, аблаҳ бир одам экан, – деди, – мени сийламағанда ҳам сизни риғоя қилса керак эди.

– Яхшилиқ қилған кишингдан ҳеч бир яхшилиқ қайтмас экан, – деди Мусулмонқул. – Жумладан, биттаси кўз ўнгимизда – Азизбек. Мен уни ёшлиғидан бошлаб ўз қўлимда ўстирдим, Тошканд ҳокимлигидан Салимсоқбекни олиб¹ унинг ўрнига ҳоким тайинладиқ. Бироқ шунчалик яхшилиқларимизга қарши

¹ Салимсоқбек Шералихоннинг катта ўғли, Худоёрнинг ўғай акасиدير. Унинг тахт даъво қилишидан қўрқиб, Мусулмонқул ўлдиртирган эди. Чунки ёш Худоёр хон бўлиб турган фурсатда Мусулмонқул ўз билигича иш қилабилар, лоақал Худоёр эсини танигунча давр сура олур эди (Муал.).

натижада бизга ёғий¹ бўлди, бўлсин; ул Тошканднинг ўзигагина қаноатланмай, Марғилон билан ҳам иш қилмоқчи бўлса, буни-сини ҳам биз кўрайлик.

Мирзобоши кириб хонга қуллик қилди ва Мусулмонқулга қараб қўл боғлади. Мусулмонқул яна хумори бўлган эди – «Чилим!» деб ташқариға қичқирди, сўнгра мирзобошиға деди:

– Ҳозир Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегиға бир хат ёзиб, чопар билан юбор. Хатни олган замон Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек деганни олиб ҳузуримизга келсин!

Мирзобоши қуллик қилиб орқаси билан юриб чиқди.

23. Мусулмонқул

Аркони давлат² йиғилиб, Худоёр тахтига минган, Мусулмонқул хон бўлмаса ҳам, хонлиқдан-да юқори бир кучка молик бўлган сиёсат курсисига ўлтурган эди. Бошлаб оталиқ кириб хонга салом берди ва унинг ҳақиға узун дуо қилиб чиқди. Оталиқдан сўнг ўзга аён бирма-бир кириб, дуо қилиб чиқа бошладилар. Дуохонларнинг энг сўнгғида ҳудайчи кўринди, салом ва дуодан кейин юзини Мусулмонқулга ўтуриб:

– Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбеги ҳузурини олиларига кириш учун изн сўрайди! – деди.

Ҳамма фикри зикри Ўтаббой устидағина қолган Мусулмонқул бу хабарни эшитиш билан кучлик бир тин олиб ҳудайчига қаради:

– Ёлғиз ўзимни ёки ёнида кишилари ҳам борми? – деб сўради. Ҳудайчи яна бир қуллик қилди:

– Ўн чоғлиқ яроғлиқ йигитлари ҳам бор.

– Тағин-чи?

– Яроғсиз яна бир йигит ҳам кўринди.

– Ўтаббойнинг ўзини ҳузуримизга киргиз, – деди Мусулмонқул, қуллик қилиб чиқа бошлаган ҳудайчини яна тўхтатиб сўради: – Ўтаббойнинг йигитлари ўрданинг ташқарисидами, ичкарисиди?

– Тақсир, ичкарисиди.

– Яхши, қушбеги бизнинг ёнға киргандан сўнг ўрда йигитлари уларға ҳозир бўлсинлар!

¹ Ёғий – ёв.

² Аркони давлат – давлат арбоблари.

Худайчи куллиқ қилиб чиқди. Унинг кетидан Мусулмонкул товшига музаффарият оҳанги бериб хонға деди:

- Ўғриларнинг иккиси қопқонға тушди, хон!
- Толеъимиз.

Қушбеги кирди. Хонға икки букилиб таъзим қилғач, келиб унинг қўлини ўпди. Ўтаббойнинг мулоқоти¹ учун Мусулмонкул ҳам гўё ҳеч нарса кўрмагандек ўрнидан туриб унинг билан қучоқлашиб кўришди. Ўтаббой Мусулмонкулнинг кўрсатиши билан хоннинг чап томонидаги курсиға ўлтурди. Ул Мусулмонкулнинг самимий мулоқотидан кўрқувлиқ юрағини бир қадар тўхтатиб олган эди. Курсидан яна туриб хонға куллиқ қилиб боз² ўлтурди. Мусулмонкул қушбегини ер тегидан кузатар экан сўради:

– Юртларингиз тинчликми, ўзингиз ҳам соғмисиз?

– Алҳамдулиллоҳ, ёш шоҳимизнинг давлатлари ва ҳусни таважжуҳлари³ соясида юртимиз тинчлик, фуқаромиз жаноби олийнинг дуойи жонлари билан машғуллар.

Худоёр озгина ишорат билан унга ташаккур билдирди. Бунга қарши қушбеги курсидан кўзғалиб куллиқ қилди. Мусулмонкул муртини силаб ниманингдир мулоҳазасида эди. Унинг бу ҳоли бирар дақиқаға чўзилганликдан Худоёр билан қушбеги унинг оғзиға тикилган эдилар.

– Сизнинг хабарингиз бўлдими, йўқми биз Тошканд устига юборган Нормухаммад қушбегидан жуда ярамас бир хабар олдиқ, – деб Мусулмонкул Ўтаббойға қаради, ундан хабарсизлик жавобини олғач, сўзида давом этти: – Нормухаммад қушбеги уч минг сипоҳ билан етмиш кун Тошкандни қамаб ётиб, ниҳоят бир иш чиқара олмай одамлари билан қайтмоққа мажбур бўлибдир. Азизбек билан Юсуфбек ҳожиларнинг азтаҳидил қаршилиқлари бизнинг кишиларни қуруқ қайтишга мажбур қилибдир. Мана шунинг учун мундан кейин бизнинг бошқа бир йўл билан иш кўрмагимиз тақозо қиладир... Кеча биз кимдандир Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган Отабек деганни сизнинг Марғилонда деб эшитдик. Мундан сўнгғи Тошканд тўғрисида кўрадирган тадбирларимиз учун унинг кераги бўлур, деб ўйлаб сиз билан бирга уни ҳузуримизга чақирган эдик... – Бу жойда қушбеги Мусулмонкулни тўхтатди-да, кулди, сўнгра Худоёрға деди:

¹ Мулоқот – учрашиш, кўришиш.

² Боз – яна.

³ Таважжуҳ – юзланиш, хайрихоҳона қараш, ғамхўрлик.

– Отабек устида анча можаролар бўлиб ўтди. Бунинг ҳикоя-си узун, алҳол мингбошининг раъйларини эшитайлик... давом қилингиз-чи.

– Отабек ўзингиз билан биргами? – деб сўради Мусулмонқул, биргалик жавобини олиб, тамом хотиржамъ бўлган ҳолда давом этди: – Юқорида айтканимдек, минбаъд¹ тадбир йўли билан Азизбекни йўқотишдан бошқа чорамиз йўқдир. Бизнинг бу кейинги режамиз йўлида иш берадирган киши бўлса, ул ҳам менга қолса, шу Отабек бўлур. Чунки бошқаларга қарағанда унинг Тошканд бориши ва Азизбекнинг яқин одамининг ўгли бўлгани учун унинг билан алоқада бўлиши, заҳар бериш ва ё бошқача бир йўл билан уни орадан кўтара олиши, унга энг қулай бир ишдир. Огриқнинг тузаласи келса, эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, Отабекни Марғилонда бўлиш хабарини эшитиб хон билан мен жуда қувонишдиқ... Мана сизни чақиришдан бўлган мақсадимиз шудир. Яна сизнинг бу ҳақдағи раъйингиз нима бўлса эшитамиз.

Мусулмонқулнинг бу сўзларига Ўтаббой қушбеги тамом ишонган, аммо Худоёр эрса унинг илгариги мақсадини яхши билганликдан бу сўнгги гаплар билан ниҳоятда тараддудга тушкан эди. Тўғриси ҳам Мусулмонқулнинг бу кейинги гапи кишини мутараддид² қилмай қўймас эди.

– Бу фикрингиз менимча ҳам маъқул, – деди қушбеги, – аммо бунда бир гап бор, ул ҳам: Отабек бу вазифани ўз бўйнига оладими, йўқми масаласидир. Чунки Отабекнинг Азизбек тарафдори бўлганлиғига шу ўртада ўзим текширган бир иш мени шубҳага тушурадир. Шундоғки, мундан йигирма беш кунлар илгари, қўрбошимнинг хабар бериши билан Азизбек тарафидан Марғилонда тўполон чиқарғали келгандир, деб ўйлаб, ёнидағи бир неча кишилари билан зиндонга солдирдим. Унинг Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши ҳам ўша мулоҳазамнинг тўғрилиғига мени ишонтирар эди. Яна қўрбошига Отабек устидан шикоят қилғучининг шаҳодати билан бу шубҳамга ишониб, мундан беш кун илгари Отабек билан унинг қайин отаси Мирзакарим деган марғилонликни ўлим жазосига ҳукм қилдим. Гуноҳкорларни дор остига олиб кетканларига бирмунча фурсат ўткан эди, маҳкамга бир хотун ҳозир бўлиб, қўлимга бир мактуб берди. Ўқуб

¹ Минбаъд – бундан кейин.

² Мутараддид – ўйланиб қолмоқ, иккиланмоқ.

қарасам, Азизбек Тошкандда Қўқонга қарши исён чиқармоқчи бўлиб юрган фурсатда Юсуфбек ҳожи томонидан ўғли Отабекка ёзилган бир мактуб бўлиб маним қўл, оёғимни бўшашдирди. Чунки бу мактуб Юсуфбек ҳожининг Азизбекка тамоман қарши бир киши бўлганлигини онглатар эди. Гуноҳкорларни дор остидан қайтаришга мажбур бўлдим. Мен фақат шу мактуб далолатига бовар қилиб, гуноҳкорларни бўшата бермай, қўлимдан келганча яна текшириб тергадим. Отабекнинг сўзлари кишини тамом ишонтирарлиқ даражада мактубга мувофиқ эди. Шундоғ бўлса ҳам фақат Мирзакаримни озод қилиб, кейинги тергашлар тамом бўлгунчалиқ Отабекни кафилга бердим. Ўзининг бирар адовати учун бундай гапларни қўзғатиб юрган бўлмасин, деб ҳалиги менга шаҳодат берганни ушиқ ҳолатда...

Отабек ҳудайчи орқасидан кириб, хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиги устига аччиғ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичида ясалиб чиққан бир истехзо илжайиши ва бир товуш билан:

– Манга қаранг, бек йигит, – деди. Отабек ўзига қарағач: – Сиз ким бўласиз? – деб сўради. Ул хануз бояғи масхара ҳолатда эди.

– Мен Отабек.

– Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

– Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

– Ҳа-а-а, шундоғ денг-чи... Тошкандлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истехзоларини пайқади. У бундан сўнгги кўргулигини тамом маъноси билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўлтуришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан, бақирди:

– Нега жавоб бермайсан?!

– Сиз мени қандай таниган бўлсангиз-бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўғли, – деди бек. – Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсақ-да, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга

хукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояги аччиғлар ерини бир завқла-ниш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

– Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўй-нингда¹, – деди ва чақирди: – Жаллод!

Эшик ёнида кутиб турган ойболталиқлар ҳаракатландилар:

– Ханжаримиз қонсираған!

Жаллодларнинг олдида кирган ҳудайчи хонға арз қилди:

– Тошканддан бир чопар бор, ҳузурингизга кириш учун изн сўрайдир!

Худоёр Мусулмонқулға қаради. Мусулмонқул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишга мажбу бўлди. – Кирсин! – деди ва ўзидан амр кутиб турган жаллодларга: – Бир оздан сўнг, – деди, чиқиб турмоққа ишорат қилди. Негаки, чопарнинг Тошканддан бўлиши бу ҳукмда бир оз шошмасликни истар, чопар воситаси билан ҳам бу ҳукм, эҳтимол, ҳақлик бир ҳукм бўлиб чиқар ва Мусулмонқул ҳам лоақал ўз умрида бир мартаба бўлса-да, ўринлик қон тўккан бўлар эди.

Отабек гарансигансумон деворга суянған, мундаги аллақан-дай маъноларни онглатқан тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик қадру қийматсиз... Тўғриси, ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужуди қуруқ ва ҳиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё оёғ, қўли боғланиб бўғизланишга ҳозирланган бир қўй каби қайралаётқан пичоққа бутунлай пар-восиз, қўрқувсиз томоша қилар эди. Бу турмиш, бу ҳоқимият, чеки кўринмаган бу қоронғилиқ... унинг учун сира қизиқарлик эмаслар: ул йўқ эди – тинч эди, ул келди – тинчимади, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди. Мана шунинг учун ҳам ул безрайган эди. Фақат... фақат шу турмишдаги биравгина унинг кўнглидан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят, бундан ҳам қутилғандек бўлди. Аммо... аммо сўнг нафасида унинг билан видоълашса, бўғозиға ханжар ботар экан, унинг юзига қарабқина кўзи нурсизланса... Унинг ҳамма орзуси шу

¹ Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул қўқонлиларға асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дор-дек бир нарсанинг устига ўтқузалар. Иккинчи томондан тўпка ўт бериш ку-тиладир. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдириллар: «Энди қалайсан, чўлоқ?» Мусулмонқул кулибқина жавоб берадир: «Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтурибман!» (Муал.)

эди ҳозир.

Худайчи чопарни бошлаб кирди. Чопар номани тиз букиб Худоёрға топширғач, орқасига қайтиб, кўзини девордаги безрайганга ташламасунми... Ул ўзининг хон ҳузурида бўлганини ҳам унутди-да, ўзини Отабек устига ташлади. Тошканд чопарининг бу кутилмаган ҳаракати хонни, Мусулмонқулни, қушбеги ҳам худайчини ва олдинги золда ўлтурған аённи бир ҳайратда қолдирған эди. Отабекнинг тасалло бериши билан Ҳасанали ундан қўл тортди эрса-да, бироқ ундан ҳаяжон, йиги ҳали аримаган эди.

– Адаб! – деб қичқирди Мусулмонқул, сўнгра ўзига қараб қўл боғлаған Ҳасаналидан сўради: – Сен кимнинг чопари?

– Нормухаммад қушбегининг.

– Қаердан?

– Тошканддан, тақсир.

Мусулмонқул таажжуб ичида ўзига Худоёр томонидан уза-тилған номани олди. Очиб киши эшитарлик қилиб ўқуди:

«Ёш хонимизга ва падари арус шаҳаншоҳи Мусулмонқули баҳодир ҳузурларига. Ёш шоҳимизнинг бахт ва толеълари руҳсиз танларимизга қайта бошдан руҳ, маъюс кўнгиларимизга қайтиб чиқмаслиқ умид бағишлади. Фақир қуллари мундан тўрт кунлар илгари Тошканддан сипоҳлар билан умидсиз қайтишга мажбур бўлиб, ул тўғрида ҳузурларига хабар ҳам юборған эдим. Шу ҳолда биз сипоҳлар билан Кировчи яқиниға еткан ҳам эдик, орқамиздан бир чопар Тошкандда Азизбекка қарши исён бошланганини, бизни кўмак учун Юсуфбек ҳожининг Тошкандга чақирғанлиғини сўзлаб, унинг исмидан бир мактуб берди. Мен дарҳол сипоҳларни Тошканд қайтишга буюрдим-да, хабар олғани иккинчи кун Тошкандга етдим. Биз Тошкандга кирганда Юсуфбек ҳожи бошлиқ оломон Азизбекни ўрда ичига қамаб ётар эканлар. Оломон, айниқса Юсуфбек ҳожи бизни жуда яхши қаршиладилар. Биз борғандан кейин ўрдага босиб кирдик-да, Азизбекни ушлаб олдиқ. Бошда мен Юсуфбек ҳожини, балки, Тошканд беклиги учун таъмаланур деб ўйлаған эдим. Аммо унинг бутун ўрда ва хазина, ашё ва яроқларини маним қўлимға топшириши бу фикримни бўшка чиқарди. Юсуфбек ҳожи ниҳоятда таъмасиз, халқ манфаатини кузатқучи бир одам экан. Биноан алайҳи¹, унинг тўрисидағи бизнинг суи занларимиз² хато

¹ Биноан алайҳи – шунга биноан.

² Суи зан – гумон, тахмин, шубҳа.

бўлиб чиқади. Унинг Азизбекка қарши халқни оёғландириши ҳам бизнинг Тошканддан жўнашимизнинг иккинчи кунги Азизбекнинг нечоғлиқ сиқилган халқ устига ўттуз икки тангадан чочкан солиғи бўлибдур. Тошканд халқи Азизбекнинг ҳийласига алданиб, бизга ёғийлиқ қилгани учун пушаймон ва унинг зулмидан қутилгани вайдан хурсанддир.

Мен Юсуфбек ҳожининг бунчалик катта хизмати эвазига хон ҳазратидан улуғ бир мартаба олиб беришга ваъда берган эдим. Ул бунга қарши узр айтиб, Тошкандга инсофлик бир бек белгуланса, маним учун кифоя, деди. Унинг хон жанобидан куткан бир марҳамати бор эканким, шу яқинда савдо била Марғилонда юрган ёлғиз ўғлини номаълум бир сабаб ила Ўтаббой қушбегининг қамаганлигини эшитибдир. Унинг бу хизматини бирар мукофотка арзигулик кўрсалар, ўшал қамоқда бўлган ўғлини озод этмак учун хон ҳазратларининг қиладирган иноятлари ҳар бир нарсадан ҳам унга азизроқ бир мукофот бўлур. Фақир қулингизча ҳам Юсуфбек ҳожининг давлатимиз устига қўйган бу миннати кичкина гап эмасдир. Биноан алайҳи, унинг ўғли гарчи ўлим жазосига сазовор бўлса ҳам, марҳамати шоҳонанинг жўшға келтирилиши биз навкарларича ҳам мувофиқ кўриладир. Вақтинча Тошканд беклигига Қўшдодқони белгулаб, ёнига бир мунча сипоҳлар бердим. Ўзим Азизбекни олиб тезда хизматларига юрсам керак, Нормухаммад қушбеги, муҳр».

Мусулмонқул мактубни тугатди-да, уятсиз равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди:

– Иккита заррин тўн келтир!

Отабекнинг мўъжиза қабилидан сўнг дақиқаларида иккинчи қайта қутилишини кўрган Ўтаббой қушбеги беихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йиртқич қайинотасининг чангалидан қутилганини табрик қилгандек Отабекка кулиб боқди.

Мусулмонқул оқсоқланиб, ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгузар экан:

– Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутилганингиздек заррин тўнлиқ ҳам бўлдингиз, – деб яна бир қайта уятсизланди.

Тагин бир неча кун туриб қайтмоқ учун Отабек Марғилонга, Ҳасанали ота Юсуфбек ҳожини тинчителиш учун Тошкандга жўнадилар.

(Биринчи бўлимнинг сўнгги)

УЗР¹

Рўмон, деб сизга тақдим қилинган бу нарса дунёга келиши биланок бахтсизликка учрай бошлаган эди: беи йиллаб босила олмай ётди. Ниҳоят бу кун босилиши муяссар бўлганида ҳам турлик раббаларга учради; имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб (!) ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусаҳҳиҳларимизнинг мусоҳалалари² орқасида техника жиҳати кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир йўсунда чиқди. Буларнинг сабаби босилиш чоғида ўзимнинг ҳозир бўла олмаганлигим бўлди. Аммо бу ўринда ўзимнинг жаҳолатим тўғрисида айтиб туришни лозим кўрмайман-да, фақат ўқуғучиларнинг афвларини сўрайман.

Рўмоннинг иккинчи бўлимини бундай хатолардан соф бўла олишига ваъда бера олмасам-да, аммо босилиш тақдири ношир қўлида бўлганлигини билдириб қўяман.

Абдулла

¹ Рўмоннинг биринчи бўлими 1925 йилда, иккинчи ва учинчи бўлими 1926 йилда алоҳида муқоваларда нашр этилиб, ушбу узрнома 1925 йилда чиққан биринчи бўлимига илова қилинган эди. Бу бўлим 1926 йилда қайта нашр этилади. Қўлингиздаги китобга биринчи бўлимнинг 1926 йилдаги қайта нашрини олдик.

² Мусоҳала – бепарво, безътибор қараш.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

* * *

Азизбек Тошканддан жўнатилди. Унинг ерига Қўқондан Нормухаммад қушбеги белгуланиб келди.

Азизбекни қўлга тушуриб бериш билан қипчоқлар наздида ҳам Юсуфбек ҳожининг қадр қиймати юқориланган эди. Аммо ўзининг мансаб суймаслиги вазҳидан яна эскича «Юсуфбек ҳожи» бўлиб қола берди. Шунинг билан бирга Азизбек ёнида қандай мавқий туткан бўлса, Нормухаммад қушбеги олдида ундан ҳам юқорироқ ва маънолироқ эътибор қозонди. Унинг ҳар бир раъйига Нормухаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмаса-да, аммо маънан бир мажбурият ҳис этар эди: ўринсизга киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда исрофотлари, бўлмағур тақиқлар ва ортиқча диний такаллуфотлар бирмунча эбка олиндилар.

Уч йиллаб Азизбек истибдодидида эзилган Тошканд халқи эркин нафас олди: савдо-сотик, экин-тикин ва касбикор кўтарилиб бошлади. Одамлар жонланғандек бўлиб бу ҳолни:

*«Замон-замон дориламон,
Нормат тўрам бўлсин эсон!» –*

деб бошлаган уларнинг ашулалари ҳам ифода қилар эди¹.

1. Ота-она орзуси

Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиъатлик бир хотун бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотун-

¹ Нормухаммад қушбегининг Тошканддаги беклик даври тахминан 63 дан – 1270-нчи йил ҳижрийгачадир. Замона бекларининг хушёрроғидир. Отам хон замонларида ўзи кўриб кечирган ўнлаб беклар ичидан шу Нормухаммадни чиқариб: «Юртни тинч тутди, кўб яхши одам эди, Худо раҳмати», деб қўяр эди (Муал.).

лариға ҳам ом¹ эди. Ўзга хотунлар унинг соясига салом бериб тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларидағи уйлари-нинг тўрини Ўзбек ойимға атаған эдилар. Бир бутина эмас, қиз чиқаратурған, ўғул уйлантирадирған, суннат тўйи қиладирған хотунлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотунларнинг кўнгилларидағи орзу-хаваслари ҳам эрлари томонидан камчилик-сиз бажарилар, чунки «Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар» деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтканича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қарағанда, Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқроп қилишға тўғри келади.

Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларға «кавшим кўчада қолған эмас» деб бормас эди. Шунинг учун хотунлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтлиқ хотунларидан санаб «манинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар» деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб, ўзларининг «онахонлари» деб билар эдилар. Шунга кўра қайси бир вақтларда ўрда ясовуллари Юсуфбек ҳожининг эшигига арава кўндаланг қилиб, «ўрда беги ойим буюрдилар» деб, Ўзбек ойимнинг яسانيб чиқишини кутар эдилар. Бу томон билан қайси бир мажлисларда Ўзбек ойим хотунларнинг эсларини ҳам чиқариб юборар эди: «Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келған экан, феълим айнаб турған эди, бормаи аравани бўш қайтардим... Бо Худо, ўрда бекачи бўлса ўзига, дедим», дер эди. Иккинчи вақтда: «Ўткан кун ўрдага борған эдим; хонимлар ётиб қоласиз деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим», деб сўз орасиға қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшиткучи хотунлар ўзларининг қандоғ бир хотуннинг суҳбатига ноил бўлғанларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тағин ҳам кучайтирар эдилар.

Ул ўз уйида ўлтурғанида ҳам устидағи атлас кўйнак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қаҳрабо тасбиҳни кўймай, қиш кунлари танчада парёстикқа суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасаналининг хотуни бўлған Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифаға хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабкина ўлтурар эди.

¹ Ом – умумий.

Отабекнинг Марғилондан уйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб¹ бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғул тўйисидан бошлаб, Тошканд қизларини ост-уст қилиб «бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан; бунинг уй-жойлари тузик бўлса ҳам, қизи кўрксиз экан; бунинг қизи-да, уй-жойлари-да тузик, бироқ зоти пас экан», деб қиз, қуда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрғучи Ўзбек ойимнинг Отабекни уйландириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю томошаларини шартта кесиб қўйган бу уйланишка нима дейиши ва қандай қараши албатта маълум эди. Битти-битти ўғли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг қўлида, асли номаълум кишиларнинг қизига уйлансин-да, бу кун-эрта ўғлумнинг орзу-ҳавасини кўраман, деб энтикиб ўлтурган ва ўғул боқиб катта қилган она – Ўзбек ойим икки қўлини бурнига тиқиб қараб қолаберсин...

Бу хабарни Ҳасаналидан эшиткан кунлари ул бу ишка чидаб туролмади: «Энди менга мундоғ ўғул керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин ул ўзбошимча бетиюк!», деб бақириб-чақириб, йиглаб-сихтаб, дарду ҳасратни бошига кийиб олди. Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас Марғилондан Отабек келди. Уч ойлаб кўрмаган ўғлини қучоғига олиб кўришмак ўрнига ундан юзини ўгуриб, сан кимсан, келдингми, деб сўрамади ва саломига алик ҳам олмади. Гўё ухламоқчи бўлган товукдек ҳурпайиб олди. Отабек онасининг аразига аллақачон тушунган, ҳам шу ҳолни Марғилондаёқ куткан эди. Бир-икки қайта узр айтиб кўргандан сўнг Ўзбек ойимнинг эпачага келишига ишонмай қолди ва шунинг учун ул ҳам гўё билмаган, тушунмаган кишидек юруй берди.

Турган гап, Отабекнинг Марғилонга узоқ бормаи туриши мумкин эмас эди. Ўртадан икки ҳафта ўтар-ўтмас отасига аллақандай баҳона кўрсатиб, йўл ҳозирлигини кўра бошлайдир ва онасига билдирмаёқ Марғилон жўнайди. Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганни устига чиқиб тепиш» қабилидан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳру ғазабини эри устига тўкадир: «Сиз қариб эсингизни еб қолибсиз, ўғлингизни марғилонлиққа топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?...» дейди.

Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиъати бор: хотуни билангина эмас, умуман, уй ичиси билан ҳар қандай масала устида

¹ Мужиб – сабаб.

бўлса бўлсин узоқ сўзлашиб ўлтурмайдир. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб, уй ичидан бирартасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлай берадирлар; мақсад айтиб биткандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдирлар. Ҳожи бир неча вақт сўзлағучини ўз оғзига тикилтириб ўлтурғандан сўнг, агар маъқул тушса, «хўб» дейдир, гапка тушунмаган бўлса «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса, бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир. Уй ичи унинг бу феълига жуда яхши тушунганликларидан кўпинча бир оғиз жавоб олиш билан кифояланадирлар. Аммо Отабек билан бирар тўғрида сўзлашмакчи бўлса, уни аксар меҳмонхонага чақириб ёки чақиртириб оладир. Ўзбек ойим юқоридаги ўзининг итоб¹ ва хитобига эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб, дами ичига тушадир ва чор-ночор ўттуз кунлаб бир замонни ўзича марғилонлиқни қарғаш билан кечирадир. Отабек Тошкандга қайтиб келиб, «энди араз биткандир» деган ўйда онасиға салом берадир. Араз битиш қаерда, Ўзбек ойимнинг ўғлиға қарши кинаси тағин бир неча қат ортқан, аммо бу гал салом бергучиға бир қарайдир-да, «ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлиқ онангнинг дуосини ол!» деб юзини четка ўгурадир. Ул онасининг бу киноясини кулгулик билан кечириб, яна эскича аразда қолаберадирлар. Отабек яна ўн беш кунни ўтказиб, тағин бир нозик сабабни ўртаға ташлаб онасининг рухсатисиз Марғилонға жўнаб соладир. Тағин Ўзбек ойимнинг ранги ўчкан, қони қочқан: товоқни косаға, чўмични пиёлага уриб доди фарёд: «Сиз отамисиз, нимасиз ахир, ўғлинғизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? Ўғлингизнинг бу иши бечиз эмас: марғилонлиқ сихр қилдими, жоду қилдими, ҳайтовур, сиз шу йўсунда юруй берсангиз, эрта-индин ўғулдан ажраласиз. Бу калвак ўғлингиз марғилонлиқнинг эшигида қул бўлиб ётиб оладир...». Аммо Юсуфбек ҳожи хотунининг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат: «Қўябер, хотун, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар», деб қўядир. Бир ярим ойлар вақтни Марғилонда ўтказиб, тағин Отабек Тошкандга келадир. Тағин она-бола ораларида кина-кудурат... Тағин араз... Ўн беш кун ўтмасдан яна Андижон сафари, яна Ўзбек ойимнинг фиғони фалакка... Марғилонлиқ-

¹ Итоб – таъна, маломат.

нинг сихрчи-жодучисига ўлим тилаш; мени ўғлимдан ажратса, ўзи ҳам суйганидан ажрасин, қарғиш...

Ниҳоят орадан бир йил чамаси вақт ўтиб, Марғилонга қатнаш етти-саккизга еткач, Ўзбек ойимнинг гиди-ғидиси билан бўлса керак Юсуфбек ҳожида ҳам бир ўзгариш кўрила бошлайдир. Хотунининг: «Ўғул ўсдиришни, ўғул тийишни билмайсиз» деб шилталашига: «Нима қил, дейсан энди?» деб сўрайдир.

– Биз Отабекни Тошканддан уйландириб бошини боғлама-сақ, кун сайин унинг Марғилон югиришидан қутила олмасмиз. Тошканддан уланса сув қуйғандек тинар-қолар; Марғилон балосини эсидан ҳам чиқарар... – дейдир Ўзбек ойим. Яъни ҳаммиша юрагини шопиртириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиш фурсатини қочирмайдир.

– Ўғлинг қайтсин-чи, бўлмаса...

Эрининг бу сўзига Ўзбек ойим ортиқча қизишадир, лаби-лабига тегмай бобиллаб берадир:

– Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғул ўсдириш бу турда бўлмас; ул тиласин-тиламасин шартта-шартта тилангингизча қилингизда, қараб тураберингиз. Сиз ўзингизнинг шу «ўғлинг билар» деган гапингиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлиқ балосига йўлиқдингиз... Эндики ихтиёр манда: ул келгунча бир яхши жойга унашайин-да, келгандан сўнг тўйни ҳам жўнатиб юборайлиқ!

– Туратур-чи...

Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек ойимга қанот-қуйруқ бергандек бўлди ва мундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади. Шу гапнинг иккинчи куни Ҳасаналини қўярда-қўймай арава қўшдириб шаҳарнинг тўрт томониға қиз кўриш учун юриб кетди. Марғилонлиқ келиннинг таърифини Ҳасаналидан кўб эшиткан эди. Отабекнинг кўнглини ўша гўзал марғилонлиқдан совитиш йўлида ундан ҳам кўхлик, ундан ҳам сулук қиз топиш кўйига тушди. Шунга кўра унга унча-мунча қиз ёқмай, шаҳардаги кўб эшикларни санашга тўгри келди. Еттинчи мартаба кўчага чиқишда Олим понсад деганнинг қизи ёқа тушиб ҳожига арз қилинди. Ҳожи бошда хотунининг бу гапига кулди, ундан кейин «туратур, ўғлинг келсин», деди. Ўзбек ойимнинг бобиллаши кучаябергач: «Нима қилсанг ўзинг бил, башарти ўғлинг кўнмаса мен зўрламайман!» деди. Ўзбек ойим эрига ялиниб бошлади:

– Бир сўзлигингизни қўйинг, эр; ўзи аслзода, лоақал бир оғиз ўғлингизга айтиб ўтишка ваъда беринг-чи, – деди.

– Яхши. Ваъда ҳам берайин, аммо сан унашмай тур.

– Унашмайман, лекин ўғлингизга унашдиқ, деб эшитдирар-миз... Тузикми?

– Маъқул.

Шу ўлтуришдан сўнг Ўзбек ойим жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникига қараб яна арава қўшдирди. Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди. Олим понсадбошилар: Юсуфбек ҳожига қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирлашиб қолган ва иззат-икромни ҳаддан оширган эдилар. Еган оғиз уялар қабилидан Ўзбек ойим ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: «Бек отангиз билан мен сўзни бир жойга қўйдиқ. Фақат иш Отабекнинг келишига қолди» деб қўйди. Кечқурун уйга қайтиб бу айткан сўзини ҳикоя қилган эди, ҳожи лабини тишлаб қолди ва: «Санга сира ақл битмай кетар экан-да», деди.

Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди ва бу келишининг виждон азоби ва тиламаган бир таклифни эшитиш учунгина эмас, балки қабул қилиш учун бўлганлигини пайқади. Ул бу гапни онасининг илгариги ачимсиқ сўзларини ва аразларини тугалганидан ва ўрнига сучук сўзлар, силлиқ муомалалар битиб «эсон-соғ келдингми, болам»лариданоқ сезган эди. Бундай бўлмағур таклифни эшитмас учун ўзини четка олиб, отаси, айниқса онасиға йўлиқишдан қочиб юришка мажбур бўлди. Икки орадағи бу қочиш-қувиш иши узоққа чўзилмай, бир кеч меҳмонхонада ота-ўғул сўзлашиб ўлтурганнинг устига Ўзбек ойим келиб кирди ва ўлтурмасданоқ ҳожига имлаб қўйди. Бу имқўқни Отабек пайқамаган бўлса ҳам, лекин анув гапни аниқ шу мажлисда очилишиға кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек ҳожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўлтурғандан сўнг ҳожи мулойимона сўз очди.

– Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур, биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдиқ...

Отабек маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундоқ ҳам бўлса билмаганга солинди:

– Ақлик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас, – деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди. Истеҳзо аралаш хотунига қараб олди. Яна ораға жимжитлик кирди. Бу сўзсизлик маъносиға ўзбек ойим тушуна олмаган эди. Бир оз қараб ўлтурса, юраги қайнаб кеткандек бўлди:

– Биз санинг учун Олим понсадбошининг қизига унашиб қўйдиқ... Энди сан билан тўй маслаҳатини қилишмоқчи эдик...

Отабек онасиға бир оғиз сўз демай, маънолик қилиб отасиға қараб олди. Ҳожи уятликсумол «шундоғ» деб қўйди.

– Сизларни ранжитиб бўлса ҳам, бир мартаба уйланган эдим-ку? Энди...

– Сан уйлансанг биз ранжирмидик? – деди кулиб ҳожи.

– Ранжимасаларингиз...

Ҳожи тузукланиб ўлтуриб олди:

– Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан ўғлим.

– Нима ҳожат?

– Ҳасаналининг сўзиға қараганда, қайин отанг қизини Тошкандга юбормас экан. Ўғул ўсдириб катта қилган онангининг бўлса олдиға келин қўйғуси келадир...

Отабек онасиға қаради:

– Бу кунғача келинсиз ҳам яшаб келдингиз, бундан кейин ҳам шусиз туриб бўларди-ку, – деди.

Ўзбек ойим марғилонлиқ томонидан сихрланган ўғлиға қарши қизишиб кетди. Бир йиллардан бери ичига йиғиб келган кинасини тўкиб берди:

– Ман сани бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сан бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булғадинг. Биз сани Марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз... Ўзингга қолса, шу марғилонлиқни хотунга ҳисоблаб кетаберар экансан-да, уятсиз!..

Отабек ҳам қизишди:

– Хотун бўлмаса нима, ахир?!

– Қошлиқ, кўзлик бир анди!

– Анди деганингиз нима ўзи?

Юсуфбек ҳожи ўғлини босиш ўрниға жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда хотуниға қаради. Ўзбек ойим «анди» маъносини билдириб, андиларнинг сихрини рад қилиш учун бир оз тутилиқиб қийналди:

– Анди... анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан

тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тойифаси...

Бу жавобга Юсуфбек ҳожи ўзини хахолаб кулишдан тўхтата олмаганидек, Отабек ҳам кулиб юборди. Хотунининг тирноқ остидан кир излаб ва даъвосининг исботи учун ғўлдирашидан ортиқча кулиб кайфланган Юсуфбек ҳожи кўзига чиққан ёшларни артар экан, жиддият билан ўглига деди:

– Ўғлим, сан онангнинг гапига аччигланма. Ул ҳар нарса деса, фақат Маргилондан уйланганингга қаршилиғидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондаги на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир важҳ билан камсита олмайман, балки бизга куда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли ўғлим, дейман. Санинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган ота-она соғқа ҳисобланмайдир. Сан бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз санга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма. Ўғлим, бизнинг сандан бошқа умид нишонимиз, ҳаёт қувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сангагина қараб қолган. Биз Худои таолоға минглаб шукур айтамиким, сан бошқаларнинг фарзандидек эслик-хушлик бўлдинг; кишилардек сан билан ифтихор қилолмасақ-да, сан орқалик хижолат чекмасимизга ишондиқ. Айниқса, онангнинг санинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ортиб борди. Бу кун онанг санинг олдингга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам орага тушиб сандан сўраймиз: сан ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг санга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги албатта шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга санинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқалиқ бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ берасанми, йўқми яна ихтиёр ўзингда...

Ҳожининг бу сўзи Ўзбек ойимға нечоғлиқ ёққан бўлса, Отабекни шу қадар ерга қаратқан эди. Ҳожи ўзидан ошириб сўзлаған бу сўзларини шу гап билан тамомлади:

– Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб, деганларидек, онангнинг айтмакчи бўлган сўзи фақат шу эди. Бояғи гаплари бўлса ўз ҳаққини ҳимоя йўлида унинг пописаларигина бўлиб, мендан ҳам кўра онангнинг феълини ўзинг яхши биласан...

Отабек ҳамон сукутда, Ўзбек ойим бўлса боши билан «шундог» ишорасини берар эди. Юсуфбек ҳожи юқорида ўткан гаплар-

ни куруқ ва асоссиз сўзламаган, балки шу турмушнинг рухн ва асосини бир даража айтиб ўткан, Отабек эса буни шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшиткан эди. Тўғриси ҳам ул дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучка молик эмас; бас, кучсизликнинг натижаси эса сукут эди. Ул бир томондан шундай орзу-ҳавас учун бола ўсдирган ота-онани мукофотландирмакчи ва отаси айткан хижолат чекдирмайтурган ўғуллардан бўлмоқчи эди эрса ҳам, иккинчи ёқдан ўзини асир эткан шахло кўзлар унга нафратланиб қарагандек бўлурлар, гўёки вафосиз, ваъдасиз, деб қичқирарлар эди. Тўғриси ҳам уни ота-она мукофотиға қарши оёқландирмоқчи бўлган нарса ҳалиги кўзларгина, аммо унинг бу исённамо ҳаракатидан бошқа унсурлар қидириш ва чиқариш албатта ўринсиз тушар эди. Ота-она орзусини ифо этишдан¹ бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан хаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам, ҳози²р унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қаршидаги жавоб кутиб ўлтурғучиларни ниҳоят зериктирди.

– Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айткучи отасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди:

– Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришка – агар хурсандчилигингиз шу билан бўлса, ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадиға даррав тушуна олмади ва сўради:

– Кимга, хотунингғами?

– Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингизнинг вужуди билан орзуингизни қондириш осон бўлса ҳам, келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз.

Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотуниға қаради. Ўзбек ойимнинг бўлса оладирган келинига эътимоди юқорилигидан ўйлаб-нетиб турмади:

– Майли, болам; буюқни ҳозир сан ўйламай қўй, – деди.

Отабек бир оғиз сўз айтмай сукут қилди, Юсуфбек ҳожининг эса ўғлининг сўзини тўғрилиғиға, кейиндан юз кўрсататурган кўнгилсиз ишларга ақли етса ҳам, аммо бир мулоҳаза юзасидан истиқболнинг қоронги ишларини ҳозир унча мулоҳаза қилиб кўрмади:

¹ Ифо этмоқ – адо этмоқ, бажармоқ.

² Эътимод – умид, ишонч.

– Жуда тўғри айтасан, ўғлим; бироқ онангининг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолган эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман, – деди ва: – Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас онанг биравни ишондириб қўйган: бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир.

Отабек ота-она орзусига ўз таъбирича жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди. Аммо ўз ризолигининг шарти қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни ва бир даража уларга айтиб ўтишни, шундан сўнг тўй бошлашни аҳд қилди. Ишнинг энгил кўчишига сўйинган она Отабекнинг бу шартига лом демасдан кўнди ва орзулик тўйни тез бошлаш учун ўғлини Марғилон кетмакка қистай бошлади.

2. Унутмайсизми?..

Унинг бу галги Марғилон йўлига қўзғалиши ортиқча бир оғирлик билан, иккиланиш билан ўралган эди. Кумушбиби учун дунёга сиғмаслик бир шодлиқнинг, кўргучи кўзларига ишона олмаслик бир бахтнинг бу гал кўтариб бўлмайтурган бир қайғу, чидаб бўлмайтурган бир ҳасрат бўлиб боришини ул яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб боратурган нафис совғалари бу гал жуда заҳарлик, ортиқча аламлик бир совғага айланган, Кумушбиби бу совуқ кундаш совғасини кўрганда эҳтимол... нималар бўлар ва қандоғ ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани, эҳтимолки, унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир ёлғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: «Совғанг ҳам керак эмас, ўзинг ҳам» деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва қўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғриққа орзу эгаларининг қистоклари ниҳоят берди. Яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишка мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичида отни тез юришка қистамай, сувга тушкан нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқмилигига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-зангор, пушти-гўлас ва тагин аллақанча ранглик

чечаклар билан устларини бежаб, қиши билан тўнгиб¹ аранг етишкан ошиқлариға янги ҳаёт, янги умид берадирлар. Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш дуркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладирлар, ер юзини туткан чечак гиламлари устини ўпиб ялайдирлар, ётиб чўқийдирлар, сапчиб учадирлар... узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қиладир: «какку-какку».

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз бижир-бижир кўриб тўймаслик кўк гиламлари ва уларнинг димоғларға мажбурий искаткан даво ислари, ёқимлик ҳидлари ҳар қандоғ ишдан чиқаёзган ҳаёт эгасини озгина бўлса ҳам эпка ола биладирлар. Шунингдек, бу чечак қирлари ўз бағрида сузиб борган бизнинг Отабекни ҳам ўзига қаратмай қўймайдир. Унинг фикри анув қоронғуликлар ичида сузса ҳам, кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи ҳидлар истишмомида,² қулоғи қушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам бежакларини кўздан кечира борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир.

– Ҳов ана бир қалдирғоч, тўғриға қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир-вижир сайраб ҳам кўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдиға тезроқ етиш учун шошадирғандир: сайроғи ҳам суйганининг кўриш шодлиғи учундир... Бахтлиқ қалдирғоч: олган совғаси ҳам кўркунч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир. Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, икав-икав, суйган-суйганни оладирлар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юруйберадирлар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган. Унга учкали эрк бермайдирлар. Лекин ҳайвон унинг қайрилган қанотиға қарамасдан ўзининг эски одум ташлашида қирлар, тоғлар ошиб сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳарига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек-учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаган бўлсалар, бу гал уни нафратландирадирлар, бормай қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглиға келиб турадир.

¹ Тўнгиб – музламоқ.

² Истишмом – ҳидлаш, искаш.

Узоқда қўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитилди: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Рухлик, кучлик кўкрақдан чиққан бу ашула теваракни зир-р этдириб юборғандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу деҳқон унинг истиқболидан ҳикоя қилғандек бўладир. Бу байт деҳқоннинг огзидан яна такрорланиб тагин теваракни ёнғиратадир.¹ Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир: «Икки ёрни ажратқучи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» Ўзининг сирлик маъносиға Отабекнинг истиқболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқалиқ эгарининг қошиға ва отининг ёлиға тома бошлайдир...

* * *

Марғилонға тўрт кўниб кирар эди, бу гал олтинчи кўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўнди. Отини кутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун «балки кутиб ўлтурғандир» деб ўйлаб ҳалиги юрак ўйноғиси тагин ҳам кучайди ва йўлақдан меҳмонхона ҳавлисиға чиқғач, ихтиёрсиз отининг бўйнига суялиб тўхтамоққа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам ул айвоннинг олдида кутиб ўлтурган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, қора оху кўзларни тўлдириб бунга қаратиб олғач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳавлисиға бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносиға Отабек аллақачон тушуниб қолган, бу ўзининг кечикиб уни зориқдиргани учун... Кечикиш учун бунчалик араз қилган бу гўзалнинг кундаш учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтахонаға боглаб, совға-салом тўлдириб келган ипак хуржинни кўтариб ичкарига кирди. Суюкли куявни йўлақда кўрган Офтоб ойим қилиб турган юмишини улоқтириб Отабекнинг олдиға югурди, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришқач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақажларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб сўрашмоққа уялса ҳам, аммо «чиройлик йигит»нинг қўлидағи хуржинни олди.

Офтоб ойим югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб, куявни ўлтурушка таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам

¹ Ёнғирамоқ – янграмоқ.

ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларга жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларни бирдан ўзгариб кетмагига имон келтуриб, қайси йўсунда ўлтуриб олганини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча яхши тилаклар билан бўлган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум «орзу»нинг бундоғ яхши дуоларни ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа урушдириб куявга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай «ичингиз, йўл ғуборини оладир» деб қистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишга буюриб ўзи куяви билан сўрашди:

- Отангиз, онангиз саломатларми?
- Шукур, сизга салом айтдилар.
- Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?
- Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади, – бу жавобни бериш ҳамано кўнглидан кечди: «Нега ёлғон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми...»

Отабекнинг кириб ўлтурганига бир неча дақиқа фурсат ўткан бўлса ҳам, ҳамон Кумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиғ ушлаганча ўлтуриб олди. Офтоб ойим куяви юзида кўрилган ўйчанлиқни Кумушнинг уйдан чиқмаганлиғига йўйиб қизини чақирди:

- Кумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан!

Офтоб ойимнинг шу йўсун чақирishi уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Кумуш эшитмаганга солиниб арзимаган нарсалар билан шуғулланган бўлиб чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги ўйчанлиққа разм қўйган сайин Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди, куявнинг кўзини шамғалат қилиб қизининг олдиға кирди ва шивирлаб Кумушни уриша бошлади: «Эсингни едингми қизим, эринг сани деб Тошканд деган шаҳардан келса-ю, сан ким келди деб олдиға чиқмасанг. Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса нима қиласан?» Офтоб ойимнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Кумушни ўйлатиб қўйди: «...Кетиб қолса нима қиламан?» деган жумлани кўнглидан кечирди-да; онасидан илгарироқ гўёки, айвон тоқчасидан бир нарса оладирғандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадаги кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек ойимнинг сихирчи-жодучи деб қарғаши ҳам ҳикматсиз бир гап эмас. Кумушбибининг бу кулиб қараши Отабекда ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги оний бу ўзгариш жуда қизиқ ва сира ишонмаслиқ эди. Ул бу ер тегидан бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тогдек босиб ётқан «орзу»ни ағдариб солган ва қушдек енгил тортқан эди. Унинг оний бу ўзгариши шундан иборат эди: «Уларнинг орзу ва ризолиқлари, бу ризолиқ шарофати билан топиладирган савоб, юртнинг юқори-қуйи гаплари – барчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдидан ўтаберсин!»

Оний бу ўзгаришдан сўнг тараддудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: «Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкандларига ҳам бормамайман».

Ундаги бу ўзгариш оний бўлганидек жуда жиддий ҳам эди. Кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётқан бу чигил «бир кулиб боқиш» сихри билан ешилган ва Марғилонда доимий турғунликқа деб тугилган эди... Бу ўзгаришдан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлгандек қилиб ишонч ва сокит¹ кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидаги ситамгар пари ўзининг сихирлик кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сихрининг қайси даражаларда кучлик бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

Ўртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўрашига:

– Чиндан-чиндан: мундан сўнг Тошканд бормамайман, – деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапка ажабланар, тўғриси, шодланар эди.

Марғилон келганнинг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кеткан эди. Кутидор одатиға қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб келди-да, Отабекни сўради, йўқлигини билгандан сўнг хотунини меҳмонхонаға бошлаб чиқди.

– Тинчликми? – деб сўрағучи Офтоб ойимға сўйинч ва ё қувончлиғи билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

¹ Сокит – тинч, осуда, хотиржам.

– Тинчлик.

Меҳмонхонада эру хотун ёнма-ён ўлтуришдилар. Офтоб ойим бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига етаёзган эди.

– Отабекдан ҳеч бир сўз эшитдингми? – деб сўради қутидор.

– Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта мен эштаман.

– Тошканд тўғрисида ҳеч гап айтмайдими?

– Тошкандга бир гап бўлганми?

– Тошкандга ҳеч гап бўлмаган, – деб кулимсиради қутидор.

– Маним муддаом бошқа тўғриларда. Қизингдан ҳам ҳеч гап эшитмадингми?

– Ҳеч гап... Ҳа, айткандек, кеча эрининг мундан кейин Тошканд бормаслиғини сўзлағандек бўлган эди.

Қутидор бир ишка тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

– Энди Тошканд бормас эмишми?

– Билмадим; чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим. Нима, ота-онаси билан уришиб келганми?

– Йўқ, – деди қутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди, – мен бу кун Тошканддан қизиқ бир хат олдим.

– Кимдан?

– Қудангдан, – деди қутидор ва хатни оча-оча, – шуни санга ўқуб бермакчиман, – деди.

– Ахир, ўзи нима гап? – деб сўради Офтоб ойим.

– Эшитсанг биласан.

«Қудамиз Мирзакарим қутидорға ва қудачамиз хонимға етуб маълум бўлғайким, бизлар мунда соғ-саломатдирмиз ва ул жонибдаги¹ сиз ҳурматлик ва иззатликларни парвардигори оламдин сихҳатларингизни салоти хамса² олдида сўраб турмоқдамиз. Бағда махфий қолмағайким, куяв ўғлингиз хизматларига юборилган эди. Иншооллоҳ, саломат еткан бўлса керак. Аммо сиз ҳурматлуларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдин ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздин кейин қолдиратурған туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз³ фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз буродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул

¹ Жониб – томон, тараф.

² Салоти хамса – беш вақт намоз.

³ Ҳадаф – нишон.

қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкандга юбормаганлари бизнинг жанобларидин бўлган миннатдорлиғимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмадилар. Аммо каминалари бухусусдаги айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган «ёлғиз туёқлик» савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир. Начуқким, Отабекнинг кўб умри Марғилонда ўтиб, бизларни ҳам сиз ўйлаган оғирликқа солмоқдадир. Биродари азиз, сиз маним бу сўзларимдин хафа бўла кўрмангиз, зероки, фақирингиз бу сўзларни бир йўсуни келиш важҳидин ёзиб ўтдимиз. Дунё орзу-ҳавас уйи дерлар. Юқорида баён қилинғанидек ва ўзлари билганларидек, айниқса қудачаларининг дунёга келиб куткани шу ёлғиз ўғулнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишка ҳақ берурларми, йўқми, аммо азизларнинг рухсатларини олмасданоқ Отабекни Тошканддан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бул маънига баъзи бир ҳаракатларини қилиб қўйган эрдик. Аммо бизларнинг бул раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам, ниҳоятда онасининг сўзини ерда қолдирмаслик учун қабул қилган эрди. Аммо бул тўғрисидағи сиз жанобларининг рухсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб, хизматларига кеткан эрди. Сиз ҳурматлулар бул маънини савоб топарсизларми-йўқми, бу жиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз¹ шулким, Отабекнинг у иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмай ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чекдириб қўярми, деб ўйладиқ. Буродари кироми, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини хўб мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғридағи раъйи ўғлингизга қарағанда ҳам фақирларича сизларда бўлғани важҳидин албатта кўндиришка саъй ва кўшиш² қилурсиз, деб ишонамиз. Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўб эрди. Бизларнинг хурсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бирга Тошканд тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб Юсуфбек ҳожи ва қудачалари. 17-нчи савр³ ойида 1265-нчи хижрияда ёзилди».

Қутидор хатни ўқуб битирди-да, хотунига қаради. Офтоб ойимга бу хат музлик сувга шўнғутиб олиш таъсирини берган ва ўлтурган ерида сирра бўлиб қотиб қолган эди. Оталар учун

¹ Қасд – мақсад, ният.

² Саъй ва кўшиш – ҳаракат қилмоқ.

³ Савр – 22 апрел – 21 май.

бундоғ гаплар унчалик ёмон таъсир бермаса-да, хотунларға қандай асар қилиши билгулукдир. Офтоб ойим учун гўёки қизининг бирар айби учун бу ишка мажбур бўлинғандек, Кумуш эса энди эрига суюмсиз, ишдан чиқган ва бурчакка тикилган увададек бўлиб кўрина бошлаған эди. Мактубни эшиткан қулоқлари янглиш эшиткандек бўлар эди.

– Тагин ўқуб кўрингиз-чи...

Қутидор хотунининг сўзидан кулди:

– Қайтариб ўқушнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сан онглағандек, – деди.

Офтоб ойим боши янчилған илондек тўлганди:

– Қизим устига кундаш?!

Қутидор қафаска янги солинған қушдек уринмакка олған хотунини босмоқ бўлди:

– Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатка тушун-чи...

– Ҳақиқати нимаси?

– Бунда гап бор.

– Нима гап бор?

– Агар бу ишда куявингнинг ҳам изи сезилганда эди, сан эмас ман ҳам бу гапка чидамас ва қизим устига тушкан бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куявингнинг иштироки кўрилмай, шунинг ила маним дамим кесилиб қолди. Ҳали унинг қизингга: «Мундан кейин Тошканд бормайман», деб айтканини сўзлаб эдинг-а?

– Ёлғонми, чинми, – деди Офтоб ойим тилар-тиламас, – эшиткандек бўлган эдим.

– Эшиткандек бўлган бўлсанг ҳам, бу сўз чиндир, – деди қутидор, – нега десанг, хатнинг мазмунидан ҳам онглашиладирким, бу иккинчи уйланишка Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап қудаларингнинггина ишларидир. Шунинг учун куявингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси билан кундаш деб бўлмайдир.

Офтоб ойим кутмаган жойда қутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

– Агар Отабек бу иккинчи уйланишка ризо бўлса эди, биринчидан рухсат олиш учун Маргилонга келиб юрмас...

– Шошманг-чи, – деди Офтоб ойим, – ўзингизча нимани сўзлай ётибсиз?

– Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини.

– Куявичгизнинг ризолиғи бўлмаса Худо хайрини берсин, вассалом.

– Гап унда эмас-да, – деди кулиб қутидор.

– Нимада? – деди қизишиб Офтоб ойим. – Қизингиз устига кундаш балосини ўз қўлингиз билан юкламакчи бўласиз ше-килик!

Қутидор совуққина қилиб кулиб қўйди:

– Тушунмай ётибсан, хотун.

– Ҳамма гапка тушуниб турибман.

– Тушунган бўлсанг, бу хатка нима деб жавоб берамиз?

– Бизга маъқул эмас, денг.

– Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайдир, бирарта далил кўрсатиш керак.

– Топарсиз, ахир далилини.

Қутидор тамоман тўнни тескари кийиб олган хотунига қараб бошини қашиб олди:

– Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошканд юбормаганлигимизда кўрсатиладир, – деди қутидор.

– Сан айтканча куявинг Тошканддан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдига турғун қилиб юборайлик, тузикми?

– Нега мен ёлғиз қизимни Тошкандга юборай, – деди кўзини оландириб, – биз қизимизни беришда Марғилондан ташқариға олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

– Бу гапинг тўғри-я, – деди қутидор, – мен ҳам Кумушни Тошканд юбормоққа қаршиман. Гап бу ерда: биз Отабекдан бу ваъдани олган чоқда, «Ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан» деган ваъдани ҳам олганми эдик?

– Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин, – деди энти-киб, – суюб олғандан сўнг иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзиға олмасин.

– Ким айтди санга, оғзиға олди, деб?

– Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам, сиз ораға тушманг дейман, ўз оёғингизға ўзингиз болта қўйманг, дейман.

– Пичоқни ўзингга ур, огримаса бошқага, деган бир гап бор, – деди қутидор жиддий вазиятда, – мендан ҳам сан яхшироқ тушуниб турибсанки, агарда бизнинг ризолиғимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайдир. Масалан, биз икав қудаларнинг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шаҳарда, биз танимаган бир қизга уйланиб қолганда, ўйлаб қара, чидай

олурми эдик. Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шахримиздан иккинчи уйлантиришка киришмасми эдик. Бу тилагимизга қарши тушиб, ўғлимизни ўз шахри ва ўз уйида олиб ўлтурғучи қудаларимизга лаънат ўқуб, ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб ойимни бир оз ўйлатиб қўйди. Лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди.

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Нима қилар эдим, – деди қутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз қўлига олиб қўйган эди, – Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб, ўзим биргалашиб Тошканд тушаман...

– Қизингиз бечорага...

– Қизимга ҳеч гап йўқ. Ҳали ҳам иззати, ҳурмати ўз қўлида.

– Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

– Қизингни Тошканд жўнатишка кўн бўлмаса.

Офтоб ойим жавоб бериш ўрнига ўкраб-ўкраб йиғлади.

* * *

Қайин ота, қайин она, куяв... Бу уч бурчаклик ўлтуришдан Отабек кўнглида неча турлук шубҳа туғилмоқда эди. Бу одатдан ташқари чақирик нега меҳмонхонага бўлди? Нега Кумуш бу ўлтуришка чақирилмади? Қайин онаси нега унга термулиб боқадир? Қутидор томонидан шу орада ул кутмаган бир савол ҳам ташланиб қўйилди.

– Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз; бу гал Тошканддан чиқишингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.

– Ўзим... сизларни кўриш учун.

– Тўғрисини сўзлангиз, бек, – қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсун баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермакчи эди.

– Айтдим-ку.

– Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошқан ҳолда эди:

– Тошканддан чиқганимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир беҳузурлик берганидек ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўлтуриш ҳам фойдасиз, – деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёвошқина бир товуш билан сўради:

- Сўзлаш оғирми?
- Менғагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...
- Агарда биз ризолик берсамиз-чи?

Эрининг бу жасоратига қарши Офтоб ойимнинг юзига ризо-сизлик белгуси чиқди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонган-дек бўлди ва иккиланиб сўради:

- Сиз нимага ризолик берасиз?
- Бу гал Тошканддан нима мақсадда чиққан бўлсангиз – ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

- Тошканддан нима мақсадда келганимни биласизми?
- Биламиз, – деб кулди қутидор.

– Сизни бундай ишка ризолик учун ким ва нима мажбур этадир?

– Ҳеч ким мажбур қилмайдир, – деди кулиб қутидор, – мажбур қилган нарса: шундай кунлар учун ўгул ўсдирган ота-онанинг ризоликларигина, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар.

– Отам билан онамнинг ризоликлари учун шундан бошқа сабаб қуриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкандда экан чоғимда бу ризолик йўлига бел боғлаган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушундим...

Офтоб ойим оз қолдики, «тўғри!» деб қичқирсин. Аммо қутидор хотунига хўмрайиб қаради.

– Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек, – деди, – отангиз бизга му-рожаат қилмаганда эди, биз бу ишда бетараф қолсақ бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшилсақ сиз эмас, ёмон отлик биз бўламиз.

- Унинг мулоҳазасини қилманг.
- Нега қилмайлик?
- Ҳамма айбни маним устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Қутидор кулди ва сўради:

– Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

– Қабул қилган эдим.

– Бизнинг руҳсатимизни олғали Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

– Шундоғ...

– Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

– Айнадим...

– Энди Тошкандга Маргилондан айнаб борасиз?

– ...

– Мана кўрдингизми, фақат бу ишда бизгина ёмон отлик бўламиз. Ўзингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз.

Отабек нима деб айтишдан ожиз қолди ва ўзининг болалиқ ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

– Отам сизга қачон хат ёзган эди?

– Кеча олдим. Демак, кўндингиз?

– Мен бу гапка дурустлаб ўйламасдан жавоб бералмайман.

– Қанча ўйласангиз ҳам жавобингизнинг биргина бўлиши керак; яъни ризолик.

Қутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъиятни онглағучи кўнгилдан чиқараёзган бу масалани чинлаб ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам, кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ётқан бу «ота-она орзуси» бир томондан қаралганда жуда енгил кўчкан эди. Аммо иккинчи томондан масаланинг ешилмаган ўринлари ҳам бор эди.

– Яхши, – деди, – мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризолиқнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мунгайиб ўлтурган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибончилик назари билан Отабекка қаради.

– Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўлтурмангиз, бек, – деди қутидор, – бу ишни энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас.

– Йўқ, – деди бек, – мен бу ишка башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

– Нега?

– Негаки унинг ризолигини олмасдан туриб, бу ишка оёғ кўйишим мумкин эмас.

– Агар кўнмаса-чи?

– Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман.

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлағуси ва куяви юзидан ўпкуси келмакда эди.

– Тузик, – деди қутидор, – унинг ризолигини ўзингиз олмоқчимисиз?

– Йўқ, негаки қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни ай-

тиш маним кўлимдан келадирган иш эмас, – деди. Эру хотун бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Ўзининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан туриб ташқарига чиқди. Ул чиққандан сўнг эру хотун яна ярим соатча жанжаллашиб ўлтурдилар.

Хуфтан намозидан сўнг янгиланган ташвишларни бир оз унутдирар умиди ила пойчирог ёнига ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шеърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлағандан-варақлар эди. Шоирнинг нафис шеърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. Ул шу вақт тўсиндан китобни ёпди-да, айвонга кулоқ солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўлтурган Кумуш билан онасининг товушлари ўчкан эди. Ул бу ҳолдан шакланди. Айвондан она-боланинг қаёққадир йўқолганларини пайқагач, тусида ўзгариш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўлтурди. Нима учундир ҳозир унда бирар фожиёга тушқучининг ҳолати бор эди. Киши изтиробга тушкан кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсунсиз ишларга уринадир. Шунингдек, ул ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

Ул ўзининг шубҳасидаги гапка қониъ,¹ орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам бу унга зерикарлик эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшилиқми, ёмонлиқми ҳайтовур бўладирган кўнгилсиз гапни кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқуш керак. Шунинг учун ҳам маънолик шеърлардан бошини кўтармайдир-да, гўёки айтарсиз китобка миҳланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. Ул қушлар каби латиф товуш чиқармаслиқ қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шамъ ёнига – Отабек қаршисига ўлтурди. Унинг қўйнагининг чиқарган енгилгина шамоли билан ёниб турган шамъ «лоп» этди-да, кўришкандек, ўйнашқандек бўлди. Бу ҳолдан китоб устига муккадан кетиб ўлтурғучи чўчиб кўтарилиб қаради. Қаршисида: Фузулий таъбирича себи занахдон² негадир қизариб, новаки мижғони³ кўз ёшлари билан

¹ Қониъ – қаноат қилган.

² Себи занахдон – бақбақа.

³ Новаки мижгон – ўқ отувчи кипрақлар.

жуфталанган ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ куткан ишининг тўғрилигига инонди ва осийлар¹ каби кўзини ерга тикди. Ул Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиғ хитоблар кутар; биринчи итобдаёқ ота-она гуноҳига тавба қилишга ҳозирланар эди. Аммо иш ул куткунча чиқмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу оғир ҳолдан қутқармоқчи бўлгандек:

– Фузулий яхши китоб, – деди Кумуш, – мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?

... Отабек гарангсиб қолган, ўзини овутмоқчи бўлган бу олийжаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашқа ҳайрон эди:

– Ким йиғлатди сизни?

– Йиғлабманми?

– Кўзингиз, кипракингиз...

– Ўзи шунақа...

– Йиғлатган мен эмасми?

– Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқунг, мен эштай.

– Ота-она ризолиғини бир томчи кўз ёшингизга арзитдимми?

– Мен рози, мен кўндим, – деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрқандек шошиб айтди.

– Кўндингиз... нега, а?

Отабек таажжуб ва ҳайрат ичида эди.

– Негаки, – деди Кумуш, – мен сизга ишонаман...

– Шунинг учун...

– Шунинг учун кўндим...

– Кўнглингиз фаришталар кўнглидек.

– Сизнинг ҳам кўнглингиз...

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини онглар, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

– Бўлмаса, нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бирмунча ўнглайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

– Ўзим... – деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини жамъи бўлган, – мени унутмайсизми? – деган сўроғини берди. Ул нима деб айтишқа сўз тополмай қолди. Чунки юрак сирини ифода қиларлиқ жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзланди:

¹ Осий – гуноҳкор.

- «Ота-она орзуси...»
- Биламан, – деди овутқучи товуш билан Кумуш.
- Маним орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқиниға сурилди ва тирсаклари билан унинг тизасига ёнбошлаб эркаланди...

* * *

Кутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақtlари шамъ ёнида сўзлашиб кечди...

3. Қовоқ девонанинг белбоғи

Оч қоринға салимсоқ еб, кўкчой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар:

- Келинг-келинг, девона!
- Бир коса чойларинг борми, хўвари?
- Бор-бор, авлия, битта бачча бўлсангиз идиши билан сизники.

Қовоқ девона деганимиз ўрта ёш, сийрак соқол, қотма, кун иссиғлиғиға қарши ўчакишкандек бошиға эски телпак, эғнига пахтасидан бошқаси тўзиб кеткан гуппи чопон кийиб, янги бўз белбоқни беш-олти айландириб боғлаган ва унга беш-олтита чилимқовоқдан тортиб то сувқовоқ, носқовоқ ва томошақовоқларғача осқан; қовоқларнинг оғирлиғидан аранг ҳаракат қиладирған ўз замонасининг машхур бир девонаси эди. Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ордирған ва кўбларнинг тарафидан қилған кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлғанлар ҳам унинг қизиқ ҳаракатларига ва тугал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар.

Бирарта ихлосманд кўлидан бошлаб томоқ еган бўлса керак, ҳозир ўшанинг чанқовини босмоқ фикрида эди.

– Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаған... Чойингдан бер, чойингдан!

- Онангиз сизни нима учун туққан?
- Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан бер-чи, хўвари!

Девонага бир пиёла чойни ичишка ҳам тинчлик бермадилар. Улардан биттаси кўзни шамғалат қилди-да, белидаги қовоқдан биттасини юлиб ҳам қочди. Иш ёмонга айланди. Қувлаб туюлмади. Сўнгра келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга қовоғи тўгрисида илтимос қилиб қаради. Бўлмагач, қовоғини қўмсаб хўнгир-хўнгир йиғламоққа олди. Эрмакчиларнинг куткани ҳам фақат унинг ёши мишиғига, мишиғи тупугига қўшилиб йиғлаши эди.

Қовоқни юлиб қочқан томдан келиб суфанинг устидаги сўрига қовоқни осди ва ўзи тушиб девонанинг ёнига келди:

– Қовоқ ўғриси ушладингизми, девона?

– Йўқ, ука! Қовоғимдек шишиб ўлсин, қочқанча кетди!

Бирав Эски Жўвада кўрганлигини ва қовоққа миниб кетаётқанини сўзлади. Иккинчиси «зап қовоқ эди-да» деган эди, учинчиси «аттанга» деб қўйди. Девонанинг ўпкаси шишиб кетди. Эрмакчилар унинг юрагига галма-гал ўт ёқар эдилар.

– Қовоғингизнинг ўзи бу иқлимда йўқ нарса эди-да, – деди бирав. Девона қовоғининг таржумаи ҳолини сўзлаб берди:

– Дадам мусалласқовоқ, ойим мошқовоқ, мен белқовоқ... – деди. Кулишдилар. Эрмакчилардан биттаси юқорида осилган қовоқни кўрсатиб ажабланди:

– Ийи-ийи, анув кимнинг қовоғи-я?

Девона суюкли қовоғини сўрида кўриб қувона кетди:

– Вой хўварингни... жиннилар, вой эси йўқ хўварилар! Қовоғимни бер, жиннилар!

– Тузик-тузик, авлия. Қовоғингизни тушириб берсам, нима берасиз?

– Сўраганингни ол, жинни... Ойим қишлоғига бек бўл, тентак, тилла жабдуқлиқ от мин, жинни...

– Мен Ойим қишлоғининг беклиги уҳдасидан чиқолмайман. Қовоқларингизнинг касбини айтиб берсангиз бўлади манга.

Девона бу шартка кўнди, қовоқ туширилиб, девонанинг қўлига эсон-омон тегди. Махбуба ортиқча бир эҳтиёт ва эътибор билан белга – бошқа йўлдошлари ёнига тугилди.

– Қани, энди бўлсин, девона!

Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб, – манов Мусулмон чўлоқ, – деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб: – бунов Худойбачча (Худоёрбачча), – деди, сув қовоғини эркалаб «Нор калла» (Нормухаммад қушбеги), – деди. Қолган иккита силлиқ қовоқчаларни «носқовоқ, юпка томоқ», – деб қўйди. Эрмакчилар кулишдилар. Бу

қовоқ ўғрилари ичидан тезроқ қочиб қутилиш учун кетишка интилган эди, бирави ушлаб қолди.

– Тўхтанг ҳали, гап бор! – девона сўкиниб тўхтади. – Манави белингиздаги белбоқни қаердан ўғирлаб олдингиз?

– Қўй, жўвонмарг бўғур!

– Ўткан куни ўғирлатқан белбоғинг шу эмасми, Каримқул?
– деб ёнидағига қаради эрмакчи.

– Ҳа, ҳа, худда ўғирлатқан белбоғим, тутдик ўғрини!

Қовоқ девона худда белбоғидан ажрайтурғандек икки қўли билан белига ёпишди.

– Саники бу эмас, тентак!

– Йўқ, худда маники шу, еш, бўлмаса миршаб чақираман.

– Хўварингни... нима дейди, бу!

– Тўғри айт, буни қаердан ўғирладинг?!

Девона белбоғининг тугунига аздаҳидил ёпишқани ҳолда:

– Ўғирламадим, тентак, ҳожи поччангни тўйидан олдим, жинни! – деди.

– Ҳожи поччанг ким? Ёлғон сўзлама, ўғри!

– Ҳожи поччангни танимайсанми, тентак?

– Тошкандда ҳожи поччадан кўпи борми, ўғри?

– Эсинг кетибди, жинни... Юсуфбе ҳожинг-чи. Ахир, тўй бўлди, базм бўлди, ўғул уйланди... қўй, жўвонмар бўғур!

Девона эрмакчилар қўлидан аранг қутилиб чиқди. Аммо уларнинг ичидаги кўзини боғлаған бир киши нима учундир девонанинг орқасидан эргашди. Чойхонадан анчагина узоқлашқан эдилар.

– Девона! – деб чақирди ҳалиги эргашгучи.

Девона ўзига қараб келгучи бу кўз оғриғини таниди. Суюкли қовоқлар устига келган бало бўлмасин учун, кетар экан, қовоқларини эҳтиётлаб ушлади:

– Нима дейсан, кўз оғриғи?

– Қўрқмангиз, девона! – деди кўз оғриғи ва одумларини тезлатди.

– Нима ишинг бор?

– Тўхтанг.

Девона аранг тўхтади. Кўз оғриғи уни чўчитмас учун наридан туриб ёнчиғини кавлий берди.

– Сизга назрим бор.

Бу сўзни эшитиб, девона йўлга тушди. Кўз оғриғи унинг кетидан югирди ва:

– Манг! – деб пул кўрсатди. Девона илтифотсиз кетаберган эди: – Тўхта дейман! – деб дўқ урди. Девона нарида тўхтади:

– Келма, келма, кўз оғриғи!

Кўз оғриғи ўн одумча нарида турди:

– Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?..

– Ким уйлантирди, дединг?

– Айтдинг-ку чойхонада!..

– Айтдинг-ку чойхонада...

– Белбоқни қаердан олдинг?

– Бувинг берди.

– Тўғри айт!

– Тўйга келдингми?

– Тўйга келдим...

– Юсуфбеникигами?

– Юсуфбеникига.

– Белбоғинг йўқми?

– Йўқ.

– Тўй ўтканда келибсан.

– Юсуфбе қайси ўғлини уйлантирди?

– Нечта ўгли бор?

– Нечта ўгли бор!

– Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг омонми?

– Омон... қачон уйлантирди?

– Ўзинг уйланганмисан?.. Қоратегиндан неча кунда келдинг?

– Беш кунда. Қачон уйлантирди?

– Эшакка минибми, яёв?

– Эшакка миниб.

– Нашанг борми?

– Бор.

– Қитта бер-чи.

– Бераман, олдин айт; қачон уйлантирди?

– Тўй ўтканда келибсан, тентак... Манга-чи, бир тоғора ош

тегди.

– Бозордан ош олиб берсам, ейсанми?

– Юзингга қачон чечак чиқди?

Кўз оғриғи бу тугал сўзлардан асабийлашиб кетди:

– Қачон уйлантирди дейман?

– Тўй ўтканда келибсан дедим-ку... Бир ҳафта бўлди, ўн кун бўлди, бир ой бўлди. Ҳа, ҳа, чарлари энди бўлар эмиш... чарларга бор, Қоратегин.

- Тошканддан уйлантирдими?
 - Хи, хи, хи, аҳмоқ. Тошканддан бўлмай, Қоратегиндан уйлантирсинми?
- Шундан кейин кўз оғриғи чойхонага қайтди...

4. Жодугар ҳинди

Қайин отасининг оғриған касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай «чарлар» балоси билан ўзини ипсиз боғланғани учун сўнг чекда сиқилган, шунга кўра онасиға ачитиб сўзламакда эди:

– Ўйлаб-боқинг онажон! Бир бечора сизнинг орзуингизни деб, қизи устига кундаш юклади ва биргаллашиб тўйингизни ўтқузишди. Иш кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкандда юрди. Нима бўлғанда ҳам биравнинг яхшилиғини билиш керак эди.

Ўзбек ойим ўзининг бир ҳафталик сўзини такрорлар эди:

- Энди нима қил дейсан болам, ўтқузмай кетишинг уят.
- Уят дейсиз-да, уятка ўзингиз тушунмайсиз.

Ўзбек ойим ўглининг терс сўзидан қизишди.

– Жуда ҳовлиқа берма, ўғлим. Чарлар ҳам ўтар, андининг юзини ҳам кўрарсан!..

– Онажон, – деди Отабек, – сизнинг заҳарлик сўзларингизга нима дейишка ҳам ҳайронман... Биллоки¹, манинг ҳовлиқишим сиз айтканча бўлса... хотунимниғина эмас, унинг ота-оналарини андишасида шошаман. Уларнинг кўнгилларига гап келмасин деган мулоҳазада ҳовлиқаман. Мен сизнинг орзунгизга бутунлай қарши тушиб, Тошкандингизни тилга олмаслиққача борганимда ўша бечоралар сизнинг риоянгиз билан мени бу ерга судрағандек қилиб олиб келдилар... Уятни билсангиз, энг ози шунинг андишаси керак эмасми?

– Бўлмаса чарларни кутмагин-да, югира қол, – деди Ўзбек ойим, – маргилонлиқнинг ўкчангдан² урғанлиғи аниқ экан.

Отабек камоли бўғилғанидан сукут қилишға мажбур бўлди, чунки бу орзу-ҳавас онаси ярани ҳар замон каттароқ оча боришға жуда ҳам уста ва бу усталиқ унинг барча кутканларининг кундан-кунга бўшка чиқа борғанлиғидан эди. Айниқса, унга ҳозир бутун маъноси билан сир онглашилиб, марғилоңлиқнинг жодусини жуда ҳам кучлик эканига имон келтирди. Ўғлининг

¹ Билло – биллох, Худо ҳақи.

² Ўкча – товон, оёқ; бу ерда кўнгил, юрак мазмунида.

орзу-ҳавасини кўрди – кўриш бўлса – орзулагандан ортиқ. Бироқ бу орзу-ҳавас орқасидан кутилган марғилонлиқ балосидан ўғлини қутқариш масаласи унинг тилагича бўлиб чиқмади-да, яна марғилонлиқнинг сихри ўткирлик қилди... Никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жухуд домладан ўқутишлар, марғилонлиқдан совитиб, тошкандликка иситишлар – барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини¹ унга иқрор қилар эдилар. Кейинги «Бешбош» домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар...

Ўзбек ойим марғилонлиқнинг домласини кучлик эканида шубҳа қилмаса ҳам, аммо бир ишка жуда ҳайрон эди: жухуднинг қилган жодусини – жухуд, мусулмон домланикини – мусулмон дафъ қила олур эди; нега булар асар қилмайди сира? – Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сиррини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ул узоқ қамалиб қолмади – бунинг сиррини дафъатан топди, ҳам жуда тўғри топди: «Марғилонлиқнинг домласи жухуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас – ҳинди! Ҳиндиларнинг ҳам ҳанноси²: бас, ҳанносининг сихрини на мусулмон домласи қайтарсину, на жухуд. Ўшал ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга иложи йўқ!»

Нима қилмоқ керак? Тошкандда бирарта ҳинди домласи йўқки, иложини қилиб берса... Энди хотун боши билан Марғилонга мурожаат қилсунми?

Бошка тушканни кўз кўрар, деган сўз бор. Ўзбек ойим ҳам бошига тушкан бу кулфатни кўришка мажбур эди: «Шу галдан қолдирмай Отабекнинг ёнига Ҳасаналини қўшиб Марғилонга юбораман, Ҳасанали у ердаги ҳинди домлаға учрашиб, Отабек устидаги сихр-жодуларни ешдирсин... Ҳинди ҳар қанча олса ҳам майли, бисотдан у-буни сотиб пул қилиб бераман».

Отабек онасининг қаршисида бояғи сукутка кетканича жим ўлтурар эди. Ўзбек ойим ҳалиги кашфиётдан қутилиб бу тўғрида сўнгги қарорини ҳам бериб бўлғач, Отабекка деди:

– Ўғлим... янги уйланган отинг бор. Маним олдимда ўлтуриб нима қиласан? Бечора ёлғиз ўлтурибдир.

Отабек онасиға бир қараб олди-да, жавоб бермади.

– Бор, болам, бор. Яхши эмас бу ишинг... – Ўзбек ойим сўзини бўлиб дарича ёнига келиб тўхтаган Ойбодокқа қаради.

– Сутчой тайёр бўлди, сузиб кирайми?

¹ Ажз – ожиз, кучсиз.

² Ҳаннос – шайтон.

– Икки косани келинлик уйга бер, мен билан Ҳасаналиникини шу ерга келтир.

Ойбодоқ кета бошлаған эди, Отабек уни тўхтатди:

– Маникени ҳам шу ерга олиб кир, – деди. Ойбодоқ Ўзбек ойимга қаради. Ўзбек ойим ўглига хўмрайди. Отабек хўмрайишга илтифот қилмай, Ойбодоққа «шундоқ қил» ишорасини берди.

– Бўлмаса, келинникени ҳам шу ерга бериб, ўзини чақир. Ҳасанали уйида ичсин, – деди Ўзбек ойим. Ойбодоқ кеткач, ўглидан сўради: – Бу нима қилиқ, болам?

– Қилиқ эмас.

– Келин билан бирга ичсанг, нима бўлар эди? Биравнинг боласини мунчалик хорлаш яхши эмас.

– Бундан хорлағанлик чиқмайдир. Ўзини шу ерга чақирдингиз – иш битди.

Ўзбек ойим тағин нимадир айтмакчи эди, Ойбодоқ дастурхон кўтариб кириб қолди.

– Келинга айтдингми?

– Айтдим.

Дастурхон ёзилиб, тушлик чой келди. Ўзбек ойим косасига нон ташлаб кўзи эшиқда, яъни келинни кутар эди. Келин эшикдан кўрингач, ўглига «қарши ол» дегандек қилиб қараб қўйди. Ўн етти ёшлар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача хуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозиъ – одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди. Қайин она томонидан «ўлтуринг» рухсати берилгандан сўнг, қисилиб-қимтиниб товуш чиқармайгина ўлтурди. Ўзбек ойимнинг кўзи ўглида. Ўгли бўлса чойга нон хўллаб емоқда эди. Бир-икки қайта хўмрайиб-хўмрайиб ўглига қаради-да, унинг кўзини учрашдира олмағандан кейин, унга сўз қотишга мажбур бўлди:

– Чарларинг ҳам бўла қолмадики, қайин отангни бориб кўрсанг. Ёки чарларсиз ҳам кўра қоласанми?¹

Зайнаб кўзини эрига тикиб қолди. Отабек салқингина онасига жавоб берди:

– Кўрсам бўладир... – деди ва кулимсираган сумон Зайнабга қаради. Зайнаб ҳам кулган бўлди. Шу кичкинагина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчитди. Аммо мусоҳаба шунинг билан

¹ Тошканд одатича «чарлар» бўлмасдан туриб, куяв қайин ота, қайин онага кўринмайдир (Муал.).

тўхталиб, орага яна бояғи жимжитлик кирди. Ўглининг миридан сирини ажратиб ўлтурғучи она яна олазарак огриғига йўлиқди. Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чойни ичар эди. Бу ҳолдан Ўзбек ойим ич-этини еб, юткан луқмасининг мазасини ҳам билмас, қисқаси ўлтуриш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди. Бу маъносизлик тадбирини кўриш яна Ўзбек ойим устида:

– Келин пошшоға тилла узук буюрдингми?

– Буюрдим. Эрта-индин битиб қолар. – Отабек сўзни чўз-моққа йўл қўймади. Аммо онаси гапдан гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди:

– Тилла чочпопугингиз бор эдими?

Зайнаб эрига қаради ва ийманибгина жавоб берди:

– Йўқ.

– Йўқ бўлса олиб бераман, – деди Отабек. Ўзбек ойим анчагина жонланиб олди. Тағин ундан-мундан сўз уринтирмоқчи бўлган эди, унча муваффақиятлик чиқмай бошлади. Сутчойдан сўнг қумғонда чой келди. Зайнаб биринчи пиёлага қуйиб ўрнидан турди ва қайин онасига икки қўллаб узатди, иккинчи пиёлани тўлдириб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни Отабек тўхтатди.

– Мундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўлтурманг, – деди. – Ўлтурган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир.

Лекин бу гап қайин онаға ёқмади, эътироз қилди:

– Нега ундоғ дейсан, бола. Ўриндан туриб чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинларнинг бор-йўғи келинлиги ҳам шунда-ку!

– Сизнинг учун ҳам ўлтуриб чой берсин, демайман; аммо бу такаллуфнинг менга кераги йўқ, – деди ва қўлидаги чойни тез-тез ичиб бўшатди. Фотиҳа ўқуб ўрнидан турар экан: – Албатта, сизга ўрнидан туриб чой бериши лозим... – деди ва чиқди. Бу гапни Зайнаб чинга ҳисоблагани учун бошқа нарса пайқамаган, аммо Ўзбек ойим бўзариб қолиб, даррав эсига ҳиндининг жодуси келиб тушкан эди.

Шу ўлтуришдан бир соатча кейин Ўзбек ойим уйни холилатиб Ҳасаналини ўз олдиға чақиртириб кирди. Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, чунки хўжабекасининг ички сиррига унча ошно эмас; чарлар маслаҳатидир, деб ўйламоқда эди. Ўзбек ойим уйнинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқинроғига ўлтурди ва ярим товуш билан муддаони оча бошлади.

– Энди иш Тошканд домлалари билан битатурғанға ўхшамайдир... Ўйлаб қарасам, марғилонлиқнинг домласи ҳинди экан. Шунинг учун ноилож сани олдимга чақиртирдим. Сан ҳам одам-сумон гапимга тушуниб, бу тўғрида ақлинг етканча зехнингни югиртиргин... Ўзингга маълумки, кундан-кунга марғилонлиқни унутиш ерига ҳар соат унга эси борадир. Бу ҳолларнинг барчаси ўша ҳиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар¹ Отабекнинг бўйнидан сиртмоқ солиб Марғилонга тортадирлар...

Ҳасанали хўжабекасининг қўбдан бери домла-хўжа билан саргардон бўлиб юришини билса-да, аммо унинг «ҳинди, сиртмоқ солиб тортиш» каби сўзларига тушунмади. Бекасининг феъли хуйини яхши билгани учун, яъни унинг қарғашидан қўрқиб тушунмаганлигини билдирмади-да, «қани гапнинг теги қаерга борар экан», деб жим қулоқ солган бўлиб ўлтура берди. Аммо Ўзбек ойим сўзини ҳалиги ерда тўхтатиб: «Сан шунга нима кенгаш берасан?» деган саволни берди.

– Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъкул кўрсангиз шу-да, – деди. Ҳасаналининг тушунмаслик орқасида берган бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:

– Баракалла, Ҳасан. Ана шунинг иложини ўзинг қиласан.

– Яхши...

– Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек Марғилонга югирадир. Шу вақтда сан ҳам бир нарсани баҳона қилиб бирга Марғилон борасан-да, қаердан бўлса ҳам ўша ҳиндини топасан, ва назрини бериб яхшилаб қайтартириқ қилдирасан...

– Кимни?

– Кимни бўлар эди, Отабекни-да.

– Нега?

– Тушунмадингми?

– Тушуниш бўлса – тушундим... Шунчаки аниқлаб олмоқ-чиман-да.

– Марғилонлиқ-ку Отабекни ҳинди домладан ўзига боғлатиб қўйибдир. Ана шуни сан ҳам пайқаб юргандирсан-ку?

– Пайқамаган бўлсам ҳам аммо мақсадингизга энди тушундим, – деди кулиб Ҳасанали. – Ниятингиз Отабекни марғилонлиқ келиндан совитиш.

– Баракалла, – деди Ўзбек ойим, – совитишгина эмас, унинг чангалидан Отабекни узил-кесил қутқариш.

¹ Тўғриси Муаккал – фаришталар.

Ҳасанали ҳайрон бўлди. Чунки хўжабекасининг марғилонлиққа мунчалик адовати бор деб ўйламас эди.

– Нега энди?

– Ўғлимни марғилонлиқларнинг қўлига бериб қўймайман-да, ахир. Бурун Тошкандда хотуни бўлмаган бўлса, энди бор, мундан кейин анди келинга бизнинг муҳтожлигимиз йўқ...

– Хайр, энди нима қилмоқчисиз?

– Нима қилишим кундан ҳам равшан, – деди Ўзбек ойим ва тамом қаноат ва ишонч билан бояғи мақсадни такрорлади: – Ўзингга айтканимдек, Марғилондағи ҳинди домланинг ўзидан бир мартаба қайтариқ қилдирсақ, марғилонлиқнинг сиҳир-жодулари ботил¹ бўлиб, Отабек ўз-ўзидан андини талоқ қилиб юборадир...

– Сиз марғилонлиқ ҳинди домланинг ўғлингизга қилган жодусини қаердан билдингиз?

Ўзбек ойим бу савол билан ўзининг кашфидан бир оз шубҳаланди-да, ишончсизроқ қилиб:

– Ўзим билдим, – деди.

– Ўзингиз қаёқдан биласиз, ахир, бирав айткандир сизга?

– Ўз ақлим билан топдим.

Ҳасанали ўзини тутолмай кулиб юборди:

– Лекин шунга қолганда ақлингиз бир оз янглишибдир...

– Нега?

– Негаки икки ўртада сиҳирчи ҳинди ҳам йўқ, сиҳир қилдирғучи марғилонлиқ ҳам, Отабек ҳам сиҳирланган эмас.

– Нега бўлмаса, Отабек ҳадеб уйланса ҳам Марғилонга ошиқаберадир?

– Бунинг сабабини ҳали ҳам билмайсизми?

– Биладан, сиҳир-жоду қуввати.

– Жодуни ким қилдирадир?

– Қайин отаси, қайин онаси, қолаберса, хотуни.

– Янглишасиз, ойи.

– Нега янглишаман?

– Сиҳир-жоду қилишдан уларнинг мақсади нима, деб биласиз?

– Калвак ўғлимнинг ақлини ўғирлаб, пулини емакчилар.

– Пулини емакчилар? – деб кулди Ҳасанали. – Марғилонлиқ қудаларингизнинг давлати олдида бизникини йўқ, деса бўладир.

¹ Ботил бўлмоқ – бузилмоқ; йўқ бўлмоқ.

Ундан кейин мен яхши биламанки, улар Отабекка уч пуллик ҳам рўзгор қилдирмайдирлар. Буни ўзим яхши билганимдек ўғлингизнинг ўзидан ҳам «уларнинг рўзгор қилдирмаганларидан жуда сиқиламан» деган сўзини неча қайта эшитдим. Шуни ҳам яхши билмоқ керакким, ўша жодугар қудаларингиз ёмон кишилар бўлганларида Отабекни Тошканддан уйлантириш сиз ўйлаганча қулай иш бўлмас эди. Ўғлингизнинг Марғилон боргандан сўнг ваъдасидан айнаганини албатта ҳожидан эшиткан бўлсангиз керак...

Ўзбек ойим енгилаёзган бўлса ҳам, айниқса, Ҳасаналидан тил қисиб қолғуси келмас эди. Гўёки шунча ўткан гапларга қиймат бермагандек:

– Мен бунинг сиррини энди ҳўб билиб олдим, – деб қўйди.

Ҳасанали кулди.

– Билсангиз ҳам янглиш онглабсиз, чунки бунинг сирри сиз ўйлаганча эмас.

– Қандог?

– Ўғлингизнинг ҳар замон Марғилонга ошиқмоғи... айниқса бу гал қайин ота, қайин оналаридан андиша қилибдир. Ундан кейин...

– Ундан кейин?

– Ундан кейин катта келинингиз ўғлингизнинг кўз очиб кўргани.

– Кўз очиб кўргани? – деди Ўзбек ойим ва истехзоланиб кулди. – Зайнаб ўша марғилонликча бўлмапти, дегин?

– Мен қаёғдан билай... Эҳтимол, ўғлингизча шундайдир...

– Ўзинг уларнинг иккисини ҳам кўргансан, индалло¹ сўзла: улардан қайси бирисининг ҳусни ортиқ?

Ҳасанали бу савол қаршисида нима деб айтишка билмай қолди...

– Муҳаббат деган нарса ҳуснга қарамайдир.

– Қарайдирми, йўқми, сандан уни сўраётқаним йўқ. Қайси бириси кўҳликрак деб сўрайман?

Ҳасанали қийналди ва гапни бошқага чалғитиш учун:

– Энди маслаҳат нима бўлди? – деб сўради.

– Олдин сўзимга жавоб бер-чи, ер юткур!

– Саволингиз қизиқ, нима деб жавоб беришга ҳайронман...

Тўғриси айтишми?

¹ Индалло – Худо ҳаққи, рост.

– Тўғрисини!
 – Тўғрисини индалло сўзласам, – деди ва қийналиб тўхтади,
 – ҳар бир гулнинг иси ўз йўлига.

– Тўғрисини дейман!

– Анув келинингизнинг ўлса ўлиги ортиқ...

– Гапирма-гапирма, – деди Ўзбек ойим, – бошда шу марғилонлиқ балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан! Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!

Ҳасаналининг чалғитиши ва ҳайрон бўлиши Ўзбек ойимнинг табиъатини яхши билгани учун эди. Ул ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиъатка молик эди.

– Ўзингиз тўғрисини сўзлатиб, тагин нега мендан хафа бўласиз, ойи, – деб муқобала қила бошлаган эди, Ўзбек ойим яна гуруллаб кетди:

– Бўлди-бўлди... тузингни ичиб, тузлигингга тупурганни Худой кўтарсин, – деди.

Ҳасанали хўжабекасининг қарғиш ва койиши остида кула-кула уйдан чиқди.

Бу мусоҳаба кўринишда Ўзбек ойимга унча ўзгариш бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан уни анча бўшашдирган эди.

Шу гапдан бир ҳафта чамаси кейин ва чарлар кутишнинг ўн бешинчи кунлари эди. Отабек меҳмонхонада тоқчадаги китоблар орасидан қандайдир бир китобни ахтарар экан, Ҳасанали унинг ёнига кирди.

– Панжшанба кун чарлар эмиш, хабарини бериб кетди.

Отабек китоблардан бирини суғуриб олди ва варақлар экан, «чарлари ҳам қурсин», деб қўйди. Кўнглидан кечирди: – «Бу кун душанба бўлса, тагин орада тўрт кун бор».

– Мана бу хат ҳам сизга эмиш, – деди-да, Ҳасанали унга бир мактуб узатди, – боя бирав бериб кеткан эди, – деди ва шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср намозини ўқуш учун жойнамоз ёзди. Отабек мактубнинг унвониға кўз ташлади: «Тошкандда... маҳалласида турғучи Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлиға тегсин». Ким томонидан ёзилганлиғи унга маълум бўлиб, қўлидаги китобни тоқчага қўйди ва шоша-шоша хатни очди.

Катта қоғозда туссизроқ сиёҳ билан ёзилган узун бир хат. Унинг кўзи ёзув устида сузди. Сузган сайин негадир унинг ту-

сида улуғ бир ўзгариш, вужудида бир титроқ воқия эди. Бу хат унга сўйинч берар эдими, даҳшатми ўзидан бошқага мажхул эди. Шу мажхул ўзгаришларнинг сўнг чекига бориб еткандан кейин хатдан кўзини олди ва ихтиёрликми, ихтиёрсизми, ҳайтовур, бор товшича «қўрқутмоқчи!» – деб юборди. Бу сўз билан Ҳасанали ҳам нари-бери намозини битирди-да, жойнамоздан бурилиб қаради:

– Нима гап?

– Ҳеч гап йўқ, – деди Отабек ва эсанкираш вазиятида унга қаради:

– Қўрқутмоқчи, дедингиз-ку, хат кимдан?

– Хатми? – деди ва шунинг ила бир оз эсини ўзиға йигиб олғандек бўлди, – хат келинингиздан... Қўрқутмоқчи бўлиб баъзи бир кинояларни ёзибдир...

Бу гапни айткандан сўнг хатни буклай берди. Ҳасанали фотиҳа ўқуб Отабек ёниға келди.

– Киноялар ёзиши кечикканингиз учундир, – деди. Отабек тасдиқ ишорасини бергандек бош силкиб қўйди.

– Айниқса, шу гап кечикишингиз бечора келинға оғир тушиб киноялар ёзишға мажбур бўлган, – деди Ҳасанали: – Аниғи ҳам бечораға жуда оғир, «кундаш – хотун зотининг ўлуми» деганлар. Энди, нима бўлганда ҳам орангизда оз қолди, чарларни ўтказа жўнайсиз-да. Отабек жавоб бермади, чунки Ҳасаналининг кейинги сўздан ризо бўлмаган эди.

Ҳасанали уни тинчитиш учун: – Агар кўнглинғиз тинчимаса, – деди кулиб, – сиз ҳам киноялик бир хат ёзиб берингиз. Хат келтиргучи эртага хабар олиб ўтишини билдирган эди.

Отабек бу сўздан бир оз жонлангандек бўлди. Чунки унинг кўнглига бу киноялик мактубни жўрттага ёзилган бўлганлиғи келиб тушган эди.

– Бу гап тўғрими? – деб сўради.

– Тўғри. Эртага эрта билан келиб, хат бўлса олиб кетмакчи эди.

– Яхши, – деб кулимсиради Отабек, – эрталаб келса, хат бераман.

Ҳасанали меҳмонхонадан чиқғач, ўзини тўхтатиб олғани ҳолда иккинчи қайта хатни кўздан кечирди:

«Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки ҳозирда маним ёлғиз кўз ёшларимгина эмас, бутун борлиғим сиёҳдир. Мен энди оғизлардағи «вафо» сўзига ишонмай-

ман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йигитдан улуғ вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки еру кўклар, тоғу тошлар ва дунёдағи барча нарсалар маним алданганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдирлар... Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутилиш учун ўзимга ажал чақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бегим, гарчи аччиғлансангиз ҳам айтишка мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, сода отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми, шамъ ёнида мени алдаб айткан сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, «маним орзум» деб қилган хитобларингиз, тўккан кўз ёшларингиз?.. Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимда топилсин?

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ. Сиз ўзингизнинг заҳарлик тишларингиз билан мазлумлар кўксини, баёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгариги ваҳшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлиғингизни яна бир қат ордирасиз!

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошкандда экан чоғда бу гапни айтишка уялган эмишсиз... Гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмакчисиз, шекилик?!

Онам баъзи вақтларда:

Янги ёр топқанда дўстлар, эскидан кечмоқ керак,
Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак, –

байтини ўқуб кўяр, мен бўлсам ул вақтларда бунинг маъносига тушунмас эдим. Аммо... энди бу байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига хўб тушунмакдаман. Ташландиқликнинг сўнг ўтинчи қилиб сиздан шуни сўрайман: учунчи ёр топқанда иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди. Бу тилагим учун ажабланмангиз, чунки, «пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага сол», дейдирлар.

Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим. 17-нчи жавзо, 1265-нчи йил, Марғилон».

5. Хиёнат

Қутидорнинг Тошканддан ёлғиз қайтиб келиши Кумушни анча энтиқдирган эди. Аммо Отабекка воқия бўлган узр масаласи бир қадар уни тинчитди. Ишонар-ишонмас шубҳа ва васвасалардан бир оз ариди: «Ул мени унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри... Ул ҳам мени суяр экан...» деб бурунги одати билан гоҳи эрининг йўлига чиқиб кутмакка ҳам бошлади.

Отасининг келишининг саккизинчи куни эди. Ул бу кечаси кўрган баъзи бир тушларини унинг бу кун келишига йўйди-да, эрталабдан туриб сочларини ешди. Сочлари орасидаги чигилларини диққат билан тараб, жом ёнига ўлтурди. Унинг нафис қора сочлари орқа-ўнгига тўзғиб ажиб бир манзара бердилар. Сочини қатиклаб ва совунлаб ювғач, онасидан иккита қилиб ўрдирди. Офтоб ойимнинг: «Нега қирқ кокил қилмайсан?» деб сўрашига: «Қизингиз энди қизлик давридан ўтиб, келинлик даврига кирди. Қизингизнинг мундан сўнг куявингиздан бошқа совчилари ҳам йўқ», деб кулди. Аммо бу икки ўрим соч қирқ кокилига қарағанда жуда ҳам ўзига келишиб тушиб, унга яна бир қайта улуғворлик ва олийлик бағишладилар. Сочини ўрдиргандан кейин уйига кирди-да, кийимлар тахланган тоқча ёнига тўхтади. Равоқлик тоқчада унинг ўн беш чамалиқ асл кўйнаклари уюлган эди. Сарик рупоҳ атласини кийишка чоғлаб кўрган бўлса-да, бироқ кўйнакни олган ерида бу фикридан қайтди. Қизилни... кўкни... олма гуллини... қисқаси қайси бирисини кийишка тараддудланди. Кўйнаклар ичида ўзига ярашмайдиргани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир... Унинг ўзига сарик атлас хуш келса-да, бироқ ҳозир ўз хоҳишини бир ёққа қўя туриб Отабек кўнглича кийинишка қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйнак кийишка қистар эди. Совсар гули қора атлас кўйнагини кийиб, бошига зангор шоҳи рўймолини солди ва марварид кўзлик кичкина олтун ҳалқани қутидан олиб қулоғига тақди. Шу соддагина ясанишдан сўнг, иккинчи тоқчада тироглик турган кўзги ёнига борди. Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини кузатди. Кўзги ичидан кўринган малак ўз эгасини ҳам кайфландириб секингина илжайиб қўйган

эди, нариги ёқдаги фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсаткандек бўлди. Бу ҳуснга оталиқ вазифасини ўтагандек кўринган латиф бурни ёнидаги қора холини табиийлигига ишонмагандек қашиб кўрди ва кўзги ёнидан жўнади. Жўнар экан: «...чиройлик бўлса ҳам меникидек холи йўқдир», деб кўнглидан кечирди.

Кечки олов вақтида ташқари ҳавлисида у-буга овора бўлиб юрар эди. Бу кунги кўрган туши уни ортиқ ишонтирган, шунинг учун Тўйбеканинг ташқари ҳавлида қиладирган юмишини ҳам ўзи бажармоқда, Тўйбекадан сув сепдириб, ўзи ер супурар экан, кулоқлари йўлак томондан эшитиладирган оёқ товушларида эди.

Ҳавлидаги икир-чикир ишларни тамомлағач, айвоннинг олдиға ўлтуриб тузатинди, тузатинар экан йўлакдан юриб келмақда бўлган бир оёқ товшини эшитиб, юраги нима учундир ошиқиниб-шопириниб кетди. Оёқ товши ичкарига яқинлаган сайин ул ўзида титроқ аралаш бир ҳол сезар эди. Ниҳоят, йўлакдаги оёқ товши тугалиб, Кумуш кутмаган жойда паранжилик бир хотун келиб чиқди. Кумуш узоқ бир энтикиб қўйди.

Хотун Кумушка қараб келар эди. Ул ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-текис, кўзи қоққан қозиқ ўрнидек чуп-чуқур, огзи кулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотун эди. Кумушбиби ўзига томон келгучи бу даҳшатлик хотунни умрида биринчи марта кўрар эди. «Нима қилиб юрибти бу оч арвоҳ!» деб ўйлади. Хотун ўн одумлаб узоқдан юзига совуқ ва тушда кўрқарлик бир кулги туси берди. Димоги билан «қих» этиб қўйди.

– Хи-хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз! Мирзакаримбойнинг ҳавлилари шуми? – деб сўради. Кумуш «шу» жавобини бергандан сўнг ўзи билан кўришмакчи бўлган бу хотун олдиға икки одум юриб тилар-тиламас елкасини тутди. Унинг тўғри мавзун¹ қоматига ердан бичиб олинган мудҳиш хотуннинг қўллари зўрга етди-да, «эсонмисиз, пошша қиз» деб сўрашди. Хотун паранжиси билан айвоннинг олдиға ўлтуриб олгач, «уфф» деб чайқалди ва «анча йўл экан, тинкаларим қуриб кетди-я?» деб шикоятланди.

– Мирзакаримбойнинг ҳавлилари аниқ шуми?

– Шу.

– Сиз кимлари бўласиз бойнинг?

¹ Мавзун – бенуқсон, хушбичим.

– Мен, қизлари.

– Қих... сизға берсам ҳам бўлар экан, – деди хотун ва ёнчиғидан бир хат чиқарди. – Ўғлим Тошканд билан Марғилон орасида қатнаб олиқ-сотик қиладир. Бу гал Тошканддан қайтишида бирав унга шу хатни бериб, Мирзакаримбойнинг ҳавлиларига тез еткузиб берасиз, деб илтимос қилибдир. Қих, хи-хи, айланай сиздан пошша қиз, қих... Махтанғулик бўлмасин, ўғлим ҳам ўзимга ўхшаш биравнинг хизмати йўлида ўлиб қутиладир: бу кун туш вақтида Тошканддан келди-да, онаси билан сўрашишни ҳам билмай шу хатни қўлимға тутқизди. «Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим, санга адабсизлик бўлса ҳам, даррав Мирзакаримбойникини сўроғлаб шуни элтиб бер, бергувчи тез берасиз деб ўтинган эди», деди. Мен ҳам кўнгилчангман, айланай пошша қиз, касалдан яқинда турганим учун бир қадам босишға тоқатим бўлмаса ҳам, савобдан курук қолмайин, деб сургала-сурғала ҳавлингизни сўроғлай-сўроғлай топқунимча ўлиб бўлдим... қих... – деди. Кумуш хатни хотуннинг қўлидан олиб, раҳмат айтди ва хатнинг унвонига¹ кўз ташлади: «Марғилон шаҳрида сокин² Мирзакарим қутидор ҳавлисиға».

– Янғлишмабсиз, ойи.

– Нега янғлишай, айланай сиздан, пошша қиз. Улуғ даргоҳларингизни кўчадағи ҳар ким билар экан, – деди хотун ва ялтоқланиб ўрнидан турди. – Энди мен кетақолай, болағинам йўлдан оч келиб, бир қошиқ иссиққа зориқиб ўлтургандир.

– Ичкариға киринг, чой қайнатайлиқ.

– Раҳмат, пошша қиз. Анчон ичармиз чой бўлса... қих. Бир кўрған билиш, икки кўрган таниш, дейдирлар...

Кумушбиби хотунни ортиқча қистаб ўлтурмади-да, йўлаккача кузатиб борди. Хотун йўлакка бурилар экан, қайрилиб тўхтади:

– Бу дунёда шунақа ҳожат чиқаришлардан топқанмиз, агар Тошкандгами, Қўқонгами отангизнинг хат-патлари бўлса ўғлим бажонудил олиб кетадир. Шу ўрталарға келиб қолсам, хабар олиб ўтайми? – деб сўради. Кумушнинг «йўқ» дейишқа оғзи бормай «майлингиз, оғир келмаса» деб жавоб берди. Хотун йўлакка бурилди. Кумуш айвон томонға қайтар экан ошиқиб хатни очти. Хат кичикроқ қоғозда ўлчавлик сўзлардан иборат эди.

¹ Унвон – адрес.

² Сокин – турувчи, яшовчи.

«Кумушбиби бинти¹ Мирзакаримбойға – завжи² тошкандлик Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлидан. Отангиз Тошкандда экан вақтида мен бу ишни очмоққа оғирсинған, тўғриси, уялған эдим. Маълумингиз Тошканддан уйланганимдан сўнг ёлғиз бошимға ҳам Тошканддан, ҳам Марғилондан икки хотун ушлаб туриш оғирлиқ қила бошлади. Шунинг учун бу икки хотуннинг бирисидан кечишка тўғри келиб, ниҳоят турмишим учун енгил ва орзумга мувофиқ бўлган бир нарсага қарор бердим. Ул ҳам тошкандлик хотуним билангина қолиб, сизни талоқ қилиш эди. Мактубни олған кунингиздан бошлаб ўзингизни мендан бегона ва никоҳимдан ташқари ҳисобласангиз бўладир. Маним бу талоқ хатимни албатта шарият пешволари шаръий ҳисоблаб иддангиз³ битиш билан сизга бошқа эр қилмоққа ихтиёр берсалар керак. Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

13-нчи жавзо⁴, 1265-нчи йил, Тошканд».

...Ул бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқуб тамом қилди-да, жонсўз⁵ бир товуш ила «уятсиз!» деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда кўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара чиқиб, бир-икки қайта унга кулиб қарагач, йўқолди...

Бозордан қайтқан қутидор ерда ҳушсиз ётқан қизи устига даҳшат ичида югуриб келди. Чаккасини зах ерга бериб йиқилган ва кесак каби ҳиссиз қизини жон ҳолатда қучоғига олди. «Қизим... Кумуш... кўзингни оч!» Аммо Кумушдан жавоб йўқ эди. Даҳшати юз даража ортқан ҳолда Кумушни кўтариб олиб ичкарига юрди. Уйда Офтоб ойим билан Тўйбека қий-чув қўпордилар. Айвонга ётқизган бўлсалар ҳам, Кумушни ўзига келтириш чорасини билмай, тўғриси нима чора кўришни эслари топмас эди. Баракат берсинки, эси ярим бўлса ҳам Тўйбека умрида биринчи иш қилди: совуқ сув келтириб Кумушнинг манглай ва кўксига сепкан эди, сесканиб ўзига келди. Ҳушдан ажралаёзган бечоралар бу ҳолдан сўнг бир оз жонлангандек бўлдилар. Кумушни совуқ тер босиб бир неча вақт жим ётди, шундан кейин оҳиштагина ўнгланиб ётиб олғач, кўзини очди.

¹ Бинт – қиз.

² Завж – куёв.

³ Идда – эрдан ажраган ёки эри ўлган хотунга ҳомиладорлиги аниқлангунча шарият бўйича эрга тегиш ман қилинган юз кунлик муддат.

⁴ Жавзо – 22 май – 21 июн.

⁵ Жонсўз – жон ўртовчи, азоб берувчи.

– Нима бўлди қизим, кўзингга бир нарса кўриндимми?
Кумуш кўзини юмди-да, энтикиб қўйди. Жавоб бермади. Бу савол отаси томонидан ҳам берилгандан сўнг:

– Мени ташқаридан ким олиб келди? – деб сўради.

– Мен, қизим!

– Ёнимда ҳеч нарса кўрмадингизми?

Қутидор бу саволдан бошқа гап тушунди:

– Йўқ, қизим, сен ўзинг ёлғиз ётар эдинг.

– Шундоқ ё... – деди. Сўзининг сўнггини айталмади.

– Гапур, гапур, қизим.

– Ёнимда бир хат бор эди... мени бу ҳолга қўйғучи шу хатдир, – деди, бу сўзни ниҳоятда кучланиб айтди.

Вақт хуфтанга яқинлашқан эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка тушкан қутидор қўлига шамъ олиб ташқариға чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатка солган хатни олган еридан қўзғалмаёқ ўқуб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсўз эди. Қутидорнинг ҳам оз қолдиким, хуши бошидан учсин... Сўнг чекда хўрланган ва фавқулодда чайқалган юраги билан ихтиёрсиз «маккор, инсофсиз!» деди. Кўз ўнғлари қоронғуланиб бир неча вақт серрайганча қолди. Яна «яхшилиқни билмаган ҳаромзода» деб қўйди. Боя бу хатдан хабарсиз эди. Энди қизининг олдиға кириб, унинг бетига қараш унга жуда ҳам оғирлашқан, чунки бу фожиъанинг бош омили деб ўзини таниган эди. Бориб айвоннинг олдиға ўлтурди ва бошини қўллари орасиға олди. Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бечора қутидорни жуда эзган; нима қилмоқға, хўрланган, таҳқир этилган қизини не йўсунда юпатишка, бу қора кунларни қандоғ қилиб ўтказишка билмас эди. Шу ҳолда не вақтғачадир қолди. Эрининг кечикишидан хавфка тушиб, Офтоб ойим унинг ёниға чиққанда ҳам, ул бояғи ҳолда эди.

Эру хотун қизларининг ёниға кирдилар-да, унинг оёқ томониға ўтиб секин-секин ўлтуришдилар. Анчагина бир-билариға қарашиб қолғач, Офтоб ойим олган таассуротини ичига ютаберишка чидалмади-да, ёғмурдек кўз ёшини тўка берди. Қутидор ҳам хотунини кутиб тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам, уларнинг ҳозирги ҳолларини сезиб ётган Кумушнинг-да қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстиқға оқиб туша бошлади. Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шамъ ҳам лип-лип қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди.

Бу воқиянинг учунчи куни Кумушбиби йиллаб ётғучи оғриқлардек сарғайиб озган, эндигина ғунчадан чиқаёзган бу ёсиман гулни хоин қўлларнинг захри сўлиткан, фасод ўчоғининг уятсиз муфсидлари¹ хусн богининг бу янги эркасини ишонган ва кўз тиккан жиҳати исмидан таҳқир қилдириб умидсиз бир вужуд ёки жонсиз бир ҳайкал ҳолига қўйган эдилар. Унинг кўзларида доимий бир маъюсият, аримас бир хузн,² ҳар онда бир энтикиб чайқалиш эди. Офтоб ойим ҳам сўнг чекда хўрланган эса-да, лекин унга бу хўрликдан бурун у-бу билан қизини овитиш, унинг кўнглини очиб, бу совуқ, уят гапни унутдириш, ҳар-ҳолда кўзининг оқу қораси бўлган Кумушни бирар касалга чалинмаслиги йўлида тиришиш муҳимроқ эди. Ва икки гапнинг бирида «Ортиқ ўйлама, қизим... Эсингдан чиқар, энди хафа бўлганинг билан сира фойдаси йўқ», дер эди. Кумуш бўлса ҳушсизларча онасининг оғзига аграяр ва ҳар қачон маъюс эди. Кумушнинг бу ҳоли бечора онанинг юрагини узар, юз хил васвасаларга солар эди.

– Кумуш, – деди Офтоб ойим тушлик чойдан кейин, – қайтага тоғанникига бориб келмаймизми?

– Нима қиламиз тоғамникида?

– Нима қилар эдик. Ўйнаб куламиз, қайғуларингни кўчага ташлаймиз.

Кумуш онасининг сўзига нима учундир кулди ва «майли» деди.

– Тур бўлмаса, юз-қўлингни ювиб отлан, Худо ўлим берсин уятсиз эринга.

Кумуш мулойимгина қилиб онасиға қараб олди. Ўрнидан туриб, Тўйбека ҳозирлаб берган обдаста ёниға ювиниш учун ўлтурди.

Улар тамоман йўлга ҳозирланган эдилар, йўлак томондан ўткан кун хат келтирган хотун кўринди. Кумушнинг кўзига бу хотун офат каби кўринса ҳам, аммо иккинчи тарафдан ул сўйинди. Онасини келгучи хотун билан танишдириб, ким бўлганлигини сўзлади.

– Хи-хи, айланай бойвуччалардан... Шундог қизимникига ўткан эдим, қих... алваддайн,³ деб йўл устидан бурилиб кирдим... – деб пучуқ хотун сўзланиб келар эди. Она-бола қўлга

¹ Муфсид – фасод қилувчи, бузуқи.

² Хузн – ҳазин, мунг.

³ Алваъу дайн – ваъда қарздор (*Ҳадисдан*).

олган паранжини ерга қўйишга мажбур бўлдилар. Хотун Кумуш билан кўришкач, ачингансумон сўради: – Ҳа, айланай, пошша қиз, сизга нима бўлди, жуда ўзингизни олдириб қўйибсиз?

Пучуққа жой кўрсатиб, Офтоб ойим жавоб берди:

– Бир-икки кундан бери тоби йўқ.

– Худой сақласин, Худой сақласин, – деди хотун, – қих... бевақт келиб сизларни йўлдан тўхтатдимми... Хайр, Худо синглимни ёмон кўздан асрасин, – деб фотиҳа ўкуди.

– Хуш келибсиз, – деди Офтоб ойим...

– Хушвақт бўлинглар, айланай, қих... – деди хотун ва Кумушка қараб давом этди, – анув кунги сўзингиз билан йўлдан қайрилиб кирган эдим. Эртага ўғлим Тошканд жўнамоқчи, отангизнинг хат-патлари бўлса... қих.

Кумуш жавоб бериш ўрнига онасига қаради. Қизининг қарашидидаги маънога тушунган Офтоб ойим «юборатурған хатимиз йўқдир», деб жавоб беда. Бу сўз билан пучуқ хотун гилт этиб Кумушка қараб қўйди. Кумуш онасини унга хабарсиз кўрсатиб жавоб берди:

– Отамнинг хатлари йўқ, меники бор, озгина кутишка вақтингиз бўлса, ёзиб берар эдим.

Пучуқнинг келишидан мақсади фақат шу ёзиб бериладирган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга мой каби ёқиб тушди:

– Ёзиб беринг айланай, пошша қиз, боратурған жойимдан кечиксам-да, савоби бор-ку, қих... – деди. Кумуш хотундан миннатдор бўлиб уйига хат ёзиш учун кирди.

Юқорида Отабек томонидан олинган мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсун хиёнатнинг натижаси эдиким, биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқуғучини танишдирамиз.

6. Иситма орасида

Саратоннинг иккинчи куни... Маргилоннинг шимолида бўлган Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурулган тор кўчанинг юқориғи бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит кийимига ўлтурган чанг-тўзонларини қоқар эди. Йигитнинг узоққина йўлдан келганлиги, унинг кипрак ва қошлариға, ҳам эндигина чиқа бошлаган соқол-муртларига

Ўлтурған тўзонлардан билгулик эди. Йигирма икки ёшлар чама-сида бўлган бу йигит сариқ танлик, уккининг кўзидек чақчайиб, ўйнаб ва ёниб турған қизил кўзлик, юзига парчинлангандек юза (пучук) бурунлик, манглайи қанча ташқариға ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кеткан, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолған бир махлуқ эди. Бурчақда ердан икки ярим газлар юксалиқда кунботишға қаратиб қурилған иккита кўримсиз бир бетлик эшиклар юзларига ёпиқ ҳолда эдилар.

Маълум йигит бошидағи қалпоғини қўлиға олди-да, ҳалиғи эшикларнинг ўнг томонидағисини очиб, оти билан ичкариға юрди. Эшик ортиқча тор бўлғани учун от сиқилибкина ўтди-да, энди узунғина усти очиқ йўлак бошланди. Йўлақдан сўнг ҳавли эди. Ҳавлининг шарқ ва жануб томонлари бузилиб-ёрилиб ётқан эски хароба иморатлар бўлиб, ҳавли юзи турлик ахлатлар билан булғанч, гўё йиллардан бери тозаланмаған, супурғи кўрмағандек эди. Ҳавлининг ўрта ерида паканагина балиқ тут ўсиб, остиға кул ва бошқа ахлатлар тўпланған эди. Ҳавлининг кунботар томонида харобалиқдан озғина берида бўлған, бояғи йўлакка тиралтириб солинған икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шунинг ила бу ҳавлининг тиккайган биносининг ҳисоби тамом эди. Бу хонадоннинг ошхонаси бўлмағани учун бўлса керак, ҳалиғи айвоннинг бир бурчагига ўчоқ қурулған. Тутунлар билан айвон деганимиз қоб-қора ис, гўё айвон бўлғаниға онд ичмақда. Бунинг устиға ўчоқ бошидағи товоқ-қошиқлар, тоғора ва қозонлар тартибсиз равишда ифлос ётарлар, қозон теварагида уймалашмақда бўлған уч-тўртта товуқлар мундағи ифлосликни яна бир қат оширмоқда эдилар. Айвоннинг нариги ёнидағи дарича орқалиқ уйга кирилур өди. Уйнинг ярмиси қуруқ ер – қоро шибдан иборат бўлса-да, аммо тўрида чақич боғлаб йилтирамақда бўлған – кир, юлдуз каби илма-тешук жафокаш оқ кийиз, ҳам тахмондағи эски сандиқ устиға йиғиб қўюлған бир тўда пахтаси чиққан увадалар кўрпа-ёстик отини ўз устиларига олур эдилар. Битта тоқчадағи чети учкан, қони қочқан уч-тўртта пиёла ва бир қора қумғонни, иккинчи тоқчадағи умрида ювиниб кўрмаған қора мис баркашни, бўш қозиклар кўнгли учун осилған биттагина кир дастурхонни тилга олиш билан бу ҳавлининг бутун жиҳоз-амлоки рўзгорини¹ ёзиб чиқилған бўлинув, бурчақдағи тоқчада қаттиғ нон мужиб ўл-

¹ Амлоки рўзгор – рўзгор анжомлари.

турғучи сичқонни кўрсатиб ўтилмаса, бу уйда бошқа жонлиқ зот ҳам кўринмас эди. Қаршидағи бўғоти тушиб ўртаси емирилган, деворларидан бақа салласи униб чиққан хароба биноларнинг ўнда-сўнда кўрилмакда бўлган эски нақшларидан ва сирларидан бу оиланинг илгарида давлатлик бир хонадон бўлганлиғи, аммо бу кунда ортиқча фақирлиқда яшаганлиғи онглашилур эди.

Йигит отини тут ёғочиға боғлаб, уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб ўқуғучининг қутидор ҳавлисида кўргани пакана хотун гўё оналарнинг «зиёндош албасти»ларидек хунук қиёфада йигитка қараб югириб кела бошлади. Хотун йигит билан эсон-соғлиқ сўрашқач, иккиси уйга кирдилар. Йигит тўнини ешиб, уйнинг тўрига ирғитди, бошидан қалпогини олиб қозиққа илди. Шундан сўнг, иккиси ҳам ўлтуришдилар.

– Қалай, – деб сўради хотун, – ишинг ўнгиданми?

– Чакки эмас.

– Ўзи ҳозир шу ерда эди. Эблаб келса шу эди, деб ташвишланиб ўлтурди. Сан келур олдингдагина чиқуб кеткан эди.

– Уйига кетдимми?

– Билмадим, келиб қолса керак. Ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибдир, кеча уч қайта келиб-кетди, қих...

– Нимадан ташвишланадир?

– Ишни айтканимдек қилолмаса, ҳамма меҳнат тўрт пул, дейдир.

Йигит кулимсираб олгач, сўради:

– Ўзимизнинг ишлар қалай?

Бу саволдан хотуннинг юзига умидсизлик туси кирди:

– Билмадим, дўстанми, душманданми, ҳайтовур олдинг очилмай турадир, совчиликқа чиқмаган куним йўқ, қих... Ёмон қўшнини ер ютсин; Марайим кудингчи¹ бўшашқандек бўлган эди, уни ҳам қўшнилар ўлгур айнатибдирлар... Ҳомидбой бўлса бу кун унашсаларинг, эртага тўйни бошлаймиз дейдир, қих... – Бу сўздан йигитнинг кўзлари олайиб, алланечук туска кирди.

– Қайси қўшни экан, у?

– Қуриб кетсин, ёмон қўшнилар, қих... Ман санга қайси бир қўшнини тутиб берай, ҳаммаси ҳам айнатар эмиш.

– Сан манга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онангни...

Иккиси шу можарода эдилар. Йўлақдан киришдаёқ тутка боғланган ўзининг отидан одамнинг келганини билган Ҳомид

¹ Кудингчи – матога охор берувчи.

айвондан айланиб киришка сабри чидамай, даричадан ошиб уйга кирди-да, йигит билан кучоқлашиб кўриша кетди. Ўлтурар-ўлтурмас Ҳомид ундан сўрай бошлади:

– Хў-ў-ўш, Содиқ полвон, ишлар қанақа, Тошкандда нима гаплар бор?

– Нима гаплар бўлсин. Тошкандда тинчлик. Баҳона билан Тошкандни ҳам кўриб олдиқ.

– Эшигини топа олдингизми?¹

– Топдим. Айтканингиздек, унинг эшигини Тошкандда ҳар ким билур экан.

– Бўлмаса, хатни ҳам топширғандирсиз?

– Топширдим.

– Бали шер, хатни қўлингиздан ким олди?

– Бир чол.

– Юзи чўзиқроқ, чаккаси сиқиқроқ чолдир.

– Худди ўзи.

– Хатини ҳам ололдингизми? – деди ва сабрсизланиб Содиқнинг оғзига тикилди. Содиқ юзига магрур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб «хатини ҳам олдим», жавобини айтди. Бу жавобдан сўнг Ҳомиднинг оғзининг таноби жуда ҳам қочқан ва Содиқнинг елкасига қоқа бошлаган эди. Содиқ қўйнидағи хатни олур экан, ишлаткан ҳийласини ҳикоя қилди:

– Хатни чолга бердим-да, эртага Марғилон кетаман, хат берсаларингиз, бемалол, дедим. Чол бир оз ўйлаб олгандан кейин, ҳозирга хатимиз йўқ, сизга малол келмаса, эрта билан бир хабар олиб кетмайсизми, ўзингиз ҳозирда қаерда турибсиз, деб сўради. Ман огирсинғансумон ўйланиб олдим ва хўб, дедим, қўшхонам узоқ бўлса ҳам, бир хабар олиб ўтарман, дедим. Ишнинг ўнгла-нишига қувониб, бир кечани чойхонада кечириб, эртасига ваъда вақтига яна бордим, имон топкур отам хатни муздек қилиб тайёрлатиб қўйган экан, Марғилон қаердасан, деб, бир от, бир қамчи жўнай солдим.

Ҳомид хатни олур экан, Содиқнинг елкасига қоқиб «рахмат, раҳмат», деб қўйди ва: «Биз ҳам сизнинг ҳаракатингизда», деган сўзни ҳам қўшди. Хатни очар экан, Ҳомиднинг юзида қувонч аралаш бир жиддият мушоҳада этилар эди.

«Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!

Киноя ва аччиғлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим.

¹ Фарғонада ҳавлини эшик дейдирлар (Муал.).

Хатни ёзган чоғингизда тамом бир ўт ичида, ғазаб денгизида сузганлиғингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, ҳатто менга шунчалиқ таъсир этдиларким, гўё маликасининг ғазабига учраган қул қай даражада эс-ҳушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса, манинг-да ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисиға етди. Тўғриси, заҳар олуд мактубингизга одамларча тушуна олмадим ва тушунишка ҳам лузум кўрмадим, чунки ғазаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларча лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлолмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас. Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман ожиз қолдим: «Илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай, қизармай виждонсизлар амрини бериб қўясиз-да, уятсизлиғингизни яна бир қат оширасиз...» ва «Отам Тошкандда экан кезде бу гапни айтишка уялган эмишсиз», «гўё бунинг билан номуслик, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз, шекиллик?!»

Бу сўзларингиз билан нима демакчи бўласиз, танингиз соғми? Дуруст, ман отангизга бирга кеталмаслигимни, чарларни уч-тўрт кун кутиб қолишимни бир неча вақт айталмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишка рухсат сўрай бошлағач, отам орқалиқ узримни айттирдим, бас, бунда қандай уятсизлик бўлсин, гумонимча иситмангиз қаттиғ ушлаған кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзган ўхшайсиз...»

Ҳомид мактубнинг бу ўрнига етканда ихтиёрсиз хаҳолаб юборди-да, «вой, аҳмоқ» деб қўйди. Пучуқ хотун билан Содиқ кулиб унга қарасалар ҳам, ул илтифотсиз ўқушида давом этди:

«Мактубни иситма орасида ёзганингизға тамоман қаноат қилдим. Шунинг учун сизни айблашка ҳаққим йўқ, ҳам сиз маъзурсиз.¹ Бу киноя ва заҳарлик мактубни ёзишға сизни мажбур эткан, мени ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри, уятсиз йигит... ва тағин аллақанча мартабаларга миндирилишларимнинг бош омили, албатта, отангиздан ҳам эшиткан бўлсангиз керак, шу кунгача чарлар балоси билан тутқун бўлишим орзу-ҳавас қайин отасининг оғриб ётиш шумлигидир. Ниҳоят, сизнинг аччиғ хатингиз баракасида бу кун чарлар хабари ҳам келиб қолди. Сиз манинг бу хатимни ўқуб, гуноҳларимни ярлақаб² турған кезларингизда, албатта ман Марғилон йўлида бўлсам керак. Онангизнинг ўқуй-

¹ Маъзур – узрли, кечирарли.

² Ярлақаш – кечирмоқ, афв этмоқ.

турған байти манинг шаънимга тамоман тескари, чунки ота-она орзуси ҳеч бир вақт янги ёрлик вазифасини ўтай олмас ва ҳамиша бошқаларнинг орзу-ҳаваси бўлиб қола берар. Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглашдирмакчи бўлгансиз, лекин ман ҳозир Кумушка ҳам қаноатланмай Олтунбиби деб атамоқ фикрига тушдим...

Борлиғим муҳаббатингиз алангаси билан туташқани ҳолда завжингиз Отабек. 26-нчи жавзо, 1265-нчи йил, Тошканд».

Мактубнинг бош томонини ўқуғанда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари хатнинг охири билан неғадир ювилгандек ва шодлиқ ўрнини чуқур бир мулоҳаза олгандек бўлди. Бир-икки дақиқалиқ фикрдан сўнг Отабекнинг «Сиз манинг бу хатимни ўқуб гуноҳларимни ярлақаб турған кезларингизда, албатта ман Марғилон йўлида бўлсам керак...» жумласини кўзидан ўтказди-да, Содикдан сўради:

– Тошканддан чиқганингизга неча кун бўлди?

– Олти кун.

Содикнинг жавоби унинг устидаги юкни тагин ҳам оғирлаштиргандек сезилиб, ул бошини қуйига энгашдирди ва чувоқ соқолини тузатиб, фикрда қолди. Ҳомиддаги кейинги ўзгаришдан хабарсиз тахмондаги увадаларни тузатиш билан овора бўлиб юрган пучуқ хотун Ҳомиднинг ёнига ўлтуриб, хунук бир илжайиш орасида сўради:

– Қалай, Ҳомидбой, ишлар ўнгиданми? Пошшанисага энди совчиликқа бораверамизми?

Ҳомид умидсизча бошини чайқади ва салмоққина қилиб жавоб берди:

– Ишимиз ҳали у даражага еткан эмас, биз ҳозир фақат совчининг йўлидаги биринчи ғовниғина буздиқ.

Ҳомид пучуқ хотун орқалиқ Кумушнинг хатини олдириш билан ўзининг биринчи мартаба юборған хиёнатномасини фавқулодда бир муваффақият билан натижаланганлиғини сезиб, Отабек кўкрагига ҳам қўл солиб кўрмак ва унинг Кумушбибига бўлған муносабатини билиб, ҳам шунга қараб иш юритмак учун Кумушнинг мактубини Содик орқалиқ Тошкандга юборған, Содик эса ўқуғучига маълум мактубни Отабекка топшириб, Отабекнинг Кумушка ёзған мактубини ҳам олиб келган эдики, юқорида бу хат Ҳомид томонидан ўқулиб ўтди.

Отабекнинг бу мактуби ортиғи билан ўзининг Кумушка бўлған муносабатининг ҳамон эски ҳолида боқийлиғини эълон қилар ва ўзининг осонлиқ билан рақибка берилмаслиғини сўзлар

эди. Бу йўлда биринчи қадамни муваффақият билан босқан Ҳомид кейингиларини биринчидек кетиши учун қайғуланар эди. Бу кун-эрта Отабек келар-да, Кумуш билан топишар. Хиёнатноманинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаған ишини яна кейинга силтар ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар – мана бу очиқ, кўриниб турган эҳтимол эмас, ҳақиқат олдида ул ҳайрон ва бунга қарши тадбир ўйлаш билан гаранг эди. Ул бу тўғрида узоқ ўйлаб турмади, бир нарсага қарор қўйған каби фикрдан кўзини очди ва пучуқ хотунга деди:

– Жаннат опа, бир чилим беринғиз-чи, – Жаннат опа чилим солиш учун қўзғалғач, Содикқа деди: – Иним Содикбой, ишимиз жуда хом ҳали.

Содикнинг қизил укки кўзлари ўйнаб жавоб берди:

– Ғам еманг, ака, хом бўлса, ўбдан пишитармиз, ўлмасак.

Содикнинг бу жавоби Ҳомиднинг ишончини мойлағандек бўлди, тўпписини бошидан олиб наматка ташлағач, миннатдорлик оҳанги билан:

– Сан билан Жаннат опам тирик бўлсаларингиз, пишитармиз, албатта! – деди ва Жаннат опа қўлидағи чилимни олиб такир-тукир қилиб пишитди ва ши-г-г-г этдириб сархонани синдириб юборар даражада ичига тортғач, оғзидан чиққан паға-паға тутунлар орасида чилимни Содикқа узатиб, Жаннат опага деди: – Опа, сиз тағин бир мартаба қутидорнинг уйига хат олиб боратурған бўлдингиз...

– Қих, жоним билан айланай. Содик олиб келған хатними? Ҳомид кулди.

– Йўқ, опа, агар бу хатни олиб борсангиз, шунчалик қилған ишларимиз бирпул деган гап бўладир. Илгариги гал ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек тилидан яна бирини ўмартириб бераман.

– Хи-хи-хи, айланай, қих... Ман бу ишларни қаёқдан билай, Ҳомиджон.

– Албатта билмайсиз. Лекин мундан сўнғ яхши билмоғингиз керак, озғина янглишиб кетсангиз ҳам, ҳамма қилғанларимиз шамолга учадир, ундан сўнғ... – тўсатдан бу ўринда Ҳомиднинг эсига ўзининг бир хатоси келиб тушди: биринчи гал Отабек тилидан ёзған сохта хатини унинг қўл ёзувини мулоҳаза қилмасдан юборған ва бу кунгача бу сирни қутидор, Кумушбилар томонидан сезилиб қолишидан қўрқиб келмакда эди. Энди бу иккинчи сохта хатни ёздиришда гарчи ҳозир Отабекнинг қўлёзмаси ўз

қўлида бўлса ҳам, яна қўрқунчи йўқ эмас эди. Эндиги хатни ниҳоятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди-да, яна қайси тўғридадир узоқ ўйлаб олғач, Содикқа деди:

– Иним Содикқой, сизга ҳам яна катта бир хизмат бор, башарти...

– Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман!

Ҳомид Содик билан Жаннат опага қараб олди ва: – Шундоқми? – деб ишонмаган сумон такрор сўради, ундан ижобий жавоб олғач, ёнини кавлашдира бериб: – Жаннат опа, – деди, – Содик ҳориб, қорни очиб келган кўринадир, ман ҳам эртадан бери томоқ еган эмасман, биз Содик билан сўзлашиб ўлтурсак-да, сиз мана шу пулга гузардан чиқиб бир чорак¹ эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз.

Жаннат опа паранжисини ёпиниб этка кетди, сўнгра Ҳомид Содикдан такрор сўради:

– Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман, денг-чи? – негадир Ҳомид Содикнинг такрор-такрор: «Қочқан одам эмасман, синамасдан хизматни айтаберинг», дейишига ишонмас эди. Ниҳоят:

– Башарти сизга буюрадирган хизматим бу кунгача қилган ишларингиздан тамоман бошқа ва огир бўлса-чи, – деди. Содик Ҳомиднинг мақсадига тушунгандек бўлди ва ўйлаб турмай:

– Одам ўлдиришми? – деб сўради. Ҳомид Содикқа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теварагига аланглаб олғач, ҳазил тариқасида:

– Башарти одам ўлдириш бўлса-чи? – деб сўради.

– Бу кунгача иккитасини жойлашдирдим, учунчига ўтса, нима қилади? – деди Содик ва мағрур кулуб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек сўлиш олиб қўйган эди.

– Ман кишининг хизматини унутатурган йигит эмасман, – деди Ҳомид ва давом қилди, – ўғул бола учун ўғул болалиғим, ёмон учун ёмонлиғим бор, башарти шу хизматни бажариб беришни бўйнингга олсанг, онд билан айтаманки, давлатимнинг ярмиси саники бўлсин!

Содик ўлтурган жойдан қўлини Ҳомидга узатиб «қайтмай-сизми?» деб сўради. Ҳомид қўлни олиб «сўз ҳам бир, Худо ҳам бир» жавобини берди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб, Содик қутидорнинг эшик олди теварагида Отабекни кутмакчи, ул келиб йўлакка кирди

¹ Бир чорак – уч ярим-тўрт қадоқ чамаси тошдир (Муал.).

дегунча орқадан бориб, унинг ишини саранжомламоқчи эди. Содикнинг фикрича бу ишни дарбозадан ташқарида бажариш мувофиқ бўлса ҳам, нима учундир Ҳомид бунга кўнмай қутидорнинг узун қоронғи йўлагини қулай билмиш эди. Содикнинг «қай вақтда келар экан?» саволига:

– Албатта, шаҳарнинг дарбозаси эрталаб очилиб, шом билан ёпиладир, гумонимча, эрталаб Қўқондан чиқса, аср вақтларида Марғилонга кирадир, – деди ва сўз охирида орада сўзланиб ўтилган шартни яна таъкидлади.

– Яхши ўйла, Содик. Олам ҳодис¹ қўлга тушиб қолсанг, сўроқ кезида айбни фақат ўз бўйинингга олиб, орага мени қотиштирмайсан.

– Хотиржамъ бўлинг, Содик деганингиз бундай хумсаликни жаллоднинг қўлида ҳам қилмас, азбаройи Худо.

– Ундан сўнг иккинчи шарт: бу сир фақат иккимизнинг орамиздагина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакким, Жаннат опани этка овора қилишим уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.

– Кўнглингизни мендан жуда тўқ тутаберинг, ака! Авғони ханжарингизни бераман деган эдингиз-а?

– Шўрба пишкунча келтураман, – деди Ҳомид ва кетди.

7. Қувланиш

Учунчи кундан буёққа қутидорнинг эшиги теварагидан Содик айрилмас эди... Ҳозир кечки соат еттилар бўлиб қолгани учун бу кун ҳам унинг келмаслигига қарор берган ва кетишни чоғлар эди, лекин узоқдан келгучи бирар отликни кўрса, балки шу бўлмасин, деб яна кутиб қолар эди. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отига қийшиқ миниб ўтиб кетди. Савол назари билан қараган эди, Содик бошини чайқаб жавоб берди. Ниҳоят қутидор ҳам кундаги вақтда бозордан қайтиб уйига кирди. Вақт шомга яқинлашиб қолганликдан битта-яримта дўконлар ҳам ёпилиб, ўткунчилар ҳам сийраксиб қолдилар. Шунча кутканининг ўн дақиқаси деб бўлса керак, ул ҳамон шу ўртада айланиб юрар эди.

Пойафзал растасининг шарққа қараб тортилган кўчаси бошидан бир тўда йигитлар мунга қараб келар эдилар. Бошда

¹ Олам ҳодис – кутилмаганда, тасодифан.

ул келгучиларни танимаган эди, йигитлар яқинлашиб келгач, ўзининг ўртоқлари эканини билиб, ўнғайсизлана бошлади. Ўзини улардан яшириш учун кутидорнинг йўлагини жўблаған ҳам эди, йигитлардан биттаси: «Бу ерда Содик нима қилиб юрибдир», деб юборди, иккинчи йигит «Содикбой, Содикбой!» билан чақирришга тутиниб, шунинг ила Содик бурилған жойида тўхтаб қолишга мажбур бўлди.

– Нега бу ерда тегирмончининг ишсиз қолған эшагидек жунжайиб ўлтурибсан, Содик? – деди бир йигит. Бошқалар бунинг сўзига кулишдилар. Содик ҳам кулғига иштирок қилиб, йигитларнинг яқиниға келди.

– Биравда ишим бор эди, шуни кутиб ўлтурибман.

– Содик! – деди ҳалиги йигит ва Содикдан «ҳа» жавобини олғач, – бурнингми, Рисолат холамнинг рапидаси? – деди. Йигитлар тагин кўчани кўтариб кулишиб юбордилар.

– Жур, базмға!

– Қанақа базмға?

– Шамшодбекнинг базмиға, ҳали Шамшодбекнинг тўйидан хабаринг йўқми? Жур, Содик жияним, башаранғми, дўлда қолған таппими?

Содик иккиланиб жавоб берди:

– Ман кейинроқ бораман.

– Эҳ, хумса, – деди йигит ва ариқдан сақраб Содикнинг ёниға ўтди. – Андижондаги Қаймоқхон ҳам келибти, базми жамшид десанг-чи, жур! – Йигит Содикни судрай бошлади. Бошқалар ҳам унинг орқасидан итара кетдилар. Содик ўртоқларининг жабри остида иложсизгина борса ҳам, лекин иккинчи томондан кутканини бу кун ҳам келмаслигига қарори ҳам йўқ эмас эди. Ўн-ўн беш отламдан сўнг ўртоқлариға итартириб ўлтурмасдан ўз ихтиёрича юрий бошлади. Кўчанинг жанубиға қараб борар эдилар. Орадағи ғарбға қараб тортилған кўчани ҳам босиб тўғриға ўта бошлаған эдилар, узоқдан от елдириб тўғриға келгучи отлиқни кўрган Содик кўчанинг ўртасида тўхтади. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: «Юр, юр, итбачча, жинни-минни бўлдингми?» – деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан чуғурчикдек ёпишдилар. Шундай қилиб бечора Содикни ўз ҳолиға қўймай кўчадан анчагина нариға сургаб кетдилар. Улар бу кўчадан ўттуз-қирқ одумлаб узоқлашған ҳам эдилар, ҳалиги узоқда кўрилған отлиқ тўриқ йўрғасини қарсиллатиб катта кўча-

ға чиқди ва йигитлар келган томонға – шимолга бурилди. Содик кетар экан, отликқа бурилиб қаради. Ҳасаналидан хат олғани борғанида отхонада кўрган қора тўриқ отни таниғани он қўлтуғиға кириб олған рўдаподан қутилишға тиришиб боқди, лекин уҳдасидан чиқолмағач, кўзини йиртқишларча чахчайтириб «ит эмған даъюс!» деди қўлтуғидағи жонлик кишанга...

* * *

У ёқ-бу ёқдан шом азони эшитила бошлаган эди. Маълум отлик қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнғ оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас учун шошилишиб қутидор ҳам йўлақдан чиқиб келди. Отини кўчанинғ ўртасида қолдириб, қайин отаси билан кўришмак учун югирған куяви олдида намозини ҳам унуткан қутидор дағ-дағ титраб тўхтаған эди. Кўришмак учун ўзига узатилған қўлни бўш ҳавода қолдириб, дарбозаси ёниға борди. Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай ҳолда қолиши изоҳқа унча муҳтож бўлмаса керак. Ул турған жойида қозикдек қоқилиб қолған эди. Қутидорнинг олдиға юришнида билмас, сўзлашқа ҳам тили келмас эди.

– Бу қандай ҳаракат, ота?

Қутидор титроқ ва ҳаяжонли бир товуш билан:

– Уятсизга манинғ уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишқа ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, манинғ эшигим ёнида тўхтамангиз! – деди-да, ўзини ичкарига олди ва дарбозани ёпиб шилдир-шилдир занжирини боғлай бошлади...

Отабек эсини бошиға йиғиб, михланған еридан қўзғалғанда, шом намози ўқулиб биткан, кишилар уйларига қайта бошлаганлар эди. Ул мошинавори келиб отиға минди ва «чух» деди, лекин от қўзғалмади. Икки-уч қамчидан сўнғ толға боғланган тизгин шарт этиб узилиб кеткач, боя юриб кеткан отини ўткунчилардан биттасининг боғлаб турғанини эслади. «Чух» деди. От кўчанинғ шарқиға қараб кетди.

Бу кетишда унинг ҳуши ўзида деб айтиш қийин, шунинг учун отнинг бошини қаёққа қараб солғани ҳам белгулик эмас, эҳтимолки, унга ҳозир от юрса бас бўлғай. От кўчанинғ айрилишиға етиб, «энди қаёққа юрамиз» деғандек тўхтаған эди, эғаси яна «чух» деб жавоб берди. От шимолга қараб бурилди. Бу кўча билан узоқ юргач, олтинчи фаслда ўқуғучи билан танишдирилған Б... маҳалласига чиқиб, от яна қай томонға юришни сўраб тўхтади.

– Чух.

От кўчанинг шарқига юриб ўқуғучиға маълум бурчакдаги иккита эшиқдан ҳам яна шимолга бурилиб, тор кўча бўйлаб узоқ кетди. Вақт хуфтанга яқинлашиб қолғанлиқдан қоронғи ўбдан тушкан эди. От ўзининг бу галги тўхташида эгасининг чух-чухига ҳам сирт бериб туриб олди ва Отабек кўзини очиб йўл қарашға мажбур бўлди. Отнинг тор кўчанинг ниҳоятига етиб йўлсизликдан тўхталганини онглағач, ўткан ишлардан ўзига ҳисоб бера бошлади. Қайин отаси эшигида отини йўлга солганини бир оз эсласа ҳам, бошқасини билмас эди. Ҳарҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк бир кўчада ва катта бир дарбоза ёнида турғанлиғини тушунди. Отнинг бошини буришни-да, бурмасни-да билмай бир оз ўйлаб тўхтади. Ул ўйлаб турғанда дарбоза ичкарасидан икки кишининг хайрлашиб ажрашқанлари сезилар эди. Ичкаридаги оёқ товши дарбозага яқинлаша бергач, ул чиқғучиға халақит бермас учун отининг бошини четка бурди. Отабек тўхтаған ўрин тўрт томондаги иморатлар билан ўбдан қоронғи, шунинг учун дарбозадан чиқғучининг фақат бошидаги оқ салласидан ўзгаси кўзга илинмас эди. Чиқғучи дарбоза ёнида турған отлиқдан чўчибми ва ё ўзичами сўради:

– Ким отда турған?

– Ман, – деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнггайсизланиб тузик жавоб беришқа оғзини жўблаган ҳам эди, чиқғучи «сиз кимсиз?» деган савол билан уни тўхтатиб қўйди.

– Ман... бир мусофир ғариб, – деб жавоб берди-да, негадир томишка интилган кўз ёшисини куч билан тўхтатиб қолди. – Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

– Қани бўлмаса, журунг бизникига, меҳмон, – айткучининг сўз оҳанғидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димоғиға урса ҳам:

– Раҳмат сизга, ака, – деди, лекин унинг бу сўзи ҳам ўринсиз кеткан эди.

– Ўзингиз адашдим, дедингиз-ку, тагин қаёққа бормоқчи бўласиз?

– Сизга оғир келмаса...

– Оғирлиғи йўқ, юрингиз, – деди ва олдинға тушиб, Отабекка йўл бошлади: – Ман ҳам сизга ўхшаган бир ғариб.

Отабек киши орқасидан кетди, олдинма-кейин сўзлашмасдангина кўчанинг оёғиға қараб борар эдилар. Анчагина юр-

гач, бошловчи «отингизга ҳам жой бор», деб қўйди. Отабек жавоб бермади. Шу кўйи сўзсизгина кўчанинг бурилишига етдилар-да, киши Отабекни тўхташга буюрди, ўзи шошилиб ўқуғучига маълум Жаннат опа эшигининг чап томонидаги иккинчи эшикни очиш учун қулфни тимискилади. Эшикни очиши билан:

– Отдан қўнингиз, меҳмон, – деди отни Отабек қўлидан олғач, – сиз хуржинингизни олиб йўлақдан тўғрига кираберингиз, – деди. Отабек хуржинни кўтариб эшикка кирди, усти ёпиқ қоп-қоронғи йўлақдан ўтиб каттагина бир ҳавлига чиқди ва хуржинни ҳавлининг ўртасига элтиб қўйди. Киши отни бурчақдаги усти ёпиқ охирғами, суфагами боғлагач, келиб хуржинни олди.

– Қани, айвонга, – деб йўл бошлади. Киши Отабекни ўтқузғач, тоқчадан сопол лаган билан қовуқни олиб чақмоқ суртди. Шамъ ёқилди. Бу киши қирқ ёшлар чамалиқ, қонсиз юзлик, сийраккина соқоллик, қўй кўз, кўб вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик бир одам эди. Айвоннинг полос ва асбобларида унча бойлиқ кўрилмаса ҳам, пухта, озода, чирк юқтурилмаган йўсунда йиғиштирилганлигидан эгасининг ринд¹ табиъатлик эканига шаҳодат бермақда эди. Айвоннинг сўл томонида кўрилган бир эшик ила уйми, хўжрами борлиғи билинар эди.

Уй эгаси Отабекни яхшилаб кўз остидан ўтқузғач, сўради:

– Қорнингиз албатта очдир, меҳмон? – Отабекдан жавоб кутиб турмай ўзи ҳукм ҳам бериб қўйди. – Йўл билан албатта очиққансиз, савзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчоққа олов ёқсам, холос, ўзим ҳам ҳали хўрак қилганим йўқ, кўб эмас озгина, бир чимдимгина қиламан. – Отабекнинг узрига қулоқ бермай ошга урнашқа олди. Отабек энди ўткан ишларни кўз ўнгидан ўтқуза бошлаган эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўткан воқияни ҳеч бир йўсун билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган иш деб ўйлашга ақли бовар қилмас эди. Лекин қулоқлари остида ҳозиргина айтилган «Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» сўзининг садоси қандай бўлса ҳам унга бир ҳақиқатни очиқ сўзлар ва нафсида сезилган хўрланиш ва ҳаяжон буни тасдиқлар, буғина эмас юзига ёпилган дарбозанинг, шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирнинг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Кумушнинг заҳарлик муаммо мактуби бир сидира кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушуниши қийин бўлган нукта² ва ишоратлар яна

¹ Ринд – нозик, синчков.

² Нукта – сир, сирли ибора.

бир қайта заҳар сочиб ўтқандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасини йиғиб очик-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўлатурган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ипни бир-бирисига боғлай билмас эди. Аммо ҳозирги дақиқада унга энг очик таъсир эткан нарса: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» жумласи бўлиб, тўлқинланган иззати нафси ҳамиша «қора оху кўзларни» кўришқа ўрганмиш юрак кўзини хўрлик пардаси билан яширишга тиришар эди. Воқибан туғилиб эркаликдагина ўскан, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг сучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмишдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Кумушка бағишланган юрак тугунини ешилган ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўймол ўғирликдан сўнг оёқ остларида бўб-бўш ётқандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротининг аламини чекиб турғандек эди.

Уй эгаси ошга савзи босиб, Отабек ёнига келди, ул бошқа ҳиссиёт ва фикрларини вақтинчага унутиб, ўзини тетикликка олди. Уй эгаси Отабек ёнига ўлтурар экан, сўради:

- Сизники қаердан, меҳмон?
- Тошканддан, мулла ака.
- Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олғач, жавоб берди:

- Шокирбек...
- Марғилонга биринчи келишингизми?
- Биринчи келишим...

– Савдо важҳи билан келгандирсиз? – уй эгаси Отабекнинг қиёфат ва уст-бошидан савдогарга ўхшатқан эди.

– Йўқ... Ман асли Қўқонга келган эдим, аммо Марғилонда отам танишларидан биттасида озроқ оласимиз бўлиб, шу кишига учрашиб кетайин, деб Марғилонга ўткан эдим, – Отабек ўзининг ёлғонлашидан ўнггайсизланиб бир оз тўхтаб олди. – Бу кишининг қаерда туриши манга очик маълум эмас эди ва Марғилонда бошқа танишим бўлмаганликдан ва вақтнинг кечлигидан адашиб қолдим...

Уй эгаси кулди:

– Насибдан қочиб бўлмайди, Шокирбек; бу кун кечаси менга меҳмон бўлишингиз бор экан. Учрашатурган кишингизнинг оти нима?

- Комилбой...

Уй эгаси ўйлаб турди-да:

– Бизнинг бу яқинларда бундай киши йўқ, эҳтимол, нариги даҳададир, – деди ва туриб ошиға қараб кетди. Отабек ўзининг қип-қизил ёлғонлашидан виждони олдида қизаринди. Аммо ул бир томондан бунга мажбур ҳам эди, чунки унинг қутидор билан қамалиш ва ўлумга ҳукм этилиш тарихи бутун Марғилонга машҳур бўлиб, ҳақиқий исмини яширмай айтканда, эҳтимолки бошқа сирларни ҳам очмоққа тўғри келар эди. Уй эгаси қозон ёнига кеткач, ул ҳам ўрнидан туриб ҳавлиға тушди. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кирилатурган бир йўлак орқалик бир боқчағами, майдонғами чиқилишини билиб шу ёкка юрди ва кичикрак бир мевазорга чиқди. Кечанинг қоронғилиғи устига меваларнинг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса, Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кунги қора воқиъа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бунда ўскан дарахтлар қандай мева берадир – ажратиш қийин эди. Ул шу қоронғизор билан қўшилишиб кеткандек ва қоронғилиқнинг қучоғиға кира боргандек мевазорнинг ичкарасига юруй борди. Ва ниҳоят бутоқлари бағриға солиниб тушкан бир дарахтнинг остиға ўлтурди ва бу ўлтуришда узоқ фурсат қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди. Ўн беш дақиқалардан сўнг ичига ел қамалган пуввақдек уффф этиб юборгач, ўрнидан турди. Боқчанинг кун-ботари билан харобазор иморатларни ёнлаб юрди.

Отабек айвонға қайтиб келганда, уй эгаси ошни дамлаб бўлиб айвонда уни кутиб ўлтурмақда эди.

– Отингизга озроқ жоҳори бериб қўйдим.

– Раҳмат, мулла ака, – деди Отабек, уй эгаси нимадир сўзламакчи бўлса ҳам ўнгғайсизланғансумон Отабекка тикилиб-тикилиб қўймоқда эди.

– Касбим тўқуғучилик, Шокирбек, – деди уй эгаси. Отабек сўзни тугалмаганлигини билиб, унинг оғзиға қараб турар эди:

– Доим захда ўлтуриб ишлаганимданми ёки ўзимнинг табиъатимда заифлик борми, ишқилиб нима бўлса ҳам, кўб вақтдан бери бедармон тортиб юрибман, – деди ва давом этди, – гоҳо кўкрак ҳам оғриб қўядир. Яқинларда табибларга кўрсаткан эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан мавиз¹ истеъмол қилинг, деб

¹ Мавиз – майиз (узумдан ясалган май).

кенгаш бердилар. Уларнинг кенгаши бўюнча уч-тўрт кун қимиз ва мавиз истеъмол қилиб боққан эдим, воқиян бирмунча фойдаси ҳам маълум бўлди. Сизга буни сўзлаб шуни айтмакчиманки, ош олдидан бир-икки пиёла мавиз ичиб юборсам, албатта, бунга сизнинг қаршилигингиз бўлмас-а? – деди ва кулди.

– Қандай қаршилигим бўлсин, сиз маъзурсиз.

Уй эгаси илжайган ҳолда хужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас, бир кўвача мавизни олиб чиқди, тоқчадан пиёла олғач, келиб Отабекнинг ёнига ўлтурди. Мавизни пиёлага чулдиратиб қуяр экан, меҳмонга ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди.

– Сизнинг ҳам ичканингиз борми?

– Йўқ.

Тўгриси ҳам Отабек ичкулукдан қаттиғ ҳазар қилар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси қуйган пиёласини симириб юборғач, сездирмаслик қилиб сесканиб қўйди ва:

– Аниқ ичмаганмисиз? – деб яна сўраган эди, Отабек бошни чайқаш билан кифояланди.

– Қаттиғ узр бўлмаганда ичмаган ҳам маъкул, – деди ва иккинчи пиёлани тўлдирад экан, давом қилди, – лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан. Бошимга ўлгунча унута олмаслик қайғу-ҳасратлар тушди, Шокирбек. Айниқса, кейинги йилларда ўзимга ҳеч бир қаердан овинчоқ тополмай, ниҳоят, шу аччиғ сув билан овина-турган ҳолга келиб қолдим, – деди ва узоқ тин олиб тўлғизган пиёласини олдиға қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт сукутда қолдилар. Ул иккинчи пиёлани ичкач, Отабекни диққат билан кузатиб чиқди.

– Агар янглишмасам, сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўринасиз, меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

– Раҳмат, мулла ака, – деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзланиб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаган ва ўзини ҳам маъзурлар қаторига қўяёзган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими, ҳайтовур, учунчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

– Қўлимни қайтарманг, меҳмон. Иккимиз ҳам маъзур кўринамиз.

Отабек узрини айтиб, пиёлани олмай турган эди, ул ҳам пиёлани узатқанча кулиб тураберди.

– Ман мавизни тамом шаръий қилиб тайёрлайман, тунов кун маҳалламизнинг охунлари ҳам ҳалоллиғига фатво бериб кетдилар.

Отабек пиёлани олишга мажбур бўлди. Уй эгасининг айтканидек мавиз жуда ҳам тиниқ, яхши чиққан кўкчай каби мусаффо эди. Пиёлага узоқ қараб турмай ичиб ҳам юборди. Оч қоринга тушкан ўткир май вижж этдириб меъдани қайнатди-да, томоқ остини ловулламоққа олди. Отабекка биринчи пиёлани ичиргандан сўнг, уй эгаси ошни сузишга кетди.

8. Бахт ва бахтсизлик

Ошни сузиб келтиргач, меҳмонни ошга таклиф қилишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб бир пиёлани тўлдирди ва Отабекка узатди.

– Ичинг буни ҳам, сўнгра ошни еймиз, – деди. Бу гал унча қистатишқа тўғри келмади, биринчи пиёла билан унинг кўз ўнглари жимирашмакка ва ўзида бир енгиллик ҳис этмакка бошлаган ва бу иккинчи пиёла гўё «мени ичсанг тагин ҳам енгил тортасан», дер эди. Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошга ўлтурдилар. Битта «дон» ҳазмини ҳам тасаввур қилмаган унинг меъдаси кетма-кет тушиб турган луқмаларни эътирозсиз қабул қилмоқда эди. Бундай иштихони, эҳтимолки, ул ўз умрида биринчи мартаба кўргандир. Томоқ орасида уй эгасининг берган саволларига яхши жавоб берганидек, ўзи ҳам баъзи сўзларни тўқиб юбормоқда, бояғи оз сўзлиликлар ўрнини эзмалик бўлмаса ҳам мўътадил бир ҳол олган эди.

Ошдан сўнг лаган ва дастурхонни йиғиштириб олгучи уй эгасига сархуш ва қизарган кўзлари билан узоқ қараб қўйди. Бу қараш унга миннатдорлик ва ташаккур қараши эди. Уй эгаси Отабекнинг ёнига иккита ёстиқ олиб қўйди ва биттани ўз ёнбошига ҳам олди.

– Ёнбошлангиз, бек, – деди, бошлаб ўзи ёнбошлади. Отабек ҳам унга эргашди. Иккисининг орасидаги шамъ ел билан ўйнашибгина нур сепар, иккиси ҳам сўз қўйишқандек шамъга кўз тикиб қандай ўйгадир берилгандек кўринар эдилар. Бир неча вақтдан сўнг уй эгаси кўзини шамъдан олди ва ер остидан Отабекни кузатқач, сўради:

– Уйланганмисиз, бек?

Отабекнинг кайфи кучликми эди ёки сўзни онгламай қолдими, ҳайтовур, шу онда жавоб беролмади.

– Уйланганман.

Сўрагучи бир оз тўхтаб олгач, яна сўради:

– Хотунингизга муҳаббатингиз борми?

Отабек бу савол қаршисида гарангсиб қолгандек бўлди, воқиян орага оғир савол тушкан эди, билинтирмаслик қилиб уфлаб олди.

– Муҳаббатим йўқ.

– Яхши экан, – деди уй эгаси. Отабек унинг бу сўзига тушуна олмай, «нега?» дегандек қараб турар эди.

– Сўзимга ажабланингиз, шекиллик?

– Йўқ, – деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очиқ кўриниб турар эди.

– Балки муҳаббат бахтлики кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтликдир. Масалан, сиз агар чиндан ҳам хотунингизга муҳаббатсиз бўлсангиз, ўзингиз ҳам икром қила оласиз: уйга кирсангиз хотунингиз бордек, кўчага чиқсангиз йўқдек, бас, сизга хотуннинг оғирлики ва енгиллиги бирдак. Шундоқ эмасми?

– Шундоқ, – деди Отабек, аммо муҳаббат тўғрисида сўзланган бу сўзлар унинг кайфлик кўзини оча ёздилар.

Уй эгаси давом қилди:

– Мен бу сўзларни ўз ҳолимдан чоғлаб айтаман, эҳтимолки, мен янглишарман, – деди ва узоқ тин олгач, сўради: – Сиз уйланганда ўзингиз ёқтириб уйланингизми ёки орадағиларнинг ёқтиришлари биланми?

Отабек сўрагучининг қандай муддаоси борлигига тушунмай қолди.

– Онаминг ёқтириши билан.

– Баракалла, – деди уй эгаси ва, – манимча, ҳамма бало ўзинг кўриб, суйиб уйланишда, – деди ва эшиткучиси кутмаган жойда сукутка кетди. Отабек бир кўйнакни ўзидан бурун йирткан киши тўғрисида гўё ўз саргузаштининг эски тарихини мулоҳаза қила бошлаган, қаршисида ўлтурғучини-да, қайин ота эшигидан қувланган киши деб билган эди. Қайин отанг сани ҳам қувладими, деб айтмаса ҳам, шунга яқин бўлган «суйган хотунингиз сизни ташлаб кетдими?» деган саволни берди. Уй эгаси бошини чайқади:

– Ташлаб кетишга – кетди, лекин ўз ихтиёрича эмас, – деди. Отабек бу сўздан сўнг бунинг ҳам қайин отаси ёки қайин онаси томонидан зулм кўрганига ишонган эди.

– Ёмон одамнинг юзи курсин, – деб қўйди, бу сўз уй эгасига тушунарлик бўлмади, шекилли, Отабекка савол назари билан қараб олди.

– Эзмалик бўлса ҳам бошимдан ўтканларни сўзлаб берайми, меҳмон? – деди.

Ўз саргузашти билан фарқсизга ўхшаб кўринган бу ҳикояни эшитишга унинг иштиёқи ортқан эди:

– Сиз сўзламасангиз-да, мен сўзлатмоқчи бўлиб турар эдим.

– Маним саргузаштимда сиз куткан қизиқлиқ йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам, сўзлаб берайин, – деди ва ёстиқни кўкрагига қўйиб олғач, ҳикоясини бошлади:

– Мен ўзим асли қўқонлиқман. Ота-онамдан ёшлиқда ятим бўлиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ёшим 17-18 ларга боргандан сўнг ўз куним ўзимга қолиб, бир ўртоғимнинг кенгаши билан бундан йигирма йиллар бурун Марғилонга келиб, бу кунги устакоримнинг отасига тўқувчилик ҳунарига шогирд тушдим. Тўрт йил чамаси қилган хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим. Бошқа йигитлардек ортиқча ўринсиз сарфларим бўлмагани учун оз замон ичида уч-тўрт тилла пуллик ҳам бўлдим. Ишимга ихлос билан қараганим учун манинг тўқуған ишларим ўзгаларникидан қадрлик юрар ва халқ орасида ҳам отим «уста Алим кичкина» бўлиб шуҳратланган эди. Маълумки, бофандалар¹ олдиға кўпинча хотун-қизлар келиб, янги нусха қидириб юрийдирлар. Манинг тўқуған ишларим ва чиқарган нусхаларим ҳаммага мақбул, айниқса, хотун-қизлар учун машҳур бўлиб, ҳар доим тўқув дўконим ёнидан хотун-қизлар айрилмас эдилар.

Кунлардан бир кун ҳали кишидан қочар даражага етмаган ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамалиқ дўндикқина бир қиз келиб, мен чиқарган янги нусха шоҳидан сўради. Қизнинг сўраған нусхаси тўқилиб ва сотилиб кеткан эди. Шунинг учун «йўқ» деб жавоб бердим. Қиз кўзини жовдиратиб туриб, «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» деб сўради. Мен қизнинг юзига қараб, «мумкин эмас опа, бир кийимлик шоҳи деб нусха бўяш оғир», дедим. Қиз сўзни айлангириб мендан ваъда олишға тиришар эди. Мен сўз орасида яна унга қараб олдим. Ёнимдағи халфалардан биттаси кизға ўла,² «тўқиб беринг, уста, опани хафа қилманг!» деб қўйди.

¹ Бофанда – тўқувчи.

² Ўла – томон.

Учунчи қарашда ўзимда қизга қарши бир яқинлик ҳис эткан, унга узоққина қараб қолишга мажбур бўлган эдим. Гарчи қиз айткан нуххани тайёрлаш оғир бўлса ҳам қандайдир бир куч таъсирида ҳалиги қизга ваъда бериб юборибман. Ул чиқиб кеткач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда куни келса тўқуй олмадим деярман, деган сўзни кўнглимдан ўтқуздим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзи қулоқ остимда такрор айтилгандек бўлар эдилар.

Бир неча кун шу йўсун иккиланиб юрғач, ниҳоят ўзимга тушунилмаган бир савқ¹ остида ваъдамни ифога ҳам бошлабман, бир кийим шоҳи деб, ўттуз кийим бўлатурган ипакни бўяш, танда, арқоқ, гўла машаққатлари кўзимга ҳеч кўринибдир. Ваъдамдан икки кун илгарийёқ шоҳини тўқиб, унинг келар йўлини пойлар эдим, ул келмас эди. Ниҳоят ваъда куни ҳам келиб ўтди, яна келмади. Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишингининг тусини албатта узоқ фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу қиз тўғрисида ман тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг қошини, кўзини, тусини, қўғурчоқдек қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман. Унинг товуш оҳанглари қулоғим хотирасида у даража яхши сақланмаган бўлса-да, аммо «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзини ҳозиргина эшиткандек бўлар эдим.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам ҳануз ул келмас эди. Мен унинг кўчасини сўраб қолмаганимдан хафа бўлар эдим. Чунки шоҳини ўзим элтиб беришка ҳам энди ҳозирланиб қолган эдим. Бу кутиш кунларимда на учундир ёнимдаги халфа шогирдлар билан бўлатурган муомалаларим ҳам ўзгара бошлаган, яъни сўзларим дағал ва тундликка айланган, гўё бунинг ила Алининг кекини Валидан олар эдим.

Ниҳоят ваъданинг бешинчи куни қиз келди. Қизни кўриш билан мен борлиқ-йўқлиқ ҳолатда қолган, бир неча замон манинг учун сўз топиш ҳам қийинлашқан эди. Қиз шоҳини сўрамай менга термулиб турар эди. Унинг миннатдорчилигини фақат шоҳи билан олмоқчи бўлганим учун бу ҳол менга оғир келди. «Нега ваъдага келмадингиз?» дедим. Қиз ўнгғайсизланиб, гуноҳқорларча кўзини ерга тиккани ҳолда сўради:

¹ Савқ – йўналиш.

– Шоҳини сотиб юбордингизми?

Ёнимға қўйиб ўлтурған шоҳини қизга узатдим. Ул шоҳининг орқа-ўнгини ағдариб кўрди ва: «Яхши тўқибсиз», деб менга умидсизча қараб қўйди. Шоҳини менга бериб қўлидаги майда чақаларни олдимға тўқди.

– Шоҳингиз қанча пуллик?

Мен жавоб ўрнига чақаларни санаб чиқдим, битта олтмиш пуллик тангасидан бошқаси бир пуллик, беш пуллик занг босқан чақалар бўлиб, кўп вақтлардан бери йиғилиб келганлиги маълум эди. Берган пули шоҳининг ярим баҳосини қоплар-қопламас бўлганлигини айтдим.

– Тағин қанча керак? – деб сўради.

– Уч танга, – дедим. Қизнинг ўйчан юзини яна қайғу босди. Мен унинг юзидан катта ҳусндор қизларда кўриладирган бир улуғлиқ томоша қилар эдим ва унинг ўз ваъдасига кела олмаганлиги сиррини онглар эдим. Бу ёш фариштани бу ҳолда қолдиришға кўнглим бўлмади ва дедим:

– Қолғанини қачон олиб келасиз? – Бунга ҳам тез жавоб бермади ва жавобсизлик билан яна ўз ҳолини менга арз қилғандек бўлди.

– Пул топқанда келтирасизми? – дедим-да, унинг жавобини кутмай қўлига шоҳини тутқаздим. Қиз менга ишонмай бошлаған эди:

– Менга ишонасизми?

Мен ишонч билдириб ўлтурмадим:

– Уйингиз қаерда?

– Ч... маҳалласида.

– Кимнинг қизисиз?

– Шариф милтиқчининг қизиман.

– Отангиз қариб қолғанми?

– Ўлган. Онам бор.

– Акангиз йўқми?

– Йўқ. Битта кичкина ўғул укам бор.

– Исмингиз нима?

– Саодат.

Шундан сўнг Саодатни шоҳи билан жўнатиб юбордим. Саодат манинг бу ишимга ишонмайғина чиқиб кетди. Халфа шогирдлар: «Тузиксиз-ку, уста», деб менга пичинг отишдилар. Аммо мен Саодат учун ҳар бир огирлиқни кўтаргундек кўринар эдим...

Уй эгаси бўлган уста Алим ҳикоясини тўхтатиб, Отабекдан сўради:

– Ҳикоям узайиб кетди шекиллик, зерикдингизми?

Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархуш-часига:

– Сўзлай берингиз, – деди.

Уста Алим давом этди:

– Менга уч танганинг аҳамияти йўқ эди. Аммо Саодат билан боғланиб туришим учун бу уч танга минг танганинг ишини қилар эди. Орадан ўн кунни ўтқузиб, уч танга баҳонаси билан Саодатнинг уйига бордим. Саодат холасининг уйига кеткан экан, онасига ўзимни танитиб, девор орқалиқ анчагина сўзлашдик: эри ўлиб эркаксиз қолганидан, ип йигириб овқат ўтқарганидан ва қизининг кенгашмасдан шоҳи буюрғанидан ҳасрат қилиб кетди; сўзининг охирида яна бир ҳафта кутиб туришимни илтимос қилди. Бир ҳафтадан сўнг алоқани узиб қўйиш манинг тинкамни қуритатурган бўлгани учун ишни бошқа режада юргизмакчи бўлиб айтдим:

– Ўзингиз ип йигириб, кун кўриб турган бўлсангиз, сизга уч танга эмас, уч пул бериш ҳам оғир экан, агарда сизга маъқул бўлса кўнглимга бир гап келадир, шундоқки, сиз эркаксиз бўлганингиздак, мен ота-онасиз ёлғиз йигитман... Кўпинча кир ювдириш ва йиртиқ-ямоқ важҳларидан қийналаман. Ўша сиздаги пул эвазига бир неча вақт кир-пиримга қараб, йиртиқ-ямоғимни ямаб берсангиз, қандоқ бўлар экан... Кампир бу сўзимни мамнуният билан қабул қилди ва эртаси кунга кирларимни олиб келиш учун Саодатни юбормоқчи бўлди. Шундоқ қилиб бу кун боғланишни яхши асоска қуриб қайтдим. Эртасига Саодат келиб кирларимни олиб кетди. Уч кундан сўнг ювилган кирларни келтириб, тўқув дўконимнинг ёнида анчагина қараб ўлтурди. Мен унинг келиши учун ҳар ҳафта панжшанба кунини белгуладим. Кундан-кун Саодатка қаттиғроқ боғлана борганимни онглар эдим, панжшанбани ҳайит сингари қаршилар эдим. Орадан уч-тўрт ҳафта ўтқандан сўнг қўлига «ойингга элтиб бер» деб йигирма-ўттуз чақа пул ҳам бердим. Саодат билан алоқа қилганимнинг тўртинчи ойида рамазон ҳайити келди. Фитр рўза баҳонаси билан Саодат учун саккиз тепки хон атлас, онаси билан укасига бўз кўйнак қилиб, Саодатларнинг уйига ўзим чақириб бордим. Саодат мени йўлақдан қаршилади ва

гуноҳсизча қўлимдан тутиб ичкарига бошлади. Мен: – Саодат, эсингни едингни, онанг мендан қочмайдимми? – дедим. Саодат тортишида давом этиб:

– Қочмайди, ўзи менга устаканг келса қочмайман, деган.

Мен Саодатнинг йўлбошчилиғи билан ичкарига кирдим. Айвоннинг олдида Саодатнинг онаси ип йигириб ўлтурар экан, қизининг қўлида бегона йигитни кўргач, хайрон бўлиб қолган эди. Саодат мени ҳавлининг ўртасида қўйиб онасининг олдига югирди ва:

– Устакам-ку! – деди. Онаси нари-берида даканасини тузатиб ўрнидан турди. Салом-алиқдан сўнг сўрашдиқ. Саодат тегимга кўрпача ёзди, мен қўйнимдағини олиб ўртага қўйдим. Фотиҳадан сўнг бир оз ётсирашиб, уялишиб очилишолмай қолдиқ. Сўнгра кампир Саодатнинг маним тўғримда айтатурган сўзларидан муқаддима қилиб деди:

– Саодат сизни худда ўз акасидек яхши кўрадир, тунов кун ироқи собун олғил, деб ўттуз пул берган экансиз. Собунни олиб келгач, ётиб уйқуси келмади, вой устакамдан айланай, вой устакамнинг умрини Худо бахтимга узун қилсин, деб бутун тонгни-тонг отдириб дуо қилиб чиқди.

Бу сўзни кампир сўзлар экан, мен ўнғайсизланиб кетиб ер остидан Саодатка қараб қўйдим. Саодат қизариб-бўзариб четка бурилиб олган эди. Кампир давом этди: – Мунчалик бизнинг ҳолимизга қайишғанингиз учун беш вақт намознинг олдида мен ҳам ҳаққингизга дуо қилишни унутмайман ва ҳафта сайин қилиб турган марҳаматингизни кўриб ўйлайман: Худо бандасига меҳрибон, ҳолимизнинг раҳмини еб саховатлик бу йигитни бизга учратди деб, кўнглингиздаги ҳар на тилагингиз Ўзига аёндир. Сиз ятимларнинг раҳмини есангиз, сизнинг гамингизни ўзи есин. Кампир бир уфлаб олғач, деди: – Манглайим шўрлик экан, болам, Саодатнинг Қаюмжон отлик бир акаси бор эди, ёши еттига чиқиб, отаси раҳматлик эндигина тўй қиламан деб турғанда, қизамиқ деган бир фалакат касал билан оғриб дунёдан ўтди, бунинг устига Саодатнинг отаси ҳам марҳум бўлиб, бизларни ора йўлда қолдириб кетди. Лоақал шу бола бўлғанда ҳам эди, биз бу йўсун оғир кунларга қолмасми эдик, деб ўйлайман, – кўз ёшисини артиб сўзини битирди. – Бандасининг қўлидан келатургани оҳ-воҳдан нарига ўта олмас экан, болам!..

Мен кўнгил кўтарган бўлдим:

– Олдингизда ёш бўлсалар ҳам қизингиз ва ўглингиз бор экан, бу кун бўлмаса эртага ахир сиз ҳам ёруғлиқ кунга чиқиб қоларсиз, она, – дедим ва келтурган нарсамни кампирнинг олдига суриб: – Шу арзимаган нарсани Саодат билан укасига ҳайитликка олиб келган эдим, бу айбим учун албатта мендан койимассиз, дедим.

– Одамгарчилигингиздан ўргулай, – деди кампир ва оғзига келган сўзлар билан дуо миннатдорчилик қила бошлади. Бояғи сўздан кейин уялғанича биздан узоқроқда ўлтурган Саодат секингина бизнинг ёнға келди ва қоғозға ўралган кийимликни очиб атласни олди. «Бу менгами?» деб мендан сўради ва жавобимни кутиб ҳам турмай йўллик бўзни олди. «Бу Сайфига», деди. Унинг орасидағи одими бўзни кўруб: «Бу ойимга», деди. Саодат бу нарсаларни жуда оддий қилиб кўрди ва соддача ҳалиги сўзларни айтиб қўйди. Гўё бу нарсаларни илгаридан куткан эди. Атласни яхшилаб кўриб чиқғач, ёқтирғандек бўлди, бир менга ва бир атласка қараб туриб нимадир айтмакчи бўлса ҳам айталмади. Мен нима демакчи бўлганлигини сезган эдим. Бу орада биз кампир билан ҳасратлашиб турган эдик, ул келиб сўзни бўлди:

– Устака, – деди, мен қарадим. – Рўзамисиз?

– Рўзаман.

– Рўза бўлмасангиз чой қайнатар эдим, – деди. Онаси кулди.

– Чойни ҳайитда келганимда қайнатиб берарсан, – дедим.

– Ҳайитда келсангиз ош ҳам қилиб берар эдим, – деди ва онасига қаради.

– Акангга ҳар нарса қилсанг ҳам арзийдир, қизим, – деди кампир ва на учундир кўзига ёш олди, мен ҳам аранг кўз ёшимни тўхтатиб қолдим.

– Бўлмаса бу кун ифтор қилақолинг. – Саодатнинг бу сўзига онаси ҳам қўшилишди. Мен узр айтдим. Лекин ҳақиқатда эса, Саодат билан бирга ўлтуриб ифтор қилишни кўнгил истай бошлаган эди. Узоқ сўзлашиб ўлтурдим, бу уйдан чиқиб кетким келмас, бир соат орасида тамоман очилиб-сочилиб кеткан Саодатнинг болаларча қилигини кўриб тўймас эдим. Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояғи уялиб туришини бир ёққа йиғишдириб қўйган, онаси билан мени кулдириб, анчагина кўтарилиб қолган латиф кўкраги устиға «сенгинадан айланий!» деб атласни босиб қучоқлар эди. Мен бўлса гўё атлас эмас, қучоқланғучи ўзим бўлғандек кайфланар эдим.

Мен кампир билан хайрлашиб чиқа бошлаган эдим, Саодат «Панжшанба кун борайми», деб сўради. Мен кампирнинг олдига қайтиб бордим-да, айтдим:– Саодатингизнинг бўйи чўзилиб қолган кўринадир, мундан сўнг мактабдан бўшаган вақтида Сайфини юборсангиз қалай бўлар экан ва қўлим бўшаган кезларда ўзим ҳам келиб турарман, – дедим. Гўё кампир ҳам мендан шу сўзни кутиб турган экан, ҳамиятимга ва ақлимга таҳсин ўқуди ва қизига қаради. «Ана, эшитдингми устакангинг сўзини, энди вақт-бевақт кўчага ҳам чиқаберма!» деди. Мен чиқатуриб Саодатка қараган эдим, мендан ўпкалагансумон кўринди. Аммо манинг бу сўзим бекорга эмас, балки халфа шогирдлардан баъзиларининг унга ёмон кўз билан қараганларини пайқаганим учун эди.

Шу йўсунда Саодатнинг онаси ҳам мендан қочмай қўйиб, алоқамиз тагин ҳам қаттиглашди. Кутмаган бу муваффақиятим бир неча кунгача кўзимдаги уйқуни ҳам қочириб қўйди. Уч-тўрт кун гўё бу кун-эрта Саодатка уйланатурган каби ҳовлиқиб ҳам юрдим.

Унча-мунча нарсани аямаганим учун бўлса керак, тез замонда гўё Саодатлар оиласининг бошлиғи ҳолини олиб қолдим. Жумъа кунлари масаллиғни кўтариб Саодатларникига борар, Саодатнинг қўлидан ош қилдириб еб қайтар эдим. Саодат кундан-кунга ўсиб борар, шу нусбатда ҳуснига ҳусн қўшилар ва мен баттар унинг мафтуни кесилар эдим. Шу ҳолда орадан икки йил чамаси фурсат ўтиб кетиб, Саодат ҳам ўн олти ёшларга етиб қолди. Энди манинг ошиқона термулишларим маъносини онглий бошлаган, негадир «ака» деб қилатурган хитобларни-да тарк эткан эди. Икки йилдан бери кампирнинг олдига совчи киргузишни ўйлаб келган бўлсам-да, аммо нима учундир Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмас эдим. Бу тўғрида бўлган ҳамма умидим Саодатнинг онасидан эди, балки ўзи сўз очар ва ёким орага киши қўяр, деб кутар эдим. Орага бошлаб ўзим совчи қўйишдан ўнғайсизланар, тўғриси, ўзимга тушунилмаган бир хавф остида бу жасоратдан маҳрум эдим.

Бир кун одатимча Саодатлар уйига борган эдим. Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмишига юбориб, менга қараб кулди:

– Саодатка бир яхши жойдан куяв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашкундек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни

олайн, деб совчиларни қайтардим, – демасинми, устимдан бир челак совуқ сув қуйғандек энтиқдим, қандай жавоб беришка тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолғач, куч орқасида тилимни базўр шу сўзга ҳаракатланттирдим:

– Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

Куявнинг кимнинг ўғли бўлганлигини ва қандай касб қилишини шарҳ қила бошлаган эди, сабрим тамом битди:

– Ундоғ бўлса кеча совчиларни бекор қайтарибсиз, – дедим.

Кампир маним бу киноямга тушунмаган эди:

– Куявнинг теги-тахти менга маъқул бўлишка бўлди-я, фақат энди иш сизнинг кенгашингизга қараб қолди, сиз Саодатка ота бўлмасангиз ҳам лекин оталиқдан юқори ишларни қилиб келасиз. Эндиликда Саодатни узатишда ҳам оталиғингизни аямангиз, – деди. Бу сўз билан яна ўлганнинг устига чиқиб тепилгандек бўлдим. Чаён каби мени заҳарламакда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришка ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим.

Чиқғач, оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура бошладим. Эпақалик бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят, ақлимни бошимга йиғиб, сирримдан воқиф бир ошнамга кенгаш солдим. Ул узоқ ўйлаб турмай, эртаси кунга томонимдан совчи бўлиб кампирнинг олдиға бормоқчи бўлди. Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга ағнаган каби азобланар эдим ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим...

Уста Алим ҳикоясини бу ерга еткузгач, шамънинг сўхтасини микрозилади ва оғзини пойлаб турғучи Отабекдан «зерикмадингизми?» деб сўраб олиб, давом этди:

– Совчини юбориб тинчий олмадим, ишка қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туrolмас, у ердан туриб бу ерга ўлтурар, минг турлик хаёл билан довдир сифатиға кирган эдим. Юборган кишим тезда қайта бермагач, бир-икки бора Саодатлар эшиги ёниға бориб келдим. Ниҳоят, миям шишиб Саодатнинг уйи яқинида бўлган бир ёнғоқнинг соясида ўлтурган эдим, совчим чиқибо қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди. Ва олдинға тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор¹ келган эди.

– Шошма-шошма, ҳой, куяв! – деди совчим. Ҳазилманд бўлгани учун ишнинг чаппа кетканига ишонган, унинг бу «куяв»

¹ Душвор – қийин, оғир, мушкул.

деган сўзини кинояга йўйган эдим, кетабердим. Ул орқамдан тез юриб етди:

- Қани, тўнни еш! – деди ва тўнимни ўзига торта бошлади.
- Юрагим ёрилишга етди, ҳазиллашма! – дедим.

Ҳақиқатан сўзи чин экан, оғзидан ўпдим. Жиқ тўлган кўз ёшимдан ҳам уялиб турмадим. Совчим йўл бўйлаб кампир билан бўлган ҳикоясини сўзлаб кетди: Саодатка бир йилдан бери ҳар кун деярлик совчилар қатнар, кампир ҳаммасига ҳам боши боғлиқ, деб жавоб бериб келар экан. Шунинг баробарида манинг оғзимни пойлар ёки киши қўйишимни кутар экан. Ниҳоят, бир тарафини чин ва бир тарафини сўз олиш муддаоси билан кечаги сўзни менга айткан ва шунга қараб иш қилмоқчи бўлган. Узун сўзнинг қисқаси, кампирнинг жавоби: бир қизим эмас, юз қизим бўлганда ҳам уста Алимга назир тортдим – бўлибдир.

Теримга сиғмас эдим; икки йиллик юрак дардим ниҳоят ҳозикини топқан эди. Бир неча кун уялиб кампирнинг олдиға бормай юрган эдим, ўғли орқалиқ йўқлатди. Бордим. Лекин боришимдағи сезгуларимни сизга бу тил билан тушунтирмайман. Мен борлиқ-йўқлиқ эшиқдан кирганимда, Саодат кир ёяр эди. Мени кўргач, қизариниб кетди ва ёйилган кир ортиға яширинар экан, шахло кўзларидағи сезилар-сезилмас табассумнинг фарқиға бордим.

Кампир билан уялишибкина тўй тўғриларини сўзлашдик. Кампир ортиқча тақаллуфлар қилишға йўл қўймаса ҳам, аммо ўзим Саодатнинг кўнғли ўксимасин учун тўйни катта қилишға тарафдор эдим. Кампир билан тўй ва никоҳ кунларини муқим қилғач, мен кетишка турдим. Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг, қайтиб кўринмаган эди. А, мен бўлсам яна уни бир кўрмакчи ва ўзига бир-икки оғиз сўз айтмакчи эдим. Ўчоқбошида қозон ювар экан, тўғри олдиға юриб бордим. Ул мени сезмадимми ёки сезса ҳам, билмаганға солиндими, ҳайтовур, орқаси ўгуруғлиқ энгашкан ҳолда ишка машғул эди. Бир ўрим бўлиб тушкан узун кўнғур сочи унинг ҳаракати билан қўлтуғи остида ўйноқлар эди. Анчағина орқасидан тамошо қилиб турғач:

– Саодат, – дедим. Қаради. Ўчоқда ёнган олов иссиғиданми ёки уятданми унинг юзи қип-қизил олма эди. Қўлидағи сочиғи билан олдимға яқин келиб тўхтади. – Эшитдингми, – дедим. Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да: – Майлими? – деб сўрадим. Жавоб ўрниға:

– Ош емай кетасизми? – деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган «майли» жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик кадрдон хотун томонидан эрига қилинатурған меҳрибончиликнинг энг лаззатлиси эди. Чиқар эканман, «Ош емай кетасизми?» сўзининг кайфига тамом маст бўлган эдим.

Уста Алим шу сўнгги сўзларини айтиб битирар экан, Отабекнинг қошлари чимирилиб, гўё ўзининг ҳам шу йўсун хотираларининг абадий қайтиб келмаслик – йўқликқа чиққанлигини яна бир карра онглади. Уста Алим давом этди:

– Ўн кун орасида ҳозирликни битириб тўй қилдик. Ниҳоят, Саодат меники бўлиб, саодатлик кунларим бошланди. Саодатка бўлган муҳаббатим бир даража сизга маълум бўлганликдан у кунлардаги масъудиятимни¹ ҳам шу ўлчавга солиб била оласиз.

Рафиқам Саодат чин саъида² эди. Бу йил ўзимга кутмаган даражада бир куч ва истиқомат³ ортдириб, тўй билан тугалган бойлиғимни қайтарган эдим. Туришка Саодатлар уйи торлик қила бошлағанликдан шу ҳавлини (Жаннат опа ҳавлисига ишора қилиб) ҳозирги қўшнимиздан сотиб олишга муваффақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эру хотун шу ҳавлига кўчиб келиб тура бошладик. Кундан-кунга Саодатка бўлган муҳаббатим ошқанидек касбим ҳам унумлик бўла бошлаған, уйланишимнинг иккинчи йили ҳалиги қўшнимиздан ўзингиз кўрган боқчани ҳам сотиб олган эдим. Уйланишимнинг учунчи йили Саодат юклик бўлди. Эру хотун биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйқумиз келмас эди. Ниҳоят, Саодатнинг ой-куни яқинлашди... – Уста Алим узоқ тин олишдан сўнг давом этди: – ... Яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манхус⁴ соатларим ҳам яқинлашди... – деди ва сўздан тўхтади.

– Давом қилингиз, – деди Отабек, уста Алим бир уфлаб олгач:

– Саодат боладан қийналиб, уч кунгача азобланди-да, тўртинчи куни ўлди, – деди.

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, кўзларини зўрайтириб очди ва ўзини ёстикдан олиб ўлтургач, сўради:

– Ўлди?!

Уста Алим кўз ёшисини артиб:

¹ Масъудият – бахтлилик.

² Саъида – бахтиёр, қутли.

³ Истиқомат – дадиллик, мустақиллик, барқарорлик.

⁴ Манхус – навҳса қолган, бадбахт.

– Ўлди, – деди ва давом этди: – дунёга келиб кўрган бирдан-бир қувончимдан айрилган эдим. Хаётнинг ҳамма умримга кифоя қиларлиқ мудҳиш зарбасини шодлиқ ичида қаршилаган эдим. Ойлар бўйинча кўз ёшимни ёғмур каби тўқдим. Чунки менга бундан бошқа бир овинчоқ қолмаган эди. Кўз ёшларимнинг тийилмаганини кўрган қайин онам Саодатнинг вафотининг иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотун менга Саодат бўлолмади. Ҳақиқатан саодатим кўмилган эди. Кейинги йилларда футурдан кета бошлаган қайин онам қизидан йигирма ой сўнг, ўн бир ёшлиқ ўғлини менга ташлаб дунёдан ўтди. Қайин онамнинг вафотидан сўнг, бийлик¹ ўз қўлига қолган кейинги хотуним фаҳш² суратда рўзгоримни тўзита бошлади. Ўғрилиқча ва тўғрилиқча қиморбоз акасига инъом қилишга киришди. Кундан-кунга ишим кейин кетиб, ишлаганим рўзгорга учурвоқ ҳам бўлмай бошлади. Ёмон хотуннинг шум қадами билан уйимдан барака кўтарилганлигини ва барча баракаларимни рафиқам Саодат билан бирга кўмилганлигини онглаб, кейинги хотунимни талоқ қилдим. Энди учунчи йилдирки, хотунсиз яшайман ва уйланишни ҳам ўйлаб кўрмайман. Чунки мархума Саодат билан кечирган кунларимнинг тотли хотиралари менга абадий лаззат бағишлаганларидек, ҳам аччиғ-аччиғ йиғлатадилар. Уйланишимга кенгаш бергучи ўртоқларимга: – Мен энди дунёдан ўткан киши, бу кун бўлмаса эртага ёр қабри устида ёнган шамъда ўзини ҳалок қилгучи бир парвона, – дейман.

– Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш... – деди ва дармонсизланган каби ёстикқа ёнбошлади. Устанинг бу сўнги сўзи Отабекни ортиқ асарлантирган, кўз чуқури бир-икки қайта ёш суви билан тўлиб чиққан эди.

Иккиси ҳам узоқ жим қолдилар. Отабек ўз қайғусини бутунлай деярлик унутиб қўйган, қаршисидаги ерга сингибкина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди. Ўз истиқболини ҳам шу устаники қабилидан кўрмакчи бўлса-да, бунинг учун бир нарса камдек, етишмагандек келар, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир «ўлди» сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу

¹ Бийлик – ҳукмронлик.

² Фаҳш – қабих, хунук, ярамас.

«ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Холбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилган ва уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни ораға шайтанат ораламаган... Бу сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилидан тўқиб олган эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишига қутидор томонидан ризолик берилишини, ҳатто унинг тўйни ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ, деб тушунган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб етқач, уста Алим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: «Қувланишга, таҳқир этилишга лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишга ҳам сазовор эмас!». Ул уйқуга кетар экан, юраги болаларини учуриб кеткан каррукнинг уясидек бўб-бўш эди.

* * *

Отабек эртаги намозга турғанда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донғ қотиб ухлаб ётқан Сайфига тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткур хусни билан Саодатдан хабар берар эди.

Бир-икки пиёла чой ичкан бўлди-да, уста Алим билан хайрлашди.

9. Унутолмаса нима қилсин?

Бу гал Отабекнинг кутилмаган равишда Марғилондан тез қайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жухуд домладан қилдирган жодусининг ҳинд сихрини енгганлиги, деб сўйинган эди. Бироқ Отабекнинг кўписинча меҳмонхонада ётиб қолиши уни бу тўғрида шубҳага тушуриб қўйган ва бунда қандай ҳикмат борлигини бевосита билиб олиш учун бирарта ромчи домлага бориш фикрига тушкан эди. Юсуфбек ҳожининг бўлса бундай майда ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўқ, унинг Нормухаммад қушбеги ёнидан бўшаган вақти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди. Унинг диққатини жалб эткан нарса бўлса, ул ҳам Отабекнинг тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ

бошлиқлар мавзуидан олиб қилатурган шикоят ва ҳасратини кейинги кунларда жимжит бўлиб кетканлиги эди. Бу кунларда Отабекка энг яқин турган киши Ҳасанали ота эди. Чунки Отабек бу кейинги кунларини меҳмонхонада ўтказганликдан Ҳасаналига ҳам унинг ёнига киришка ва бирмунча сўзлашиб ўлтуришка тўғри кела бошлаган эди. Шунинг учун Отабекнинг қайғулик ҳоллари, уйқусиз мутолаада ўткан тунлари ва умуман, ундаги ўзгаришлар бу тўғрида Ҳасаналини ўйлатса-да, сабабини сўрашга ботирлиги етмас ва сўрашни ҳам фойдасиз деб билар эди. Чунки ул Отабекдаги бу ҳолларнинг сиррини билгандек, муҳаббати орасига чўб бўлиб тушкан кейинги уйланиши алаmidан деб қарор қўйган эди.

Отабекнинг орзулик келин олдига кирмаслиги важҳидан Ўзбек ойим аччиғланди, ниҳоят аччиғига чидай олмаган бир куни меҳмонхонада Отабек ётар ўрнини ёзиб турган чоқда кириб келди ва ёзилган ўринни бузиб йиғиб ташлади ва:

– Меҳмонхонада ётабериб нима қиласан, ичкарига кириб ёт! – деб жекирди. Лекин ўғли энди илгариги Отабек эмас эди, онасининг жекируғига қулоқ солмади-да, қайтадан ўринни ёзиб бошлади. Ўзбек ойимнинг ғазоби тагин ҳам аланга олди:

– Сўзимни эшитасанми, кар?!

Отабек совуққина қилиб жавоб берди:

– Кар эмасман, лекин сизнинг бу таклифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортиқча бош оғритманг!

– Инсофсиз, адолатсиз!

Отабек заҳарханда билан сўради:

– Мен бошда сизга нима деган эдим?

– Нима деган эдинг?

– Келинингиз мендан яхшилиқ кўрмас, демаганми эдим?

Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз бунинкор қиласизми?

– Ота-онамдан ваъда олганман деб, шундай хотунга жабр қилиб юра берасанми?

– Келинингизга жабрни хоҳламасангиз ва ўзингиз айткан инсофка қайтсангиз, энг осон бир йўл бор, – деди ва онасидан маълум «нима?» деб берилатурган саволни кутиб тўхтади. Аммо Ўзбек ойим сўроқ ўрнига лабини тишлаб бошини икки елкасига тебратди. – Сиз сўрашни тиламасангиз-да, мен айтай: келинингизга жабрни хоҳламасангиз мендан талоқ қилдилингиз ва бир бечорага бу йўсун азоб бериб юрмангиз! – деди ва бир оз тўхтаб

давом этди. – Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлигини ўйлаб ҳар куни бир қат этдан тушаман... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз, яхши билингизким, бир эмас икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон! – деди.

Ўзбек ойим ўғлининг бунчалик қатъий кетишини кутмаган эди ва бу йўсун қаттиғ муомалани-да Отабекдан биринчи мартаба кўрар эди. Сўз қайтаришга ўрин тополмадими ва ё жанжалнинг улғайишидан кўрқдими, ҳайтовур, узоққина истехзоланиб қараб турғач, «эсингни ебсан, болам», деди-да, меҳмонхонадан чиқди.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириш билангина қолмади. Кечалари аллақаяқларга кетиб, йўқолатурган одатлар ҳам чиқарди ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди. Ул Отабекка насиҳат қилишни ҳам билмас ва бу сирни биравга айтиш учун ҳам ҳайрон эди.

Бир кун кечаси ул янги одати бўйича аллақаяққа кеткан эди. Ҳасаналининг кўнгли бу кун ҳам бир ишка гувоҳлик бергандек бўлиб, ичкарида ётқуси келмади, ўринни меҳмонхонага ёзиб, дарбозани занжирлаб келди. Агар бу кун ҳам ул ўша ҳолда қайтса, бир нарса демакчи, яъни кўлидан келган насиҳатни қилмоқчи эди. Ухламай кутиб ўлтурди. Аммо ул тунги соат ўн бир бўлса ҳам келмас, ўн иккида ҳам дараксиз эди. Ниҳоят, кута-кута уйқуси танг қилғач, ўрнига чўзилиб кипрагини кипрагига улаб ётди ва ухлаб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Орадан номаълум бир муддат ўтиб дарбозанинг сўнақайсиз тақиллашидан чўчиб уйғонди ва йўлакка югурди. Қоронғуда занжирни тимискилар экан, «ким?» деб сўради ва жавобиға «мммман» деган сархуш товушни эшитди. Бу товуш унинг юрагини уюшдириб юборган ва «бу кун ҳам шунақа» деган сўзни кўнглидан ўтқузган эди. Занжирни тушуриб, дарбозанинг бир табақасини очиши ҳамано шу табақага суялиб турган Отабек Ҳасаналининг оёғи остиға йиқилиб тушди. Ҳасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетканлигини пайқаган, йўлакни тутиб кетган ичкуликисидан ўқчиёзган эди. Отабекни суяб меҳмонхонага келтурар экан, икки кўзи ичкари ҳавлининг эшигида, чунки Юсуфбек ҳожининг тунлари ташқариға чиқатурган одатининг шу вақтға тўғри келиб қолишидан юраги така-пука эди. Отабекни ешинтирар экан, ризосиз бир оҳангда деди:

– Ўғлим, сизга шу шайтони ишнинг нима зарурати бор?

Отабек мастларча кулди:

– Ммменга зарурати бўлмаса, кккимга бор?!

– Нима бўлганда ҳам, мен бу ишингиздан рози эмасман, – деди Ҳасанали ва қандай жавоб эшитишини кутиб турди. Отабек ўрнига ётиб олгач, кучлик қилиб бир уфлаб олди. Ҳасанали ундан жавоб кутар экан, бир оздан сўнг жавоб ўрнига хуррак товшини эшитди... Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига ҳеч бир турлик маъно бералмай боши қотса ҳам, аммо унинг кўз ўнгидан игнага зўрлаб тақилган ип нарига кетмас эди. Ундан сўнг, икки ойлардан бери Марғилонни тилга олмаслиқ-да уни бир оз шубҳага тушириб, «ораларидан бирар совуқчилик ўтдими экан», деб ҳам кўнглидан кечирди. Отабек билан бирга чой ичиш мақсадида эрталаб Ойбодоқнинг дамлаган чойиға бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди. Отабек тушка яқин уйгонгач, Ҳасанали чой ҳозирлади. Дастурхон ёзиб ўзини кутиб ўлтурган Ҳасанали ёниға қисиниб-қимтиниб Отабек келди. Тундаги ҳоли эсига тушиб бўлса керак, бошини ердан кўтариб Ҳасаналига қарамас ва бир оғиз бўлсин сўз айтмас эди. Отабекнинг бу ҳоли Ҳасаналининг ничка юрагига қаттиғ таъсир эткан ва ўйлаб қўйган насихатларни унутиб, бекзодани бу оғир ҳолдан қутқазиб фикригагина тушкан эди.

– Ёшлик – бебошлик, деган экан машойихлар, – деб кулиб қўйди Ҳасанали ва: – Уй ичидан битта-яримтаси сезиб қолмағай деб жуда хавотирда бўлдим... Ҳайтовур, ҳеч ким пайқамапти, – деди. Отабек ташаккур эткансумон Ҳасаналига кулиб қаради ва ўзининг бу кетишидан ризосизлик билдирган каби энтикиб тин олди. Ҳасанали сўзни уринтириб Отабекни ўз ҳолиға қўймас эди. Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят, бу унар-унмаснинг охириға шу саволни ҳам улаб юборди:

– Бу гал Марғилонға кечикдингизми?

Биз юқорида ҳам туртиб ўткан эдикким, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимға ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган, Марғилон билан узил-кесил алоқаси узилганлигини чурқ этиб сўзламаган, сўралмаган сўзга жавоб берилмас қабилдан жимжит аламини ичкулукдан олибгина юрган эди. Икки ойдан бери биринчи мартаба Марғилон тўғрисида сўралган савол ҳам фақат шу Ҳасаналининг кейинги сўзи бўлиб, сирни очиш ўнқови-да келгандек эди. Лекин

жавоб тамом ҳақиқатка муғойир¹ ва кишини хайратка соларлик бўлди:

– Бу кун жўнамоқчи бўлиб турибман, – деди.

Ҳасаналининг шубҳаси бўшка чиқди. Чойдан сўнг ул ўзининг сўзини амалда кўрсатиб, отасидан ҳам рухсат олиб қўйди ва пешиндан кейин йўлга чиқиш учун ҳозирлик ҳам кўра бошлади. Унинг сиррини билгучи ва «энди Марғилонда нима қиласан?» деб сўрағучи орада бўлмаганидек, ул бу сўроқни ўз-ўзига ҳам бериб қарамаган эди. Гўё бурунғидек Марғилон йўлига ошиқиб ҳозирланар эди...

Йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келди. Бу бо-ришдан бирар иш чиқара олди-йўқми, бу тўғрини биз келаси фаслларнинг биридан ўрганармиз.

Келиб Тошкандда бир ҳафта чамаси турди, сўнгра ёнига Ҳасаналини олиб Оқмасжид² шаҳрига жўнади. Ул икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди...

10. Бизда ким кўб йиғлайдир?

Ғайри машруъ³ талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кеткан эди. Кумушнинг гўзаллик таърифини гойибона эшитиб, оғзининг суви келгучи хотунлиқ ва хотунсиз орзумандлар «ётиб қолғунча, отиб қол!» сўзига амал қилиб, қутидорникига совчиларни турнақатор юбора бошлаган эдилар.

Албатта, бунда шубҳа йўқдирким, Кумушнинг эрдан чиққан хабарини Кумушнинг ўзидан ҳам илгари тушунган ва Отабекдан ҳам илгари сезган Ҳомиднинг совчиси бошқа совчиларнинг муқаддимаси, ёз бошида келатурган қалдирғочларнинг йўлбошчиси эди. Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина қаноатланмади, уч-тўрт қайталаб келиб қутидорға Ҳомиднинг куяв ўғул бўлиш ниятида эканлигини арзу-ниёз қила бошлади. Натижада Ҳомидбойнинг совчисиға берилган жавоб шу бўлди: «Биз Ҳомидбойни ўзимизга куяв ўғул қилишдан ҳеч бир монельлик кўрмаймиз. Аммо қизимиз мундан сўнг эр қилмасға қаттиғ исрор⁴ этадир. Шунга кўра Ҳомидбой бизни кечирсин». Бошқа совчиларға ҳам жавоб шу эди. Қутидор билан Офтоб ойимнинг

¹ Муғойир – қарама-қарши.

² Оқмасжид – Қизил Ўрда.

³ Ғайри машруъ – шариятга зид.

⁴ Исрор – қаттиқ киришиш, аҳд қилиш.

бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди.

Бироқ Кумушбибининг «Ман энди эр қилиб бўлдим, мундан сўнг эрга эҳтиёжим йўқ», деган қатъий жавобига улар узоқ қулоқ солиб туролмадилар, чунки унинг бу исрорини «чидамаснинг сўзи» деб онглар ва тузукрак жойи чиқганда, эрга беришка ҳам ҳисоблари йўқ эмас эди. Шунга кўра, келган совчиларнинг ўзларига ёқмаганига гуноҳнинг барини Кумушнинг бўйнига ағдариб жавоб берар, аммо иккинчи ёқдан тузукрак жойини кўзлар эдилар.

Кутилмаган ерда шаҳарнинг энг олдинги аъён ва сарватдорларидан¹ бўлган Салим шарбатдор деганнинг Комилбек исмлиқ ўғлидан совчилар келиб қолди.

Ота-отанинг кутканлари шундай тегу тахтлиқ куяв бўлгани учун биринчи мартаба совчиларни яхши сўзлар ва қуюқ-суюқ ошлар билан жўнатиб, иккинчи келишка ўйлашиб жавоб бера турган бўлдилар. Эру хотун узоқ ўйлашиб турмай (чунки ўйлаштурган жой эмас эди) совчининг иккинчи келишида жавоб беришка қарор қўйдилар. Кумушнинг қарши тушмаги тўғрисида, албатта, уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб ҳам ўйламас эдилар.

* * *

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиғи соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидалмай, елнинг озғина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ўзи ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди.

Ўрта эшиқдан Кумушбиби кўринди. Бурунғи тўлалиғи кетиб озғинланган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатқанлар. Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсатқан, бир оз бота тушкан шаҳло кўзлар тағин ҳам тим қоралиқ, тағин ҳам нурлилик касб эткан эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиғи киши-

¹ Сарватдор – бадавлат, давлатманд.

нинг ҳасадини ортдириб, нафис бағбақаларни ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шахло кўзлар бурунғидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлиқ билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қараганда бу оғирлиқ-да унга бир олийлиқ, улуғворлиқ бағишлағандек. Келиб айвон муйишига ўлтурди-да, кўзларини оғирғина ҳаракатландириб, кетма-кет чип-чип этиб тўкилмақда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. Ул ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржумаи ҳолини ўқур, ўзини-да мавқийи-дан айрилиб, ҳечка чиқиб турган шу хазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жик ёшга тўлди. Енг ичидан бир-бирисига ўтқузилган икки қўлини баробар кўтариб кўз ёшини артар экан, ичкари ҳавлидан Офтоб ойим чиқиб келар эди. Ул ер остидан қизиға кўз қирини ташлаб меҳмонхона эшигини очишга тутинди. Офтоб ойимнинг орқасидан Ойшабиби ҳам кўринди, келиб Кумуш ёнида тўхтаб сўради:

– Нима қилиб ташқарида ўлтуруибсан?

– Ўзим, – деди Кумуш қошларини чимириб, четка юзини ўгирди.

– Меҳмонхонага кирсанг, сан билан икки оғиз маслаҳатимиз бор эди.

– Нима маслаҳатингиз бор?

– Олдин кир, болам, – деди кампир ва Кумушнинг елкасига қоқиб турғизди. Улар ичкаридаги совчи хотунларни ёлғиз қолдириб, Кумушнинг сўзини олиш учун ташқариға чиққан эдилар. Аммо Кумуш бўлса совчиларнинг олдидан ризосизлигини онглатқандек бир намоийш билан кеткан эди. Ул меҳмонхонаға киргандан сўнг ҳам терсайиб тоқчалардан недир ахтарғандек юрина бошлади.

– Тоқчада сан қидирған нарса йўқ, келиб ёнимизға ўлтур, – деди Офтоб ойим.

– Ўлтурганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, совчингизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!

Ойшабиби қизиға маънолик қилиб бир қараб олди:

– Болам, ахир, икки оғиз гап эшит-чи олдин! – деди.

Кумуш ўлтура бермагач, Офтоб ойим қизишди.

– Қизим, санинг бу қаршилиғингдан муддаонг нима?!

– Сиз билан отамға муддаомни неча қайталаб айтдим-ку: мундан сўнг бу ишни хоҳламайман.

– Дунёдан тоқ ўтасанми?

– Тоқ ўтаманми, йўқми, буни Тангри биладир.

– Ман санинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганини биламан. Санинг бу хомтамаълиғинг кони болалиғингдир. Сан яхши билки, мундан сўнг отанг ул уятсизга ўз уйдан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сани ташлағандир. Агар сўзимга ишонмасанг, мана буни ўқуб қара, деди-да, Кумушка бир қоғоз узатди ва давом этди. – Биз буни сан унга хат ёзганидан сўнг жавоб ўрнида олган эдик. Бироқ ўша вақтда бу уятсизнинг биринчи талоқ хатиси ҳам санга етиб ортқанлиқдан бунисини сандан яширган эдик. Ҳамон-да санинг умидинг кесилмагани учун бу хатни ҳам кўрсатмакчи бўлдим! – деди. Кумуш қоғозни онасидан олди:

«Матлуқам¹ Кумушбибига. Маним биринчи хатим билан сизнинг менга қилатурған эркаликларингизга бир чек қўйилған каби эди. Лекин бунга тушунмабсизми ва ё тушунишка тиламабсизми, ҳайтовур яна ҳам эски эркаликларингизни тарк этмабсиз. Хатингизни ўқур ва ўзимни кулгидан тўхтата олмас эдим. Орзуға айб йўқ, дейдирлар. Чекдан ошиб қилған ҳужумларингиз эски кадрдонлиғингиз отиға кечириладир. Эндиликда сизга мендек вафосиз ва ҳийлагар бўлмаған янги эр топилғай эди, деб аддои Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, 26-нчи жавзо, 1265-нчи йил, Тошканд».

Мактуб унинг юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаған эди. Кўз ёшини дув-дув тўкиб, хатни ўз тахиға солди ва ўзидан жавоб кутиб турған ачаси билан онасиға деди:

– Мен бу уятсиз йиртқич билан ярашмоқ учун умид тутмайман, шунинг билан бирга эр ҳам қилмайман!

– Неға? – деб сўради онаси.

– Негами? – деди Кумуш ва йиғлаған кўйи жавоб бериб бошлади: – Негаки мен ўзимнинг суйган ва муҳаббат қўйған эримдан бунча уятсизлик, бу янглиғ вафосизлик кўрдим. Энди эр деган шу бўлдими? Мундан кўра дунёдан тоқ ўткан яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир. Шунинг учун қизингизға эр отидан сўзламанг-да, яфроқ каби титрайтурған юрагига даҳшат ҳам солманг!

Бу сўздан сўнг Офтоб оймнинг оналиқ кўнгли эриб кеткан, ичкарида жавоб кутиб ўлтурғучи совчиларға қандай баҳона топиб киришни-да ўйлаб ўлтурмаған эди:

¹ Матлуқа – талоқ қилинған.

– Йиғлама, – деди. Кумушни меҳмонхонада қолдириб, онаси билан чиқди.

Салим шарбатдорники қутидорға ниҳоятда маъқул тушиб қолган эди. Шунинг учун хотуни ва қизидан сўраб ўлтурмай бир кун дўконидан эркак совчилар билан битишиб ҳам келди ва хотунига «мен бу кун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлганда ҳам энди қизингни кўндирмасанг бўлмайди», деди. Аммо Офтоб ойимнинг эр отини эшитканда титрай бошлайтурган қизи билан учрашмоққа асло тоқати йўқ, эрининг бу сўзини эшитканда тамом ўзини йўқотқан эди. Ул қизини кўндириш учун қутидорға ваъда берганда ўз ҳолини икки ёқдан ўқтанилган ханжар орасида қолғучига ўхшатар, қайси томонга қимирласа ҳам муҳлик¹ яра олишини аниқ билар эди. Шу кундан сўнг бечора онанинг оғир кунлари бошланди. Эрига берган ваъдасини асло бажара билмас, бул ҳақда қизига оғиз очиб сўзлай олмас эди. Ҳар кун бозордан қайтиб келиб биринчи сўзи «кўндирдингми?» бўлиб қолган эридан туни билан койиш эшитар ва кундузлари Кумушка оғиз очишга юраксина олмай азобланар эди.

Бир неча кундан сўнг қутидор ҳам энди ўз хатосини онглаған, чунки ҳар кун деярлик Салим шарбатдорникидан келиб тўй кунини сўрағучи кишига турлик-турлик баҳоналар айта бериб зериккан ва уятдан дўконга тушишни-да тарк қилиш фикрига келаёзган эди. Бир кун дўкондан ниҳоятда аччиғланиб қайтди ва Офтоб ойимни умрида эшитмаган сўкишлар билан сўқди: «Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юролмайтурган бўлдим. Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мендан умидингни уз, мен энди санларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайди даражага етдим!» деди. Эртаси кун бечора она қизига машъум мавзудан сўз очишга мажбур бўлди. Қизининг ёнига ўлтуриб сўзлаш ўрнига юм-юм йиғлай бошлади. Кумуш эса онасини бу ҳолга солган сирдан воқиф, шунинг учун йиғи сабабини сўраб ўлтурмай, ул ҳам кўз ёшиси билан юзини ювмакка тутинди. Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари биткунча бўзлашдилар.

– Бу кунлардан кўра дунёга келмаган бўлсам эди. Бу тириклик-гимдан кўра, ўлиб кеткан бўлсам эди! – деди охирда Офтоб ойим.

– Янглиш сўзлайсиз, онажон! – деди Кумуш ва: – Сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингиз-

¹ Муҳлик – ҳалок қилувчи.

га ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёҳ бахт дунёга келмаган бўлсам эди, сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик андухлар ҳам йўқ эди. Шунинг учун сиз Тангридан сўрангим, тезроқ мен машъумани маҳв¹ этиб, сизга уч-тўрт кун тинчлик берсин, онажон! Сизни бу ҳолда кўришга ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишга ортиқ тоқатим битди. Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрғучи бу ўйинчиқ қизингиз киму, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз, она. Сизнинг тўкиб келган кўз ёшларингизнинг бир томчисига ҳам бу ташландиқ қизингиз арзимас, сиз отамга манинг ризолигимни ташвишланмай билдираверингиз. Ул ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасига қолмасин. Сиз маним юзимга эзилиб қарамангиз, ўйламай-нетмай ризолигимни билдираверингиз! – деди ва юзига тўзғиб тушкан сочини тўғрилаб олғач, давом этди: – Агар сиз менга ортиқ ачинсангиз, ризолигимнинг бир шарти қилиб тўйни келаси кузга бўлишини айтиб ўтингиз, агарда отам бахтсиз қизининг бу тилагини қабул этса-этсун, бўлмаса маним бу тилагим ҳам сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимас, онажон, сизнинг шодлигингиз йўлида ҳар бир оғирлиқларга бу бахти қаро қизингиз розидир, онажон!

Офтоб ойим Кумушнинг бу сўзларига тўзиб туролмай, қизини бағрига босиб қучоқлади, она-бола тагин шиддатлик равишда кўз ёшига кўмилдилар...

* * *

Офтоб ойимнинг қатъий исрорига биноан қутидор ҳам қизининг шартини қабул эткан. Қудалар ҳам келаси кузгача кутишга рози бўлган эдилар. Демак, келаси кузга қутидор Салим шарбатдор каби бир кишига қудалашиб олганидек, Кумушбиби ҳам Отабек ўрнига Комилбекни алмашдирадир эди.

11. «Наво» куйи

Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўятурган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятча эди. Ўғирлик қилган учун қўл кесиладир ва ё дорға осиладир.

¹ Маҳв – йўқ қилмоқ.

Зони билан зониялар¹ ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдирлар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрий олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тириклик қилғучилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошканднинг Чуқур қишлоқ деган ерида қозоқлар томонидан очилган ва ҳамиша рустамнамо² кишилар билан айқириб ётқан бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди.³

Беш ойлаб Оқ масжид сафарида юриб кеткач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушкандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзағар Отабекнинг ким боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, ул келди дегунча оддий бўзахўрлар ёнига ўтқузмай ўзининг махсус ҳужрасига олиб кирар, бошқаларга берилатурган лойқа бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам ул шу бўзахонада эди. Энди учунчи қувачани тутатиб, тўртинчини чақирган эди. Бўзағар кирди:

– Бўза берайми, бек? – деб сўради.

– Беринг, – деди ва: – Машшоғингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оғқан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақиришиб-чақиришиб тарқалишқан эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлма-қўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёда бўзани ичкач, дуторини чертиб сўради:

¹ Зони, зония – бузук эр ва хотун.

² Рустамнамо – доно, ақлик, давлатманд, забардаст.

³ Бу бўзахоналар Маллахоннинг 1273-нчи йил Тошканд ҳокимлиги вақтида барҳам берилди (Муал.).

– Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

– Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

– Дунёда бундай куйлар борлигини умримда биринчи мартаба эшитаман, бек ака!

– Дунёда бундай куй йўқ деб ўйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз манинг эшитканим бор... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

– Бу куйлар янги чиққанми?

– Янги чиққан.

– Қаерда эшитдингиз?

Отабекнинг кайфи тарқагандек бўлиб, машшоққа қаради:

– Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим... – деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда «Наво»дан бошлаб юборган эди. Куйнинг бошланиши биланоқ унинг вужуди зирр этиб кеткандек бўлиб кейинги пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунглик товшига берилди. Дутор товши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлагандек, ҳикоя қилгандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни ул ўз тилидан сўзламас эди – Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўткан кунлари бирма-бир ўтиб бошладилар-да, ниҳоят «анув» хотиралари, «анув» хангомалари ҳам кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгида келиб тўхтадилар-да, шу кўйи турабердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгига келтириб тўхтатқач, бу фожиёга ўзи ҳам чидаб туrolмагандек йиғлий бошлади... Дутор қуруққина йиғламас эди, балки бутун коинотни зирр этдириб ва хаста юракларни дирр силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туrolмади-да, рўймоли билан кўзини яшириб йиғламоққа киришди... Ул кўз ёшларини тўхтатмоқчи бўлар эди. Бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди – ҳамма ихтиёр дуторнинг ҳазин «Наво»сида, тоқатсиз йиғисиди эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиққан «Наво» куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитка борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини

унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Нихоят «Наво» куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқалиқ тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасраткина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг «Савт» куйини ер юзига шодлиқ ва сўйинч ёғдириб арз эта бошлади. «Наво»нинг сиҳирлик «Савт»и Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик багишлади. «Наво» билан ювилиб кеткан унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...

Бу ўлтуришдан сўнг ул бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...

Отабекнинг ўша воқиядан сўнгги Марғилон қатнашлари фақат натижасиз қуруққина бир қатнаш эди. Бу қатнашнинг ҳар бирисида уста Алимникига тушар, аммо ҳануз ундан ўзининг сиррини яшириб, Андижондан қайтиб келишини ва ё боришини ва йўл устидан кўриб кетиш учун кирганини айтиб уста Алимни миннатдор қилар эди. Ул Марғилонда кўб тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса икки-уч кун туриб қайтар, баъзи вақтларда йўл устидан «Хўжа Маъоз» мозорини ҳам тунаб кетар эди. Унинг ўн кунлаб йўл машаққатини ўз устига олиб, Марғилонда қилатурган иши шу машаққатлар эвазига арзуғулик эдимиди, йўқми, ўқуғучи буни қуйидан онглар:

Марғилондан натижасиз, тамоман бўшқа қайтиб Тошканд келгач, Кумушни унуткандек бўлиб уч-тўрт кун у-бу билан ови-ниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлаб бошлар, ўйлаб ўйининг тегига ета олмагач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чуқур қишлоққа ҳавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичканидан сўнг ичкулукдан ҳам лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсанинг бўйини олгандек сезинар, гўё Марғилон борса бир гап бўлатурғандек, бормаи қолса, кейинчаликда ўзи ўқинатурғандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушибо қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб

турғандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгариб бошлар, юраги қинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айниқса, пойафзал растасига яқинлашғач, унинг бу изтироби шиддатланур, пойафзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапка буриб юборар ва орқасидан кимнингдир «...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!» товши эшитилгандек бўлар эди... Ўз-ўзига «ҳақиқатан мен уятсиз», деб қўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-кузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавоға кетар, ҳатто хаёлда эмас, ҳақиқатда ўйлаб қўйган қайин отаси билан хотунини шарийатка чақириш фикри ҳам унутилар ва йўқолур, «ҳийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми, ўзи ҳам курсин, юзи ҳам!» дер эди-да, отини тўғри уста Алимникига қараб солар эди.

Отабек уста Алимни жуда юқори даражага қўйганидек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардин бери уста Алим юрагида сақланган ва қабрга ҳам бирга кетиши кутилган ишқ тарихини қайта-қайта эшиткуси келаберар, уста Алим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидағи ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини такрор-такрор ҳикоя қилиб, ҳикояси охирида: «Пешонамга сигмади-да, ўлди», деб қўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепкан таъсирини бериб, ул ҳам кўнглидан: «Маним ҳам пешонамга сигмади-да, тириклайин ўлди», деган сўзни ўтқузар эди. Шу ҳолда икки-уч кун уста Алимникида турғач, энг сўнгғи мартаба Марғилон билан хайрлашкан каби шаҳарнинг ҳар бир нарсасига алвидо назари билан боқар ва боши оғқан томонга кеткандек Марғилоннинг ўнггай келган дарбозасига қараб йўл олур эди. Қўқонда бир-икки кун, Кировчида уч-тўрт кун, Қурама, Телов ва шунингдек, қишлоқларда ҳам бир неча кунлаб қўна-қўна ниҳоят, Тошкандга келиб етар яна... яна...

Отабекнинг Марғилонга бориб келиши шу йўсунда эди. Унинг сирри ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаганлиқдан, орада унинг ҳолига кулгучи ва ундан ҳисоб олғучи бирав ҳам йўқ, фақат ул ҳамма ҳисобни ўз юрагидан олиб, ўз юрагига берар эди. Шу йўсун оромсизлик ва бесаранжомлик ичида унинг ой-кунлари ўтиб турар эди.

12. Жонсўз бир хабар ва кўрқунч бир кеч

Агар олған ҳисобимиз тўғри чиқса, бу гал унинг Марғилонга қуруқ қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди. 1267-нчи йилнинг кузи – бу воқиъага ўн саккиз, ўн тўққуз ойлар ўтиб кеткан эди.

Эрталабки чойдан сўнг, уста Алим ўзининг қайниси билан ошхонаси ёнига янгигина қурган тўқув дўконлари ёнида ипакка оҳор бериш ила овора эди. Аммо ул бўлса, дўконхонанинг устунига суялган кўйи қандайдир бир ўй билан машғулдек кўринар, устанинг Тошканд тўтриларида берган саволларига «шундоқ, ҳа, йўқ, албатта» каби қисқа жавоблар билан қарши турар эди. Ул шу кўйи ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнггида, сўзсизгина кўча эшик томонга чиқиб кета бошлади, уста Алим кўзини ишидан узиб сўради:

– Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

– Шаҳарни бир айланиб келмакчиман.

– Жуда яхши, – деди уста ва: – аммо пешиндан кечка қолманг, мен ошни дамлаб, сизни кутиб ўлтураман, тузикми?

– Тузик, – деди Отабек ва йўлакдан ўтиб эшик олдиға – кўчага чиқди. Чиқиши билан нариги эшикдан Содиқ ҳам кўриниб қолди-да, Отабек билан тўқнаш келди. Содиқ илтифотсизгина унга қараб олғач, шоша-шоша ўнгдаги тор кўчага юриб кетди. А Отабек тўғриға, катта кўчага қараб юрди. Ҳаво булут эди. Оқ булутлар бўлганликдан қуёшнинг нури унча кесилмаган, қуёш тўр рўймол ичида ўлтурған келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди. Булутларнинг оҳистагина сайридан сезилар-сезилмас ҳафиф¹ бир шамол юриб, енгилгина бир изғириқ ҳам юзга келиб тўқунар, бу изғириқ кишига унча роҳатсизлик бермаса-да, лекин қаердадир доғ қилинмоқда бўлган зиғир мойининг аччиғ исини димоғқа келтуриб уришидан кишига бир беҳузурлик ҳосил бўлар эди.

Отабек йўлнинг айрилишиға бориб тўхтаган эди. Юзидан иккиланиш ҳолати сезилар эди. Бу ҳолат икки йўл устида воқиъ бўлганликдан онгланмоғи енгил, чунки бир томонда пойафзал растасининг йўли, иккинчи ёқда тўғри кўча эди. Узоқ тўхтаб турмай собит ва кучлик одумлар билан пойафзал растасига юрди.

¹ Ҳафиф – енгил, майин.

Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сарғайиш туслари берар эди, яна ҳар ҳолда ул собитқадам эди, ўша воқиядан сўнг, оналар таъбирича, «илон чиққан» бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бир оз унинг одумлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини қўймай бораверди. Узоқдан қутидорнинг тилсимлик дарбозаси кўриниб турар эди... Дарбоза ёнидаги машъум тол дарахти ҳам номуборақ бир ишка гувоҳлик берган каби бўлар эди. Борлиқ кучини асабият марказига йиғиб, тагин бир қайта дарбозага қараб олди. Бу қарашда бутун ўткан кунларини яна бир қайта хотирлагандек бўлди ва ихтизозот¹ орасида уфлаб юборди. Кўринган гилос ёғочларининг остида бир вақтларда кимдир бирав уни кутиб олар эди, энди-чи... Энди кимни кутар экан?– деган савол миясини шипириб кетди... Ул Кумушни тамоман ўз муҳаббатида боқий деб билар ва отасининг зулмига маҳкум, деб тушунар эди. Шунинг учун кўринган гилос ёғочининг куз билан саргайган баргидек Кумушнинг заъфарон юзини кўрди, ўзи учун эмас, унинг қалби парчалангандек бўлди. Ҳозир ул кутилмаган бир жасоратка молик бўлган каби эди. Кирайми, деб ўйлади, бевосита ўзи билан онглашайми, деб жасоратланди... Лекин... лекин дарбозанинг қаршисидаги машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз, орсиз...»

Ул дарбозага яқинлашаёзган эди, нимадандир чўчиб четка бурилди. Чунки дарбозадан чиқиб қолган икки кишини кўриб, буларнинг бирини қайин отаси бўлиб чиқмоғидан ҳурккан эди. Ҳайтовур, чиқғучилар бегона одамлар бўлиб, олдинга тоба юрий бошладилар. Бояғи «...орсиз» жумласи билан унинг кириш фикри тамоман сўнган эди. Аммо «биравлар» тўғрисида нима бўлганда ҳам бир гап эшитмак ҳаваси тугилган эди. Бу чиқғучилар гарчи қутидорнинг ити ҳақида бўлса-да, бир маълумот берарлар-ку, деб ўйлади ва уларга етиб олиш учун одумларини кенгайтирди. Улардан уч-тўрт одум берида борар эди. Бахтка қарши улар чурқ этмайгина кетар эдилар. Ниҳоят, юз одумча боргандан сўнг, улардан сўз эшитишка тўғри келди; бириси иккинчисига деди:

– Тўй билан никоҳни бу кунга қилганимиз яхши бўлди.

– Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди? Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунга тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман.

¹ Ихтизозот – титраш, қалтираш.

– Ахир, кутидор ҳам боовра одам-да, – деди биринчи киши.

Жонсўз бу хабарни эшиткан Отабекнинг ҳуши бошидан учкан каби бўлди-да, одум узган жойида михлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, ҳушсизланган кўйи қотиб турғач, мошинавори¹ бирдан юриб кетди... «Кишининг хотунини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер», деди ва телбаларча нима учундир кулиб қўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тентакларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрғанидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...

Ойнинг ўн бешлари бўлса-да, ҳавонинг булутлиғи билан ой кўринмас, чин маъноси билан қоронғи кузнинг қоронғи бир туни эди. Бир неча юз йиллардан бери яшаб фавқулодда зўрайиб кеткан «Хўжа Маъоз» мазорининг чакалаги бу қоронғилиққа бир манбаъ каби эди. Кучлик бир ел турган, қандайдир бир ишка ҳозирланган каби тўрт томонга югуриб юрар эди. Мозор чакалагининг бир бурчагида тутаб ётган тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кеткан бир девона бу мудҳиш қоронғилиққа қарши курашкан каби гулханни ёндиришга тиришар, гулхан таварагидан айланиб қўлидаги касави билан тўрт томонидан ковлар эди. Ел борган сайин кучлана борди, чакалак тартибсиз ҳолга кириб кетди, битта-яримта тўкилмай қолган япроқлар шитир-шитир тўкилишга олдилар, қарға ва зоғчалар айни уйқу замонида тинчсизлагани учун елга қарши намоёиш қилгандек ғо-ғу билан чакалак устидан айлана бошладилар. Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мазор ичи ҳам яна бир қат қўрқунч ҳолга кирар эди, ел кетма-кет бўқулар, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-қурс синар, кекса ёғочлар ғийқ-ғийқ этиб ёлбориш товши чиқарар эдилар. Ел ортиқча бир газаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарсани букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандек пишқирар эди. Чинорлардан бирисини ерни титратиб йиқитди, девонанинг гулханини ҳам тўнка-пўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отди. Бутун мазор ичини ўт учқуни ила тўлдириб, яна кўринишка бошқача бир тус берди. Мазорни бу ҳолга солгандан сўнг гўё шунинг учун ғайратлангандек бир

¹ Мошинавори – машинално, ўз-ўзидан, беихтиёр.

оз пасая тушди, оч қолган шер каби пишқириб бўкиришлари босилғандек бўлди. Ярим соат чамаси жонсаракка учраб учиб юришка мажбур бўлган қаргалар елнинг ғазаби босилғанини бир-бирларига хабар бергандек ғо-ғу билан эски ўринларига қўна бошладилар. Кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тўс-тўска бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўралаб қўйди. Гунбазнинг қаршисидаги икки туп кекса чинорнинг искекет каби қуруқ шохларига ел билан аллақадарга учуб кеткан бойқушлар тўпи ҳам келиб қўна бошладилар. Ой парчаланган қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаган каби ҳали кўриниб, ҳали яширинар эди. Ул ер юзига кулиб қараганда мазорнинг чакалак қисмига айтарлик ўзгариш бера олмаса-да гўристон қисмидаги дўмбоқ қабрларни ва уларнинг устидаги мазор қабр тошларини чуқур бир сукут ичида экан, тақдим қилар эди. Бойқушлар уяси бўлган икки туп чинорнинг қаршисида гунбазга рўбарў-рўбарў қилиб солинган айвон-зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғи¹ эди. Чинор шохлари тасбиҳ каби чизилган бойқушлар билан тўлган. Улар ой нуридан унча хурсанд эмаслар, чунки ой ер юзига кулиб қарай бошласа, улар бошларини кифтлари ичига оладирларда, дум-думалоқ бўлиб сиқилиб кетадирлар. Ой булутлар остига кирса, улар роҳатланган каби чиғ-чиғ-чиғ, ки-ки-ки қилиб сайраб ҳам юборадирлар. Бу вақт шу бойқушлар сайроғи ичидан инғраниш каби бир товуш ҳам эшитилгандек бўладир.

Масжид манорасидан руҳоният ёғдириб мунглик азон товши эшитилди-да, уйқу қучоғида ётқан табиъат уйғониб жавоб берган каби жонғираб кетди. «Оллоҳу акбар»нинг сўнгги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишка ўлтурди...

13. Кулиб қарамаган бахт

Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эса-да, юрагининг ёниши босилурлик эмас эди. Илон чаққан кишидек довдир ва бесаранжом кўзлари билан теваракка бежо-бежо назар ташлар эди. «Ниҳоят, отаси ўз муддаосига етди, қизини янғи куявга топшириб тинчланди, кеча кечаси у...» дер эди-да, мундан кейинги оғулик ҳақиқатни бир турлик ҳам ўзига сингдира олмас ва буни

¹ «Хўжа Маъоз» устига солинган гунбаз ва зиёратхона ҳам масжид 1265-нчи йилларда Ўтаббой қушбеги томонидан бино қилингандир (Муал.).

ўйламасликка тиришиб ва ўзини алахситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди.

Энди Марғилон қатнаб юришларга хотима берилгандек ва Марғилон ҳам ундан «тағин мендан нима илинжинг бор?» деб сўрагандек бўлар эди. Ул «Хўжа Маъоз»дан чиқиб тўғри уста Алимникига қараб борар эди ва у ердан отини миниб умрликка Марғилон билан видолашмоқчи эди эса-да, ошна бир кимса унинг кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг кучоғидан қутилиш учун ундан имдод¹ сўрагандек бўлар эди.

Уста Алим эшигига етаёзди. Том бир маъюсият ичида бошини қуйи солган эди, ўтиб турғучиларни пайқамас, лахжа чўф каби ёниб турган юрак ўти билан сархушдек эди. Қаршидаги Содиқнинг эшигидан чиқғучини ҳам пайқамай қолди ва бир қараб олса ҳам танимаган эди. Отабек уста Алимникига келиб киргач, Содиқникидан чиқғучи Ҳомид унинг орқасидан қараб йўл устида қотиб қолди...

* * *

Шокирбекнинг кеча эрталаб чиқганидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўлтурган уста Алим уни йўлақда кўриши биланоқ сўради:

– Эйй, баракалла сизга, Шокирбек, қаёғларда қолиб кетдингиз? Жуда ҳам ташвишландим-да ўзим... Нега бир кунда бунчалик ўзингизни олдириб қўйдингиз?!

Чиндан ҳам ул ўзини танилмаслик даражада олдирган, ўлат теккан кишилардек кўзлари ичига чўкиб кеткан эди. Киртайган кўзига куч билан кулги туси берди.

– «Хўжа Маъоз»га борган эдим...

– Нима учун?

– Тунашка.

Уста Алим таажжуб ичида яна бир қат уни кузатиб чиқди:

– Тунадингиз?..

Отабек айвон пешонасига ўлтурар экан, устани шубҳада қолдирмас учун деди:

– Кўбдан бери бир тунасам, деган хаёлим бор эди.

– Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор эканда, – деди уста Алим ва кулди. Бу вақт иккиси ҳам йўлақда юриб келган оёқ товшиға қарадилар. Қўпол қилиб бошиға салла ўраган, устага

¹ Имдод – кўмак, ёрдам.

Ўхшаш рангсизгина бир йигит кириб келар эди. Уста Алим келгучининг истиқболи учун ўрнидан турди: «Эйй, уста Фарфи, келинг-келинг, бормисиз!» деди. Уста Фарфи салом бериб, уста Алим билан кўришди. Отабек кўришишга ҳозирланмаган ҳам эди, ammo келгучининг ўзи қўл узатди-да, «саломатмисиз, меҳмон» деб кўришиб олди. Айвонга ўлтургач, фотиҳа ўқулди. Уста Алим келгучини хуш омади қилар экан:

– Сиз ҳам келар экансиз-а, уста Фарфи, – деб пичинг отиб қўйди. Соғу саломатлик сўралиб бўлингандан сўнг уста Фарфи қаршидаги янги қурилган тўқув дўконларига ишорат қилиб деди:

– Ишлар катта-ку, уста. Дўконларни ҳам қуриб юборибсиз.

– Дўконни қурганимизга энди ўн беш кунча бўлиб қолди. Фотиҳа ўқушга келармисиз, деб кутдим, шу чоқгача дарагингиз бўлмади.

– Ўзингизнинг бошингиздан ўткан, уста, – деди. – Биравнинг кафилини олгандан сўнг ишни ташлаб чиқиш қийин, жумъанинг шарофатлари билан ошна-огайниларникига борилмаса, бошқа иложи йўқ, ахир, ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўткан-ку.

– Йўқ-йўқ, – деб кулди уста Алим, – мен сизга ўхшаб дўконнинг устида сира тухум босқан эмасман, симкорни¹ кўзим қиймайдир десангиз, мен ишонар эдим.

– Бу гапингиз тўғри, – деди кулиб уста Фарфи, – жўжалари тушкир йилдан-йилга кўпайиб борадирлар, қозонни сувга ташлаган кунимиз жанжал.

Уста Алим дастурхон ёзиш учун ҳужрасига кирганда, уста Фарфи Отабекка қаради.

– Сизники қаердан, меҳмон?

– Тошканддан.

– Жуда яхши, қани юқорига чиқинг, меҳмон, – деди. Отабек раҳмат айтиб жойидан кўзгалмади. Уста Фарфи уни яна бир қат кўздан кечириб олғач, чўккалашини бузиб чордана қуриб олди. Дастурхон ёзилиб, эртанги ноништа учун дамлаб қўйилган чой олиниб келинди. Уста Алим Шокирбекни юқорига чиқишга қистаса ҳам ул кавшини ешмай эскича ўлтура берди. Ундан-бундан сўзлашиб чой ичишка бошладилар. Уста Алим билан уста Фарфининг сўзларидан илгаридан бир устакорникида ишлаганликлари, мундан йигирма кунлар бурун уста Алимнинг устакор билан нима учундир уришканлиги ва шундан сўнг ўз уйига дўкон қуриб

¹ Симкор – шогирдларга ишбай асосида тўланадиган иш ҳақи.

Ўзича ишлай бошлаганлиги онглашилар эди. Уста Фарфи ундан аччиғланиш сабабини сўраса ҳам ул қаноатландирарлик жавоб бермас, фақат «ёмон одам экан, тўнғуз» билан кифояланар эди. Шу вақт Отабек қўлидаги пиёласини бўшатди-да, уста Алимга деди:

– Энди менга рухсат берасиз, уста. Мен жўнайман.

Уста Алим ажабсиниб унга қаради ва:

– Нега тағин кетмакчи бўлиб қолдингиз? Уч-тўрт кун турмоқчи эмасми эдингиз? – деб сўради.

– Маргилондағи ишларим битиб қолди, ўзим ҳам зерикиб бошладим...

– Бўлмаса чой тугалсин, шундан сўнг сизга рухсат, – деди уста Алим ва бир пиёла чой тўлдириб берди. Отабекнинг изн сўраши билан бўлиниб қолган саволини уста Фарфи давом этдирди:

– Тўғрисини айтингиз-чи, уста, нима учун устакор билан ачиғлашдингиз?

– У сизга аниқ айтмадимми?

– Айтмади. Сўрасам, гапни бошқа тарафка чалғитади.

– Имонсиз, айтишка уялган, – деди уста Алим ва кимгадир нафратланиб қарағандек бужмайиб қўйди.

– Ҳайтовур сиз билан ачиғлашқан сабабини сўрасам, гапни четка буради.

Уста Алим қўлидаги пиёласини култ этиб бўшатди-да, устакори билан аччиғлашиш сабабини сўзлаб берди:

– Мен Ҳомиднинг қайним Сайфига ёмон кўз билан қараб юрганини сал-пал сезиб юрар эдим... Уришатурган кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарироқ ишка жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечроқ қолиб бордим. Дарбозадан киришим ила ишхона ичидан кимнингдир йиғлаб-ёлборган товшини эшитиб ажабсиндим ва ишхона эшигини очиб кирсам, имонсиз Ҳомид қайнимга зўрлик қилиб турган экан. Эшик очилиш билан чўчиб Сайфини бўшатди-да, менга қаради. Мен аччиғимдан нима дейишни билмай қолган эдим. Тўнғуз ишхонадан чиқиб бошлаган эди: «Сен билан отанга йигирма йиллаб хизмат қилиб, ниҳоят сендан кўрган яхшилигим шу бўлдими?» дедим. Чурқ этмай чиқиб кетди. Нимагадир, сиз, Карим ва Ортиқбойлар ҳам ишхонага келмаган экансизлар. Тўнғуз вақтдан фойдаланиб Сайфига ёпишқан экан. Мана, орамиздан ўткани шул. Унинг орқасидан мен ҳам Сайфини олиб чиқиб келдим-да, иккинчи учрашмай, уйга дўкон қуриш ҳаракатига тушдим, – деди. Уста

Фарфи ҳам устакорнинг бу қилигидан нафратланган эди:

– Ўбба падарлаънати, ҳали шунақа иш қилди денг-чи? Ўзи одам эмас, ҳали бу унинг хунарларининг энг пачоғи, – деди ва товшини секинлатиб давом этди: – бадбахт, ақллар ишонмас-лиқ даражада бўлган ҳар бир ёмонлиқларни қилар эканки, биз билмас эканмиз.

Отабек уста Алимнинг ҳикоясини илтифот билан эшиткан эди. Шунинг учун ундан сўради:

– Бу қандай Ҳомид, қора чўтир киши эмасми? Мен ҳали уни қўшнингиз уйдан чиқган ҳолда кўрган эдим.

Уста Алим ажабсиниб Отабекка қаради:

– Ўша-ўша, сиз уни қаёқдан танийсиз?

– Унинг билан аллақерда сўзлашқаним бор эди.

Уста Фарфи Отабекка кулги аралаш қараб олиб деди:

– Бўлмаса, унинг қўланса сўзларига ҳўб завқланғандирсиз.

Отабек маънолик қилиб илжайди. Уларнинг сўзи шу ерга етканда рўймолда тугиглик бир нарса кўтаргани ҳолда Сайфи кириб келди, саломдан сўнг уста Фарфи билан кўришди ва Отабекка қараб деди:

– Кеча сизни кута-кута ошларимиз совиб қолди, бек ака.

– Мен бу кунгами, деб ўйлабман, – деди кулимсираган бўлиб Отабек.

Сайфи ҳовлиқиб бир нарса дейишка ҳозирланар эди:

– Бу кун кечаси ҳаммомнинг огилида биравни ўлдириб кетибдирлар, – деди.

– Кимни? – деб сўради уста Алим.

– Ким эканини билмадим.

Уста Фарфи жавоб берди:

– Келишимда кўрбошилар бошлиқ ўлукни аравага ортар эканлар, ўлдирилган Салим шарбатдорнинг ўғли бечора Комилбек.

– Тавба, – деб қўйди уста Алим ва сўради: – ўлдирғучи ушланганми?

– Ушланиш қаёғда, ўлукнинг ўзини қидира-қидира зўрға ярим кечада топқанлар, – деди уста Фарфи. Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўлтурар эди ва фотиҳа ўқуб туришка ҳозирланар эди.

– Гумондор борми? – деди уста.

– Гумондор-ку йўқ, аммо бечоранинг ўлуми жуда қизиқ кунга

тўғри келиши ажиб, – деди уста Фарфи ва давом этди: – Кеча Комилбекнинг Мирзакарим аканинг қизи билан никоҳлари бўлмақчи экан. Бечора никоҳдан икки соат чамаси илгарироқ ёнига бир ўртоғини олиб ҳаммомга борган ва бир онда ҳаммом ичидан йўқолган, ҳатто унинг ёнидаги киши ҳам қаёққа кетканини сезмай қолган. Қизникида ҳамма тажаммулни¹ тайёрлаб, Комилбекнинг отасидан тортиб никоҳ қилатурган қозию қуззотларғача куявни кутиб ўлтурар эканлар. Бир вақтда ҳалиги биргалашиб ҳаммомга тушкан йигит ҳовлиқиб қизникига келган, куяв кутиб ўлтурганлар куявдан дарак сўрасалар, ул улардан куявни сўраган ва воқияни айтиб, ҳаммомда кийимларини ҳам қолдириб бир онда йўқолганини хабар берган. Шундан сўнг никоҳ-никоҳда, ош-ошда қолиб куявни қидириб кетканлар. Ниҳоят, ярим кечада ҳаммомнинг таҳоратхонаси ёнидаги бир оғилнинг охиридан қониға беллашиб ётқани ҳолда топқанлар. Бечора таҳорат учун оғилға кирганда товуш чиқармаслиқ ерига ханжар уриб, охирға тиқиб кеткан эканлар. Жуда қизиқ гап... Ким ўлдирган ва нима учун ўлдирилган ҳеч ким билмайдир, – деди.

Отабек тамом онглашилмаган бир ҳолатда қолган эди. Бу хабардан қувонишга-да билмас ва хафаланишга ҳам йўл топмас эди. Рақибнинг ўлдирилиши унинг тамом сўниб биткан умидини яна қайтарғандек бўлса ҳам, нима учундир ул бу ишдан ўзиға тинчлик ортдира олмаган, аксинча, тинчсизлана бошлаган эди. Бу фожиадан ортиқча асарланган уста Алим «вой бечора-бечора», дер эди.

– Бирарта душмани борлиғи маълумдир, ахир? – деб сўраб қўйди.

– Албатта бордир, – деди уста Фарфи ва Отабекка қараб қўйди. Бу қарашдан Отабек борлиқ-йўқлиқ ҳолға кирган эди. Уста Фарфи давом этди: – Дунёда қандай одам йўқ, деб ўйлайсиз, кишининг ризқиға тупурганлар, охиратини ўйламаганлар ҳамма ёқда ҳам тўлиб ётибдир, – деди, яна Отабекка қараб олди... Отабек ёрилиш даражасиға бориб қайтди... Уста Фарфининг бу кейинги қарашини уста Алим пайқаган эди ва уста Фарфининг бу тўғрида бир нарса билиб-да, сўзлашка Отабекдан мулоҳаза қилиб тўхтадим, деб ўйлаган эди:

– Сўзлай берингиз Фарфибой, бу киши ўзимизникидир, – деди.

¹ Тажаммул – керакли нарсалар.

– Нимани сўзлай берайин?
 – Комилбекнинг душмани тўғрисида билганингизни.
 – Мен сизга бир нарса биламан, дедимми? – деди ва кулиб Отабекка қаради: – Бу одамнинг ўсмоқчилашини қаранг-а?

Бу сўз билан Отабек бир оз енгиллашди.

– Менга бир-икки қайта қараб олганингиз учун билсангиз ҳам сўзлашка мендан ёдсиндингизми, деб уста ўйладилар, шекиллик, – деди Отабек.

– Тўғриси айтсам, сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашка Шокирбекдан чўчиб турасиз, – деди уста.

– Қуруқ тухматни қўйинг-чи, – деди уста Фарфи.

– Қуруқ тухмат эмас, билиб тухмат, – деди уста ва: – Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, асло тап тортмай сўзлай беринг, – деди.

– Астафидуллох, – деб кулиб қўйди уста Фарфи ва бир оз ўйлаб олғач деди: – Сиз билан менга шу нарсанинг нима зарурати бор, уста!

– Аввало сўзламайтурган бўлгандан сўнг пук бериш¹ керак эмас, тилдан илингандан кейин бизга зарурати бўлмаса ҳам билгани айтиш керак, – деди уста Алим.

Айниқса, устандан кўра ҳам Отабек сабрсизлана бошлаган эди. Ҳозиргина ўйлаб турган жўнаш масаласи ҳам унинг эсидан чиққан, чунки рақибининг қотили ким эканлигини билиб олиш ҳаммадан ҳам унга қизиқ ва аҳамиятли эди.

Уста Фарфи энди айтмаса бўлмаслигини онглади, шунинг учун Сайфига ишонмағансумол қаради:

– Жиян, сен ёшсан ҳали, сенинг оғзингга ишонч йўқ, – деди ва: – Бир оз дўконингга бориб тур, аччиғинг чиқса ҳам.

Уста Алим ҳам қайнисини туришка ишорат қилди ва ўрадан савзи олиб тўғрашга буюрди. Бола кеткач, уста Фарфи оҳистагина деди:

– Агар гумоним тўғри бўлса, Комилбекнинг қотили Ҳомиддир.

Бу сўз Отабекни ажабсинтирғандек, уста Алимга ҳам ғариб эшитилган эди.

– Ҳомид дейсизми?! – деб сўради уста Алим.

– Ҳомид, – деди, яна секингина уста Алимдан сўради: – Сиз Умарбекни Ҳомидга яқин дўст эканлигини биларсиз, албатта?

¹ Пук бериш – билдириб қўйиш, ошкор қилиш.

– Биламан, ҳамма вақт юриш-туриши ўшанинг билан эди.

– Бали, – деди уста Фарфи. – Ўша Умарбек билан ораларига яқинда бир совуқлик тушди-да, мундан ўн кунча илгари Ҳомиднинг бир мудҳиш ваҳшати тўғрисида Умарбекдан бир сир эшитдим. Ҳомид Комилбекни ўлдирганда устида бўлмаган бўлсам ҳам, аммо ҳалиги эшиткан сиримнинг далолатига қараб албатта Комилбекнинг қотили Ҳомид деган фикрга тушдим... Сиз мундан уч йилча илгари Марғилон келиб Мирзакарим аканинг қизиға уйланган Отабек исмли тошкандлик бир йигитни ҳалиги қайин ота бўлмиш Мирзакарим ака билан қамалиб, осилишға ҳукм қилинганларида дор остидан қутқарилиш воқияларини хотирлайсизми?.. Албатта ёдингизда бўлса керак, ҳов, биз Сарбойнинг дўконида чой ичишиб ўлтурган эдик-ку, ёдингизға тушдими?

– Эсимда бор, эсимда бор, – деди уста Алим ва Отабекдан сўради, – балки сиз танирсиз, Тошкандда машҳур бўлган Юсуфбек ҳожи деганининг ўғли.

– Танийман, – деди Отабек ва ҳикояни бунча узоқдан солгани ва ўз устида гап юргизгани учун тонг ажаб ичида уста Фарфининг оғзига қараб қотқан эди.

Уста Фарфи ярим-ярим товишда давом этди:

– Ана шу йигитнинг олган хотуни жуда ҳам нозанин бир қиз бўлиб, бу қизға бизнинг Ҳомид ҳам харидор экан. Ҳалиги Отабек қизға уйланиб қўйғач, бизнинг Ҳомид тиканга ағнаб, орадан Отабек билан Мирзакарим акани кўтариш фикрига тушкан ва бўлмаган чақимчиликлар билан уларни дор остиға-ча тортишға муваффақ бўлган... – (Сўз бу ерга етканда, Отабек билингирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди.) Уста Фарфи давом этиб деди: – Аммо Худонинг ҳақни ноҳақ қилмаслиги соясида бир мактуб сабаби билан кутмаган жойда дор остидан нажотка чиққанлар. Булар оқланғач, Ҳомиднинг ўзи қамалатурган бўлиб аммо қўрбошининг ёрдами орқасида Қўқонға қочиб қутилган ва ул ерда ҳам тинч ётмай Ўтаббой қушбегини порахўрликда айблаб, Мусулмон чўлоққа ариза берган, – деди ва сўзини бу ерда тўхтатиб устадан сўради: – Ўзингиз ҳам билсангиз керак, Ҳомид бир кеча йўқолиб, уч ойлаб бедарак кеткан ва уни қўрбоши йигитлари қидириб юрган эдилар.

Уста Алим тасдиқ ишорасини бериб:

– Сўзлай берингиз, – деди. Аммо Отабек бу даҳшатлик ҳақиқатни эшитмакда бўлган қулоқлариға ишонмас ва ўзини куч орқасида тутиб турар эди.

Уста Фарфи товшини секинлатиб давом этди:

– Ҳомиднинг Мусулмон чўлоққа берган аризасидан сўнг Отабек билан Ўтаббой қушбеги Қўқонға чақириладирлар-да, сўроқдан сўнг яна оқликқа чиқадирлар.

Аммо Ҳомид уч ойлаб Марғилон келалмай юргач, ниҳоят яна қўрбошининг ёрдами билан келишка ҳам муваффақ бўладир. Бироқ Ҳомид ҳануз тинч ётолмайдир. Фурсати келиши билан яна бир ёмонлик қилмоққа, қутидорнинг қизини ўзиники этишка ўйлаб юрадир. Тўнғизнинг бахтига бу фурсат ҳам тўғри келиб, яна ёмонликқа юз қўядир. Шундоқки, Отабекнинг Тошканддан ҳам уйланганини билиб, унинг тилидан бир талоқ хати ёздирадир-да, Мирзакарим аканикига киргузадир.

Отабек ўзини нечоғлиқ босиб ушлаб келган бўлса ҳам, лекин энди ичидан қайнаб тошиб кеткан ҳиссиётини босолмади – «виждонсиз, тўнғуз!» деди-да, ихтиёрсиз ўрnidан туриб кетди. Уста Алим ҳам ўзини тинч тутолмади, «Бадбахт, кофир!» деб қўйди. Отабекнинг ўзгаришидан уста Фарфи шубҳага тушаёзган бўлса-да, лекин уста Алимнинг ҳам унга қўшилиши уни ўйлатиб турмади, Отабек қайтиб ўрнига ўлтурғач, ул давом этди:

– Бу сохта талоқ хати тўғрисида Отабекнинг нима қилганлиги Ҳомидга ҳам маълум бўлмайдир. Лекин иш Ҳомиднинг ўйлаганича натижаланиб, бир неча вақтдан сўнг Мирзакарим аканинг қизини талоқ қилиниши хабари чиқиб қоладир. Орадан уч-тўрт ойни ўтказиб, бизнинг Ҳомид Мирзакарим аканикига совчи киргузадир. Аммо Мирзакарим ака унинг совчиларини қуруқ қайтарадир. Бир неча вақтдан сўнг, Ҳомиднинг сохта талоқ хатиси билан эридан чиққан қиз Комилбекка бериладир ва нима учундир тўйлари бир неча вақтка кечикиб қоладир-да, орадан бирар йилни ўтказиб, ниҳоят, кеча уларнинг тўй ва никоҳ кунлари эканки, Комилбекнинг ҳаммомда ўлдирилган хабарини эшитиб турибмиз. Мана мен юқоридаги сабабларга биноан Комилбекни ўлдиргучи аниқ Ҳомид, деб ўйлайман, – деди.

Уста Алим бошини чайқаб:

– Бунда шубҳа йўқ, нах Ҳомиднинг ўзи, – деди ва ўзича: – Эҳ, эсиз мусулмончилик, шунчалик ҳам инсофсизлик бўладими, ўзининг бир эмас иккита хотунинг бўлатуриб, тагин бир

йигитнинг ҳалоллига кўз олайтириш... Яна ўзининг бўйинг етмаслигини билатуриб ҳам, икки орада бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш – эҳ, шайтон боласи! – деб қўйди.

– Бу бир ит! – деди уста Фарфи. – Томдаги луқмани ўзи ҳам еёлмайдир, бошқага ҳам едирмайдир, нах итнинг ўзи!

Отабек ўз ҳаётидаги фожиаларнинг манбаъи бўлган бир ҳабисни¹ ниҳоят биринчи мартаба таниб турар эди. Бу палид душманга қарши ўзида қўзғалган битмас-туганмас нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сирининг фош бўлишидан қўрқиб ичига ютишка мажбур эди. Шундоқ бўлса ҳам, ичда қайнаган ҳиссиёт ўз шапрасини унинг юзига очик ташлаб турмоқда, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил туска кирар эди.

Анчагина орадан сўз кесилиб қолгандан сўнг уста Фарфи деди:

– Сиз билан мен шу чоқғача Ҳомиднинг бундай ишлари бор эканидан хабарсиз юрганимизга ҳайрон қоламан.

– Ҳайрон қолишга ўрин йўқ, – деди уста Алим, – сиз-ку яқинда кириб ишлай бошладингиз. Аммо мен йигирма йиллаб шунинг уйида қолиб сира ҳам Ҳомиднинг ичидагига тушуна олмас эдим ва ҳамиша кўзимга димланган қоронғу ўрадек қўркунч кўринар эди, – деди ва бир оз тўхтаб олғач, бир нарса топқандек ҳаракат ясади. – Бу гапларнинг бош омили албатта Ҳомид бўлса ҳам, лекин бунда унинг бошқа ёрдамчилари ҳам бор кўринадир, ёдингизда борми, кўпинча чакчайган кўзлик бир йигит ишхонамизга уни сўраб борар эди?

– Биламан, бу кунда ҳам Ҳомид билан сермуомала, оти Содиқ бўлиб, сизнинг қўшнингиз эмасми?

– Отангга раҳмат! Ана шу йигит билан унинг онаси бу ишда Ҳомиднинг энг ишончлик ёрдамчилари бўлса керакки, ул икки йилдан бери шу қўшнимникига ҳамиша қатнаб қолган эди. Содиқлар ўз овқатларини ҳам ўтқузолмаган ҳолда фақирликда яшаб йил сайин менга оз-оз ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар. Бир йилча бўлди, бирдан сув олиб қолдилар ва Содиқ уйланиб ҳам қўйди. Мен ҳайтовур, бечора йўлини топиб олди-ёв деб юрар эдим. Энди билсам, Содиқни уйлантиргучи ҳам шу Ҳомид экан, – деди ва Отабекдан сўради: – Сиз ҳали Ҳомиднинг қўшнимникидан чиқиб кетканлигини сўзлаб эдингизми? – Отабек тасдиқ ишорасини бергач, негадир бир энтикиб қўйди.

¹ Ҳабис – ярамас, ифлос, нопок.

Ҳақиқатан, уста Алимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиктирарлик эди. Ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсун билан жавоб қайтариш йўлларини излаб турган чоқда бу савол берилиб, Ҳомид билан бояғи учрашишини унга хотирлатқан ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўқутқан эди. Ул ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўткандагиларга қараганда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини онглар эди.

Уста Алим ошхонага бориб ош қилиш ҳаракатига тушкан эди. Отабекнинг тўсатдан кетиш ҳаракатига тушиб қолганини кўриб:

– Бек, шунча ўлтурганнинг қаторида яна ярим соатка таҳаммул¹ қилсангиз, ошни еб йўлга тушасиз. Мана мен савзини ҳам босдим, – деди.

Отабек қайтиб ўлтурмади ва ҳавлининг ўртасидан туриб узр айтди:

– Раҳмат уста, мен бу кун ошиғич юриб, эрталаб жўнаб кетган юкларнинг кетидан етиб олмасам бўлмайдир.

– Ошни ташлаб кетсангиз хафа бўламан, қирққа чидаган қирқ бирига ҳам чидай оладир.

– Ўлтуринг-ўлтуринг, меҳмон, – деди уста Фарфи. – Ошга савзи босилди – пишди!

– Мен устанинг ошини биринчи мартаба еб ётқаним йўқ, агар савдогарчилик омон бўлса, ҳар ўн беш кунда бир келиб устанинг жониға ҳам тегаман, – деди Отабек ва боқчага қараб юрий берди.

Уста Алим ошга савзи босиш билан овора эди:

– Мен сизни зўрламайман, лекин йўл устида қорнингиз очиб қолса, ўзингиздан ўпкаланг, – деди.

Отабек майдонда отини супириб эгарлар экан, майдоннинг ғарбидаги хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб мунга қараб турар эди. Мундан унинг хабари бормиди, йўқми, лекин ул бу томонга қарамасдан отини эгарлаш билан машғул эди. Ул эгарланиб бўлинган отини ҳавлига қараб етаклай бошлаганда, ҳавлига қараб турган бош ҳам девордан қуйиға тушиб йўқолди. Ул отини ҳавлининг ўртасиға қантариб қўйиб айвондағи хуржун ва пўстунини олар экан, уста Фарфи билан хайрлашди. Отни Сайфи етаклагани ҳолда уста Алим Отабекни кўчага узатиб чиқди ва унинг қўлтуғидан олиб отка миндирар экан, ўпкалаш оҳангида деди:

¹ Таҳаммул – сабр, бардош, чидам.

– Ошни ташлаб кетканингизни унутманг, бек.

Отабек эгарга ўлтуриб олгач сўради:

– Хафа бўлдингизми?

– Нега хафа бўлайин, аммо йўлда очиқиб қолишингиз учун сизга ачинаётибман.

– Тайёр ошни ташлаб кетиб, йўлда очликдан қийналишимни ўзим ҳам тушуниб турибман, уста, – деди Отабек ва, – бироқ туякашлар билан Андижонда бу кунга учрашиш учун ваъдалашкан эдим, уларга етиб олиб йўл харажатлар учун бир оз оқча бермасам, яъни ўз роҳатимни кўзлаб сизни ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб оч қўйган бўламан.

Уста Алим отнинг жиловидан қўлини олиб сўради:

– Андижон ўткан кезларингизда йўл устидан кириб туришка ваъда берасизми?

– Бўлмаса-чи, – деди Отабек, – шу ўн беш куннинг ичида саккиз тепки атласдан лоақал икки кўра йиғиб қўйингиз, ёдингиздан чиқармангиз!

– Ёдимда бор, хотиржамъ бўлингиз!

– Хайр, хўш!

– Яхши қол, Сайфи!

Саман йўрға йўлга тушди, човиға одатдан ташқари бир-икки қайта келиб тушкан аччиғ қамчи зарби билан бир онда кўздан ғойиб бўлиб кетди. Отабекни узоқлатиб уста Алим уйга кирган ҳам эди, Жаннат опанинг эшиги очилди-да, Содик от етаклаган ҳолда чиқиб келди. Ул отқа минар экан, эшик ичида кўринган Ҳомид «тезроқ!» деган амрни берди. Содик ҳам Отабек изича отини ҳайдаб юборди...

Уста Алим Отабекни кузатиб келиб, айвон пешонасига ўлтурар экан:

– Табиъати жуда қизиқ йигит-да, – деб қўйди.

Уста Фарфи сўради:

– Бу йигит билан қандай ошналиғингиз бор?

– Мен сизга ўзоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида адашиб юрганлигини ва мен билан бирга ҳавлиға келиб бир кун ётиб кетканлигини сўзлаб эдим, шекиллиқ?

– Ҳа, ҳа, ҳали ўша йигит шуми?

– Шу. Шундан бери ҳар бир Марғилон келганида ва Андижон ўтканида манинг олдимға кирмасдан кетмайдир. Ўзи жуда оғир ва ақллиқ йигит, бунинг устига қизиқ табиъати ҳам бор, – деди.

– Қизиғи қанақа, – деб сўради уста Фарфи.

– Жуда қизик, – деди уста ва кечаги воқиъани сўзлаб чиқди. – Кеча эрталаб шаҳарни бир айланиб келайин деб чиқиб кеткан ва тушлик ошка етиб келиш учун ваъда ҳам берган эди. Мен ваъда вақтига ошни дамлаб ўлтурибман-ўлтурибман, сира келса-чи! Ниҳоят, сиздан сал илгарироқ келиб турган эди. Сўрасам: «Хўжа Маъоз»ни тунаб қолдим, дейдир. Кўзи уйқусизликдан бир қарич ичига тушиб кетибдир. Жуда ҳам табиъати қизик йигит.

– Яхши йигит экан, – деб қўйди уста Фарфи.

Ошни еб бўлганларида у ёқ-бу ёқдан жумъа товши кела бошлаган эди. Шунинг учун чой ичиб ўлтуришка тўғри келмай, уста Фарфи уста Алимдан илгарироқ намози жумъага қўзғалди ва эшикдан чиқиши билан ўз уйидан келаётқандек кўринган Ҳомидга учрашди.

– Ҳа, уста Фарфи, бахай? – деди Ҳомид.

– Уста Алимникига келган эдим.

– Бўлмаса, зиёфат қуюқ экан-да!

– Қуюқ! – деди кулиб уста Фарфи. – Уста Алим ўз уйига дўкон қурган экан, гилалаб¹ юрмасин деб фотиҳага келган эдим.

– Шундоқми! – деб қўйди Ҳомид. Биргалашиб кета бошладилар.

– Бўлмаса уста Алим ўз уйига дўкон қурибдир, денг-чи!

– Дўкон қурибдир.

– Арвоҳ пири бермасдан-а?

– Қишда арвоҳ пири қилиб бермоқчи! – деди уста Фарфи.

Яна бир неча дақиқага орадан сўз кесилиб қолди.

– Ош қилиб бергандир?

– Албатта.

– Бошқа меҳмон ҳам бор эканми? – деб сўраб қўйди Ҳомид. Уста Фарфи Отабекнинг Ҳомид билан учрашганини хотирлаган эди.

– Тошкандлик бир савдогар меҳмони ҳам бор экан, – деди. Масжидга яқинлашиб қолган эдилар. Ҳомид яна ниманидир сўрамоқчи бўлса ҳам, уста Фарфи шошиб масжидга бурилди.

14. Рақиб изидан

Ўн олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичидан қўтосланиб² кўринар эди. Ҳамма хуфтан намозига кириб кеткан, кўчалар сув

¹ Гила – гина, хафагарчилик.

² Қўтосланиб – ялтираб, жилваланиб.

куйғандек тинч эди. Кўчанинг бу тинч пайтидан фойдаланган каби уста Алимнинг эшиги ёнига келиб тўхтаган кимсанинг ким эканлигини билиш учун ой ёруқлиғига қарши тушкан бўғот халал берар эди. Бўғот панасида ва эшик ҳалқасида қадалиб бирмунча вақт ниманидир кутиб турган бу киши ниҳоят, авайлабгина эшикни очиб ўзини йўлакка олди. Тағин анчагина эшикнинг ичкариги қисмида турғач, очишидаги эҳтиёт билан эшикни ёпди.

Ой ёруқлиғи уч бурчак равишда йўлакка тушиб турар эди. Бу номаълум кимса оёқ учи билан юриб келди-да, мўралаб айвонга қаради. Айвоннинг тоқчасида шамъ ёниб, Сайфи ўрин ёзиш билан овора эди. Номаълум кимса йўлакнинг қоронғи қисмига ўзини олиб, кўзини Сайфидан узмай тура бошлади, Сайфи ўрнини тўшаб бўлгандан сўнг айвоннинг пешонасида ёзилиб ётқан дастурхон ва лаганни кўтариб хужрага кирди. Йўлакдаги мажхул кимарса гўё шуни кутиб турғандек оёғ учини онда-сонда ташлаб ўзини майдон ичига олди...

Барги тўкилиб қуруқ шохлари билан қолган майдон ичи туманлик ойдин, мажхул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада, зулмдийда юз энг сўнгги курашка ҳозирланган бир йигит эди...

Отабек хароба уй девори ёнида сўнг чекдаги бир эътибор билан ичкарига қулоқ солмоқда эди. Ичкаридан ўтин ёриб ўчоққа ўт қалаш ҳаракатлари эшитилар, гоҳи хотун кишининг товши ҳам келиб қўяр эди. Ул бир-икки қайта оҳишта одумлар билан хароба уйларнинг у боши билан бу бошига бориб келди, яъни ичкарига ошиб тушмак учун қулайроқ ўрин чоғлар эди. Хароба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун шунинг остига шумшайиб ўлтурди. Ўлтуриши ҳамано қаёқдандир оёқ товши эшиткандек бўлди-да, секингина ўлтурган жойига ерга синггандек қилиб ётиб олди. Оёқ товши тўхтаб нариги ёқдан уста Алимнинг товши келди. Уста Алимнинг хуфтандан қайтиб келганлигини онглади ва унинг майдонга кириш эҳтимоли бўлганликдан шу кўйи ётаберди.

Вақт жуда секин ҳаракат қилар эди. Ул ўзининг ҳар бир юрак тепишини санагандек ўтгузар эди. Кузнинг ёқимсиз шамоли ўпкани қичитиб, йўтални қистатар, ул чалқанча ётқан кўйи оғзини ўрамлаб кўмак куткан каби кўкка кўзини тиккан эди.

Орадан бир-бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб кетди. Теварақдан «жаннат қушлари»нинг биринчи товши қичқирилиб

Ўтди, шу кезде хароба ҳавли томондан бир неча оёқ товушлари эшитилди-да, ул ўрнидан туриб қулоқ солишга мажбур бўлди. Бирмунча вақт онглашилмаган сўзлашиш товушлари келиб тургач, даричанинг ғийқ этиб очилишидан сўнг, бу товушлар яна ҳам узоқлашдилар. Отабек деворга интилди ва секингина юқориға кўтарилди. Бузуқ уйнинг даричасидан нариги қатордаги айвон ва ундаги ўчоқда ёниб турган ўт кўринди. Аммо очиққина бўлиб уй ичидан кишилар товши келар эди. Ул ўмарилмаслик этиб девор устига минди ва осонгина хароба уй ичига ўзини олди. Чунки уй томи ўпирилиб остига босқанликдан уйнинг сахни жуда ҳам юза эди. Авайлаб уч-тўрт одум босди-да, уйнинг бузуқ даричаси ёниға келиб тўхтади ва мўралабқина ҳавли юзиға қаради. Қаршидаги уйнинг ҳар икки даричаси ҳам ёпик, аммо тирқишларидан шамъ ёруқлиғи кўринар ва бояғиға қарағанда секинроқ бир товушда ғўнғир-ғўнғир сўзлашиш эшитилар эди. Орадан ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб товушлар бир оз юқорилашиб келмакка бошлади. Бу орада уйдан қўлиға лаган ушлаган бир хотун чиқди-да, қозондан лаганга бир нарсани кўтара берди. Отабек гуё шуни кутиб турғандек узоқ бир тин олди ва ўзини четка бурди. Хотун лаган билан уйға кириб кеткач, ичидан тақинган ханжарини қинидан суғуриб олди-да, даммини ойдинға солиб боқди ва ханжарининг учини ёнбошидан орқасиға ўтқузиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади. Хотун яна чиққан ва тобоқларға шўрба суза бошлаган эди. Уйға бир-икки қатнаб сузилган шўрбаларни ташиб битиргач, уйнинг эшигини беклади-да, кириб кетди.

Отабек ҳавлининг ўртасиға, тут ёғочининг ёниға келиб тўхтаган ва жанубда киши йўқми, деб аланғлар эди. Ул бу тўғрида бир қаноат ҳосил эткач, битта-битта босиб кишилик уйнинг йўлак томонидаги даричаси ёниға етди ва ўзини сўнг чекда эҳтиётлаб дарича остиға ўлтурди. Ўлтуриши ҳамоно димоғиға ичкулик билан шўрба иси келиб урди. Уйдагиларнинг сўзларинигина эмас, ҳатто томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар эди. Ичкаридан кимдир бирав шап-шап этиб чайнаб дер эди:

– Энди менга берма, Содик, Мутал полвонға беравер!

Отабек бу товушнинг кимники бўлганлиғини билган эди.

– Ҳадеб менга бераверасанларми, оралатиб Жаннат опамга ҳам бериб қўй, ха-ха-ха!

– Бизнинг кампирга берсанг қайтармасдан ича берадир!

– Берса ичабераман, қих... ўзим хотун бўлсам ҳам Мутал полвонларнинг ўнини қочираман, қих...

Бу сўздан сўнг, уй ичини кучлик бир кулги товши қоплади. Кулги босилгач, сўз бошланди:

– Энди шуни ичасиз, Ҳомид ака!

– Йўқ, Содиқбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучлик чиққан экан.

– Ичмасангиз қўймайман, некин...

– Мутал полвонга бер! Сиз олинг-чи шуни!

– Аниқ ичмайсизми? Кумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми?

Бу сўзни эшиткан Отабек ихтиёрсиз ўрnidан туриб кетди. Жаннат опанинг хи-хи-хи қилиб кулган товши эшитилди.

– Ораға нозик бир исмни келтуриб солмасанг, Худо ҳаққи ичмас эдим. Қани бўлмаса бер-чи, Кумуш опангнинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керакдир.

– Ха-ха-ха, нозик жойдан ушладимми?

Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрга-зўрга ўзини даричага ҳужум қилишдан босиб қолган эди. Орада бирмунча майда сўзлар сўзлангач, кимнингдир уффф, деб юборгани эшитилди.

– Тағин нима бўлди, Ҳомид ака?

– Бу кунги гап жуда ҳам мени чўчитиб қўйди-да, Содиқбой!

– Манинг гапимга нима учун ишонмайсиз, ахир! Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсани дарбозадан чиқардим, тағин қанчагача орқасидан бориб то карвонларга қўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб. Агар ўша кетиши бўлса, бу кун худда Қўқонға бориб еткан.

– Эй, сан билмайсан, ука!

– Некин манга қолса, шу ишдан ҳеч бир қўрқатурган гап йўқ, уста билан танишлиғи бўлса, унинг уйига меҳмон бўлгандир, савдогарчилиги бўлса Марғилонға келгандир, ахир, кетиб тургандағи сўзини ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-ку!

– Бу мулоҳазанг тузик-ку, бироқ мен билан аччиглашқан бир кишиникида меҳмон бўлиши бошни қотирадир, тағин сизларнинг ҳавлиларингиз ёнида...

– Агар сиррингиздан уста Алимнинг хабари бўлса, ул вақтда қўрқсангиз ҳам арзийдир. Аммо менга қолса у хумпар (Отабекни айтадир) Марғилонда хотуни борлиғини ҳам унутиб юборган, деб ўйлайман.

– Манинг бу сирримни сиздан бошқа ҳеч ким билмайдир. Умарбек билан бир оз нари-бери бўлиб қолган эдик, ҳайтовур тагин орани очиб юбордиқ.

– Ундоқ бўлса тагин нимадан қўрқасиз?

– Мен унинг Тошканд кетишини кўз бўяш учун бўлган ҳийлами, деб қўрқаман.

– Хайр, кетмаган ҳам бўлсун: ул ҳолда ўзингиз айткандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдорнинг олдиға бораман-да, ўғлингни Мирзакарим аканинг илгариги тошкандлик куяви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсанинг ҳолиға маймунлар йиғласин! Агар ул сиррингизни билган бўлганда ҳам аллақачон келатурган ишка тушуниб олиб, Марғилондан думини хода қилди, десангиз-чи!

– Қих... Содиқнинг гапи жўялик, – деб қўйди Жаннат опа.

Отабек бу сўз даҳшатидан титраб кеткан эди. Содиқ давом этди:

– Энди ишнинг бўладирганини ўйлаш керак, сизнинг қўрқоқлигингизни кўриб, мана Мутал полвон ҳам ухлаб бошлабдир.

– Ухлаганим йўқ, ҳез, дорингдан куй-чи!

– Муталбой ўртоқ, – деди Ҳомид, – биз биравнинг яхшилигини унутатурган киши эмасмиз. Ўртоғингиз Содиқбой мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали Худо, қолаберса мен уни уйлантириб қўйдим... Мен бирав билан ошначилиқ қилсам, ҳатто ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоқға тиришаман.

Содиқ:

– Муталбой сизни ўбдан яхши биладир, Ҳомид ака! Сизнинг қандай хизматингиз борлиғиға ҳам қонган... Аммо унинг сиздан бир илтимоси бор экан.

Ҳомид:

– Нима илтимосингиз бор, Муталбой?

Мутал (сархуш):

– Битта я-я-я-римтадан уч-тўрт т-т-танга қ-қ-қарзларим бор эди, Ҳомид ака.

Ҳомид:

– Ошналик деган уч-тўрт танга билан боғлана олмайдир, Муталбой! Мен сизға ҳали айтиб қўйдим: манинг ошналим ошнадан жонни ҳам аямаслик билан бўладир. Уч-тўрт танга эмас, муҳтож бўлсангиз ўттуз-қирқ танга ҳам сўрай беринг!

Жаннат опа:

– Илоҳи Ҳомидбой мурод-мақсадиға етсин, қиҳ. Ошна-оғай-нидан дунё аямайди!

Бир оз вақт танга товши эшитилиб турғач, Ҳомиднинг овози келди:

– Мана, Мутал полвон, ҳозирга оз бўлса ҳам шуни олиб турарсиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлиға бўладир.

Сархуш:

– Р-рахмат, Ҳ-ҳомид ака, сиз ж-жонни аямасангиз, м-мен ҳам йўлингизга бошимни тикдим, жамшиднинг арвойи!

Содик:

– Бизнинг Муталбой ҳам қуруқ йигит эмас!

Ҳомид:

– Дастурхонни йиғиштириб олингиз-чи, Жаннат опа!

Лаган-товоқнинг бир-бирисига теккан товши эшитилиб, Отабек ўзини оҳистагина йўлакка олди. Ўчоқ бошида бир-икки дақиқа чамаси товоқ-қошиқ ва оёқ товши эшитилиб турғач, Жаннат опа ҳавлиға тушиб келди ва қўлидаги дастурхонни тут остиға қоқиб кетди. Отабек қайтиб келиб дарича остиға ўлтурган ҳам эди, Ҳомиднинг шу сўзини эшитиб қолди.

– Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур Жаннат опа!

Содик:

– Қўрқоқсиз-да, Ҳомид ака, эшикни ўзим занжирлаганман.

Ҳомид:

– Сан ҳали ёшсан, иним Содикбой, сиз чиқаберингиз, Жаннат опа!

Отабек учун вақт ортиқ танг ва қўрқунч эди. Хароба уйга бо-рай деса, Жаннат опанинг кўриб қолиши аниқ эди. Эшикни очиб чиқиб кетай деса, ўлтуришнинг мақсади ҳали очилмаган бўлиб, бутун машаққати шамолға кетар эди. Жони ҳалқумиға тикилиб теварагига аланглади ва йўлакдан нарироқда уста Алимнинг девориға суёғлиқ турган занбилга кўзи тушди. Занбилнинг остиға яшириниш жуда ҳам хавфли эди эса-да, аммо ўлтуришнинг мақсадиға қонмай кетиш ундан ҳам хатарлик эди. Сир фош бўла қолса, уч душманга баробар ҳужум қилишни бўйнига олиб қўйди. Уй эшиғи очила бошлағанда занбилнинг остиға кириб олган эди. Ўзини нечоғлиқ сиқиб ғужанак қилган бўлса ҳам, аммо бир қараш билан занбил остида киши борлиғини билиш унча қийин эмас эди. Занбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаған мушукдек ҳужумга ҳозирланиб ётар эди.

Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, занбил остидағи ни пайқамай йўлакка бурилди. Ойдиндан эшикнинг занжирлиги аниқ кўришиб турар эди. Шунинг учун эшик ёнига бориб ўлтурмай йўлакнинг ярмидан қайтди. Қайтиши ҳамоно юқоридан учиб ўткан бир-икки мошак қушнинг чев-чев-чев деган товшини эшитиб кўкка қаради. Шимол-шарқига тўғри отилиб ўқдек учиб борган мошак қушларга қараганича йўлакдан уй томониға қайрилиб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Жаннат опа айвонға чиққанда, Отабек устидаги занбил тўрт энлик юқориға кўтарилиб, тагин секингина уни босиб тушкан эди. Жаннат опа эшикни очиб, уйга кирғанда, ул оҳистагина занбил остидан чиқди, унинг юрак тепиши ҳали ҳам шиддатлик эди. Дарича ёниға юриб келди-да, ҳамон ҳужумға ҳозирланғандек ичкариға қулоқ солиб турди. Жаннат опанинг «эшик занжир» деган товшини эшиткач, роҳат тин олди ва дарича ёниға чўнқайди.

Ҳомид:

– Бўлмаса, душанба куни кечасига бўлсин!

Содиқ:

– Биз қайси кунга десангиз ҳам ҳозирмиз!

Мутал:

– Менға қолса, шу топта борсақ дейман!

Ҳомид:

– Яхшиси душанба кун, ундан нариға ўткани ҳам ярамағандек, бериси ҳам фойдасиз бўладир, чунки бир-икки кун бунға ҳозирлик ҳам керак.

Содиқ:

– Тагин қанақа ҳозирлиги бор?

Ҳомид:

– Олиб чиққандан сўнг, уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилғунча бирарта қишлоқға юборишка тўғри келадир. Олиб чиқишимиз душанба кечасининг қайси пайтиға тўғри келишини ҳам ҳозирдан айтиб бўлмайди. Олиб чиққан замон Марғилондан чиқарилиб юборилмаса, кундуз куни чиқариш тагин хавфлик. Кечаси маълум, Марғилон дарбозалари ёпиқ бўладир. Шунинг учун бирарта дарбозабонни қўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...

Содиқ:

– Яхши маслаҳат, қутидорникига қанақа қилиб тушамиз?

Ҳомид:

– Масаланинг бу ёғини ҳам ўйлашимиз керак экан, ҳали!

Содиқ:

– Энг яхшиси – дарбозасидан кириш!

Мутал:

– Дарбозасидан кириб бўлмаса, томидан ошиб тушамиз!

Содиқ:

– Ха-ха-ха, балли, Мутал тўрам!

Мутал:

– Кулишингни бежо қилма, ҳез Абдиқарим! Сан ҳали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, санга кулиш тушиб қолди! Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунақангги қочирик ишларни энди қилиб турипти, деб ўйлайсанми? Эйха-х-х, Мутал аканг нималарни қилмади? Ха-ха-ха... Мусулмонсан отангинг арвойи, Ҳомид ака! Бир куни Жонкелдибой ҳасратини қилиб Ҳотам тўранинг ўглини яхши кўрганлигини, дийдорига тўёлмай бесар бўлганини арз қилиб қолди-ку, ёнимда Қаландар полвон бор эди, Жонкелдига, бўлмаса ўн оқта¹ бер бизга, биз Қаландар билан бирга дўндиқчангни муҳайё қилиб берайлик, дедим. Жонкелди ўлиб турган экан, қулоқ қоқмай хўб, деди. Биз Қаландар билан тунни ярим қилдиқ-да, Ҳотам тўранинг ҳавлисига келдик. Ишнинг эбини жўблаб қарасақ жуда кашал,² девор – тош ҳамин!³ Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ. Бу ишқални кўрган Қаландарнинг тарбузи қўлтуғидан тушиб «беш оқтани қайтариш увол-ку?!» деди. Ўзимнинг сал шунақангги кайфим баландроқ эди, ханжарчамни қинидан суғуриб олдим-да, тўғри Ҳотам тўранинг дарбозасига бориб чақира бошладим. Бу ишимдан жон-пони чиқиб кеткан Қаландар ёнимга келиб турта бошлади: «Ҳой, Мутал, санга нима бўлди?» Мен Ҳотам тўрани чақира бериб «товшингни чиқарма, хотунга ўхшаган йигит», дедим. Қаландар ёнимда туrolмади, мени ёлғуз қолдириб ура қочди. Бир вақтда ҳалиги Ҳотам тўра дарбоза орқасига келиб «ким» деди. Мен товшимга шошилишқан тус бериб «Мен, мен, очинг тезроқ!» дедим. Бечора гўл тўра дарбозани очиб юбориши борми, лип этиб ўзимни ичкарига олдим ва Ҳотам тўрани қўлидан ушлаб ҳавлига бошладим. Бечора энди мени таниган, автоғимнинг бузуқлигини ҳам пайқаган эди. Кекирдагига ханжаримни тираб:

¹ Оқ танга (Муал.).

² Кашал – чатоқ.

³ Ҳамин – у қадар.

«Жонингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!» дедим. Жуда тили шишиб қолган эди хумсанинг – «бовв-бовв» деб ғўлди-раб жавоб беради... «Бир бечора ўғлингни деб кўкрагини захка бериб ётсин-да, сан тинчкина ўғлингни олиб ёт!.. Қани ўғлинг, ётқан жойини кўрсат!» дедим. Хотам тўра дир-дир қалтирар эди, шу кўйи уни айвонга ўзим етаклаб бордимда, ўғлини кўрсатди. Болани уйқу аралаш турғузиб кийинтира бошлаған эдим, бир томондан онаси додлаб қолди-ку, ханжаримни олиб унга югирдим. «Товшингни ўчир, мочахар... ўғлингни ўлимга олиб бораётқаним йўқ, ниҳояти бир пиёла чой ичади-ку – келади!» дедим. Қисқаси, илгари даҳшат бериб, кейинидан яхши гаплар билан уларни ишонтириб, болани олиб чиқдим ва Жонкелдига топшириб кетдим... Бахтимга ўша куни битта ҳам миршаб йўлиқмади. Эй-й, Содикча, сан ҳали нимани кўрдинг-ку, нимангга ишондинг, бузоқ бўғузлағандек қилиб бир-иккитани сўйған билан одам бўлдинг, қўйдингми? Гап билан бўлиб занғар кайф ҳам тарқаб кетди, қани, қуй-чи бир-иккини!

Ҳомид:

– Сизга қойилман, Мутал полвон, сизнинг шунақангги ишларингизни билиб юрганим учун бу ерга чақиртириб келдим-да!

Мутал:

– Шуни билган бўлсангиз бас, бу ишни менга топшириб қўяберинг!

Ҳомид:

– Содик айтқандек дарбозадан киришни хоҳламайман, чунки миршабларнинг оёғ усти.

Мутал:

– Бўлмаса ҳавлининг орқасидан тушамиз!

Ҳомид:

– Орқаси ҳавлидир?

Жаннат опа:

– Қих, ҳалиги оти қурсин... Маликбойнинг майдони-да!

Ҳомид:

– Жуда яхши экан. Бўлмаса томига шоти етармикин?

Жаннат опа:

– Қих, жуда балан.

Мутал:

– Балан бўлса, зарари йўқ, осони уйнинг тегидан тешамиз, қўямиз!

Ҳомид:

– Қийин бўлмасмикин?

Мутал:

– Ҳаммадан ҳам осони тешиш, мўлжалини яхши олсақ бас.

Ҳомид:

– Бир-икки соатда уни тешиб бўлармиди?

Мутал:

– Ўзи майдонми, ахир?

Жаннат:

– Майдон, қих.

Мутал:

– Яқинида одам йўқми?

Жаннат:

– Йўқ, қих.

Мутал:

– Балли, мўлжални олиб берсаларинг, эртадан бошлаб қазиганим бўлсин.

Ҳомид, Содик:

– Балли, раҳмат полвон!

Мажлиснинг сўзи шу ерга етканда Отабек ўрнидан туриб йўлакка келди. Эшик занжирига қўлини олиб боргани ҳолда ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай орқасига қайтди. Хароба уй орқалиқ уста Алимникига чиқиб айвон ёнида тўхтади, уларнинг хуррак ва пишиллашларига қаноат ҳосил эткач, оёғ учи билан йўлакка ўтди ва эшикни очиб чиқди...

Ўз оғзидан эшитканимиздек Содик уни, Ҳомиднинг таълимотича Қўқон дарбозасидан чиқариб то карвонларга қўшилиб олгунча таъқиб этиб борган эди. Отабек бу таъқибни жуда яхши сезганликдан Содик йўлда қолгандан сўнг ҳам яна бир бекат олдинга борган ва иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарбозаси орқалиқ яна қайтиб Марғилонга кирган эди.

Уста Фарфининг Ҳомид ва ўзи тўғриларидағи мудҳиш ҳикоясини эшиткач, Марғилонда қолиш ва қайин отасининг уйига бориб онглашиш ўрнига жуда ошиғичлик билан Марғилондан жўнаб кеткан бўлиб кўриниши албатта ўринсизга эмас эди. Чунки Комилбек ўлдирилган бир кунда Ҳомиднинг кўз ўнгида қолиши, билатуриб, ўз-ўзига қабр қазиш, қабрғина эмас номусни барбод бериш ва қотиллик исмини олиб халқ олдида шарманда

бўлиш бўлур эди, нучукким, биз юқорида Содиқ оғзидан эшитканимиздек Ҳомид бу тухматдан ҳам қайтмас ва ўз тухматини маҳкама олдида мантиқий равишда исбот ҳам қила олур эди. Мана ул шу мудҳиш, бошка тушмоғи аниқ турған ҳалокатнинг дафъи учун Марғилондан ошиғич чиқиб жўнаған эди. Орқасидан қилинған таъқибни пайқашни эса, аввало, бу унинг бир мулоҳазаси бўлған эди, иккинчи, отини эгарлар экан, девордан ўзига қараған бош билан бу мулоҳазасини чинга чиқишини билған эди. Учунчи, кўчада уста Алим билан хайрлашар экан, қўшнинг йўлагига кўринған киши кўлағаси яна таъқиб этилишини таъкидлаган эди.

Марғилондан иккинчи бекатка қўниб, чойхонада бир-икки чойдиш чой ичиб узоқ ўйлаган ва Марғилонга қайтиш куруқ тухматка қолиш билан фарқсиз эканлигини яна бир қат тушунған эди эса-да, Ҳомидни майдонда музаффар ҳолда қолдириб кетишни ҳеч бир турлик юрағига сиғдира олмаған, ғайри расмий яшириниб бўлса ҳам, Марғилонда туришка ва туриб Ҳомиднинг мундан сўнғги режаларини ўрганишка ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берған, шом билан аср ораларида Марғилонга кирған эди. Келиб биринчи келишида тушқан саройга жойлашқан ва жойлашиб тинчий олмаған, яъни таъқибни бу кунданок бошлашга қарор берған. Ҳомиднинг ёмонлиқ корхонаси уста Алимнинг қўшнисиникида бўлғанлиғи учун ҳеч бир тараддудсиз йўлни тўғрилаб Содиқникига солған эдики, биз мундан кейинги гапларни юқорида кўриб ўтдик.

Уста Алимнинг эшигини очиб чиқғач, Содиқнинг йўлагига қулоқ солиб гўнғир-гўнғир келған товушни эшитди ва секин-секин йўлга тушди.

Душман билан бетма-бет учрашмоқ куни белгуланғанликдан ўзининг бу кунги кутилмаған муваффақияти тўғрисида ҳеч бир таажжубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирған; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу қўрқоқликқа тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурған, на ҳукуматка билдиратурған ва на қутидорни хабардор қилатурған бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи

остида қонлик тупроққа қоришмоқ – унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан ўзича: Ширин ўлим, – деб қўйди.

Гарчи кечаги тун «Хўжа Маъоз»ни тунаб уйқудан қолган эди, аммо узоқ вақт бу кунги гапларни ўйлаб ётди. Ул ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонға беланиб ётқан ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди.

15. Душанба кун кечаси

Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора кучоғига олган қоронғи бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етканлиги шу қоронғи тун каби қоронғи эди. Отабек бу икки ҳолдан табиъий бирисини бу соат ўзининг кўз ўнгида кўрар ва шунга ҳозирланар эди эса-да, аммо Ҳомиднинг хаёли фақат гулгина искар, гул сайрига ошиқинар эди...

Олти қарич кенгликда узундан-узоқ тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча эди. Шом билан хуфтан ўртасида бу кўча бошига бир йигит келиб тўхтади-да, теварагига киши билмас қилиб разм солди. Кўчада ҳеч ким қолмаган, йўл оёғи босилган эди эса-да, ул узоққина қаршисидаги дарбоза ичларини, том устларини, девор рахналарини кузатди ва қаноат ҳосил этиб тор кўчага оҳиста-оҳиста йўл олди. Тор кўчанинг ярмисиға еткач, тўсатдан орқасиға қайрилиб қаради... Унинг ҳаракати бир нарсадан шубҳаланиб эмас, аммо орқадан душман таъқиб бўлмадими учун эди. Кичкина эшикча ёниға етканда тагин ҳалигидек орқасиға қараб қўйди. Бир оз ўйлаб тўхтағач, эшикнинг ўнг томонидаги деворнинг бузуқ еридан секингина кўтарилиб майдонга мўралади. Эшикнинг қулф ва занжири бўлмай юзиға ёпиқ ҳолда турган бўлса ҳам, ул эшикка тақилмади, машаққатланиб деворга минди. Ой шом еб яхшигина қоронғи тушкан бўлса ҳам, майдон ичининг дарахтсизлиги учун тиккайган чўб ҳам ажратурлиқ эди. Майдонни кишидан ҳоли билгач, секингина девордан ўзини майдонга олди.

Майдон икки таноб кенгликда бўлиб, жануби қутидор ва қўшнисининг иморатлари орқасидан ва бошқа уч жиҳати ҳам шунга ўхшаш бинолардан иборат эди. Майдонга ёзда нимадир экилган, чуқур-чуқур жўяклар тортилган ва ер ёғмур билан ивиб,

бўкиб оёқ кўтариб босишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узғанда уч чорак лой баробар кўтарилур эди. Қийнала-қийнала майдоннинг жанубига ўтди. Унинг чап қўли томонида бир уйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб қорайиб кўринар эди. Ул бу кесилган ўринни ўткан кун кечаси келиб кўриб кеткани учун қайтадан қараб турмади эса-да, лекин унинг бу бинога илтифотсиз қараши мумкин эмас эди. Бу теги кесилган бино Кумушнинг ўз уйи бўлиб, бу уй ичида Отабекнинг саодатлик кунларининг ширин хотиралари сақланар ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўлтурар эди. Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда ул дунё малаки билан видолашар эди. Узоққина бинога қараб олғач, қўйнига қўл солиб бир қоғоз олди, хаёл ичида қоғознинг тахларини тузиклади-да, қайтариб яна қўйнига тикди. Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлагач, майдоннинг кунботариға юриб, ўн беш одумлаб ҳалиги жойдан йироқлашди. Том шувоғиға лой олинган зовур шекиллик, ўринни кечағи келишида биқиниш учун белгулаб кеткан эди, келиб шунга тушди-да, қўлини чаккасиға қўйиб ёни билан ётиб олди. Гарчи ости кесилган бино билан Отабек тушиб ётқан лойхона бир-бирисиға рўбарў эди. Аммо иморатларнинг кўлагаси ва кечанинг ўтача қоронғилиғи орқасида лойхонада киши бўлганлиғини пайқаш қийин эди.

Тун ярим бўлиб, олдинги ухлаганлар энди бир уйқуни олган эдилар. Майдон эшиги очилди. Бири орқасидан бири юриб икки кўлага майдонга кирди. Буни пайқаган Отабек ханжарини қинидан чиқариб қўлиға ушлағач, юз тубан ерға узанди... Икки кўлага сўзсизгина ости кесилган бино ёниға келиб тўхтадилар. Келгучиларнинг бири Содиқ ва иккинчиси Мутал эди. Тумшуғини ерга тираб ётқан мушукдек бўлиб Отабек уларни кузатар эди.

Тўхтагач, шивирлаб Содиқ сўради:

– Тешилаёзғанмикин?

– Озғина қолғандир, деб ўйлайман, негаки, пахсанингнидан бир газ чамаси жой очилган!

Мутал товшини баралла қўйиб сўзлар эди, шунинг учун Содиқ деди:

– Товшингни секинроқ чиқарсанг-чи!

Мутал белидан тешасини олар экан, унга жавоб берди:

– Ҳали шундан ҳам қўрқасанми, балки ҳали ашуламни ҳам айтиб юборарман!

– Жиннилигингни қўй, Мутал ака! Мен ҳам ёнингда турайми?

– Турасанми, йўқми – ихтиёр ўзингда!

Мутал ковакка кириб ковлашка тутинди.

– Тешани қаттиғ солма, – деди Содик.

– Менга ўргатма, ўзим биламан.

Содик Муталнинг эҳтиётсизлигидан қўрқди, шекилли, бир оз Муталнинг ишига қараб турғач, деди:

– Бўлмаса, мен эшик ёнига бориб турай, тешилди дегунча хуштак бер.

– Тузик, ҳали Ҳомид куявинг қаёғда қолди?

– Кўчанинг бошида пойлаб ўлтургандир. Хуштагингни эшит-кач, уни ҳам чақирайми?

– Чақир, – деди Мутал ва шитир-шитир кесак тушира берди.

Содик эшикдан чиққан ҳам эди, Отабек секингина бошини кўтарди-да, Мутал сари шувий¹ бошлади. Мутал эса емирилиб тушкан кесакларни ташқариға суриш билан овора эди... Шу вақт унинг қўлтуғи остидан узатилган қўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди... Мутал кучлик эди, аммо Отабек ундан ҳам кучлик эди. Сапчиб ҳиқилдоғини ажратиш учун бўлган Муталнинг биринчи ҳаракати бўшка кетди-да, чап биқинига ўткир ханжар гачча ботирилди... Аммо ул ҳамон бўшалишға кучанар эди ва кучли қўл баттарроқ уни сиқар эди. Уч дақиқалик курашдан сўнг Мутал бўшашди, илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлганиб жимгина жон берди. Отабек эшик томондан кўзини узмағани ҳолда Мутални судраб ўзи биқинган лойхонаға олиб борди ва қўрқибқина ҳиқилдоқдан қўлини олди. Муталнинг боши шилқ этиб лойхонаға тушди-да, мангулик уй-қуға кетканлиги маълум бўлди... Отабек битта-битта тешилган бино ёниға келиб эшик томонға хуштак берди, жавоб хуштаги эшитилгач, тешук ичига кириб ўлтурди. Тешукнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан қулоққа енгилча пишиллаш эшитилар эди... Содик яқин еткан эди, кесмадан узоқроқда туриб шивирлади:

– Тешдингми, Мутал?

– Тешдим, бери кел.

Содик кесма ёниға келиб энгашиди. Энгашиши ҳамоно қўл ҳиқилдоққа тўғри келган эди ва ханжар қорниға ботирилган

¹ Шувимоқ – эмакламоқ.

эди... Содиқ қўлидағи ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам тегдириш учун кесманинг тубанлиғи халал берди, лекин ўзи тетук эди. Отабек сапчиб кесмадан чиқди ва бор кучи билан Содиқни босиб тушди... Босиб тушиши ҳамоно аллақайси ери ачишкандек сезилди... Сўл қўли Содиқнинг ҳиқилдоғида, ханжарлик қўли Содиқнинг ханжарлик қўлида эди... Бир оз кучини йиғиб олғач, ҳиқилдоқни бор кучи билан сиқа бошлади. Содиқ хириллар, шундай бўлса ҳам қўлидағи ханжарни бўшатмас эди. Эшик томондан Ҳомид ҳам кўриниб қолди... Вақт танг келган эди... Содиқдан кўкрагини қочириб ханжарлик қўлини бўшатди ва Содиқнинг кўкрагига солди. Содиқнинг ханжари бир-икки қайта унинг орқасига кучсиз-кучсиз келиб теккан эди. Ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашди ва қўлидан ханжари тушди.

– Ҳомид акангга жуда ҳам меҳрибон экансан, Содиқ! – деди босиб ётқан жойидан Отабек. – Жонингни ҳам унга қурбон қилдинг!

Содиқ инграниб қўйди.

– Ким хириллайдир? – деди яқинлашиб келган Ҳомид.

– Тезроқ келинг, Ҳомид ака, Отабекни ўлдирдик! – деди шошиб Отабек.

– Аҳ! – деб юриб келди Ҳомид.

Отабек Содиқни қолдириб, Ҳомиднинг ханжарлик қўлини ушлаб олди:

– Мутал ўлди. Содиқ ҳам ўлим ёқасида. Энда сиз билан иккимизгина қолдиқ!

Ҳомид қўлини бўшатишка тиришар экан, Отабек салмоққина қилиб деди:

– Ортиқча ошиқмангиз, Ҳомидбой, мен сизнинг ханжарлик қўлингизни бўшатаман ҳозир, аммо шунгача сиз билан икки оғиз сўзим бор!

Ҳомид ҳануз қўлини бўшатишга кучанар эди.

– Кучанмангиз, Ҳомидбой!

– Мард йиғит бўлсанг, қўлимни қўй!

– Ошиқма, қўяман, – деди Отабек. Шу чоқда оёғ остида ётқан Содиқ кўтарилиб-кўтарилиб ўзини отмоқда эди. Отабек Содиқдан нарироққа Ҳомидни бошлади. Ҳомид тиғизлиқ билан сурилди. Ханжарлик қўли билан туйнукка ишорат қилиб, Отабек сўз бошлади:

– Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларга солган, чексиз жониворлиқлар ишлатқан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят, шу дақиқага келтириб

тўхтатқан бирав ухлайдир. Агарда сизнинг маним тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ухлагучи маним ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг кўйида¹ саргардонман. Демак, сиз билан манинг орамизда шу бирав учун кураш борадир. Лекин сиз шу чоққача маним устимдан муваффақият қозониб келдингиз: қора чопончи, деб дор остилариғача олиб бордингиз, Муслмонқул қўлиға топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чиқғач, исмимдан талоқнома ёзиб, икки йиллаб рафиқамдан айириб туришка муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят, ўғрилиқ йўлиға тушиб икки йигитингизни маним қўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?

– Ҳақли эдим! – деди Ҳомид ва силтаб ханжарлик қўлини бўшатиб чалқанча йиқилди. Ул қўлини бўшатқан чоқдаёқ Отабек ишини тўғрилаган, яъни Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборган эди. Ҳомид ҳолсизланиб ётар экан, уни беш қадам наридан кузатиб тек турғучи Отабек заҳарханда ичида «ҳақлими эдинг?» деб сўради. Кучаниб «ҳақли эдим!» деди Ҳомид ва қўлидаги ханжарни Отабекка отди, ханжар Отабекнинг ёниға келиб тушди...

Отабек кушхона ўрнидан эшикка қараб қўзгалган эди, Ҳомиддан беш-олти қадам нарида ётқан Содиқнинг «ҳммм» деган товши эшитилди. Отабек кўнгли алланучкалангани ҳолда майдондан чиқди...

16. Ўзни танитиш

Эртаси кун бутун Марғилон деярлик Маликбойнинг майдо-нида воқиб бўлган ишка жуда ҳайрон эди:

– Мутал билан Содиқ бўлса шаҳарнинг томтешар йигитларидан, улар қутидорникига ўғрилиқ учун борган бўлсалар – борғандирлар... Лекин шаҳарнинг катта бойларидан ҳисобланган Ҳомиднинг иши қизиқ. Хайр, Ҳомиднинг ўғрилиқ ҳунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирган? Қутидор бўлса, эрталаб уйқудан турғач, бу хангамани билибдир, жуда ажойиб!

* * *

¹ Кўй – йўл, ишқ, муҳаббат.

Кун чошқоғга етканда Отабек сарой дарбозасидан чиқди. Ул ўзининг сўл қўлини дока билан ўраб боғлаған ва кўкрагига кўтариб ушлаған эди. Кеча Ҳомид ханжарлик қўлини силтаб тортқанда, ханжар унинг бош бармоғи орасини суякка еткунча шипириб кеткан эди. Унинг оёғ олишида ҳам бир оз оқсоқланиш сезилар эди.

Саройдан анча узоқлашқан эди, қаршидан ўзиға қараб келгучи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди:

– Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз?

Раҳмат ошиқибғина унинг билан кўришди:

– Қачон келдингиз, бек ака?

– Келганимга бир-икки кун бўлди... Нега хафа кўринасиз, мулла Раҳмат?

Раҳмат уфлаб олди:

– Эий, бек ака, бизнинг бошка тушканни душманингизга ҳам кўрсатмасин!

Отабек ажабсиниш туси кўрсатиб сўради:

– Нима бўлди, уй-ичингиз билан саломатмисиз?

– Ўзингиз биласиз, бултур падар марҳум бўлган эдилар, бу кун яна бошимизға ўлим тушатурған бўлиб қолди, тоғам Ҳомидни аллакимлар чавоғлаб кетибдирлар.

Отабек кўзини олалантирған бўлди:

– Қаерда, кимлар, яраси кўркунч эмасми?

Раҳмат воқиъани қаерда бўлганлиғини сўзлаб турмади:

– Яраси ёмон, ҳушсиз ҳолда ҳиқиллаб ётибдир. Қорнини тикдирмакчи бўлган эдим, жарроҳ бўлмайдир, деди.

– Чавоғлағучини айтмадимми?

– Тил бўлса айтади-да, – деди Раҳмат, – ул йиқилиб ётқан жойда яна икки йигитнинг ўлуги бор экан... Шулардан зарб олғанми деб ўйлайман.

– Худо шифо берсин! – деди Отабек. Ажралишдилар.

Отабек уста Алимнинг кўчасига бурилғач, Содик эшиғида уч-тўртта бел боғлаған кишиларнинг тобут яшаш билан машғул кўриб тинчсизланиб кетди. Уста Алимнинг йўлагига кирар экан, Жаннат опа билан яна бир хотуннинг йиғи товушларини эшитди...

Жанозага таҳорат олиш учун обдаста ёниға ўлтурган уста Алим Тошканд жўнаб кеткан Шокирбекни орадан уч-тўрт кун ўтмай қайтиб келишига ажабсинган эди:

– Келинг-келинг, Шокирбек... Тошканд жўнамағанни эдингиз?!
 Отабек айвоннинг олдиға ўлтурар экан, кулди:

– Тошкандга бориб келдим...

Уста Алим унинг ҳазилини фаҳмлади-да, таҳорат ола-ола кизик воқиъадан сўз очди:

– Марғилондан кетмаган бўлсангиз, ўзингиз ҳам эшиткандирсиз, Шокирбек, сиз билан менга таржимаи ҳоллари маълум бўлган Ҳомид билан Содиқни ва тагин Мутал деган яна бир йигитни Мирзакарим аканинг ҳавлиси орқасида ўлдириб кетибдирлар. Ёмонлар ўз жазаларини топибдирлар.

– Эшитдим, – деди Отабек ва тагин кулиб қўйди.

Уста Алим унинг бу кулгисига эътибор қилмаған эди, сўзида давом этиб сўради:

– Сиз буларни ким ўлдирган деб ўйлайсиз?

– Сиз-чи? – деди Отабек ва тагин илжайиб қўйди.

– Менга қолса, – деди уста Алим, – ўлдиргучи албатта Мирзакарим аканинг куяви Отабекдир... зап иш қилған-да, мен унга қойилман. Мен унинг Ўтаббой кушбегига қилған муомаласини эшитиб, юрагига бали деган эдим... зап йигит экан-да!

Отабек ўнггайсизланиб кетди. Уста Алим юз-кўзини артиб Отабекнинг қўлини олиб кўришмакчи бўлган эди, кўзи ўралған докага тушди:

– Қўлингизга нима қилди, Шокирбек?

– Пичоқ кесиб кетди...

– Ёмон кесдимиз?

– Сал.

Уста Алим Отабекнинг ёнига ўлтурди ва:

– Нега Тошканд жўнамадингиз, бирарта монень чиқиб қолдимиз? – деб сўради.

– Монень чиқиб қолди...

– Қандай монень? – деди уста.

– Моненьми? – деди Отабек ва кулимсираб: – Мен сизга бир катта гуноҳ қилиб кеткан эдим... Йўлда боратуриб гуноҳимдан ўкиндим-да, сизга тавба қилғали Кўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошканд жўнайман.

Уста Алим ажабланиб Отабекка қаради:

– Ҳазиллашасиз...

– Ҳазиллашмайман, агар сиз кечиратурган бўлсангиз, гуноҳимни ҳам ҳозир иқрор қиламан.

- Уста Алим кулимсираб сўради:
- Қани иқрор қилингиз бўлмаса.
 - Илгари кечиришка ваъда бериб қўйингиз.
 - Менга қолса сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса, кечирдим.
 - Раҳмат, – деди Отабек ва сўради: – Мен ким?
 - Сизми, сиз Шокирбек!
- Отабек уят аралаш кулиб қўйиб деди:
- Ана уста, маним борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!
 - Бўлмаса, сиз ким?
 - Гуноҳимни кечиргансиз-а?
 - Кечирганман.
 - Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли ва марғилонлиқ Мирзакарим аканинг куяви – Отабек!

Уста Алим бир оз ўзини кейинга ташлади ва кўзига жиқ ёш чиқарди.

– Сиз-а? – деди. Келиб Отабекни қучоқлади... Бу фавқулудда ҳолга тушуна олмай қолган Сайфи ишини тўхтатиб дўконхонадан қараб турар эди. Уста йиғлаган ҳолда Отабекни қучоқлаб ўпди-да, айвонга кўрпача сола бошлади.

- Нима қилмоқчи бўласиз, уста? – деб Отабек сўради.
- Мен ўзимнинг янги меҳмонимни кўрпачага ўтқузмоқчи бўламан, – деди кулиб уста Алим.
- Мен сизнинг кўрпачангизга кўб ўлтурганман, энди менга ортиқча такаллуфингизнинг ҳожати йўқ.

– Тўғри сўзламайсиз, Отабек, бу кунгача маним кўрпачамда ўлтуриб юрган Шокирбек отлиқ бир йигит эди. Энди мен ўзимнинг янги меҳмоним бўлган Отабекни сийламоқчи бўламан... Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз!

Отабек устанинг латифасига кулди-да, кўрпачага чиқиб ўлтурди. Бу вақт Жаннат опанинг «шаҳид ўлган болам» деб йиғлаган товши эшитилди-да, Отабек гуноҳкор бир юз билан уста Алимга қаради. Ул эса Отабекнинг бу қарашидаги маънони сезган эди:

– Зап қилгансиз, Отабек, – деди уста, – ёмонларнинг жазоси шундай бўладир... Ёнингизда кишиларингиз бор эдими?

– Йўқ.

Уста Алим Отабекка тушуна олмай қараб турғач, сўради:

– Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз?

– Ёлғиз ўзим! Худо ёмонга жазо бературган бўлса, шундоқ бўлар экан.

Уста Алим тамом ажабда қолган эди:

– Субҳоноллоҳ! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек! Қўлингиздан бошқа ерингизда жароҳат йўқми?

– Йўқ. Бўксам устига бир оз ханжар учи тегиб ўткан бўлса ҳам аҳамиятсиз.

– Худога шукур, Отабек! Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?

– Йўқ эди. Бу ишни ҳозирғача бир ўзим ва бир Тангри билди. Энди бу сирни билгучиларнинг учунчиси сиз бўлдингиз!

– Астағфируллоҳ! – деб қўйди уста Алим. – Рақибингиз Ҳомидни биринчи мартаба уста Фарфи орқалиқ таниганингизми?

– Биринчи мартаба танишим, – деди уфлаб олиб Отабек, – бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман.

– Сизнинг ақллар ишонмаслик қаҳрамонлигингизга юрагим кинидан чиқиш даражасига етди! Отабек, Ҳомиднинг бу кейинги режасини қаердан билдингиз?

Отабек кулди.

– Худога шукурлар бўлсунки, маним тортқан оҳларимни қуруққа юбормай, кутмаган ердан сирни билдирди. Мен сизга ҳикоямни бошидан сўзлаб берайми ва ё Ҳомиднинг режасини билишимнигинами?

– Бошидан сўзлангиз, Отабек! – деди ҳовлиқиб уста Алим ва иш тўқиш ила машғул Сайфини савзи тўғрашқа буюрди.

Уста Алимни ҳикоя тингламак учун ҳозирланган кўргач, Отабек деди:

– Таҳоратнинг сабаби ёдингиздан кўтарилди, шекиллик!

– Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалиқ кўринадир... Қани, сўздан келинг!

Отабек ўзининг чин дўстига биринчи марта Марғилон келишидан тортиб ҳикоясини сўзлаб кетди. Унинг уч йил ичида бошидан ўтканларини бир соатлик вақтга чўзилиб, Сайфи ошни сузиб келганда йўлда учрашқан Раҳмат билан ҳикоясини тугатди. Уста Алим Отабекнинг елкасига қоқиб дер эрди: – Сизда чин юрак бор, дўстим. Бу юракингиз билан ҳеч вақт дард қолмайсиз, Отабек! Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблай олмайман. Бироқ жумъа кун кечаси Ҳомид

изидан маним ҳавлимга кириб, менга ўзингизни билдирмай кетканингизга хафа бўламан, Худой кўрсатмасин бир фалокат юз берганда нима бўлар эди?

Ошдан сўнг уста Алим шундай фотиҳа ўқуди:

– Душманларингизнинг йўқ бўлганлари чин бўлсин, суйганингиз билан энди масъуд яшанг!

Отабек ташаккур этди. Тағин бир оз чой ичиб сўзлашқандан сўнг, Отабек дафтарида иккита хат чиқариб деди:

– Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчиман, уста!

– Буюрингиз!

Отабек қўлидаги хатларни узатиб:

– Мен шу соатнинг ичида Тошканд жўнашга мажбурман.

Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамникига ўз қўлингиз билан элтиб берасиз.

Уста унинг бу гапига тушунолмади қолди:

– Нега энди Тошканд жўнайсиз, ўзингиз...

– Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томонга ҳам ўнғайсиз.

Мен ҳозир кетишка мажбурман, балки ўзингиз ҳам онгларсиз.

– Онгладим, – деди уста ва: – гап-сўз босилаёзғач, келмакчимисиз?

– Балки... – деб тўхтади Отабек, – хатларнинг бириси қайин отамга, иккинчиси унга, – деди.

– Ҳўб.

– Қайин отамга ёзганим қисқа бўлгани учун сиз унга мендан эшитканларингизни сўзлаб қондирарсиз. Қутидор билан ишингизни тугатиб қайтишингизда унинг хатини берарсиз, тузикми?

– Маъкул.

– Учрашқанингиз тўғрисида менга маълумот ёзсангиз, тағин миннатдор қилар эдингиз...

– Бош устига.

Шундан сўнг иккиси қучоқлашиб кўришқач, видоълашдилар.

Отабек эшикдан чиқганда, Содикни кўмиб келган кишилар Куръон ўқуб тарқалмоқда эдилар.

17. Хайрихоҳ қотил

Миршаблар томонидан қўрбоши маҳкамасига сўроққа олиб кетилган қутидор қайтиб йўлақдан кириши билан минг хил ташвишда ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қайтиб жон

кирган каби бўлди. Кумуш отасининг олдига қанот ёзган каби югириб, унинг соқолини силар экан, сўради:

- Сизга зарар бермадиларми, отажон?
- Йўқ, қизим.

Офтоб ойим эрининг бу сўзини эшитиши билан Хўжа Баҳо-ваддин йўлига ўтуриб қўйган етти танга пулини Тўйбекага бериб, даррав эшонниқига жўнатди ва шундан сўнг эридан сўради:

- Сизга айб қўя олмадиларми?

– Худойға шукур, оқландим, – деди қутидор. – Чиндан ҳам менда қандай айб бўлсунки, ўзимиз ҳам бу ҳангамани уйқудан туриб пайқаган бўлсак. Уйимиз остини ёмонлар тешкан бўлсалар ҳам, аммо киши сиғмаслиқ бўлганлиги мени оқликқа чиқарди. Лекин киши сиғатурган бўлиб тешилганда ҳам, мени айблаб олмас эдилар, зероки, уйимиз остини тешкан муттаҳамлар албатта яхши ният билан тешмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти қотил мен бўлиб кўринганимда ҳам, молим ва жоним кўруғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳкор бўлмас эдим. Ҳарҳолда, бу фожиёа бизга зарарсиз бўлиб ўтдиким, бунинг учун Хақ таолога қанча шукур қилсак ҳам оздир, – деди ва айвонга чиқиб танчага ўлтурғач, Кумушдан сўради: – Ачанг келмадимиз?

Офтоб ойим жавоб берди:

– Қаттиг оғриб қолибдир, – ва сўради: – Кимлар ўлдириб кетканини била олмадингизми?

Қутидор ажабсиниб хотунига қаради:

– Қизиқ сўз айтасан-а! – деди. – Бу ишка бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадирган донолар ҳам бир нарса тўқуй олмай-дирлар... Аммо маним кўнглимга келадиргани шулки, бизнинг молимизга кўз олайтурган ўғрилар беш-олти киши бўлиб, уйни тешаёзган вақтларида оралариға низоъ тушиб, бир-бирлари билан пичоқлашқан бўлсалар керак.

Кумуш отасининг бу кашфига қарши тушди.

– Бу гапингиз тўғри эмас, ота, – деди.

– Нега тўғри эмас?

– Негаки, бир-биравларини ўлдиришиб, бизга зарар бермасдан қуруққина кетмас эдилар.

– Тонг отиб қолғандир ёки улар ҳам ҳолдан тойғандирлар, – деб жавоб берди қутидор.

– Бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузиккина бой киши эмасми эди? – деди Офтоб ойим, бу вақт Кумуш секингина онасиға қараб олган эди.

– Ҳомид тийнати¹ бузук бир йигит эди, – деб жавоб берди қутидор. – Эҳтимолки, унинг топқан давлати ўғрилиқ орқасидадир, кишининг давлатига қараб ҳукм юрутиш қийин.

– Худойимдан ўргулайки, – деди Кумуш энтикиб ва даҳшатланиб, – ёмонларнинг жазасини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимга чиқганларида, мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!.. Мени ғафлат уйқуси босмаган бўлса, нега бир газлик пахсани кесар эмишлар ва бошимдан туйнук очар эмишлар-да, мен ҳеч нарса сезмас эмишман.

Офтоб ойим бошини чайқаб:

– Шунга айт, қизим! – деди.

Қутидор:

– Худонинг қандай ҳикматлари бордирким, шу кеча-кундузларда бизнинг теварагимизда қонли воқиялар кўрила бошлади: бу кун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар (Кумушбиби юзида бир енгиллик кўрилди), кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин энди...

– Иншооллоҳ, ишнинг охири хайрликдир, отажон, – деди Кумуш, – чунки бизнинг молимизга кўз олайтириб ёмон ният билан уйимиз орқасини тешқучиларни ер билан яксон этдириши истиқболимизнинг хайрлик фолларидандир, отажон!

– Тўғри айтасан, қизим, – деди қутидор.

Кумуш ўзининг қўнғуроқдек товши билан давом этди:

– Бу мақтуллар² кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келгучи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдируғучи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир... Бизга мунча яхшилиқ қилган киши ким бўлса ҳам Худо ажрини³ берсин! – деди.

Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди.

– Бизга ёмон ният билан қараган бўлсалар, Худо жазаларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлганларнинг ҳам хайри жазаларини берар, – деди.

Кумушбиби бу қўрқунч уйда ёта олмаслигини билдиргани учун Офтоб ойим Тўйбекадан Кумушнинг буюмларини иккинчи

¹ Тийнат – хулк, феъл.

² Мақтул – ўлдирилган, қатл қилинган.

³ Ажр – эваз, мукофот, қайтариқ.

уйга ташита бошлади. Қутидор эса бутун кун меҳмонхонасига келиб-кетиб турган кўнгил сўрағучи ошна, ёр-дўстлари билан овра бўлди.

* * *

Шомдан сўнг қутидор эндигина меҳмонлардан бўшаб ич-карига кирган эди, меҳмонхона йиғиштириб қолган Тўйбека қутидор ёнига келиб деди:

- Сизни бир киши чақирадир.
- Қанақа киши, танидингми?
- Танимадим.

Қутидор эринибгина ташқарига чиқди-да, меҳмонхонада ўлтурғучи таниш бўлмаган киши билан совуққина кўришиб сўради:

– Хизмат?

Уста Алим қутидорга кулимсираб олгач:

– Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз, – деди.

– Айби йўқ, мулла, – деди қутидор ва қаршима-қарши ўлтуришдилар.

– Ёмонлар суиқасдидан саломат қутилишингиз муборак бўлсин!

– Тангрига қуллуқ бўлсин! – деди қутидор. Меҳмонхона қоронғиланиб кеткани учун ҳавли супириб турғучи Тўйбекага даричадан туриб буюрди: – Шамъ ёқиб чиқ, Тўйбека!

Шамъ чиқишини куткандек уста Алим бошини қуйи солиб ўлтурар эди. Қутидор «нима юмишинг бор менда» дегандек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва Қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўлтурғучи мажҳул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят, шамъ келиб тоқчага қўндирилгач, уста Алим муроқабдан¹ бошини кўтариб қутидорга қаради:

– Мендан таажжубландингиз, – деди ва қўйнидан мактубларни чиқариб биттасини қутидорга узатди, – мендан ҳам бу мактуб ажиброқдир, – деб кулди. Қутидор хатнинг унвонига кўз югиртириб чиқгач, уста Алим айткандек таажжуб ичида хатни очди... Ўқуб битиргач, ул даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қо-тиб қолган эди... Агарда унинг ёнида уста Алим бўлмаганда эди, эҳтимол, ул қай вақтларғача серрайиб қолар эди.

¹ Муроқаб – мушоҳада қилиш.

– Жон ва оилангиз душмани бўлган бир бадбахт энди ўз қилмишининг жазасини кўрди, буродарим Отабек уларнинг тотикларини хўб боблаб берди, – деди уста Алим ва давом этди: – шунинг билан сизнинг нажиб¹ оилангиз даҳшатлик фожиъа даврларини кечириб, энди масъуд кунлар арафасига етди. Хатни ўқуб сизнинг даҳшатланишингиз эмас, қувонишингиз, душманингизни юз тубан қилгани учун Ҳақ таолоға шукур айтишингиз керакдир!

Қутидор ҳушини бошига йиғаёзди ва уфлаб тин олғач, ҳаяжон ичида сўради:

– Мен билан Отабекни қаматдирган ва дор остлариға юборган Ҳомидми?

– Ҳомид.

– Талоқ хати ёзғучи Отабек эмасми?

– Ҳошо ва калло,² Отабек мундай гапдан хабарсиз. Унинг отидан талоқ хати ёзғучи ҳам шу бадбахт Ҳомид.

Мундан сўнг қутидор туриб ичкарига югирди, ярим йўлданок танчада ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қичқирди:

– Сир очилди!

Иккиси ҳам сачраб қутидорға қарадилар-да, бирдан сўрадилар:

– Нима, қандай сир?

Қутидор танчага бориб ўлтурмади-да, айвон пешонасидан туриб, қўлидаги хатни юқори товуш билан ўқуб чикди:

«Муҳтарам қайин отамизға!

Сиз билан мени қоронғи зиндонларға тушириб, дор остлариға-ча торткан, бунинг ила ўзининг ваҳшиёна тилагига ета олмағандан кейин маним тилимдан сохта талоқ хати ёзиб дарбоза ёнидан ҳайдаттиришқа муваффақ бўлган ва бир гуноҳсизни шаҳид эткан Ҳомид исмлиқ бир тўнғузни ниҳоят, икки йиллик саргардонлигим сўнггида ёрдамчилари билан тупроққа қоришидиришға муваффақ бўлдим... Сизнинг шонли ҳавлингиз ёнида воқиъ бўлган бу кураш албатта сизни ва уй ичингиз ҳам ёр-дўстларингизни анчагина тинчсизликка қўйган бўлса керак. На чораки, ёмонларни сизнинг ҳавлингиз орқасида рафиқам қасдида бўлганлари пайтида учратишға тўғри келди ва мен бу ишка мажбур қолдим. Бунинг учун албатта мени кечирарсиз умидидаман. Фақат сизнинг тинчсизланишингиз ва мардумнинг юқори-қуйи сўзи бўлмаса, сизга бошқа

¹ Нажиб – улуғ.

² Ҳошо ва калло – мутлақо, сира.

зарар бўлур, деб ўйлай олмайман. Сиздан бу улуғ гуноҳим учун афу сўраб, ҳайдалган ўғлингиз – Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли».

Аммо қутидор «ҳайдалган» сўзини ташлаб ўқуди. Мактуб ўқулиб битканда Офтоб ойим, айниқса, Кумуш қутидорнинг бояғи ҳолига тушкан эдилар. Кумушнинг бу дақиқадағи ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш албатта мумкин эмас эди. Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлганар эди... Ҳозирғи энг кучлик ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди.

Қутидор ўз томонидан ҳам изоҳ бериб чиқди:

– Мен билан Отабекни қаматиб дор остига юборғучи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир-биримиздан жудо эткучи, Комилбекни ўлдиргучи, уйимиз орқасини тешиб Кумуш қасдида бўлғучи – ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан... Аммо бадбахтни икки кишиси билан тупроққа қоришдириб кеткучи Отабек экан!

Офтоб ойим титраган товуш билан:

– Уятсиз Ҳомид, – деди.

Кумушбиби:

– Бечора бегим, – деб қўйди.

Учави ҳам юракни тўхтатиб олиш учун анчагача жим қолдилар.

– Ўзи эсонмикин? – деб сўради охирда Кумуш.

– Хатиға қараганда соғ, – деди қутидор.

Офтоб ойим сўради:

– Ўзи қаерда эмиш, хатни сизга ким келтурди?

Бу саволдан қутидорнинг эсига меҳмонхонада ўлтурган уста Алим тушкан эди. Ўрнидан ирғиб турди-да, хотуниға жавоб бермасдан ташқарисиға чиқди. Ул уста Алимнинг қаршисиға ўлтурганда, меҳмонхонанинг юқори даричаси остиға Офтоб ойим билан Кумуш хат келтиргучининг сўзини эшитиш учун келиб тўхтаган эдилар.

Қутидор узр айтди:

– Келтурган хабарингиз таъсирида сизни унутаёзибман...

– Мен бун пайқадим, – деди уста Алим кулиб, – шу йўсунда маккор Ҳомиднинг иблисона дасисаси¹ бир оилани тамом ишдан чиқараёзганким, бу тўғрида айниқса сизга сўзлаш ортиқчадир. Аммо арслон юраклик Отабек ҳам бадбахтни шундоғ янчиб ташладиким, бу жуда оз кишилар қўлидан келатурган ишдир.

– Ўғриларни ўлдирганда Отабекнинг ёнида неча кишиси бўлган? – деб сўради қутидор.

¹ Дасиса – макр, хийла, найранг.

Уста кулди:

– Отабекнинг танҳо ўзи! – деди.

– Уч кишига танҳо ўзи? – қутидор ишонмаган эди.

– Азаматнинг ёлғиз ўзи! – деб уста Алим илгариги сўзини қайталади.

– Астағфируллоҳ... Нега менга бу тўғрида хабар бермаган?

– Сизга хабар бериб ўлтурушни йигитлик отиға эб билмай, хатто менга ҳам бир нарса сездирмаган. Мен ҳали бу нуқсони учун айбласам: «Мен ўзимнинг ашаддий душманим билан танҳо курашиб ё жон бермакка ва ё жон олмоққа қарор берган эдим. Шунинг учун ҳеч кимга ҳам билдирмадим», дейдир.

Қутидор бир томондан даҳшатка тушса, иккинчи жиҳатдан Отабекнинг дав юрагига ҳайрон қолар эди.

– Ўзига жароҳат олмаганми? – деб сўради қутидор.

– Бўксаси билан қўлидан яраланган бўлса ҳам зарарсиздир.

Уста Алим қутидорнинг баъзи бир эътирозларига қарши Отабекнинг қутидор томонидан қувланганидан тортиб, шундан бери Марғилонға етти-саккиз мартаба келиб кетканини, ҳар бир келишида ўзининг уйига келиб тушканини ва қалин ўртоқ бўлиб олганларини, шундоқ бўлса ҳам Отабекнинг ўзидан чин исмини яшириб юрганини, жумъа куни уста Фарфидан биринчи мартаба ўз рақибини танишини, ниҳоят бу кунгина унга чин исмини очқанини сўзлаб чиқди.

– Талоқ хати-ку сохта экан, – деди қутидор, – нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?

– Чунки унинг сўзига қараганда, сиз уни оғирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатқан экансиз, – деб изоҳлади уста. – Тошканддан уйланишида сизнинг билфеъл бош қўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан, деб ўйлаб, қайтиб эшикингизга оёқ босмаган, хатто хотунини қозиға чақириниш тўғрисида фикри бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб, бу фикридан ҳам қайтқан, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун суйган хотунидан ҳам кечмакка қарор берган.

Қутидор ҳали ҳам Отабекнинг руҳига тушуна олмаган эди:

– Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, ораға киши қўйса ҳам бўлар эди.

– Шундоғ қилса ҳам бўлар эди, – деди кулиб уста Алим, – мен ҳали ундан шундай деб сўрасам, «Ўзимга ишонмаган киши киши

сўзига кирармиди, деб ўйладим», дейдир. Куявингизнинг қизиқ табиъатини шундан ҳам яхши билиб олсангиз бўладирким, шу чоққача ота-оналари ҳам бу фожиядан хабарсиз эканлар.

– Қизиқ йигит, – деди қутидор, – мендан ҳам катта нодонлик ўткан.

– Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ.

– Албатта йўқ, – деди қутидор ва сўради: – Ўзи сизникидами?

– Бу кун пешинда Тошканд жўнаб кетди.

Қутидор тушуна олмаган эди:

– Нега-нега? – деб сўради.

– Нега... сабабини мен ҳам яхши тушуна олмадим.

– Қайтиб келадирган вақтини айтқандир?

– Бу тўғрини сўраган эдим, муҳмалроқ жавоб берди, – деди уста ва ёнини ковлаб хатни олди. – Бу хат каримангизга бўлса керак, энди менга рухсат, – деди ва фотиҳа ўқуб ўрнидан қўзғалди.

– Мен сизга дастурхон ёздиришни ҳам унутқанман, қўзғалмангиз!

– Раҳмат, амак, ҳозирча мени кечириб турасиз, аммо ба-пиржа каттароқ зиёфатни унутмайсиз, – деб кулди уста Алим. Қутидор уни кўчагача кузатиб чиқди.

Кумушбиби дарича орқасидан ҳамма гапни эшитиб олган ва хиссиётини юм-юм йиғлаб ўтқарган эди.

* * *

Офтоб ойим Кумуш билан бошлашиб ичкарига кирар экан, сўради:

– Ҳомиднинг ёмонлигини бизга улашдириб юрган пучуқ хотуннинг шумлиги ўз бошига етиб, ўлганларнинг биттаси ўшанинг ўгли экан, билдингми?

– Ўлганидан менга нима фойда, – деди Кумуш.

Офтоб ойим қизига ажабланган эди.

– Фойдасини кўриб турибсан-ку, ахир.

– Фойдаси Тошкандга кетиб қолганими?

– Кетиб қолган бўлса, тагин бир кун келар.

– Келмайди, – деди ўқсиб Кумуш, – унинг ҳамма ҳаракати душманидан ўчини олиш учун экан.

– Ким айтди санга?

– Хат олиб келганнинг сўзидан пайқадим.

Офтоб ойим кулди:

– Эринг сани ташлаб кетмас, қўрқма, қизим, – деди, – санинг бошингга тикилган бу балоларни ўзининг ширин жонидан кечиб дафъ қилган Отабек, сени сира ҳам унутмас, санга ёзган хатини отангдан олиб ўқуб кўр-чи олдин.

Кумушбиби йиғидан қизарган кўзини катта очиб сўради:

– Менга хат ёзганми?

– Ҳалиги киши санга атаб дадангга бир хат берди-ку, билмадингми?

– Билмадим, – деди. Чунки ул уста Алимнинг «муҳмал жавоб берди» сўзини эшиткач, тамоман ўзини унутиб, берилган хатни пайқамай қолган эди.

Икки йилдан бери суратини кўз ўнгидан кеткуза олмаган, Отабекнинг юзини кўралмай, сўзини эшита олмаса ҳам ёзган хатини ўқуб эшитиш Кумуш учун катта қийматка молик эди. Отасининг йўлақдан кириши билан латиф кўкраги кучлик тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек билан учраштурғандек юраги ўйнамоққа бошлади. Қутидор келиб танчага ўлтурғач, ўзига «амонатни топширинг» деган каби қараб турган Кумушка хатни узатди:

– Санга хат.

Кумушбиби уялиб-нетиб турмади ва кимдан, деб ҳам сўраб ўлтурмади, даррав тоқчада ёниб турган шамъ ёнига бориб хатни оча бошлади. Шамъ қаршисида қизарган оху кўзлари, ёш билан синган жинггила кипраклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар. Қоши устига тўзғиб тушкан сочларини тузатиб хатни ўқуди:

«Ой юзлик рафиқам, кундуз қошлик маъшуқам Кумуш хонимга!

Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг маним отимдан сизга ёзган талоқ хатиси ила менга қарши ёниб кеткан юракингиизнинг нафрат ўти эҳтимол энди ўча тушкандир. Сохита талоқ хатини олган сўнгингизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингиздан эҳтимол энди қайтаёзгандирсиз... Бу хатни ёзар экан, муҳаббатингиз билан тўлуқ бўлган юраким мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолидан яфроқ каби титрар ва ўзининг тўлиб-тошқан ҳасратларини, фарёдларини ифодадан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё маним бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратлик ёшлар тўккан, ўтлик оҳлар тортқан чоғингизда эришар-да унутилган, эскирган, бир юракнинг арзини тинглий олмассиз ва ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз...

Аммо хатимни ўқумасангиз-да ва марҳумингиз учун тортқан оҳингиз ўтида куйдирсангиз-да, маним учун фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз маним шаръий рафиқамсиз – яхшилик билан-да ва ёмонлик билан-да мен буни исбот қилишга ҳозирман!

Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз... Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақланиши буни тақозо этар эди... Албатта мен ишонаманким, сиз маним бу яхшилигим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва кўйингизда жон беришимни аниқ билиб роҳатланиб кетдим... Маним учун кўйингизда ва оёғингиз учидан жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди. Шунинг учун яқинроғингизда ўлмак учун, ўлар эканман, сўнг дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага кирдим. Кирдим-да, сизни бўйингизни олдим, хафиф тин олғандағи латиф ухлаган товшингизни эшитдим... Шу вақт субҳоноллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала¹ этишка ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланган куч манбаъини жуда яхши онглар эдим, мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлағучи бир малак эди... Сиз эдингиз!»

Кумушбиби хатнинг бу ўрнига етканда қизариниб, бир оз ўқушдан тўхтаб олди ва давом этди:

«Шундан сўнг иккинчи душманни туйнукдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиамизнинг асл омили бўлган Ҳомид эса гўё маним қўлимда мушук каби ўйин бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим...

Эсингизда борми, мени дор остидан қутқариб, менга янги ҳаёт бағишлаганингиз? Бу кеча ҳам бу иккинчи ўлимдан қутқарғучи ва иккинчи мартаба менга ҳаёт бағишлағучи яна сиз бўлдингиз! Шунинг учун миннатдорлик эткучи сиз эмас, мен бўлишга тегишман!

Сиздан эмас, отангиздан бир ўпкалашим бор: сохита талоқ хатини маним ўз қўлим бўлиб, бўлмаганини ажрата олмаган. Гумонимча, бу сохита хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса, сизнинг кўз ўнгингиздан бу ҳақиқат қутила олмас эди... Ҳарҳолда, тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда

¹ Муқобала – қарши туриш.

биз нима ҳам қила олур эдик? Бу тўғрида мендан ҳам ўткан жойлари бордирким, сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносидан даҳшатлик суратда ўзимни тағофилга солган ва хат келтургучини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмоғимизга катта йўл очқан эдим.

Баъзи эҳтимолларга қарши сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгул орзусига қарши бордим. Чунки манимча орадаги қора тикон супирилган эди. Мундан сўнг ҳамиша меники эдингиз. Мен Тошкандда юрарман, аммо кўзим ўнгида сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?!

Завжингиз Отабек».

Кумушбиби хатни ўқуб тугатди-да, югиргилаганча уйига кириб кетди. Унинг бу ҳаракатидан қутидор билан Офтоб ойим ажабсинишиб бир-бирларига қарашган эдилар. Кумушбиби қўлида иккинчи бир мактуб кўтарганича уйдан чиқди-да, шамъ ёнида икки хатни бир-бирисига солиштириб кўрди. Бу хат Ҳомиднинг Отабек тилидан ёзган талоқномаси эди. Бу икки хат биринчи қарашдаёқ икки киши томонидан ёзилганлиқларини ўз оғизларидан сўзлаб турар эдилар.

Кумушбиби икки хатни қатор ушлаб отасига кўрсатди:

– Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлиқ гафлат босқан экан, – деди.

Қутидор қизининг мақсадига тушуниб икки турли қўлни даррав пайқаб олди:

– Виждонсиз, иблис, имонсиз, кофир, – деб қўйди.

Кумушбиби Отабекнинг хатини буклаб чўнчагига солди-да, сохита хатни шамъга тутиб ёндираар экан, отасидан сўради.

– Шу воқиъадан сўнг куявингиз аниқ келганми эди?

– Келган эди, қизим.

– Бечорани нега ҳайдадингиз-да, нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?

– Мен унинг келишини бошқа гапка йўйиб, сизларга билдирмаган эдим...

– Қизингизни талоқ қилган бир кишини Тошканд деган жойдан эшикингизга келиши сизга ғариб¹ туюлмаганми эди? – деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўкиниш орасида:

¹ Ғариб – ажаб, таажжуб.

– Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим, – деб қўйди.

Офтоб ойим билан қутидор Ҳомиднинг иблисона ишларига «тавба-тавба» деб муқобала қилсалар ҳам, аммо Отабекнинг фавқулудда юракини сўз орасида «барака топкур, умринг узоқ бўлгур» билан қарши олар эдилар. Кумушбиби эса бутунлай бошқа қайғуда эди. Эру хотуннинг сўзлари Отабекнинг Тошкандга кетиб қолиши тўғрисиға келиб тақалди-да, Офтоб ойим Кумушдан сўради:

– Сенга келишидан айтканми?

Кумушбиби шилталаш назари билан уларга қаради ва кескин оҳангда жавоб берди.

– Айтмаган!

Эру хотун маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олғач, орада узоққина сукут бошланди. Кумуш қутидорға савол назари билан бир-икки қайта қараб ҳам қўйди.

– Келиб қолса яхши, – деди ниҳоят қутидор, – келмаса, Тошкандга ўзимиз тушамиз-да, – деб хотунига қаради.

Бу сўз Офтоб ойимға ёқмаганликдан юзини четка бурди. Аммо Кумуш отасидан рози қолиб, онасиға қаради.

– Қизинг ҳар қайси ерда бўлса ҳам соғ бўлсин, – деди хотунига қутидор. – Эрига топшириб, сен билан маним тинчкина дуо қилиб ўлтурганимиз маъқул ўхшайдир.

– Энди қизингизнинг бир ками кундаш балоси эдими? – деди сапчиб Офтоб ойим. Қутидор хотунига кулиб қаради:

– Эри яхши бўлса, кундаш балоси нима деган гап?

– Эри минг яхши бўлсин, барибир кундаш кундашлигини қила берадир. Машойихлар билмасдан «кундаш» демаганлар.

Қутидор қизиға қараб кулди ва хотунини юпатди:

– Ҳамма вақтга эмас, қўрқма.

– Менга қолса бир кунни ҳам кўб кўраман, кундаш билан кечирилган кун – кунми?

– Қуявингнинг шунча қилган жонбозлигини унутдингми?

– Нега унутаёй, – деди Офтоб ойим. – Келсин. Мана бош усти, болам бир эмас икки. Улдурки,¹ қизимни кундаш устига юборишға тиш-тирноғим билан қаршиман.

– Беш-олти кунга ҳам-а?

– Неча кунга?

– Менга қолса битта-иккита болалиқ бўлғунча турсин, деяр эдим. Сен бунга кўнмасанг, бир-икки ой туриб келсин, лоақал.

¹ Улдурки – шундоқки.

Бир йигит қизингни деб икки йиллаб сарсон бўлганда, қизингни икки ойлик кундаш азобидан ҳайф кўриш жуда уят, ахир!

Қутидор «битта-иккита болалик» сўзини айтқанда Кумуш қизариниб ерга қараган эди. Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашди:

– Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам куявимнинг яхшилиги учун, – деди.

– Ана энди ўзингга келдинг, хотун.

– Ўзимга келсам-келмасам шартим ҳалиги, шунда ҳам ўзим бирга бориб келаман.

– Албатта, ўзинг бирга борасан, қудаларинг билан танишмогинг ҳам зарур.

– Қачон юбормоқчи бўласиз энди? – деб сўради Офтоб ойим. Қутидор бир оз ўйлаб олғач, Кумушка қараб жавоб берди:

– Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайдир. Ундан сўнг қиш куни арава сафари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадаги уч ой қишни ўтказиб жўнармиз, – деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшитгач, жуда ҳам ҳурпайиб кеткани учун бўлса керак, – балки ўзи ҳам бирар ойларда келиб қолар, – деган сўзни-да қўшиб қўйди.

(Иккинчи бўлимнинг сўнгги)

УЧУНЧИ БЎЛИМ

1. Мусулмонқул истибдодига хотима

Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди. Унинг истибдоди ўзга шаҳарларга унча сезилмаса ҳам, аммо марказ – Қўқон одамларини жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича ойда эмас, ҳафтада солиб турган солиқлари фуқаронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қора чопон бекларини осдириб, кесдириб туриши хавосни¹ ҳам эсанкиратди. Отиғағина хон бўлиб ўлтурғучи Худоёр ҳам осдириш, кесдириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган Мусулмонқул майдондан олинмаган фурсатда ўзининг қўғирчоқ сифат юраберишини тушунди. Кўбдан бери унга юрағида кек сақлаб келиб, аммо не тариқада нажотка чиқишини билмади. Чунки ул суянадирған Қўқон бекларини «мана» деганлари Мусулмонқул ва кишилари (қипчоқлар) томонидан осилиб кесилганлар, қолганлари товуш чиқаришга мажолсиз эдилар. Атроф шаҳар ва қишлоқ беклари ҳам аксар қипчоқлардан, яъни Мусулмонқулнинг ўз одамларидан, улардан бир иш кутиш яна мумкин эмас.

Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярлик Мусулмонқул даккисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки, Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи² ўзининг қипчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. Ул уламо орқалиқ ўз зулмини машруъ бир туска қўйган, ўзи учун зарарлик унсурларни йўқотишда шу уламолардан «улуламирга боғийлиқ» деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни «боғийлиқ» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар таъйинлаган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган «нимча»³ уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

¹ Хавос – хос, юқори табақа одамлари.

² Истинодгоҳ – таянчгоҳ.

³ Нимча – илми чала.

Азтаҳидил Мусулмонқулнинг оталиғидан қутилишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу эткан Худоёр, ниҳоят қайин отаси билан курашда ўзига биринчи истинодгоҳ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутилгандан сўнг Худоёрнинг уларга қиладирган инъом ва эҳсонлари, берадирган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа – Қўқон муллалари ҳаракатка келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шариятка қанча мутобиқ¹ кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини исботка киришдилар.

Бошда бу ҳаракат албатта «енг ичида» бўлди ва бу ҳаракатнинг бошида Худоёрнинг ўзи турди. Биринчи галда яширин равишда Тошканд, Андижон, Марғилон ва ўзга шаҳарларнинг ишончлик уламо ва бекларига Мусулмонқул истибдодидан қутулишда кўмак бериш учун мурожаатномалар йўлланилди. Бу мурожаатномаларда Мусулмонқулнинг номашруъ ишлари, Қўқон одамлариға қилган жабру зулмлари саналган, кейинги вақтларда хоннинг ўзи ҳам бу зулмлар қаршисида чидаб тура олмаслиқ ҳолга келганлиги сўзланилган, агарда бошқа шаҳар уламо ва ашрофидан кўмак бўлган тақдирда билфёъл Мусулмонқулға қарши кўтарилишка ҳозир турилганлиги айтилган эди. Иккинчи галда Қўқон сипоҳларининг қипчоқдан бошқа қисмиға яширин равишда, умуман ановиларға қарши ташвиқот юргизилиб бошланган эди.

Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлардан «хон бу ишни маслаҳат кўрсалар, биз ёрдамга ҳозирмиз» деган қуруқ ваъдалар келиб, аммо Тошканддаги Юсуфбек ҳожи тўдасидан амалий чораларини ҳам кўрсатилиб ёзилган жавоб мактуби олинган эди.

Мактубда айтилар эди:

«Сиз Хўқанд уламоий киромларининг Мусулмонқули хунхўрлиғидин фарёдга келиб ва шарияти мустафони ораға восита қилиб ёзган махфий хатларини олдиқ. Биз Тошканд уламо ва ашрофидин домла Солиҳбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожи, саркардалардин Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримқул ва Муҳаммадражаб кўрбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар бир ораға ўлтуришиб воқибан Мусулмонқулнинг зулм ва тааддиси Хўқанд фуқароси ва айни замонда бўлак шаҳар ва қишлоқ, кент аҳолиси устига ҳам бағоят ошиб борған-

¹ Мутобиқ – мувофиқ, уйғун.

лиғини музокара ва муколама¹ қилишдиқ. Биз фақирлари ҳам Му-
сулмонқули ҳаракати беҳудасини шарифатга хилоф, юрт ва эл учун
музир,² халойиқнинг осойиш ва умр гузаронлиғи³ вазҳига халалдир
деб билдик. Бул мағнига ул тождор амиралмўъминин мувофақат⁴
кўрсатсалар ул бепарҳез⁵ ғосиб⁶ тахту салтанатнинг ҳайдал-
моғи беҳроқдир⁷ ва яна Тошканд мардумлари бул тўғрида ҳақиқат
томонида собит қадам бўлмоққа тил беришурмиз. Башарти сиз
киромлар ул бепарҳез золимнинг мингбошилиқ вазифасидин тард⁸
этишка аздилу жон бел боғлаған бўлсаларингиз, биз фақирларнинг
ақли қосиримизға⁹ бир андиша келадир. Андоғки, Тошканд Хўқанд
ҳукуматидин юз ўғирган бўлиб худнафсига¹⁰ мустақиллик эълон
қилсин. Бу тақдирда итоатдин бош тўлғаған Тошканд устига
албатта Мукулмонқули золим қўшин тортар. Ушбу қўшин орасиға
сиз киромлар ўз одамларингизни кўброқ киргузишка кўшиш қилиб
ва яна жаноби тождор ҳам бирга келсинлар. Қўшин Тошкандга
еткан бағдида бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб
Мукулмонқулини орадин кўтаргаймиз. Бул маслаҳат фақирлар-
нинг ақли қосирларимизға кўб тафаккурлар бағдида келиб, яна
рағйи савоб ўзларида бўлғай. Аммо бул тақдирда қон тўкилмасдин
муддао ҳусулга¹¹ келурму деб ўйлаймиз. Боз махфий қолмағайким,
Тошканд беги бўлған зот борасида андиша лозим эрмас, зеро, ул
одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлиқ қилғучи кишидир.
Бизлар лимаслаҳатан¹² нима десак, ул бўйин тўлғамас. Иншооллоҳ,
бул андишамиз киромиларга маъқул тушкан тақдирда жаноби
тождорнинг ҳам райъларини олмоқ ва имкони бўлса, ул жанобнинг
исми шарифларидин бизларга писанднома ёзмоқ маржудир.¹³ Токи
бизлар ишонч бирлан муддаоға шуруъ¹⁴ қилайлиқ».

¹ Муколама – суҳбат.

² Музир – зарарли.

³ Гузаронлик – яшаш, ҳаёт кечиреш.

⁴ Мувофақат – ҳамфикрлик.

⁵ Бепарҳез – андишасиз, юзсиз.

⁶ Ғосиб – босқинчи.

⁷ Беҳ – яхши, маъқул.

⁸ Тард – олиб ташламоқ, ҳайдамоқ.

⁹ Қосир – қисқа.

¹⁰ Худнафсига – ўзига.

¹¹ Ҳусул – ҳосил бўлиш, қўлга кириш.

¹² Лимаслаҳатан – маслаҳат юзасидан.

¹³ Маржу – умид қилмоқ.

¹⁴ Шуруъ – бошлаш, ишга киришиш.

Бу хат Худоёрнинг қўлига теккандан кейин хатда кўрсатилган тадбирни жуда маъқул топди ва тезликда ўз исмидан ташаккур ва писанднома йўллади. Ижобатни олгандан сўнг юқорида мазкур Тошканд ашрофлари бир мажлис куриб ўлтуришка Нормухаммад қушбеги (Тошканд ҳокими)ни ҳам чақирдилар. Мажлисда хондан ва уламодан олинган мурожаатномани ўқуб Нормухаммад қушбегига эшитдирдилар. Мажлиска йиғилганлардан Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охундлар қушбегининг пир, деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиғи номига бу таклифни, яъни Қўқонга қарши исён эткан бўлиб туришни ул ўз бўйнига олди. Бундан онглашиладирким, Нормухаммад қушбеги ҳам ўзининг валинеъматни бўлган Мусулмонқулнинг туткан сиёсатини юрт манфаатига хилоф деб билибдир.

Узоқламай Нормухаммад қушбеги Қўқондан бош тоблаб ўз олдиға мустақил ҳукумат эълон қилган бўлди ва Юсуфбек ҳожиларнинг ўйлаган тадбирлари айни куткан натижаларни бера бошлади. Итоатдан бош тортқан Тошкандға қарши Мусулмонқулнинг тепа сочи тик туриб, адаб бериш ниятида сафар жабдуғини тузди. Тошкандға қарши айниқса ғазабланган бўлиб кўрингучи Худоёр ҳам бу сафарнинг тадорикини баробар кўришди ва Мусулмонқул билан бирликда Тошканд устига чиқдилар. Йўл устида ҳам Тошканд билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.

Мусулмонқул илғори¹ Чирчиқ бўйиға келиб етканда, қушбеги бошлуқ Тошканд йигитлари ҳам сувнинг бериги юзида ёв кутиб турган эдилар. Туш чоғида икки ёв бир-бирлариға қарши келишдилар. Қўқонлиқларға дам бермайино Тошканд қўшуни милтиқларға ўт берди. Мусулмонқул кутмаган жойда қўшунидан бир дуркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошканд йигитлари томониға қочиб ўтди. Мусулмонқулнинг ўз йигитлари (қипчоқлар) саросималиқда қолиб, Мусулмонқулнинг мудофаасини-да ва қочишни-да билмай қолдилар. Ўз устига чуғирчикдек ёпирилиб келмақда бўлган қўқонлиқ ва тошкандликларға қарши ўзида куч йўқлиғини билган Мусулмонқул бир от ва бир қамчи аранг қўшундан чиқиб қочди ва бир қанча йўлғача қувланди. Бошлуқ орқасидан қочмоқчи бўлган қипчоқ йигитларига муноди² нидо қилди:

¹ Илғор – қўшиннинг олд қисми, авангард.

² Муноди – жарчи.

– Қипчоқ оғайнилар! Бизнинг ҳамма адоватимиз Мусулмонқулга эди! Сиз оғайнилар илгари хон ёнида қандоғ хизматда бўлган бўлсаларингиз, энди ҳам ўша вазифада қолаберасизлар ва лекин Мусулмонқулга тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшиндан чиқиб кетсин!

Қипчоқ йигитлари ҳам бир ерга уюшиб, ўз тарафларидан муноди қўйдилар.

– Биз Мусулмонқулни танитаймиз! Бизнинг бошлуғимиз Худоёрхондир!

Шундан сўнг қипчоқ ва ўзбек бирга аралашиб кетди, гўё ҳамма адоват Мусулмонқул билан бирга кеткандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди. Ўн минглаб халқ янгидан Худоёрга итоат изҳор этиб, чин хонлиқ билан уни муборакбод қилишдилар. Тошканд халқи иззат-икром остида хонни ва Қўқон сипоҳини шаҳарга тушуриб, ўрдада уч кун зиёфат бердилар. Зиёфат асносида иттифоқнинг фойдалари, тарқоқликнинг зарарлари сўзланилди. Қушбеги ва Юсуфбек ҳожиларнинг таклифи билан Мусулмонқул ўрнига Ўтаббой қушбеги (Марғилон ҳокими) мингбоши белгуланиб, тўртинчи кун Худоёрхон қўшуни билан Қўқонга қайтди.

* * *

Қиш чиқар олди. Мусулмонқул воқиъасидан йигирма кунлар чамаси кейин эди. Муҳаммад Ражаб қўрбошининг уйдан икки-уч қайталаб киши келабергандан кейин, Юсуфбек ҳожи иложсиз қолиб боришга мажбур бўлди.

Йиғинда Муҳаммадниёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсадлардан тортиб Тошканднинг этуклик ашроф ва аёнидан ўн бешлаб одам бор эди. Меҳмонлар учун мева-чева, қуюқ-суюқ тортилди. Зиёфат тўқун эди. Емак асносида Ниёз қушбеги сўзлаб йиғиннинг мақсади билан аҳли мажлисни танишдира борди:

– Оғалар, инилар! Билиндики, оғайнилар бир тан, бир жон бўлсалар, қипчоқ касофатидан қутилиш унча қийин тушмас экан. Мундан бир ой илгари биз қандай ҳолда эдик? Мусулмонқулнинг омонсиз қиличи оғайнининг бўғзида эди. Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, бола-чақасининг эгилигини кўрсатсинки, аввало, унинг ақлик тадбири, ундан кейин оғайнининг бир ёқадан бош чиқариши соясида Мусулмонқул

балосидан енгилгина қутилдиқ. Аммо бу қутилишни чин қутилиш деб бўлмайдир. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса, қора ит товоқ-қошиққа тегмақда. Ҳали биз саҳройи қипчоқ элидан узил-кесил қутилганимиз йўқ. Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқулнинг¹ бош кўтариши аниқ, – деди қушбеги ва дастурхондан чўқиниб давом этди. – Нормухаммаднинг раъйини деб, ҳамма ихтиёр ўз қўлимизда бўлгани ҳолда, Ўтаббойни мингбоши белгулаб юбордиқ... Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздан. Мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрийман: Мусулмонқулнинг ити бўлмаса, ўзимиздан мингбоши бўларлиқ одам куриб қолувдими, дейман. Йўқ, оғалар, темирни қизигида суқиб қолиш керак! Қачонгача биз бу саҳройи итлар билан сану манга боришиб юрамиз? Яхшиси шулки, бу бош оғриғиларни бир варакай орадан кўтариб тинчишайлик. Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапка тўхтаб қўйдиқ. Аммо бу маслаҳатнинг ҳожи акамизга ҳам маъқул тушмоғида шубҳа қилмаймиз. Бу ўйимизга хон ҳам бир нарса демаса керак. Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш ва бошқа ерларнинг оғайнилари ҳам бу гапдан бош тўлғамаслар. Нега десангиз, қипчоқ деган ифлос барчани ҳам жонидан тўйдирди, – деди ва носқовоғини қоқа-қоқа бир отимини тилининг тегига ташлади.

Юсуфбек ҳожи ҳалиги гап сўзланғанда қўлидаги пиёласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур бир сукутка кеткан эди. Бошқалар бўлса Ниёз қушбегининг сўзидан кейин бир кўздан деярлик ҳожининг юзига тикилган эдилар. Ҳожи миқ этмай ўлтура бергач, Қамбар шарбатдор ўзининг хипча товши билан қушбегининг гапини кучлаб тушди:

– Сўзингиз жуда тўғри, қушбеги, – деди, – сиз айткандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш.

Юсуфбек ҳожи кўтарилиб Қамбар шарбатдорга қаради ва мажлисни ер остидан кузатиб чиқиб, яна жим қолди.

Каримқул понсад ҳожини туртмак мақсадида:

– Кенгашлик иш тарқашмас, деганлар. Ҳожи акамиз ўйлашиб жавоб берсинлар-чи, ахир, – деб қўйди.

¹ Алимқул (1833–1865) Андижон атрофидаги қирғиз-қипчоқ қабилаларидан бирида туғилган. Қўқон хони Муҳаммад Султон Саиднинг оталиғи (мураббийси ва маслаҳатчиси). Русларга қарши курашган лашкарбошилардан бири. Тошкентнинг Шўртепа мавзиёида бўлган жангда ҳалок бўлиб, Шайхантахур қабристонига дафн қилинган.

– Билмадим... – деди ниҳоят ҳожи, – сизларнинг муддаонгларга тушунмадимми ёки тушунсам ҳам ўзимга ётишиб келмадим, ҳайронман.

Ниёз қушбеги бошини қашиб олди:

– Нимасига ҳайронсиз, ҳожи!

– Мақсадларингиз Қамбарбекнинг айтканидек қипчоқни кесишми?

Қушбеги иккиланмай жавоб берди:

– Кесиш!

– Сизларни, – деб истеҳзоланиб кулди ҳожи, – бу ишқа нима ва ким мажбур қиладир?

Қушбеги ёронлариға қараб олди:

– Саволингиз қизиқ, – деди, – сабаби бизлардан ҳам кўра сизга маълум бўлса керак-ку.

– Дуруст айтасиз, – деди ҳожи бошидағи салласини олиб, – Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик – ҳайдадик. Барча ёмонлиқ ўшанинг боши билан бирга кеткандек қипчоқ оғайнилар ила тотуклашдик, қипчоқнинг эски адоватлари битди... Бас, бизга тагин нима керак?

Ҳожининг бу гапи мажлисни бир-бирисига аланғлатиб қўйди. Аммо қушбеги сирни бой бермас учун тиришкандек қилиб кулди:

– Мусулмонқул энди тинч ётар, деб ўйлайсизми?

– Албатта ўйламайман, лекин Мусулмонқул тинчимайдир деб ҳўлу қуруқ қипчоққа тиг тортиш ҳеч бир ақлга сиғадирган гап эмас. Ўзингиз, қушбеги, айтинг-чи, биз бу кунгача ёмонлиқни кимдан кўрдик? Қипчоқ отлиг халқданми ёки унинг саноғлиқ бўлган бир неча кишилариданми?

– Нафсиламрни айтканда, биз қипчоқ деганнинг ҳар бири-сидан ҳам дакки еб келамиз.

– Сўзингизда янглишлиқ бор, қушбеги! Агар сиз нафсиламрга қарасангиз, икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келгучи бир нечагина одам бор... Менга қолса мамлакатни тинчителиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!

– Сиз айткандек, ёмон тўрттагина эмас, ҳожи! Саҳродан келган ҳар бир қипчоқ бизнинг елкамизга минмакчи. Бизнинг товогимизға тумшуғини тикмоқчи – бунга қолғанда ишни бир оз енгил ўйлаб турибсиз, ҳожи ака!

Қосим мингбоши:

– Ҳожи акамнинг ҳамма гаплари фақат раҳмдилликдан айтилади, – деди, – аммо ўйлаш керакки, қипчоқ бу кунгача озгина оғайнининг қонини тўқдими? Анови кун Маражаббек билан ҳисоблашиб кўрсак, Қўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибдир. Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайдир.

– Мен бу ҳақиқатлардан тониб турганим йўқ, мингбоши. Аммо биз сенга сен, деб жавоб бермасак, бизники ақл ва инсоф доирасидан чиқмаса дейман...

Орадан бирав ҳожининг сўзини бўлди:

– Ақл, инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик.

Ҳожи сукут қилди, ўзининг шунчалик гапларини ҳавога кетиб турганини, мажлиснинг Ниёз қушбеги руҳида борганлигини яхши сизди. Мундан бошқа Ниёз қушбегининг бундай бир фикрга келиши учун уни нима мажбур қилган – буни ҳам очиқ онглади. Ниёз қушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг мингбоши белгуланган кунидан бошланганини, «мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми!» деган кек орасида бу фикр фақат унинг томонидан майдонга чиқарилганлиги Юсуфбек ҳожининг мулоҳазасидан ўтди. Мажлиснинг бошқа аъзолариға бўлса, иш йўғидан юмиш чиқаришқа талабгор бекорчилар, деб қаради.

Албатта, эл фойдасидан кўра ўз манфаатини олдинга сурғучи бу чўталчи бекларга қарши ҳожининг совуққонлик сақлай олиши ва асабийлашмаслиги мумкин эмасди.

– Беклар, – деди, – маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтилади. Мен ҳеч бир вақт инкор қилаолмайманким, ёлғиз ўз гарази йўлида иш қилғучи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқ бачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдағи Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз, яхшилар ҳам инкор қила олмасиз. Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлағандек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг уч-тўртта маънисиз бекларида!.. Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида¹ қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз

¹ Оқмасжид ёки Олмота ёнида демакчи (Муал.).

чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилгучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай, кўз ёшисини оқ соқолига қуйиб давом этти:

– Мана буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман! – деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб ўрнидан турди. – Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, буродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдига чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз! – деди ва мажлиснинг ўлтуринг, тўхтаг сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди.

Ҳожи дарбозадан чиқмаган ҳам эди, Ниёз қушбеги хахолаб кулиб юборди:

– Вой ваҳманг қурғир, ҳожи! Бу кун кўкнори ичкан экан, шекиллик! – деди.

Бошлиқдан кулгига рухсат берилгач, бошқалар ҳам кулишиб, орада ола-ғовир бошланди.

– Йўқ, – деди Қамбар шарбатдор, – ҳожи аканинг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетибдир!

– Вой хўвари ҳожи, – деди Ниёз қушбеги, – олдидаги овни кўрмай, узоқдаги ёвни кўрадир!

– Худда-худда!

Муҳаммад Ражаб қўрбоши бошини чайқаб Ниёз қушбегига қаради:

– Мен сизга айтиб эдим-а, қушбеги, – деди, – ҳожини ҳар нарсага кўндирсангиз ҳам, бу гапка кўндирилмасиз, деб.

– Мен уни кела бермай овора қилганидан ҳам пайқаган эдим.

– Кеча бир оз хомсиган¹ эди, – деди Каримқул понсад.

– Иш бузилди-да, – деб қўйди Муҳаммад Ражаб қўрбоши.

– Нега бузиладир? – деб сўради қушбеги.

– Сирримиз очилди, албатта, ҳожи тинч ётмайдир.

¹ Хомсимоқ – шубҳаланмоқ.

– Сирримиз ҳали очилган эмас, – деди ишонч билан қушбеги, – агар биз шу ўлтурган оғайнилар бояғи гапда собит қолсақ, сирримизни яна яшириб кетиш мумкин.

– Масалан? – деб сўради Қамбар шарбатдор.

– Ўша сўзимиз – сўз, иттифоқимиз – иттифоқми?

Мажлис тасдиқ ишорасини бериб:

– Албатта, албатта! – дейишди.

– Сўз битта бўладирған бўлса, – деди қушбеги, – ҳожининг иши жуда осон, биз ҳозир сўзни бир жойга еткузамиз-да, биримиз ҳожининг олдиға бориб, маслаҳатингизни мувофиқ кўрдик, биз янглишқан эканмиз, – деймиз. Албатта, ҳожи ишонадир-да, ҳеч кимга сўзламай қўядир. Биз бўлсақ, энг ичида ҳозирлик кўра берамиз, ана холос.

– Маъқул гап, тўғри маслаҳат!

– Маъқулликка маъқул, – деди қушбеги, – аммо гап бу ердаки, биз аниқ ишка бел боғлаймизми?

– Боғлаймиз, боғлаймиз!

– Баракалла, – деди қушбеги, – маълум бўладирки, ҳаммамиз ҳам яқдил эканмиз, энди бошқа гапка ўтсақ ҳам бўладир.

– Хонни кўндириб бўлармикин? – деб сўради Қосим мингбоши.

Қушбеги кулди:

– Хон кўнган ҳисоб, – деди.

Бу гап мажлиска унча онглашилмади, шекилли, ажабланиб бир-бирларига қарашдилар.

– Изоҳ, қушбеги, изоҳ!

Қушбеги изоҳ берди:

– Мен хонни Тошканддан жўнатиш олдида унинг холи вақтини топиб, бу фикримни бир даража арз қилиб ўткан эдим, – деди, – бу фикрим хонга жуда маъқул тушкан бўлса керак, сўзимни эътибор билан тинглаб турди ва жавобиди: «Яхши. Ўйлашиб, тадбирлари билан менга фикрингизни ёзинг, мен ҳам ўйлаб кўрарман», деди. Менга қолса, бу тўғрида биздан хабар кутиб хоннинг уйқуси ҳам келмай ётқандир: бизга фақат ишнинг ўнақайини, топиб хондан тасдиқ этдиришгина қолган.

– Хон тайёр экан бўлмаса, – деди кулимсираб Қамбар шарбатдор.

– Тайёр экан, тайёр экан!

Шундан кейин ишнинг ўнақайи тўғрисида музокара ва мубоҳаса бошланди. Ҳар ким бир турлик фикр баён қилиб, узоқ бош оғритдилар ва натижада хонга қуйидаги нома ёзилди:

«Тождори мусулмонон, хоқон ибни хоқон шаҳаншоҳи навжувон, тожи сари хушбахтон ҳузури ҳумоюн олийлариға арзи убудият¹ адосидин сўнгра биз фақирул-ҳақир садоқатпешаи беназир қулларидин арзи бандалик шулдурким, навкарлари доимулавқот² ул жанобга қипчоқ халойиқи бепархезидин бирар осиб³ етарму деб ҳаросидадирмиз.⁴ Ва яна ул ҳаромзода саҳройиларнинг рўйи заминдин⁵ тарошламай⁶ туриб, ул жаноби олийнинг таъмини амниятлари⁷ ҳам биз қулларича кўб хавфу хатар остида бўлғандек тахмин қилинадир. Шул мулоҳаза ва андишалар баъдида биз Тошканд қулларидин бир нечаларимиз бир ерга жамъ бўлишиб, дуру-дароз⁸ тафаккур ва таҳайюрлар⁹ сўнғида азбаройи ул шаҳаншоҳининг кўб замонлар бошимизға соябон бўлмоқлари умидида бар тақдир ул тождорнинг хотири отир дарё муқотирлариға¹⁰ писанд тушиб ижобат оғоз¹¹ қилсалар, бир маънини хўб ва садоқат мақосидиға¹² маҳбуб¹³ деб билдик. Андоғки, ул халойиқи ғассобларни¹⁴ ўн беш синни солидин болиғ¹⁵ ва етмиш ёшидин қуйи ҳар бир эркак зотини билотараҳҳум¹⁶ қатли ом¹⁷ қулларича сазовордир ва илло ул муртаддин¹⁸ бадтар жобир¹⁹ ва бехирадлардин²⁰ жаноби тождорға хар рўз балки

¹ Убудият – бандалик, қуллик.

² Доимулавқот – ҳамма вақт.

³ Осиб – зиён, зарар, кулфат.

⁴ Ҳарос – қўрқув.

⁵ Рўйи замин – ер юзи.

⁶ Тарошламоқ – тозаламоқ.

⁷ Амният – тинчлик, омонлик.

⁸ Дуру-дароз – узундан-узоқ.

⁹ Таҳайюр – ҳайратланиш.

¹⁰ Муқотир – қатра, томчи.

¹¹ Оғоз – бошланиш, киришиш, ибтидо.

¹² Мақосид – мақсадлар, муддаолар.

¹³ Маҳбуб – дўст.

¹⁴ Ғассоб – зулмкор, босқинчи.

¹⁵ Ўн беш синни солидин болиғ – ўн беш ёшдан юқори.

¹⁶ Билотараҳҳум – бераҳм, шафқатсиз.

¹⁷ Қатли ом – қирғин.

¹⁸ Муртад – диндан қайтган.

¹⁹ Жобир – жабр қилувчи, золим.

²⁰ Бехирад – ақлсиз, идроксиз.

ҳар соат хавф бордир. Аммо бул тақрирни¹ ўшал муайян қатли ом соати етмағунча ҳар бир беҳирад ва боғий бўлмоғи яқин мажҳул одамлардин пўшида² тутилмоғи маржудир. Ва лекин ул тождор бир соати саъиди музаффарни муайян айлаб қаламравларидаги³ барча шаҳар ва кўйлар, қишлоқ ва кентларнинг садоқати зоҳир ва қалби тоҳир⁴ қуллариға махфий номалар кўндириб, сакбаччаларнинг қатли омиға амри олийларини дариғ тутмағайлар⁵. Аммо Хўқанди фирдавс монанднинг⁶ ўзида ул шақоватпешалар⁷ беҳад ва беҳисоб нуфуска молик бўлғанлари важҳидин биз Тошканд навкарларининг иъонати⁸ бешакку шубҳа вожибдур. Сиз шаҳаншоҳи, ўшал соати музаффарни таъйин айлаб, биз қуллариға хабар юборсалар, бунда лозим бўлған одамимизни қолдириб ва яна ҳар қаюсимизға тегишлик бир юз, икки юз ва беш юз йигитимизни олиб, халойиқ кўзида гўё жаноби тождорнинг Мусулмонқули фалокатидин озодлиқға чиқиб мустақил соҳиби тож бўлғанларини муборакбод қилмоқ учун юрган бўлиб, иъонатлариға етармиз ва дарбозадин киришимиз он фажъатан ул галаи сакларга⁹ ҳужум бошлаб, қатли омға қилич тортармиз. Ва яна махфий қолмағайким, Тошканднинг алҳол беклик мансабида ўлтурғучи қипчоқ Нормухаммад борасида қандоғ фармон берғайлар, бул маънида ҳам ишоратини дариғ тутмасалар қулларини андишадин озод қилған бўлғайлар. Ушбу болода¹⁰ мазкур маҳзи¹¹ самараи садоқат ақли қосирларимиз хусули натижасини биз қуллариға ушбу номанинг қосиди¹² қўлидин савоб ва хато, рад ва ижобат, писанд ва нописанд жавобини ирсол¹³ қилсалар ва яна ўз фикри босавобларини изофа¹⁴ қилиб, қусур ва хатоларимизни танбеҳ этсалар, биз навқари бежавҳар ва босадоқати бефаросатларни дунё-дунё шоду хуррам қилиб, ул соябони

¹ Тақрир – қарор.

² Пўшида – яширин, махфий.

³ Қаламрав – мулк, кўл остидағи ерлар.

⁴ Тоҳир – покиза, пок.

⁵ Дариғ тутмоқ – аямоқ.

⁶ Фирдавс монанд – жаннат сифат.

⁷ Шақоватпеша – кулфат келтирувчи.

⁸ Иъонат – ёрдам, кўмак.

⁹ Сак – ит.

¹⁰ Боло – юқори.

¹¹ Бежавҳар – зоти паст, насабсиз.

¹² Қосид – элчи, хабарчи.

¹³ Ирсол – юбориш, етказиш.

¹⁴ Изофа – қўшимча.

марҳамат ва меҳрибони бошафқатнинг хизматларига камари хизматни берк¹ боғлатқан бўлур эдилар, ҳувал-лоҳул-мустаъин.²

Садоқатингиз мажлисига жамъ бўлғучи навкарларингиз (имзолар)».

Бу нома эртаси кун хонга юбориладирған бўлиб, бунга махсус киши белгуланди. Мажлиснинг қўркунчи Юсуфбек ҳожидан бўлғани учун унга сохита қарорни эшитдирмак тўғрисиغا Муҳаммад Ниёз қушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди.

2. Қоронғи кунлар

Отабек Маргилондан қайтиб келгандан кейин ўн кунлар ўтказиб уста Алимдан бир хат олған эди. Уста Алим хатида қутидорға учрашқанини ҳамма майда-чуйдаларигача ёзиб келиб айтар эди: «Сиз хиёнатни пайқағунча қайин отангизға қандоғ кина сақлаб келган бўлсангиз, ул ҳам сизга ўшандоғ киналик экан. Мени ва оиламни таҳқир этди деб, бу ҳақоратни умр бўйи унута олмаслиғини тушуниб, ўт ичида юрар экан. Мендан ҳақиқати ҳолни онглаб жуда шошиб қолди, ҳатто ҳуши бошидан учди. Ичкаридан аниқ маълумот бера олмасам ҳам, аммо уларнинг ҳам қайин отангиз ҳолиға тушканларини мулоҳаза қилдим. Қайин отангиз сизнинг ўткан ҳолингизнинг оғирлиғини тасаввур қилаолмаганидек, душманларингизга берган жавобингизни тақдир этиш учун ҳам сўз тополмас эди. Ҳарҳолда орангиздағи кинанинг душманингиз билан бирга супирилганида шубҳа йўқ».

Мактубнинг яна бир ўрнида: «Сизнинг қаерда бўлганлигингизни сўраған эди, мен билганимни айтдим. Келармикин деган эди, бунга ҳам ўзингизнинг ўшал муҳмал жавобингизни бердим. Фикримча, қишда бўлмағанда ҳам, кўкламга чиқиб ўзлари Тошканд тушарлар, деб ўйлайман».

Хатнинг охирида: «Сиздан бир кун сўнг Ҳомид ўлди. Ҳайтовур бир оғиз сўзсиз тўнғиз қўпибдир. Мен ўлар чоғида ҳам сизга бир туҳмат тўқирми, деб қўрққан эдим. Қутидорға ҳеч бир жарима ортмабдирлар. Мақтулларнинг эгалари ҳеч кимни тутиб кўрсатолмағанлари учун маҳкамалар ҳам ишни текширмай қўйдилар. Ўйлашимча, ҳеч ким билмаганда ҳам, сирни ўлган Содиқнинг онаси

¹ Берк – маҳкам, қаттиқ.

² Ҳуваллоҳул-мустаъин – Оллоҳ кўмак берувчидир.

билса керак эди. Аммо унинг ҳам дами ичида, сўраганларга Худодан кўрдим, деб жавоб берар эмиш. Бул хотуннинг қўлидан ҳар бир иш келадир деб ўйлаб, ўткан кун қайин отангизга айтдим: бегона хотунни уйингизга йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб. Ҳарҳолда ёмондан ҳазар лозимдир», деб ёзар эди.

Бу хатдан кейин Марғилондан тик эткан хабар бўлмади ва орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди. Шунинг учун Отабекнинг кунлари қуёш ботиб чиққан сайин бир онглашилмовчиликқа, қоронғуликқа кира бориб, ҳар соат аччиғ ва ё сучуклиғи номаълум бир ҳол кечириб бошлади. Баъзи кезларда ул умид қучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас – қора хаёллар билан энтикар эди.

Умидланган кезларда:

– Ой туйнуқдан тубанроқда, бу кун бўлмаса эрта – чиммати қўлида, паранжаси устида, сариғми, қорами атлас қўйнаги эғнида дарбозадан кириб келгандек ва ўпкалангандек...

Иккинчи бир вақтда кимнингдир қуйидаги гапини эшитар эди:

– Ул ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонга қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бедарак кетди, қолди. Тузукроқ жойи чиқса бериб қолайлиқ Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир.

Ана шу қора хаёл уни чиндан ёниб турган бир ўт ичига ташлар ва шу чоқ ўзини муоҳазага¹ бошлар эди: «Мен нега икки йил сарсон бўлиб юрдим-да, бу сарсонликнинг натижасига бориб чиқганда шундай аҳмоқликқа тушдим?» дер ва Марғилон йўлини кўзлар эди. Аммо энди унга Марғилон бориш ўнақайи сира келмас: «Мен нега келдим-да, энди нега бораман ва нима деб бораман? – Қизингизни Тошканд олиб тушарсиз деб кеткан эдим... Сиз олиб туша бермаганингиздан кейин ўзим қайтиб келдим деяйми?» Отабек мана шундай чучмал азоблар ичида кейинги кунларини кечира бошлади.

Ой тўлмасдан Марғилон қатнаб турғучи ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши учун Ўзбек ойим эскича яна қувониб кетди. «Кейинги қилдирган иссиғ-совуғим кор қилди, шекиллик, биратўласига Марғилонни тилига олмаёқ қўйди. Энди хотунига исиб, меҳмонхонада ётишни ҳам барҳам берса... ҳар нучукда дуодан қолмайлик», деб Зайнабни домланикига қистар эди.

¹ Муоҳаза – тергов, сўроқ.

Отабек кейинги вақтларда савдоға юришни тарк қилиб қўйгани учун Ҳасанали ишсиз қолган, узун кун уйда бекор зерикканликдан ҳожига айтиб, бирмунча дастмоя билан гузардан баққоллик дўкони очқан эди. Отабек кўпинча меҳмонхонасидаги кутубхонадан уни-буни ўқуб ўлтурар, ўқушдан зериккан кезларида Ҳасаналининг дўконига чиқар ва гузардан ҳам зериккандан кейин боши оғқан ёқларға, Салор бўйларигача кетар ва гоҳи Чуқур қишлоқ томонлариға ҳам тушар эди. Аммо тушкани билан бурунғича ичмас, икки-уч, ортиб кетканда тўрт оёқ¹ ила кифояланар, кўз ўнглари оз-оз жимирлашкан, турлик хаёллари бир мунча тарқалган ҳолда қайтар ва лекин Ҳасанали ҳам унинг бу кайфини жуда сийрак сеза олур эди.

Ўткан кун Чуқур қишлоққа тушкан эди. Аср вақтларида қайтиб гузарга келди-да, хаёлат билан Ҳасанали дўконига ўлтурди. Отлик, яёв ўткинчилар тўрт томонға қатнаб турадирлар, унинг бу кунги кайфи ўтачароқ кеткан бўлса керак, уларни ғира-шира кўзга илгандек қарайдир.

Ҳасанали бир-икки уни кузаткандан кейин сўради:

– Марғилонға нега кетмай юрибсиз?

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди.

– Ҳавсала йўқ...

– Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди қатнаб юргандан...

– Қайдам...

Илгари шундай савол чоғларида ўзининг ёлғон жавобларидан жуда хафаланар, Ҳасаналига ўткан гапларни бирин-бирин айтиб бергуси ва «маним уйланишимга сен сабаб бўлган эдинг, энди уни мендан ажратдилар», деб ундан ўз дардига даво истагуси келар эди. Ҳозир ўзида хафалик, ўнғайсизлик сезмаган бўлса ҳам, бошиға «ўзим боролмасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўткан гапларни отаға ҳикоя қилишим керак эди», деган фикр келди. Бора-бора бу фикр унинг бошиға жиддий ўринлашиб олди, шу тўғрида чинлаб ўйлаб кетиб кайфи ҳам тарқалаёзди. Дўконни ёпиб, Ҳасанали билан бирга кетди – йўлда, меҳмонхонада бирга ўлтуриб ош еди, дастурхон устида унинг ўйлагани фақат шу бўлиб қолди. Бироқ бу фикр қарор тусиға кириб кета олмади, дақиқа сайин тарқалиб борган кайфидек турлик монельарға учрай бошлади:

¹ Оёқ – катта пиёла.

– Ҳали Марғилонда ишлар қалайикин? Улар яна айнаб қолмаганмикинлар? Марғилондан бир нарса пайқамай туриб, кишини овора қилишга арзирмикин?..

Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турлик ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар. Уяларидан чиқиш биланоқ чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар ку-кулашдилар. Анови ар-ар теракка уя қўйишга ўйлаган бир жуфт карруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар. Подачининг товшини эшитиб, далага ошиққан онасига эргашиб қашқа бузоқ ҳам мағраб юборди. Модасига тегишкан учун томдаги каптар ҳам бўқоғини чиқариб рақибининг теварағида яғрин бера бошлади... Қисқаси бу кун уйғонишданоқ бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиги сезилар эди.

Баҳорнинг бу кунги сиҳирлик кунни Отабекни ҳам қитиқлади. Чойини наридан-бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди. Ул гузарга чиқганда Ҳасаналининг қўшниси бўлган Али эринибкина дўкон тахтасини туширмакда эди. Отабекни кўриш билан дўкон очишни тўхтатди:

– Бу кун бўшмисиз, бек ака?

– Бўшман.

– Бўш бўлсангиз, Минг ўрукка¹ – қимизга борар эдик, – деди Али. – Тўла қозоқ бияларини яйлоққа солибдир.

– Дўконингиз-чи?

Али туширган тахтасини қайтадан жойиға қўяберди:

– Дунёнинг иши битар эмишми, бек ака. Хўб десангиз, дўконни ёпаман.

Отабек ярқираб чиқиб келган қуёшга қаради:

– Ёпинг бўлмаса, – деди.

Отабек Ҳасаналининг дўкони воситасида Али билан яқинда танишқан эди. Ул ичи кирсиз, серкулки, очиққина бир йигит бўлиб, бек билан гўё қўб йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди.

Бекга бу тасодиф жуда қулай келди. Чунки уйдан чиқишданоқ унинг қасди бу кунни далада ўткизмак эди. Эт олдилар-да, яёвлашиб Минг ўрукка кетдилар.

¹ Минг ўрук – Янги шаҳарнинг бу кунги тахта бозор ва қўй бозор ўринларидир (Муал.). Ҳозирги Олой бозоридан Юнусободгача бўлган мавзе.

Минг ўрук мавзиёти отидан ҳам маълум, бунда минг чоғлик ўрук дарахти ўсқан учун бўлиб, Шиблининг сувидан бошлаб то Салор ариғиғача қатор-қатор ўруklar эди. Салорнинг нариги ёғи нийдек қир, эндигина кўм-кўк ўт гилами униб чиққан эди. Минг ўрукнинг этағи бўлган Салор бўйида уч-тўртта қозоқ ўтовлари тикилган эдилар. Иккиси Салор бўйиға етиб, Тўла қозоқнинг келинчағига этни шўрва қилиш учун бердилар.

Али ўтовдан кийиз олиб, Салор бўйиға ёзди. Келинчак ёстик, кўрпача ташлаб берди, Отабек ҳордиқ чиқариб ясланди.

Қуёш озорсизғина қиздирар эди. Енгилчағина эскан шамол димоғқа турлик ўлан исларини келтуриб урар эди. Бир неча қалдирғоч Салорнинг оқиши бўйлаб учар ва учкан кўйи «валфажри» ўқур эдилар.¹ Поёнсиз қирнинг юқори-қуйи ўринлари якранг кўкат ва кўз илғамайдиған узоқлиқлари туманланган сумон кўриниш берар эдилар. Қушлар, қуртлар сайраши табиий бир соз хизматини ўтаб кишига ифодаси қийин бўлган бир сезги солар эдилар.

Отабек табиъатнинг шу кўркам ва латиф кўринишига мафтун бўлиб, бир оз ётқандан кейин «ул ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди.

Бу куннинг кўркамлигидан олган таассуротини Али ичига сигдиролмади:

– Зап яхши кунми! – деди.

Отабек ҳам шу гўзалликни ўзига татитмай турган дардидан шикоятланди:

– Шундай кунларда кам-кўстинг бўлмаса...

– Сизнинг ҳам кам-кўстингиз борми? – деб Али кулимсиради.

– Йўқ, деб ўйлайсизми?

– Ҳаммада бўлганда ҳам, сизда йўқ деб биламан.

– Масалан?

– Масаланми, – деди кулиб Али, – сизнинг билан отанғизнинг обрўси қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғрисида бўлса, очиқарлик ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотунингиз бек акам учун сочини тараб ўлтурадир... тағин қанақа каму кўст?

Кишининг бахтини юзакигина кўриб ҳукм қилғучи Али унга қизиқ кўринди ва кулиб:

¹ Авом эътиқодича (Муал.) Куръонда Фажр сураси (фажр – субх, тонг ёруғлиги) тонг билан қасамёд этаман сўзи билан бошланиб фикр-р-р сўзи билан тугагани учун халқда қалдирғочнинг сайроғини шунга ўхшатиб «валфажри»-ни ўқийди, дейдилар.

– Тўғри айтдингиз! – деди.

– Шукур қилиш керак, бек ака, – деди Али ва ўзининг бахтсизлигидан, топқанини рўзгордан ортдиrolмай, шу кунгача уйланалмай келишидан ҳасрат қилиб кетди. Отабек унинг ҳасратини диққат билан эшитди, ҳаётнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб ва лекин истисносиз¹ бўлганлигини тушунди.

– Дунёнинг иши шунақа экан, мулла Али, – деб уни юпатиб қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт жим қолдилар.

– Марғилонлик хотунингиздан болангиз бордир?

– Йўқ...

– Бўлса ҳам турмадимми, уйланганингизга анча йил бўлган, шекиллиқ?

– Турмади.

Али Отабекнинг каму кўстини шу боласизлиқдан деб ўйлаган эди:

– Боласизлиқ учун хафа бўлиш керак эмас, ҳали ёшсиз, бек ака!

Отабек жавоб бермади. Корсонда² қимиз келди. Бек бир-икки зарангни³ ичкандан кейин, ясланиб кўкка қараб ётиб олди. Али бор товшини қўйиб ашула қилди:

*Кўзларим йўл устида, келмайди ёр,
Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор.
Қай қароқчи олди ёримнинг йўлин,
Мундаги бахтсиз йигит йўл узра зор...*

– Қўшилишмайсизми, бек ака?

– Ўзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!

Али борлиқ овози ила ҳамма ҳунарини ишлатиб, ғазал тугалгунча ашулани айтиб борди.

– Тузикми, бек ака?

– Яхши ашулачи экансиз!

– Ундоғ бўлса устидан буни ичиб юборинг, – деди кулиб, бир заранг қимиз узатди. Бек қимизни бир симиришда бўшатди-да, энтикиб узоқ қирға қаради, узоқ қараб турди-да, юқоридаги байтни ўқуб оғиз ичидан минғиллади.

¹ Истисно – мустасно.

² Корсон – ёғочдан ишланган катта товоқ.

³ Заранг – заранг ёғочидан ўйиб ишланган коса.

*Кўзларим йўл устида, келмайди ёр,
Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўли...*

- Қўқонга кеткан сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака? Отабекнинг хаёли бўлиниб, Алига қаради:
 - Эшитмадим.
 - Маним акам ҳам кеткан эди... Ой бориб, омон келишсунлар-да!
 - Акангиз йигитмиди?
 - Йўқ, мерган эди. Қўқон кетаётқан ўртоқлариға қизиқиб, борма деганга кўнмади. Уруш эҳтимоли йўқми, шунчаки фотиҳа учун кетишкандирлар-а?
 - Ким билсин, – деди бек ва бир оз ўйлаб қолгандан кейин, – бўлмас, – деб қўйди.
- Корсондаги қимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди. Дастурхонни йиғкучи келинчакка ўғул тилаб дуо қилинғандан кейин, қўлиға ўттуз чақа сурма пули бердилар ва қирни айланиш, бинафша териш учун туриб кетдилар.

3. Қипчоққа қирғин

Кечки соат тўртларда Қоймос дарбозасидан қайтиб шаҳарга кирдилар-да, дарбозадан ўн одум нарида боши танидан олинған уч кишининг гавдасига йўлиқдилар. Отабек бу ҳолга тушунмади, чунки аҳёнда осиладирған гуноҳкор Эски намозгоҳ дорига элитилар эди. Шунга кўра дарбозабонни хужрасидан чақириб сўради:

- Булар қандай гуноҳкорлар экан?
- Дарбозабон бекни таниб қўл қовиштирди:
- Тақсир, қипчоқлар.
 - Гуноҳлари нима экан?
- Дарбозабон ётқан гавдаларга қараб олди ва бекнинг яқиниға келди:
- Ўзлари биларлар-ку, тақсиримнинг... бегимга айткулуги йўқ...
 - Гуноҳлари нима, ахир?
 - Ахир қипчоқлар-да, тўрам.
- Отабек диққатланди:
- Қипчоқлар эканини билдим, аммо гуноҳлари нима деб сиздан сўраяпман!

Дарбозабон қўл қовиштирганча Отабекка ажабланиб қаради:

– Аниқ хабарлари йўқми тақсиримнинг? – деб яна сўради.

– Йўқ!

– Вой-боёв тақсир, бу кун эрталабдан бери кўринган қипчоқни сўйиб юрдилар-ку. Гуноҳлари суриштирилмади, тақсир, – деди ва ўлукларнинг ёнига юриб келиб изоҳ берди, – мановисини уйдан олиб чиқиб сўйдилар, мановиси маним ёнимда турган дарбозабон эди – раҳматлик. Мановисини танимайман ва лекин ўзи қипчоқ бўлса керак...

Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса ётқан жонсиз гавдаларга қараб лабини тишлаб турар эди.

– Кимлар ўлдирди? – деб Отабек даҳшат ичида дарбозабондан сўради.

– Бу ерга келгучилар йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошканд йигитларидан ҳам бор, қўқонлиқлар ҳам кўриндилар. Ўзлари ҳам қипчоқни қидирабериб, ҳамма ёқни тозаям ғалвир қилиб юбордилар-да, тақсир... Қўқонга кеткан бекларданми, хонданми, ишқилиб, шунақа буйруқ кепти-да, тақсир... Бизлар хизматкор одам – нимани билайлик, тўрам!

Отабек масалага тушунгандек бўлди ва даҳшат ичида Али билан йўлга тушди. Ўттиз қадам босмай, тагин икки ўлукка учрадилар. Ўн одумда бир жонсиз гавда...

Энди Али сўрамай чидамади:

– Наузанбилло¹, бу нима деган гап, бек ака?!

– Сўраманг!

– Йўғ-а, – деди Али, – ахир, ҳаммаси ҳам гуноҳкормикин?

– Гуноҳкор!.. – деб заҳарханда қилди бек. – Мусулмонқулни биларсиз, албатта?

– Нега билмай, икки ой илгари қочигини ҳам кўрдим...

– Билсангиз, – деди бек, – буларнинг ҳаммаси ўшанинг гуноҳига ўлдирилган ўхшайдир!

– Шу ҳам гапми, Худоё тавба!

Одум сайин бир ўлукка учрар эдилар. Али санаб келар эди, гузарга етканда санок етмишдан ортди. Ҳали бу биргина тўғри кўчанинг ҳисоби бўлиб, кенг Тошканднинг ўзга кўчаларини ҳам ҳисобга олғанда фожиъ бир адад ташкил этиши маълум. Гузарнинг ичига кирганда қатор чизилган қирқ чоғлиқ ўлукларни кўрдилар...

¹ Наузанбиллоҳ – Худо сақласин.

Кун асрдан оғиб шомга яқин, шунинг учун гузардаги дўконлардан очуги уч-тўртта, жумладан, Ҳасанали ҳам ярим очиқ дўкони олдида ўлтурар эди.

– Соғ келдингизми, бек! Биз бу ерда юз хил васвасага тушиб ташвиш тортдик, – деди Ҳасанали.

Отабек бошқа хаёлда эди. Ҳасаналининг сўзини гўё эшитмагандек сўради:

– Бу кун дадам қаерда эди?

– Сиздан кейин ўрдага кеткан эдилар. Бир соатдан кейин шошқаннамо қайтиб келдилар-да, сизни сўрадилар, шундан сўнг қаёққа кетканларини билалмадим.

– Қачондан бошлаб қипчоқни сўйдилар?

– Отангизни келиши биланоқ, – деди Ҳасанали ва энтикиб фожиъани ҳикоя қилди. – Эй... бек, раҳмсизлик бунақа бўлар экан... Худда қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларкин? Уйида ҳалол касбини қилиб ўлтурганларғача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан?! Йигитлар тутиб келтуриб турадир, жаллод бош кесиб борадир. Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кеткан бечоралар йиглашадилар... Айниқса, бир бўёқчи... худда хум ёнидан тутиб келганлар – қўли бўёқ... Эй Худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконни ёпиб қочдим, кўблар ҳам қочдилар... тагин бир...

– Бас, – деди Отабек. Ҳасанали ҳикоядан тўхтади, чунки бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етиб, Али Отабек билан хайрлашмасданоқ қочқан эди...

Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқиқлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди. Унинг бу ҳолига уй ичи тушунганлари учун, нима қилди, деб сўрамадилар ва ёнига ҳам келмадилар...

Юсуфбек ҳожи эрталаб чойни Отабек билан бирга ичиш учун меҳмонхонага чиқди. Отабек терсайганча келиб чойга ўлтурди, отасига салом бермади. Чунки ул ўз отасини қипчоқ қирғинининг бош омилларидан деб қарор қўйган эди. Чой яримлай ёзди. Орадан чурқ эткан сўз чиқмади.

Ниҳоят, ўғлига енгиллик бериш ниятида ҳожи тилга келди:

– Хафа бўлма, ўғлим.

– Сизларга ўхшаб, – деди истехзоланиб, – қувонайми?

Ҳожи ўғлининг қандоғ фикрда ва нима учун терсайганини билди.

– Янглишасан, ўғлим.

– Ражаббекникидаги мажлисда, – деди заҳарханда билан, – бу йиртқиқлиқнинг режачиси ким эди?..

Ҳожи энтиқди ва:

– Ражаббекникида бўлган мажлисни сен биласанми?.. – деб сўради.

– Биламан.

– Билсанг, – деди ҳожи, – маним устимга мундоғ тухмат ортишдан уял, бола!

– Ражаббекникида бу кенгаш бўлмаганмиди?

– Бўлган эди.

– Бўлган бўлса, тағин нега ўзингизни қуруққа оласиз?

Юсуфбек ҳожи боладан кулгандек қилиб илжайди.

– Баъзи енгил муҳокамаларинг онангникидан қолишмайди, Отабек! – деди. – Мажлисдан хабаринг бўлган бўлса, ким қайси фикрда қолганини ҳам биларсан?

– Йўқ.

– Мажлисда нимадан баҳс қилинганини-чи?

– Мажлисда нима музокараси бўлганини ҳам билмайман ва лекин ўша мажлис фақат қипчоқларга қатли ом учун йиғилган экан, деб кеча ишондим. Мажлисингиз аъзоларининг сиздан бошқаси нега йигит тўплаб, Қўқонга кетдилар ва улар Қўқонга етмаслариданоқ нега бу ваҳшат бошланди?

– Бу муҳокаманг тўғри. Аммо отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтуришинг қисқалиғингдир, – деди. Кўзига ёш олди.

– Ўзинг ўйлаб кўр, ўғлим, ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти мен бу ваҳшатка иштирок қилган бўлсам, қайси ақл ва қандай манфаатни кузатиб қўшилишқан бўламан? Агарда маним юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик ортдирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга – сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсага еткан ақлинг шунга қолганда оқсайдир. Нега ёнган юракимга яна сен ҳам заҳар сочасан?!

Титралиб ва тўлқунланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди, ўлганнинг устига чиқиб тепиш қабилидан бўлган ўз ҳужумининг ҳақсиз эканига тушунди.

Юсуфбек ҳожи битта-битта ётиғи билан мажлис ҳақида баён қилиб, ўзининг қарши тушканини ва уларга уқдира олмагандан кейин, мажлисни ташлаб чиқиб кетканини сўзлаб келиб деди:

– Бирар соатлар сўнг орқамдан Ниёз қушбеги келиб мендан афу сўради ва мажлисининг у фикрдан қайтқанини, ўзларининг хатога кетканларини айтди. Мен хурсанд бўлиб, бу ишнинг зарарини яна исбот қилиб чиқдим. Ниёз мен билан хайрлашар чоғида: «Жон ҳожи ака, энди гап шу ерда қолсин, битта-яримта эшитгундек бўлса, биз ерга қарарлиқ бўлмайлик, ўлтурушнинг катта илтимоси сиздан – шул», деди. Мен бу иблисона алдовга учиб, бу тўғрида на сенга ва на Нормухаммад қушбегига оғиз очмадим ва уларнинг Қўқонга фотиҳа учун қўзғалишларидан ҳеч бир шубҳаланмадим... Эҳ, шайтонлар!

Ҳожи бир оз тўхтаб давом этди:

– Кеча эрталаб ўрдага борган эдим. Саҳн юзида уч-тўрт юз мусаллах¹ йигитларни биравни куткан ҳолда кўрдим ва илтифотсиз қушбеги маҳкамасига кирдим. Кирсам, Қўқонга кеткан Қаям понсад уч-тўртта йигити билан қушбегининг қаршисида турибдир. Қушбеги қўлида бир қоғоз ушлаб, гўё эс-хушидан айрилган каби қотиб ўлтурибдир. Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-несиз қўлидаги қоғозни менга чўзди ва бошини тебратиб қўйди. Мен бир нарсага ҳам тушунмаган ҳолда бориб қоғозни олдим... Ўқудим-ўқудим-да, маним ҳам ҳушим бошимдан учиб, қушбеги ҳолига тушдим. Бу қоғоз хоннинг ёрлиғи эди ва бунда тахминан шундай гаплар бор эди:

«Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тойифасини музир деб билдик. Бу янглиф ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча бекларимизга, ҳоким ва қўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизким, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳмни восита қилмағайлар. Ушбу ҳукмимизни ерига етқузишда сустлик қилган мансабдор бизга итоатдан бош тортқан ҳисобланиб, энг қаттиғ жазомизга маҳкум қилинур. Бу ҳукмимизни ижро этқучи Тошканд ҳокими Нормухаммад қушбегига марҳамати шоҳонамиз шулдурким, гарчи сизнинг қипчоқ қавмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутилмаслиқ хайрихоҳлиқлар ва хизматлар кўрсатдингиз, биноан алайҳи, сиз бу жазодан маъфудирсиз² ва садоқатингизда боқий қолиб амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз!»

¹ Мусаллах – қуроланган.

² Маъфу – афв этилган, кечирилган.

Қушбегига қарадим, ул ҳам маним оғзимға қараб турар эди. «Буйруқни қачон олдингиз?» деб сўрадим. Ул жавоб ўрнига Қаюм понсадга имлади.

– Мен олиб келдим, – деди Қаюм понсад.

– «Сиз Қўқондан олиб келдингизми?» – деб сўрадим. Чунки сен айткандек беш-олти кунда Қўқонға бориб-келиш сира ақлга сиғмас эди.

– «Биз беклар билан Қўқон йўлида эдик, – деди Қаюм, – йўл устида хондан ушбу ёрлик келиб қолди. Ниёз қушбеги менга йигит қўшиб, бу ҳукмномани ижро қилишда ёрдам бермак учун жўнатди».

Бу сўз менга ҳамма шайтанатни очиб берди ва ўзимнинг иблислар томонидан алданганимни билдим:

– «Эртадан бошлаб ҳукмни ижро қилсақ қалай бўларикин? – деб қушбегига қарадим.

– «Мен ҳам шуни ўйлаб туриб эдим...» – деди қушбеги ва Қаюмга қаради.

Қаюмнинг устодлари ишни кейинга силташимизни илгаридан кўриб қўйган эканлар:

– «Эртага қўйиб бўлмас!» – деди Қаюм.

– «Нега?» – дедим.

– «Негаки эртагача қипчоқлар қочиб битадирлар».

Мен Қаюмнинг сўзига қулоқ солмадим-да, қушбегидан эртанинг кенгашини сўраган бўлдим. Бу ҳолдан аччиғланган Қаюм ёнимга келиб ўлтурди.

– «Овора бўлмангиз, ҳожи ака», – деди.

Унинг бу ҳаракатидан аччиғим қистади:

– «Сизнинг билан маним бу ишка аралашмоққа ҳаққимиз йўқ!» – дедим.

– «Сизники бўлмаса тўғри, аммо меники бор!» – деди Қаюм.

– «Буйруқ кимнинг отиға?» – дедим.

– «Қушбегининг!»

– «Бас, сиз билан мен фақат у ёрдам сўрагандагина кетман кўтарамиз, бошқа дахлимиз йўқ!» – дедим.

Қаюм захарханда билан ёнини кавлаб иккинчи бир буйруқ чиқарди ва менга бериб: «Ўқунгиз!» – деди. Ўқудим.

– «Бас, биринчи буйруқни сиз олган экансиз, нега яна қушбегидан фотиҳа кутиб ўлтурибсиз?!» – дедим ўт ичида.

– «Ҳар нарса бўлганда ҳам улугимиз, деб сийлаб турган эдим...» – деди Қаюм.

– «Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қилмоқчисиз-да, баракалла!» – дедим. – «Борингиз, устодларингизнинг васиятини бажарингиз!»

– «Хафа бўлмангиз, ҳожи ака!» – деди Қаюм ва қўлимдан қоғозни олиб қушбегидан сўради: – «Нима дейсиз энди, бек?»

– «Маним кенгашимга кирсангиз, эртадан бошлайлик!» – деди қушбеги.

– «Сира иложи йўқ, қушбеги! Чунки барча шаҳар ва кўйларга ҳам фақат шу – бу кунга, деб буюрған экан!» – деди Қаюм.

Қушбеги билан мен гўё тоғ остида босириқ бўлган эдик. Босимизга ҳеч бир гап келмас эди. Қаюм ўрнидан турған ҳолда қушбегидан жавоб кутар эди. Қушбеги кўб фурсат қотиб ўлтургандан кейин, Қаюмга қўли билан чиқишга ишорат қилиб: «Билганингизни қилаберингиз», – деди. Қаюм ёнидаги йигитлари билан маҳкамадан чиқди. Унинг чиқиши билан қушбегига дедим:

– «Энди нима қиламиз?»

– «Нима қилар эдик?»

– «Ахир қараб қолаберамизми, вақт танг! Қаршига биз ҳам йигит чиқарайлик!»

– «Қўяберингиз, ҳожи!»

– «Бечора гуноҳсизлар кесилаберсинларми?!»

– «Кесилаберсинлар!» – деди қушбеги. Мен изтироб ичида унга тушунолмайд қолган эдим. Ул йиғи ичида тилга келди:

– «Мамлакатнинг тинчлиғи қипчоқларни кесиш билан ҳосил бўлса, майли, кессинлар! Юртнинг ободлиғи гуноҳсиз қипчоқнинг қизил қониға қараб қолган бўлса, майли, ўлдирсинлар! Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуритишда бўлса, мени ҳам оссинлар! Бу палидларнинг марҳаматига мен ҳам муҳтож эмасман!»

Ҳозир иноднинг¹ ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдирмоқчи бўлдим, кўнмади. Ноилож, ёлғиз ўзим чиқиб қўлимдан келганча қипчоқларни қочиршишга ҳаракат қилдим, теваракка кишилар йўлладим. Аммо тўрт юз жаллоднинг қаршисига чиққан бир кишининг уҳдаси албатта бир кишича эди. Муттаҳамлар кўб бечоранинг ёстиғини қуритишга муваффақ бўлдилар, – деди ҳожи. – Мана, Отабек, ҳақиқат шул, киши тушунмасдан туриб биравага тухмат тўқимайдир.

¹ Инод – ўжарлик, қийиқлик.

Отабек ўзининг ўринсиз гапидан уялганнамо ерға қаради ва бирмунча вақт фикрга кетиб ўлтурғандан сўнг сўради:

– Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларикин?

– Мақсадлари жуда очик, – деди хожи, – биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммад ўрнига минмакчи, учунчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Мусулмонқулға бўлган адоватини қитчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Менга қолса ўртада шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим, – деди ва бир оз тўхтаб давом этди: – Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилаолмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсақ яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсақ ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндириғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғучи биз кўр ва ақлсиз оталарға Худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун¹ Туркистонимизни тўнғузхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратғучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби дохийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улугбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи албатта Тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини ятим, хоналарини вайрон қилғучи золимлар қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..

4. Ой этак билан ёпилмас

Чой тугалган эди. Отабек фотиҳа ўқуб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди.

– Турма!

Юсуфбек хожи тарафидан берилган амирона бу буйруқ Отабекни қайтадан ўлтуриб қолишга мажбур этди ва отасиға «нима

¹ Мадфун – дафн қилинган.

хизматингиз бор?» дегандек қилиб қаради. Юсуфбек хожи бир сўз демасдан салласини олиб тизасига қўйди, бош қашиниб яна салласини кийди. Дадасининг салла олиб бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергав остида кўрар эди. Шунинг учун яна бир мартаба дадасига қараб қўйди.

Чини билан ҳам ҳожининг тусидаги бояғи ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиғи вазияти олди.

– Марғилонда нима ишлар қилдинг?

Кутилмаган бу саволга Отабек нима деб айтишини билмай қолди. Жавоб ўрнига ҳавли томонга қаранди.

– Сендан сўраяпман, Отабек.

– Сизга хабар бергучи нима ишлар қилганимни ҳам айткандир...

– Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин?

Отабекнинг юзида кулимсираш билинди.

– Жўн одамлар қаторида эмас, – деди, – мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида...

Ҳожи ўғлининг киноясига тушунмади:

– Одам ўлдириш учун сени ким зўрлаб мажбур қилди?

– Ҳали билмайсизми?

– Билмайман, – деди хожи, – айтишларига қараганда, сени ҳеч ким мажбур қилмаган.

– Мени зўрлаган ва мажбур қилган эдилар, дада, – деди захарханда билан. – Йўқса, сизнинг ўғлингиз бўлган бир йигитнинг шаънига албатта одам ўлдириш уят ва номусдир.

– Ким сени мажбур қилди, ахир?

– Сиз, онам!

– Эсинг ўзингдами, йигит?

– Ўзимда, – деди ўғул, – сиз ўзингизнинг орзу-ҳавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз. Мен бу жониворлиқни хоҳ-нохоҳ ишлаш-ка мажбур қолдим.

– Шундоғми, – деди хожи ўз гуноҳи ўқулига тушкан ҳолда, – ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим.

– Сизни гуноҳқор қилишга ва гуноҳингизни кечишка маним ҳаққим йўқ, дада. Лекин гуноҳсиз бўлатуриб, ҳам яна муоҳаза остига тушканим учун ўзимни мудофаа қилишга мажбурман...

Ҳожи лабини тишлаб, бошини чайқади.

– Хомсут эмган бандамиз, – деди, – хайр, бу айбни-ку бизнинг бўйнимизга қўясан, дарҳақиқат, қўйишга ҳаққинг ҳам бордир... Аммо ораларингга ёмонлар оралаган экан, шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг? Ёки бунда ҳам бирав сени индамасликка мажбур қилдимми?

– Ҳеч ким мажбур қилмади, – деди, – аммо мени шу вартага¹ ташлаган дўстларимдан... кўмак сўраш ҳам маъқул кўринмади...

Ҳожи бошини қуйи солди. Ўғлининг кейинги сўзи унга жуда таъсир қилган эди... Нима қилсинки, Отабек тўғри гапни айтар эди...

– Биз сени Тошқанддан уйлантирсак-да, – деди ниҳоят ҳожи, – катта хотунингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан сиррингни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилибсан, болам.

Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қарши ҳеч нарса демасди, гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек жимгина сомиёлик² даражасига тушди. Аммо натижани тезроқ эшитиб олиш учун унинг юраги қайнаган ошдек шопирилди эди.

Ҳожи давом этди:

– Кишининг бошига бир иш тушканда, даррав биравдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳатто ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитни ўз ўтлум бўлиб чиқгани менга қизиқ кўринадир. Қайин отанг менга бир хат ёзибдир, ўқуб-ўқуб мазмунига тушунолмай ҳайрон бўламан. Ой сайин Марғилон бориб турар эди-ку, деб ўйлайман. Хатни икки-уч қайта ўқуб чиқгандан кейин, билсам ҳақиқат шу эмиш... Мирзакаримнинг ёзганига қараганда, бирмунча янглишлик ундан ҳам ўткан кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Яхшики, бу ақлсизлигинг бошқаларнинг бошига кўринган... Ўзинг айт, агар менга шу касалингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отангга хат ёзмасми эдим, Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?

Отабекнинг бошига бу гапларнинг бир ҳарфи бўлсин ўрнашмас ва ўзи куткан натижага бориб етиш учунгина қийналар эди.

– Шунчалик ишларни қилиб, нега охирда қайин отангга йўлиқмай келдинг?

¹ Варта – гирдоб, ҳалоқатли жой.

² Сомий – эшитувчи, тингловчи.

– Шунга мажбур эдим.

– Марғилонга энди қачон борасан?

Отабек ўйланиб қолди. Чунки бу «қачон бориш» масаласини яхшилаб ешмак керак эди ва уни ешмак ҳам қийин эди, узоқ ўйлағандан кейин:

– Маълум эмас, – деди.

Гарчи бекнинг юраги ҳозир бўлса ҳам Марғилонга қараб учишка тайёр эди. Бироқ унинг юрагидан ҳам кучлик бўлган яна бир нарса бу «бориш» масаласини чувалтириб «маълум эмас» бир ҳолга қўйган эди.

– Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан, – деди хожи, – тарихига қараганда хатнинг ёзилганига ўн кунлаб бор, эҳтимолки, эрта-индин келиб қолсалар, тўрдаги уйни бўшатдириб, полос ёзиш керак эди...

Ул бу гапни эшитар экан борлиқ, йўқлиқ – ишқилиб, аллақандоғ қизиқ бир ҳолат кечирди. Иссиг бир нарса баданига тегиб кеткандек ҳуркиниб қўйди ва «нихоят, эндими?» дегандек қилиб энтиқди. Кўз ўнгидан биравнинг сурати ўтиб сархушланди ва тил билан онглатиб бўлмаслиқ бир соғиниш чидамсизлиги ичида бу ивир-живир ҳолатдан гангиб кўз очди. Кўз очди, бироқ ўзига «нима дейсан?» деб қараб турғучи отасига мувофиқ бир жавоб беришни билмади. Юсуфбек хожи эса ўғлининг бу суствликка ўхшаб кўринган холини ёмонга йўйди. Марғилон деган шаҳардан катта ўзини кичик олиб қизи ила келаётқан Мирзакарим акага ўғлининг хўрлиқ келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпақаға олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насиҳатларни чизди:

– Ўғлим, – деди, – сийлағанни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг кадр-қийматлари юқори, қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотунинг бўлса бош келинимиз. Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмоққа тириш. Қайин отангдан мени қувлади, деб кўнглинг олинмасин, чунки у бечора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушқан. Ҳарҳолда, ҳурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадириллар.

Отасининг бу сўзлари унинг истиқболи учун яхши таъминотлар берар, гўё мажбурият остида ота насиҳатини қулоқға оладиргандек бўйин эгиб ўлтурар эди.

– Агар уларнинг келиш кунларини аниқ билсак, – деди хожи,
– сен йўлдан қаршилаб кирар эдинг.

Отабек жавоб бермади.

– Ҳарҳолда, утгаси кун мўлжал, сен чиқмасанг ҳам Ҳасанали
чиқсин йўлга.

– Майли, чиқсин, – деди Отабек.

5. Мактуб

Хожи шу жавобдан кейин ўғлидан бир даража қаноатланди
ва чойга фотиҳа ўқуб, ўрнидан турар чоғида ёнидан бир хат
чиқариб узатди:

– Хатнинг ичидан чиқди. Келиндан – сенга бўлса керак, –
деди.

Отабек мактубни олиб отасининг кетишини кутиб қолди. Хат
саккиз букланиб, қизил ипак билан бир-икки еридан чатилган
ва Отабекка аталган эди. Отасининг узоқлашишини кутар экан,
юраги ёмонлаган отдек типирчилар эди. Тикилган ипакларни
сўқди ва мактубни очиб, оч кўзини ишка қўйди:

*«Юсуф савдосида беқарор Зулайхо исмидан, Мажнун ишқида
йиғлаган Лайли отидан сизга бошимдағи сочларимнинг тукларича
беҳад салом. – Мендан – ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан – кечирииш.
Ўткан ишга салавот. Чунки шу икки йил ичида кечирган қора
кунларни эска олиш маним учун ўша кунларни қайтадан бошдан
кечиришлик сингари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, аммо
мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимнинг охирғи, ҳам чин бахт
ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман.*

*Сиз – қочқоқсиз, нари-бери тил учида менга бир нарса ёзғандек
бўлиб қочқансиз, икки йил бўйи Марғилон келиб юришларингизни
мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққат-
ларингиз – душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини онгладим.
Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар
сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби
ғовғаси кўб сизни зериктириб, жондан тўйдирган бўлса ажаб
эмаски, қоча бошлағансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен
бу кундан бошлаб биравларни қувишқа бел боғладим: отам билан
онам рафоқатларида¹ хизматингизга – чўрилиғингизга эрта-ин-
дин юраман, суйганингиз кундашим олдида қадр қийматининг*

¹ Рафоқат – ҳамроҳлик, йўлдошлик, эшлик.

нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олийжанобсиз: эски қадрдонлик ҳурматига кўнгул учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз. Аммо... суйганингиз – кенжангизнинг жекиришларидан, қарғанишларидан беҳад қўрқаман, ўзимда йўқ қўрқаман. Шу яқин орадағи унинг билан бўладирған масъуд дақиқаларингизда Худо йўлиға ваъда олингиз – мени оғритмасин, рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳоятти мақсадим икки дўстка бир чўрилиқ ва шу муносабат билан биравларини кўриб юриш...

Хатим охирида шуни ҳам айтиб қўяй: ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳамиша кўнглимда. Агар Худо ярлақаб эшикингизда ўринлашиб олсам, у ёғини ўзим билар эдим...

Эрта-индин кўзимга йўл кўринур,
Йўл босишлиқ кўнгулға бир умр кўринур...

3-нчи ҳамал, Марғилон, Кумушингиз ёздим».

Отабекнинг сўйинчи ичига сиғмаслик, ўзини йўқотиб қўйған ҳолда илжаяр эди. Хатни иккинчи қайта ўқуб чиқиб яна сўюна бошлаған эди, кечаги манзаралар унга кўриниш бергандек бўлдилар. Ул сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, ул ошиғич равишда хатни буклади ва улардан яширғандек чўнчагига тикди, ирғиб ўрнидан туриб кетди...

Кўчани бир айланиб келгандан сўнг, бояғи манзаралардан бир оз қутилғандек бўлиб яна мактуб эсига тушди. Меҳмон-хонанинг даричасига қия турған ҳолда хатни яна ўқуб чиқди. Лекин бу гал ҳам хат бояғидек сўйинч эмас, кечаги мазлумларга таъзия тутқандек оғир маъно берди: «Аммо... суйганингизнинг жекиришларидан, қарғанишларидан беҳад қўрқаман...». Боя нима учун сўйинганига ўз-ўзидан ҳайрон бўлиб бошлади. Чиндан ҳам мактубнинг бунда кўчирилган жумласи, ўйлаб қарағанда, ҳеч қандай қувончға йўл қўймаслик даражада қора маънолик эди. Бу жумла келасидаги онглашилиб битмаган, лекин бўлиши аниқға ўхшаған ярамас ва тинчсиз бир ҳаётнинг гўё муқаддимаси эди...

Отабек Кумуш айтқандек кундаш, яъни Зайнабдан унча қўрқ-маса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлған онаси тўғрисида юраги титради. Умрининг энг қийматлик кунларини оғулаған, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилған, ярамас ва ишончсиз йўлларда санқишиға сабаб бўлған ўз онаси эмасмиди? Ва

рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзуси эмасмиди?

Бутун шаҳарни алғоқ-далғоқ қилиб кўхлиқ қиз қидирган, ниҳоят чиройлиликда танҳо, ақллиликда якто топиб, тўйлар, томошалар, орзу ва ҳаваслар билан ўғлиға «хотун бу бўлибдир!» деган ифтихор ва мағрурият ила тақдим қилган суюкли келини устига гўё ўчакишкандек бўлиб келадирган Марғилон парисига нима ва қандай муомала қилар эди.

Кумуш кундашининг жекиришидангина чўчиған бўлса, Отабек бу чўчишни ўзининг кўлагасида қолдиратурған онаси тўғрисида тамом ақлини йўқотиб қўйди.

6. Ўзбек ойим – оғма, Зайнабнинг дарди

Юсуфбек ҳожи чала-думбул табиъатлик хотунининг феъли хуйини яхши билгани учун ўткан воқиаяларни, яъни Отабек сирларини унга очмасликқа қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлик келин ва қудаларнинг келишларидан хабар беришни лозим деб топди. Чунки хотунининг марғилонлик келинга бўлган адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билар ва унинг «Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!» деб қиладирған шикоятларини ҳамма вақт эшитар, доимо иссиғ-совуқчи домла, хўжаларникида бош оғритиб юришини ҳам билар эди. Шунинг учун ўз тарафидан Ўзбек ойим тушкурни яхшилаб эбка олмоқ, юз қизарадирған ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.

Чолу кампирнинг ҳар бир ўлтурушларида сўз Ўзбек ойим томонидан бошландими, албатта ноқобил ўғул билан марғилонлик «анди» келин устида бўлар ва унинг учун энг аҳамиятлик масала фақатгина шугина бўлиб кўринар эди.

Бошқа кезларда кампирнинг бу тўғридағи дод-ҳасратини кулгулик билан ва кам ҳавсалалилик билан эшитса ҳам, аммо бу гал Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортиқча бир тўзимсизлик орасида кутар эди. Кампирнинг дарди ғозада¹, сичқоннинг кўзи донлик кўзада, деганларидек, бизнинг Ўзбек ойимизнинг ҳам дарди бўзада эди. Сўз уринди, сўздан – сўз чиқди, ниҳоят ҳожининг кутканидек ўғул ҳасрати ҳам бошланди:

– Аҳмоқингиз бир оз эсини йиғқан кўринадир, – деди Ўзбек ойим, – ҳайтовур, уч ойдан бери Марғилонни эсидан чиқариб қўйди.

¹ Ғоза – упа, элик.

Ҳожи кулди:

– Иссиқ-совуғинг кор қилғандир...

– Билмадим... Ҳар нучук, сув қуйғандек бўлди, қолди. Илоҳи эм тушкан бўлсин...

– Илоҳи эм тушсин, – деди кулиб ҳожи.

Ўзбек ойим эрининг истеҳзосига тушуниб қолди ва лаби-лабига тегмай бобиллай кетди:

– Нега куласиз? – деб депсинди. – Бу кунгача кулиб-ку, ўғлингиздан ажрала ёздингиз. Эндигина сиз ҳам... Худоё тавба қилдим...

– Зўри беҳуда миён шиканад.

– Илоҳи тожикингиз курсин! – деди Ўзбек ойим. – Мен тўғриси айтсам, бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб бўлмоқдасиз, эр. Яккаш кулиш, яккаш кулги! Ундан кўра ўғул-қиз ўсдиришга уқувим йўқ, деб айтинг!

Ҳожи тагин кулди:

– Ҳа, уқувим йўқ, ойимча!

– Кулинг-е, кулинг! Худо ўлим берсин кулгуга! – деди Ўзбек ойим ва аччиғи билан юзини четка ўғирди.

– Менга қара, хотун, – деди ҳожи жиддий тусда. Ўзбек ойим қаради. – Ўринсиз чирансанг, белинг синадир, дейди тожиклар. Шунга ўхшаш ўзинг жойсиз чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнингга тортмоқчи бўласан.

– Бўлмаса маним барча ҳаракатларим ўринсиз экан-да?

– Ўринсиз.

– Нега ўринсиз бўлар экан?

– Сенинг муддаонг, – деди ҳожи, – марғилонлиқ келинни ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келининг билан қолдириш – шундоғми?

– Албатта шундоғ!

– Мана бу ҳаракатингни ўринсиз чираниш, дейдилар. Нега десанг, билфарз¹ ўғлингни олдингга олсанг-да, ундан сўрасанг, «қайси хотунинг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни қўй», – деб. Ана шу вақтда ўғлинг нима дер эди? Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотун!

– Биламан, – деди Ўзбек ойим, – марғилонлиқнинг домласи кучлик. Ўғлим бечоранинг бошини айлантириб, кўнглини хиппа ўзига боғлаган.

¹ Билфарз – фаразан, айтайлик.

Юсуфбек ҳожи ўзини кулгидан яна тўхтата олмади:

– Яхши, – деди, – сен ҳам-ку уч йилдан бери Тошканддаги ҳамма домла-хўжаларнинг эшигига бирма-бир кириб чиқдинг. Бас, сен ҳам нега ўғлингнинг кўнглини Зайнабка хиппа қилиб боғлай олмадинг?

Ўзбек ойим эрининг бу саволидан ҳайрон бўлиб турмади:

– Марғилонликнинг домласи сихирчи ҳинди эди. Мен бўлсам, бу ердан ҳинди домла топа олмадим.

Ҳожи энди кулмади. Чунки хотунининг ҳолига ачина бошлаган эди.

– Бундоғ ақлсиз ишларни қўяйлик, хотун, – деб мулойимона сўзлаб кетди, – бир оз ақлга ён бериб иш қилган киши ҳеч бир вақт дард қолмайди. Модомики, иккимизнинг ёлғиз ишончимиз шу ўғлимиз экан ва унинг соғлиқ, шодлиғи бизнинг тирик-лигимизнинг тираги экан, бас, бизга лозими унинг хурсандлиғи нима билан бўлса, шуни ахтаришди. Мен яхши биламанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяғанингдан қиласан ва сенда шундан бошқа ҳеч бир мақсад йўқ, бу тарафдан қараганда сени ҳам айблаб ўлтуриш осон эмас... Шуни ҳам яхши билгилким, ўғлингнинг ой сайин Марғилонга қатнаб туриши сени қанча хафа қилса, мени ҳам сендан баттар аччиғимни қистатар, ҳатто баъзи кезларда сўкиб юбориш даражаларигача бориб қайтар эдим. Аммо сенинг жаҳлингни чиқариб кулишим бўлса, фақат «ўлганимдан куламан, юзимни ерга сураман» қабилидан бўлиб, бунга сен тушунмас эдинг. Ниҳоят, сен айткандек жоним ҳиқилдоғимга етди-да, ўғлингни бу гал Марғилонга борма, деб йўлдан қайтариб қолгучи ҳам мен – ўзим бўлдим...

Ўзбек ойим бошини терватиб сўзни эшитиб келар эди. Бу кейинги сўзни эшиткандан кейин бошини кўксигача еткузиб, «баракалла, раҳмат» дегандек қилиб қўйди.

Ҳожи давом этди:

– Маним бу тўхтатиб, юбормай қўйганимдан хабарсизлигинг учун бўлса керак, кўнглинг домла-хўжанинг дуосига кетиб қолди ва мен сенинг сўзингдан кулдим. Чунки ҳақиқатда бунинг сабабчиси ўзим эдим...

Ўзбек ойим эридан ўпкалади:

– Нега, ахир, мени хабардор қилмайсиз?

– Бу тўғрида менда ҳам айб бор, – деди ҳожи, – сен билан ўзимнинг муддаоларимиз бир, деб ўйлаганим учун Отабекни

койиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш солмасданоқ қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур, сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, бу кун қудадан битта жавоб хати олдим. Ақлли кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийдир: «Шу чоқғача сизларга айттирмасданоқ зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқуб ниҳоятда хижолат чекдик, айниқса, келин болангиз бек ойимга қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу адабсизлигини борғандан сўнг албатта юзига солмаслар, деб ишонамиз», дейдир...

Ўзбек ойим эрига анқайганча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам ҳожининг усталиғи Ўзбек ойимдек думбул табиъатлик хотунларни гангитарлик эди.

Ул хотунининг жавобини кутиб ўлтурмасданоқ, том устига том ёпа борди:

– Қайси уйни бўшатдирсақ экан? – деб сўради ва жавоб кутмасдан, – қудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чорлаганинда ҳам келмайдирган кишилар, – деди.

Ўзбек ойимнинг мияси айнадими ёки ўзи айткан сиҳирчи ҳиндининг дуоси асар қилдими, ҳар нучук, уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар барчаси ҳам аллақаяёқга қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини «икки келинлик бўлиш» масаласи келиб олди. Узоқ-яқин хотунларнинг «Ҳой, Ўзбек ойимнинг марғилонлиқ келини ҳам келибдир, худди тўтининг боласи эмиш. Юринглар, бир кўриб келайлик», деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоқғача Зайнабқа ялиниб, ялпоғланиб кун кўриб келган бўлса, мундан сўнг бир қўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди.

– Ҳар нима бўлганда ҳам, теги нозик, – деди ойим, – иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?

– Ўзинг биласан.

– Биз тўрдаги уйга кўчиб ўтсак ҳам бўладир. Ахир, теги нозик...

Уч йиллик кина ва адоват ўрнига ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўлтурган эди. Уч йиллик эмас, уч дақиқалиқ ўзгаришдан Ўзбек ойимнинг юзи қизармас ва қизаришни ҳам билмас, ҳатто ўғул-қиз ўсдиришни билмагучи Юсуфбек ҳожидан аллақанча юқориларда юрар эди. Юсуфбек ҳожи эса хотунидаги бу кулгулик ўзгариш учун ажабланмади ва кулмади,

чунки бу кулки табиъатка молик бўлган хотун билан энди ўттуз беш йиллаб бирга яшар эди.

Ўзбек ойимни шу ҳолга келтиргандан кейин ундан сўраб қўйди:

– Зайнабка ҳам бу хабарни ётиғи билан айтиб қўямизми?

– Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин Зайнабка чикора¹, – деди Ўзбек ойим. Мундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулик Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди.

– Гап унда эмас, – деди ҳожи, – «умр – мураса» деган гаплар бор, айниқса, кундашлик иши қийин, коса-косага текканда ғиди-ғиди гаплар кўпайса, бизга эмас, ўғлингга ҳам татимай қоладир.

– Чақир дейсизми?

– Чақир.

Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўлтурганлари устидан чиқди.

– Ўғул-қизнинг кенгашими?

Отабек кулимсираб Зайнабка қаради, Зайнаб эса тузатиниб ўрнидан турди ва қайин онасиға жой кўрсатиб:

– Шунақаға ўхшайдир, ойи. Ўғул-қизнинг кенгаши худда шу кунга йиғилиб қолган экан, – деди ва кулимсираб эрига қаради.

Ўзбек ойим ўлтурмади ва уни-буни суриштириб, ўйлаб турмади:

– Иккаласига бир пардан кўйлаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотунинг бўлганда ул ҳам кўз очиб кўрганинг... Зайнаб, сен мен билан жур-чи, ҳожи отанг чақиряптилар, – деди.

Томдан тараша тушкандек қилиб сўзланган юқоридағи гапларга бошда уларнинг иккави ҳам тушунмади. Аммо бир оздан сўнг Отабек айтилган телва-тескари сўзларнинг маъносини онглаб олди, онасининг нима бўлса ҳам Марғилон тарафка оғишқанини ва ўзининг кучлик бир душмандан қутилаёзганини билиб, Зайнабни нима учун чақирилганини ҳам пайқади. Зайнаб эса бир нарса тушунмаган ҳолда қайин онаси билан чиқди.

Қайин она, келин қаршисиға келиб ўлтуришкандан кейин, ҳожи Зайнабка қараб олди.

– Болам, Зайнаб, – деди, – биз Марғилондағи опанг кўчини олиб келмакчи бўлдиқ... Сен шунга нима дейсан?

¹ Чикора – йўл бўлсин.

Зайнаб ялт этиб қайин онасига қаради, чунки Ўзбек ойимнинг бояғи гапи энди унға онглашилган эди. Дўстни душман ёнида кўриб билинар-билинемас қилиб энтикди.

– Мен нима дер эдим...

– Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим! – деди хожи. – Гап шундаки, ул келган чоғда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми, деб сўрамоқчиман.

– Бўлиб кетармиз...

– Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а? – деб такрор сўради қайин ота.

– Билмадим...

– Нега тағин билмай қолдинг?

Зайнаб бирмунча вақт ўйланиб қолди.

– Қарс икки кўлдан чиқадир, – деди Зайнаб, – мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин.

– Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламмиз.

Зайнаб сукут қилди.

– Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, – деди Ўзбек ойим, – Худоға шукур, ақл-хуши бошида.

– Бошқа гапларни кўнглингга келтурма, қизим. Маргилонлиқ келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, иккавларинг ҳам боламизнинг қўшоғи – боламизсиз!

Зайнаб бошини ирғатиб қўйди. Юсуфбек ҳожининг дуосидан сўнг, Зайнаб Отабекнинг олдиға кирди.

Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришдаёқ сизди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўлтуришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнглайсиз ва алланарса монёдек эди.

– Нега чақирған эканлар? – деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.

– Билиб туриб сўрайсизми? – деди Зайнаб кучланиб кулган ҳолда.

– Нимани билиб туриб?

– Марғилондан келадиған кишингизни.

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзиға шу гап келди:

– Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилаётибдир.

– Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.

– Нима кўнглимдагича?

– Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

– Мен уни суяманми?..

– Албатта суясиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

– Янглишасиз! – деди.

– Ҳеч янглишмайман, – деди Зайнаб, – сиз уйланишдаёқ уни суюб олгансиз, мени бўлса... мен ота-онангизнинг орзуларича, – деди ва кўзига жиқ ёш олди.

Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом эсанкиратди ва бу ҳақиқатка қарши бориш, яъни ёлғонлаш яна оғир эди. Шундай бўлса ҳам, ёлғонламай чораси бўлмади:

– Бошда... суюб уйланганим сиз айтканча тўғри, аммо ҳозир ундоғ эмас, – деди.

– Ишонмайман.

– Нега ишонмайсиз, ишонинг...

Зайнаб бир оз унга қараб тургандан кейин:

– Ишонмаганимнинг сабаби бор, – деди.

Отабек тинчсизланди:

– Сабабини... сўзланг...

– Менга уйланганингизга қанча бўлди?

– Икки...

– Шу икки йилдан бери менга бўлган алоқангиз бир зарра ҳам ўзгарган эмас, – деди Зайнаб, – мени хотун ўрнида кўрмайсиз!

– Бекор гап...

– Бекор гап эмас, жоним, – деди Зайнаб қизишқан ҳолда. – Марғилондан қайтқандан кейинги кунларингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан албатта тона олмасиз. Шу ҳам умид билан бир ёстикқа бош қўйган эди, деб маним тўғримда ўйлаб қарамаслигингизнинг сабаби ҳам ўзингизга...

Зайнаб сўзини битира олмади, четка қараб кўз ёшисини тўқди. Отабек гўё тоғ остида қолган эди.

– Сиз тамом бошқача тушунибсиз...

– Бўлмаса, бу гапларнинг сабаби нима?

– Сабаби жуда очиқ, – деди Отабек. Лекин нимани сабаб қилиб кўрсатишни ўзи ҳам билмас эди.

– Айтингиз, ахир?

– Ўзингиз ҳам биларсиз, деб ўйлайман.

– Мен ҳеч нарса билмайман.

- Биласиз!
 - Худо ҳаққи, билмайман.
 - Билмасангиз... – деди бек, – билмаганингиз яхши. Сизга ўз оғзим билан иқроор қилишга уяламан...
 - Мендан-а, хотунингиздан уяласизми?
 - Уялмайинми?
 - Уялманг.
 - Уялмасам... мизожим заиф...
- Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.
- Тўғри сўзламадингиз...
 - Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.
 - Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўла олмайди. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, – деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. – Менга сизнинг мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. – деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг кучоғига ўзини ташлади. Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлиғини биринчи мартаба билар эди. Бечора Зайнаб – жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди.

7. Қудаларни кутиб олиш

Кечаги кирган савдогарлардан қудаларнинг бу кун аниқ кириш хабарларини билган эдилар. Нарироқдан кузатиб кириш учун Ҳасанали йўл устига кеткан, Юсуфбек ҳожининг ўзи иш бошида туриб, Ойбодоққа ташқари ҳавлини тозалатар эди. Ичкарида бўлса, Ўзбек ойим қўшни хотунлардан бир нечасини ҳашарга айтиб, ҳаммани жой-жойига қўйдирган, ҳавли юзини ҳам ёғ тушса ялағундек ҳолга келтурган эди. Аммо ўз уйини бўшатдириб, гилам солиб қўйганига энди уч кунлаб бор, қудаларнинг зиёфати учун керак бўлган ҳамма нарсаларни ҳам ҳозирлатқан, улар келиб тушди дегунча, бўғизлатиш учун деб, бир ғўнон қўйни¹ оғилнинг устунига қантаттириб қўйган эди. Кумуш билан Зайнабка аталиб олинган хонатласларга кўнгли тўлмай «ҳар нучук-да теги нозик, бу бўлса энди кўп кийди, атласнинг ёнига яна бир хитойи латта олингиз», деб марғилонлиқнинг қўйнагини бир қўша қилдирган, битта хитойи жужим мурсакни

¹ Ғўнон – икки яшар қўчқор.

кам кўриб, ёнига ўзининг қиймат баҳо заррин мурсагини ва иккита рўймолга ҳам қоникмай, ўзининг келинлигидан ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшқан эди.

Зайнаб ҳам унча хафа кўринмас, қайин онасининг буйруқларини эски ҳолича бажариб юрар ва ҳозирда уйга кириб олиб меҳмонлар келиб тушди дегунча, олдилариға ёзиш учун дастурхон ясатар эди.

Ўзбек ойим ҳашарчи хотундан бирига тандирга ўт қўйишни буюрди-да, ўзи Зайнабнинг олдиға келди:

– Дастурхонинг битдими, болам? – деб сўради.

– Битди. Ташқарининг асали камга ўхшайдир.

– Кам бўлса, даррав омбордан керагича олиб чиқ, ундан кейин хамирингга ўзинг қара, Ойбодокнинг қўли тегмас, хамир гуп бериб кетибди, – деди ва даричадан кўтарилиб дастурхонларни кузатди, – дастурхонинг тузик, варақини эсингдан чиқарма, – деди ва ўрта йўлакда кўринган Юсуфбек ҳожини ўзига имлади.

– Бери келинг.

Юсуфбек ҳожи бошида оқ тўпписи ва эгнида оқ олача тўни билан устидан белини боғлаган эди. Ўзбек ойим ёниға секин-секин юриб келди:

– Нима гап?

– Дастурхонларимизга бир қараб қўйинг-чи?

Ҳожи парвосизгина қилиб қараган бўлди:

– Ўзингга ёқса, бўпти, – деди.

– Қассоб айтканмисиз, тагин улар келгандан сўнг шошиб қолмайлиқ.

– Қассоб тайёр, ҳозир бўғизлатсақ бўлмайдимиз?

– Йўқ, – деди Ўзбек ойим, – ош эгаси билан ширин. Ҳа, айткандек, қудангизникига юборган кишингиз келдимиз?

Асал учун шошиб борган Зайнаб тўхтаб қайин отасининг оғзига қаради.

– Бориб келди, – деди ҳожи, – Алимбек даласига кеткан экан, хотун қудалар келишмакчи бўлишибдир.

Зайнаб асалга кетди. Ҳожи Ўзбек ойимнинг ёниға юриб келди ва секин сўради:

– Зайнаб хафа эмасми?

– Нимага хафа бўлар эди.

– Ахир, сўрайман-да.

– Туппа-тузик, – деди Ўзбек ойим, – ташқарингиздан Ойбодок кутилаёздими?

– Қутилиб қолди. Маҳалладан ҳам уч-тўртта киши айтдим, ошни кўпроқ қилиш керак.

– Ҳўб.

Ҳожи у ён-бу ёнға аланглаб олғандан кейин сўради:

– Ўғлинг қаёғда, кўринмайдими?

– Ташқарида эди-ку.

– Боя шуёққа киргандек бўлган эди.

– Гузар-пузарға чиқғандир, – деди Ўзбек ойим.

Ойбодоқ ташқарини йиғиштириб кирди. Ҳожи меҳмонхонаға чиқиб кетди. Ўзбек ойимнинг амрича Ойбодоқ, Зайнаб ва ҳашарчи хотунлар кулча ясашга ўлтурдилар.

Кун тушдан оғқанда ҳамма саранжом олинган эди. Ўзбек ойим тўйға борадирган хотунлардек ясанган, эғнида одими хонатлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди. Ўзбек ойимнинг: «Келинни хор тутар экан демасинлар, сен ҳам ўзингни тузат», деб айткани учун Зайнаб ҳам тамом ипакларға кўмилиб ясанган, кеча эрга теккан янги келинлар суратига кирган эди.

Зайнабнинг онаси – Моҳира ойим, онаси – Хушрўйбиби ва янғаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар. Ўзбек ойимнинг кўнгил тортар қўшниларидан Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар ҳам ясаниб-тусаниб чиқдилар. Ўн чоғлиқ хотун бўлишиб совутмачоқ дастурхонға¹ ўлтуришдилар. Ўзбек ойим мажлиска марғилонлиқ қуданинг одамгарчиликни билишидан, Отабекни Тошканддан уйлантиришга қарши лом-мим демай, қайтаға ўзи куяви билан бирга келиб, тўйни ўтказишиб кетканидан, Марғилондағи обрўсидан ва давлатидан баҳс қилиб айтар эди:

– Бечоранинг бори-йўғи пешонасидағи боласи – шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, «Ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин», дер экан.

Моҳира ойим алланучкалангани ҳолатда жавоб берар эди:

– Ҳа, айланай қуда, қарс икки қўлдан чиқадир, деганлар... Бузоқ яхши бўлса, икки онани ҳам эмар экан...

Қуёшнинг қиздиришидан чанғи чиқиб кеткан ҳавлиға сув сешиб турган Ойбодоқ ташқаридағи гулдир-гулдирни эшитди ва чопиб меҳмонлар ўлтурган уйнинг даричаси ёниға келди: «Келишканга ўхшайдирлар», деди. Ўзбек ойим гапириб турган

¹ Совутмачоқ дастурхон – наридан-бери тайёрланган, супта дастурхон.

сўзини ярим йўлда қолдириб, ирғиб ўрнидан турди ва меҳмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарган ҳолатда уйиға югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ хотунлар ҳавли юзасига тушдилар. Моҳира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғига нимадир шивирлаб кулиб кўйди. Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан қўшинининг боласи югириб кириб қолди.

– Сўйинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила!

Ўзбек ойим чўнчагига қўлини солиб беш-ўн пул олиб берди. Бола орқасидан Ҳасанали кўринди:

– Қани, ойи, кўрманани беринг-чи, мен сизнинг қочқоқ келинингизни тутиб келдим! – деди ва йўлакка қараб: – Тўхтанг, тўхтанг, илгари мен сўйинчимни ундириб олай.

Йўлақдан Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашманди қўлида эди. Ҳасанали Ўзбек ойим билан танишдирди:

– Бу киши қудачангиз – Офтоб ойим бўладирлар.

Ўзбек ойим Офтоб ойим билан саломлашиб қучоқлаша кетдилар. Ўзбек ойимдан кейин бошқа хотунлар унинг билан кўришиб чиқдилар. Ҳамманинг кўзи алонғ-жалонғ келди. Кумушни ахтаришар эдилар. Кумуш ҳали ичкарига кирган эмас. Ўзбек ойимнинг икки кўзи йўлақда, Ҳасанали бир йўлакка ва бир Ўзбек ойимга қараб нима учундир кўзини қисиб қўяр эди. Хотунлар билан кўришиб четда турган Офтоб ойим қудаси ёниға келди: «Уялиб турғандир», деб кулди. Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга:

– Ҳой, пошша келин! – деди, – бизлар кутиб қолдиқ-а, уялманг болам! Ҳасаналининг кўрманаси бўлса тайёр!

Ҳасанали йўлакка қараб имлади. Кип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди: паранжиси қўлида, қора атлас кўйнак эгнида, зангор латта мурсак устида, оқ шоҳи рўймол бошида эди. Шаҳло кўзлари кулимсирашқа яқин ҳолда уятлик эдилар.

Ҳасанали танитди:

– Мана бу киши қайин онангиз – бек ойим бўладирлар.

Кумуш салом берди ва қўлидағи паранжисини ерга ташлади, югириб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг қучоғига олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб айланиб, ўргулар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди... Кутиб турган хотунлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар...

Қайин она-келин бир дақиқа чамаси кўришиб қолдилар. Сўнгра Кумуш бошқалар билан бир-бир кўришиб чиқди. Ўзбек ойим ҳар бир хотунни ким бўлганини унга танитиб борди. Энг кейин орқадан Зайнаб кўринди. Чунки ул уйдан энди чиқиб келган эди. Ўзбек ойим кулиб Кумушка қаради.

– Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу?

Кумуш ҳайрон бўлиб қолмади... Ипақлар ичига ғарқ бўлган Зайнабқа қараб олиб, унга томон одум ташлади:

– Зайнаб опам! – деди. Зайнаб ҳам кулимсираган ҳолда Кумушка яқинлашиб келди... Икки кундаш «эсонмисиз, омонмисиз, эсон-омон юрибсизми...» сўзлари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турғанда йўлақдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадирган хотунлар ўзларини четка олдилар. Ҳожи уларнинг олдига – юзага чиқғач, Офтоб ойим салом бериб рўймоли билан томоғ остларини ўраб олди. Ҳожи қудачаси билан сўрашиб:

– Баракалла, синглим! Ҳайтовур, чарчамай келдингларми, мен сизларни овора қилдимов, – деб узр айтиб кулган ва уялиб борган қудачасига енгиллик берган бўлди.

– Қани, бек отаси, кўрманани беринг-чи! – деди Ўзбек ойим Кумушни имлаб.

Кумуш уялиб зўрғағина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқиниға келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайиға тегизиб олган ўз қўлини ўпди:

– Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрған эканмиз-да, – деб теварагига қараб кулинди ва қўлини дуоға очди. – Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшилиқларингиз биздан қайтмаса, Худодан қайтсин. Оллоҳ таоло ёшларға тинч ва баракатлик умр берсин. Илоҳим тақаббул дуо!¹...

Ҳамма дуога юз сийпашдилар. Сўнгра Юсуфбек ҳожи Кумуш билан Зайнабқа қаради:

– Мен сизларнинг кўришиб турғанларингизни кўриб жуда қувондим, – деди. – Мундан сўнг ҳам шу йўсунда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқларингизни тилайман, – деди ва Ўзбек ойимга:

– Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар, – деб ўзи ташқариға бурилди.

¹ Илоҳим тақаббул дуо – эй Худойим, дуоларимизни қабул эт.

8. Зимнан адоват

Шундан кейин Ўзбек ойим олдинга тушиб, қудаси билан Кумушни уйга бошлади. Уларнинг кетидан бошқа меҳмонлар юрдилар. Ўзбек ойим йўл устидан Ойбодокқа:

– Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ичаги узулғандир, – деди ва Офтоб ойим билан Кумушка, – мен сизлардан жуда хафаман, – деб қўйди.

Офтоб ойим Кумушка қараниб жавоб берди:

– Айтсангиз, айтмасангиз, биз жуда уятлик бўлганмиз.

Уйнинг даҳлизига кирдилар. Ўзбек ойим уларни тўрға таклиф қилди:

– Қани, юқориға! – деди.

Офтоб ойим тўрға ҳаракат қилса ҳам, Кумуш бошқа меҳмонлардан уялиб тўхтади, Ўзбек ойим уни қистаб тушди:

– Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! – деди. Офтоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. – Яна ҳали сен маним собунимга кир ювиб кўрганинг йўқ! – деб қўйди. Бу гал Кумуш ҳам кулимсираб олди.

Тўрға Офтоб ойим ва Моҳира қудачалар ўлтурдилар. Офтоб ойимнинг сўлига Кумуш, Кумушнинг ёниға Хушрўй, Моҳира ойимнинг ўнгиға Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор чизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек ойимнинг ўзи ўлтурди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек ойим «Хуш келибсиз» қилди. Мундан сўнг ҳамманинг кўзи итгифоқ қилгандек Кумушка тушди. Кумуш уялиб ерга қаради. Бир неча вақт жим қолишиб, Моҳира ойим Офтоб ойимдан сўради:

– Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандир-сизлар?

– Унча чарчаганимиз йўқ, – деди Офтоб ойим, – ўзи Марғилондан Тошкандгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик деб, секин-секин ўн икки кунда келдик.

– Йўл лойдир? – деб сўради Маҳинабону.

– Лой эмас, – деди Офтоб ойим, – йўл жуда яхши экан – икки ёқда кўм-кўк майса, қирларда лолалар, йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан.

Сўз навбати Ўзбек ойимға келди:

– Келмаганларингизда Отабекни энди сира ҳам юбормасликқа қарор қўйган эдим, – деди, – бооо Худо, ўғлим, уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қатнаб зерикмадингми, энди улар ҳам келсин, ахир, деб йўлдан тўхтатқан эдим.

Кумуш Отабек исмини эшиткач, секингина кўтарилиб қўйди. Офтоб ойим Ҳасаналидан ҳамма сирни ўрганиб олган, шунинг учун Ўзбек ойимнинг доводиращига тушунди:

– Юзимизга солмасангиз ҳам жуда уятлик бўлганмиз, – деди.

Зайнаб дастурхон кўтариб кирди ва меҳмонларга «Хуш келибсиз» айткандан сўнг дастурхонни ёзди. Даҳлиздан – Ойбодок қўлидан ясалган баркашларни олар экан, бир-икки қайта ер остидан Кумушка кўз юборди ва Кумушнинг кўзи ҳам унинг кейинги қарашида тўқнашиб олди. Баркашлар қўйилиб бўлди. Ойбодок тўрт чойдиш чойни мис теклиги билан киргузиб берди. Зайнаб чойдишлар ёнига меҳмонларга чой қуйиш учун ўлтурди. Ўзбек ойим чиқиб борган Ойбодокни тўхтатиб сўради:

– Қассоб келганмикин?

– Боя келган эди. Ойимлардан фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

– Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради.

– Фотиҳа берингиз, ойи!

– Қўй сизга аталган, – деди Моҳира ойим. – Фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўб берганмиз...

Ўзбек ойим ҳам «сиз беринг» дегандек қилиб Офтоб ойимга имлади. Офтоб ойим уялинқираб фотиҳа берди. Ойбодок чиқгандан кейин дастурхонга қарадилар ва «олинг-олинг» билан бир-бирларини қисташа бошладилар. Бояғидек кўбчиликнинг кўзи Кумушда эди. Айниқса, Ўзбек ойим суқланиб унга қарар ва томоққа қистар эди:

– Ол болам, ол! Мен томоқдан уялатурган кишини ёмон кўраман. Ёки эшикдан киришингданоқ сансирай бошлаганим учун хафа бўлдингми?

– Хафа бўлиш эмас, сўйиндим, – деди Кумуш ва дастурхондан чўқинди.

Офтоб ойим:

– Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам, деб юргангизни бизга очик онглатди. Айниқса мен бунинг учун сиздан миннатдорман.

Карима отин:

– Киши ўз боласини сансирайдир, бегонани ҳам сансира-син-чи.

Зайнаб:

– Мени ҳам чимилдиқдан чиқишим биланоқ сансираган эдилар...

Ўзбек ойим:

– Мен яқин кўрган кишимни сизсирай олмайман, – деб махтангансумон бўлиб олди. – Ҳой Кумуш, ол, жилла қуриса, анув варақидан бир-иккита е, юрагинг узилгандир.

Кумуш узр айтди:

– Чарчадим, шекиллик, – деди, – иштиҳом бўғилганга ўхшайдир...

Ўзбек ойим кулди:

– Иштиҳонг бўғилган бўлса, чарчаганингники эмас, эрингни соғинганингники, – деди. Бирдан ҳамма кулиб юбордилар. Зайнаб ҳам кулгуга иштирок қилди... Аммо Кумуш юзини четка ўтирган эди. Эҳтимолки, қайин онасининг заковатига ичидан таҳсин ўқур эди.

Ўзбек ойим Офтоб ва Моҳира қудаларни дастурхонга қистади:

– Олинг қуда, сиз ёшларни қўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир.

Яна кулги бошланди. Офтоб ойим ўзини тутолмай кулар эди. Кумуш ҳам очиқ кулиб, кулги орасида Зайнабка қараб олди – Зайнаб ҳам кулар эди...

Кулги босилиб тушкандан кейин, Зайнабнинг янгаси Кумушдан сўради:

– Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўлди?

Кумуш даҳшатланиб онасиға қаради. Офтоб ойим жавоб берди:

– Уч ой шекиллик.

Хушрўй ўзининг золим кўзини ўйнатди:

– Ҳа, бўлмаса холам айтканларидек иштиҳонгиз бўғилгани ўшаники.

– Тўғри, тўғри! – дейишди хотунлар.

– Мен ўзим биламан, – деди Ўзбек ойим, – жўрттага Отабекни уч ой тўхтатиб қўйдим-ку, ахир!

Кумушнинг кўнглидан кечди: «Аниқ биласиз, жўрттага тўхтатдингиз!»

Офтоб ойим кулиб жавоб берди:

– Жилла уники бўлмаса керак. Маним ҳам иштиҳом бўғилган-дек...

Ўзбек ойимнинг эсига Отабек тушкан эди.

– Ҳой, айтқандек, Отабекни кўрдингизми? – деб Офтоб ойимдан сўради:

– Йўқ.

Ўзбек ойим Зайнабқа қаради:

– Ташқаридамикин?

– Йўқ эмишлар... – деди Зайнаб.

Ўзбек ойим ажабланди:

– Боя отанг ҳам сўраган эдилар... – деди, – қаёққа кеткан экан, ақлсиз... Эрталаб сенга ҳеч нарса демабмиди?

Кумуш Зайнабнинг оғзига тикилди, Зайнаб ҳам унга қараб олди:

– Эрталаб мендан уст тўнларини сўраган эдилар, – деди, – мен тўнни бериб қаёққа боришларини сўраганимда, бир жойда ишим бор, деган эдилар...

Зайнаб зимнан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби бўшашиб, Офтоб ойим ҳам огир тортди. Зайнабнинг қариндошлари кулгансумон бир-бирларига қарашиб олдилар. Ўзбек ойим орадан ўткан сирни пайқади: «Бирарта зарур иши чиққандир», – деди. Шу вақт даричадан Ҳасанали кўринди, қўлида бир меш қимиз кўтарган эди, даричадан туриб меҳмонларни «Хуш келибсиз» қилди¹ ва қимизни узатиб Офтоб ойимга қараб кулди:

– Қимизни куявингиз сизга киргизди.

Офтоб ойимнинг ҳуши ўзига келиб, Кумушнинг юзига қон югирди. Ановилар бўлса, энди буларнинг ҳолига тушиб бўзрайишдилар.

Қимиз билан енгиллашкан Ўзбек ойим Ҳасаналидан сўради:

– Қачон келди?

– Ҳозир.

– Қаёққа йўқолган экан, аҳмоқ?

Ҳасанали изоҳ берди:

– Кеча хожи унга иш буюрган эканлар. Билмадим, кеча нима билан овора бўлиб хизматни унуткан ва бу кун эрталаб эсига тушиб меҳмонлар келгунча бориб келарман, деб шунга кеткан экан. Борадирган жойи узоғроқда бўлиб, кечиккан ва йўлдан келатуриб бу гуноҳига икки меш қимиз олган... Ҳали қимизни

¹ Хотунлар орасида қулдан қочиш йўқ эди (Муал.).

менга бериб: «Кириб айтинг, жуда уятлик бўлдим, кечирсинлар», дейдир, – деди ва кулди.

Карима отин:

– Кечирилмайдир, қимиз ўзи нима деган гап, – деди.

Офтоб ойим меҳмонларга қараб чиқгандан кейин Ҳасаналига кулиб жавоб берди.

– Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик.

– Балли-балли! – деди Ҳасанали. – Мен кечирганингизни чиқиб айтаман.

– Чиқиб айтинг, – деди Офтоб ойим.

– Сиз-чи? – деб сўради Ҳасанали Кумушдан.

Кумуш бақадек қотиб ўлтурган Зайнабқа қаради ва уялиқираб жавоб берди:

– Мен ҳам кечирдим...

– Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим, – деди Ҳасанали. Бўғоз-қисир уй ичини кулги босди.

Кулгидан сўнг Ўзбек ойим:

– Нега ўзи кирмади? – деб сўради.

– Қайин отаси билан сўзлашиб ўлтурибдир...

Ҳасанали кеткандан кейин Ўзбек ойим Ойбодоққа қимизни мис тоғорага бўшатишка буюрди. Қўй сўйилиб тайёр бўлган эди. Ўзбек ойим қудачасининг раъйини сўради:

– Нима буюрасиз?

– Мендан сўраб ўлтурманг, меҳмонлар нимани хоҳласалар, биз ҳам ўшанга ёрмиз.

Ўзбек ойим томоқ буюриш учун хавлига тушди. Зайнаб мис тоғорага ағдарилган қимизни чўмичлаб косаларга қуйиб меҳмонларга тутди.

9. Ҳожи этак силккан

Тўрда қутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Муҳаммад охунд, юрт огаси Пирназар жаллод¹ ва Сотиболди отлиғ яна бир кекса ўлтурар эдилар. Пирназар жаллоднинг ёнида Отабек ва Сотиболди аканинг қаторида Юсуфбек ҳожи эдилар. Оёғда Ҳасанали мешдан қимиз қуяр эди.

Сўз тўртинчи куни бўлиб ўткан қипчоқ қирғини устида кетиб, Юсуфбек ҳожи бу тўғрида сўзлар эди.

¹ Илгарилардан жаллодлик қилиб, ҳозирда бу касбни ташлаган. Аммо жаллод лақаби қолган (Муал.).

– Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини кушбеги, минғбоши олган уч-тўртта манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улуламир бўлган киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига қулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Холбуки, Мусулмонкул балосидан уни нажотка чиқарғучиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса сўзи – сўз, кенгаши – кенгаш бўлганлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб, бизга ўхшаганларнинг даражамиз ёш боладек алданиш экан...

Юнус Муҳаммад охунд унинг сўзини бўлди:

– Эй ҳожи, – деди, – ҳамма фасод улуламирда, агар улуламир дуруст одам бўлса, уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиғи ҳеч қаерга бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари Худо ҳадиси шарифларида айтадирларким, «Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим қола ан-набию алайҳиссалом: Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата», яъни ул сарвари коинот марҳамат қилурларким, агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатиға мунтазир бўл. Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўб фурсатлардан бери ноаҳл одамларнинг қўлиға қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизға анвоъи кулфатларни соладирлар. Илоҳи кори бадлари ўз бошлари бирлан дафъ бўлғай.

– Саддақта ё расулиллоҳ¹, – деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади: «Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата» – вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолиға, – деди. Бир оз маъюсланиб тўхтади ва домла тарафидан бўлинган сўзини шу гаплар билан тамомлади:

– Шу кунгача бўлмаганларға бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим, – деди. Соқолини тутамлади. – Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, Ҳақ тарафидан бир танбех, бўлмаганларға бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш

¹ Саддақта ё расулиллоҳ – тўғри айтдингиз, ё пайғамбар.

кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб тўшаъи охират тадорикини қилмоғим учун ғанимат кўринадир.

Бу сўз мажлиска бир маъюсият берди. Кўб вақт ҳаммалари сукутда қолдилар. Ҳожининг гапи айниқса Пирназар акага таъсир қилган эди. Ул ўз хунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

– Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчителиш қийин, – деди.

Бу сўздан кейин мажлис аҳли ҳожининг оғзиға қарадилар. Ҳожи кулиб қўйди, бир оздан кейин:

– Тўғри айтдингиз, жаллод, – деди, – бу тақдирда ёнингизда ўлтурган бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...

Ҳамма кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулим-сираб қаради. Отабек дадасининг киноясига тушуниб қип-қизил лавлагидек бўлди. Яхшики қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушунмас эди.

Пирназар ака жиддийча Отабекка қаради.

– Отабек менга ўхшаган жаллодкина эмас, амири лашкар бўла оладир. Сиз фотиҳа берсангиз ва Отабек амр берса, мен Худо ҳаққи ёмоннинг бошини олишдан қайтсам, – деди.

– Бизнинг каттадан-кичигимизнинг, – деди ҳожи, – топқан-тутқанимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчийдир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айтқандек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало, манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остиға элашқан чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва маршрут, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадилар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановиларнинг қирғинидан фарқлик бўлолмас, – деди ва бир оз тўхтаб олғандан кейин афсусланди, – шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус.

Яна бирмунча гаплар ўтқандан кейин ҳаммалари масжидга чиқиб пешинни ўқуб кириш учун қўзғалдилар. Отабек ҳам кўбчилик билан бирга қўзғалган эди, Ҳасанали уни тўхтатди:

– Сиз тўхтангиз, Отабек, – деди. Кишилар ҳавли юзига тушкандан кейин, – ичкарига бир кириб чиқмасангиз айб бўладир...

Бояғи ишингизни бўлса зўрға ёлғон-яшиқ билан уларнинг кўнглидан чиқардим.

Отабек ниҳоятда бўшашқан ҳолда қайтиб ўрнига ўлтурди:
– Майли, бўлмаса... – деди.

10. Ҳасаналининг ҳийласи

Киши ортиқча қўрққанда гангиб аъзоси ҳаракатсиз ва оғриқ ҳолга тушадирким, албатта буни биз қаттиғ қўрққандан деб биламиз. Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиғ қўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, инсон учун дунёда ўлумдан қўрқунч нарса йўқ. Биноан алайҳи, биз бундаги қўрқувни табиий ҳисоблаймиз. Аммо қизиғи шундаким, бизни дунё бахти кутканда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлум куткандаги ҳолга тушамиз ва узвий ташкилотимиз (ўрганизмамиз) биринчидаги ҳолатни кечирадир?

Отабек ҳам ҳозир шу кейинги ҳолатка тушкан эди. Эрта биландан бошланган бу ҳолат Ҳасаналининг кейинги сўзи билан тамом бир даҳшат касб этди ва ҳушсизларча ўлтуриб қолди.

Ҳасанали киргандан сўнг қилинадирған муомалани таълим берди:

– Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқдириб қўйганман. Улар билан сўрашиб, сўзлашқанингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз.

Отабек бўзариб энтикди:

– Ул-ку осон... – деди.

– Қийини қайси?

– Шу чоқғача тушунмадингизми?

Ҳасанали Отабекнинг юзига узоқ тикилиб қолди...

– Йигит эмасмисиз, эй баракалла.

– Йигитлик билан юракни тўхтатиш...

Ҳасанали ҳам ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, Отабекнинг ҳозирги ҳоли нозик эди. Ҳасанали бир неча қайта бош қашиниб ва соқол тутамлаб ўйланди. Ниҳоят, ўзича кулинди:

– Тўхтанг бўлмаса, – деди, – мен бир иш қилайки...

– Нима иш қилмоқчисиз?

– Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг.

Отабек кучланиб кулди:

– Нима, ахир? – деб яна сўради.

– Сўраманг, – деди Ҳасанали, – сиз тинчкина таҳоратингизни олиб, намозингизни ўқуй беринг.

Ҳасанали шу сўзни айтиб меҳмонхонадан чиқди. Отабек Ҳасанали тарафидан тасҳир¹ этилгандек, туриб таҳорат олди ва меҳмонхонага кириб «таробих» бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўткан эди, Ҳасанали ичкаридан чиқиб келди.

Отабек эса ҳануз рукуъда², сужудда³ эди.

– Ўқуб бўлмадингизми? – деб сўради даричадан.

Отабек ёнига салом бермасдан унга қаради. Бу ҳолга Ҳасаналининг кулгуси қистаб келса ҳам, ўзини зўрға тўхтатти:

– Қани, мен билан юринг.

– Қаёққа юраман.

– Ичкарига.

– Тағинми?

Ҳасанали кулди:

– Энди кирсангиз бир мартаба бўладир, – деди. – Сиз... ҳозир ўрта йўлакдан секингина маним уйимга кирасиз... Хотунлар намоз ўқуб ётибдирлар, сизни ҳеч ким кўрмайдир. Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бир оздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргузаман... тузикми?

– Тузик...

– Қани, туринг тезроқ!

Отабек турди. Учрашишка ҳали анчагина вақт бор, шунинг учун унинг юраги тинчсумон эди. Ўрта йўлакка кирдилар. Олдинда борган Ҳасанали тўхтади ва уйнинг эшигини кўрсатиб «ўтинг!» деди. Отабек унинг айтканича қилиб ўзини уйга олди. Ҳасанали Отабекни уйга киргузгандан сўнг келиб эшикни қияроқ равишда ёпди ва даричани нариги уйдан қараганда киши кўринмаслик қилиб қийғоч очди. Шундан кейин ул ўзича нимагадир кулимсираб хотунлар олдиға кетди.

Отабек киргузилган Ҳасаналининг уйи Ойбодоқ она тарафидан тозағина йиғиштирилиб, ўрта ҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб, жиҳозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёғ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган

¹ Тасҳир – сеҳрланган.

² Рукуъ – намозда икки букилиб туриш.

³ Сужуд – бошни ерга қўйиш.

ва тахмонға кирпўш кўрпалар осилған эди. Отабек кафшини даҳлизга ешди-да, уй бўйича бир-икки қайта юринди ва энти-киб нафас олди. Шу вақт тахмонға осилған кирпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайқамади. Халиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб Отабек чўчиди... Бирав тахмондан унга қараб кулимсирар эди. Отабек титрар эди... Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бирмунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоқлашдилар... Отабек сунбул ислик сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кеткан эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом эткандан кейин бир оз ажралишқан кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тиза-батиза ўлтурдилар... Бириси ҳам сўзлай олмас, фақат термулишар эдилар. Неча дақиқағача шу ҳолатда бўлдилар. Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

– Сиз... қочқоқсиз, – деди.

– Сиз...

– Мен?

– Сиз қувлоқсиз.

– Ажаб қиламан, – деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

– Бу ёққа ҳам...

– У ёққа Зайнаб урсин.

– Зайнабнинг... уришка ҳаққи йўқ.

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлиқ ўйнади:

– Тўғри айтасизми?

– Тўғри айтаман!

– Мана бўлмаса, – деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди. Яна кулимсирашиб, термулишиб қолдилар...

– Биравнинг ғамида куйиб қаридим, – деди Кумуш.

– Бекор айтасиз... Мени айтсангиз тўғри.

– Сизними? – деди Кумуш. – Сиз энди қирчиллабсиз!¹

– Тўғри гапирмадингиз.

– Тўғри гапирдим.

– Аммо сиз...

– Мен?

¹ Қирчиллаш – одатда қорға айтилади. Масалан, қаттиғ совуқда ёққан қор қирчиллайди. Шундан олиб, айна етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар (Муал.).

– Кейин айтаман...

Кумуш ўпкалади:

– Айтинг ҳозир, – деди ва жоду кўзини аллақандай ҳолатка қўйди. Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди... Кумуш ўзини қутқазиб ўрнидан турди.

– Яхши қолинг энди.

Отабек тушунолмай унга қаради:

– Нима бўлди сизга, қаёққа борасиз?

– Марғилонга...

– Бу кун кеч бўлиб қолди, эртага кетарсиз.

Кумуш кулиб Отабекнинг юзига урди:

– Бизнинг овлоқда кўришканимизни, – деди, – оймим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайдир, айниқса Зайнабингиз билса, яхши эмас.

– Билса нима қиладир?

– Ҳеч нарса қилмайдир... Яхши эмас-да, – деди, – бир оздан кейин чиқиб оймим билан сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз сўйинишиб ўлаётиптилар.

Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаришта томонга ошиқибқина эди. Ўзи ёлғиз қолгандан сўнг нимага бўлса илжайди ва Ҳасаналига илгаригидан ҳам қуюқроқ ўзида муҳаббат сездди. Шу дақиқадан бошлаб кечирадирган масъуд кунларини тасаввурдан ожиз ва Зайнаб тўғрисида ўйлаб ҳам қарамас, бошқа гап эсига-да келмас эди. Орадан Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўткандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўлтурган уйга борди. Унинг келишини ўз уйидан кўрган Зайнаб югирганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдиға кирди. Уйдагилар Отабекни кўриш ила ўринларидан турганлар, фақат Ўзбек оймим «ҳап» этканча ўлтурар эди. Отабек Офтоб оймим билан кўришди... Офтоб оймим уни қучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг опаси ва бошқалар билан сўрашиб чиқди ва кулимсираган ҳолда Кумушка «эсонмисиз...» деб қўйди. Кумуш ҳам «шукур» деб кулинди. Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўлтуришдилар. Отабек онасининг ёнига, Зайнаб унинг ёнига ўлтурдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғига гижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди.

Фотиҳа ўқулиб куяв қайин онаға узр айтди:

– Аввало, сизлар келгунча қайтарман, деб эрталаб бир гуноҳ

қилдим. Ундан кейин меҳмонхонадан қўзғалолмай, иккинчи уятка қолдим...

Офтоб ойим:

– Боламизникини айби йўқ.

Ўзбек ойим:

– Қимиз киргузиб қайин онангнинг оғзини хўлламаганинда, нах балоға қолиб эдинг, болам.

Кулишдилар. Карима отин:

– Кумушой бўлса, сен эримни яширгансан, деб Зайнабнинг энгга-тенгқасини чиқарди.

Яна кулгу бир-бирига элашди. Зайнабнинг бояғи ишига Кумушнинг гаши келганини айтилмаса, ҳозир ул ҳам жуда очилган, кулар ва ер остидан Отабекка кўз қирини ташлар, Зайнаб бўлса Кумушни таъқиб этар эди. Мажлиска бир оз жимжитлик киргандан сўнг Отабек ҳам ўз томонидан бир кулгу тўкумоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушка қараб олди:

– Мен бир ишка ҳайронман, – деди.

– Нимага? – деб сўради Моҳира ойим.

– Нега Зайнаб семизу Кумуш озгин?!

Ўзбек ойим жавобланди:

– Бунинг ҳикматини мендан сўра, болам, – деди, – Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ.

Отабекни ўзига ўхшатқани учун Кумуш қайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четка қоққани учун Ўзбек ойимга ғижинди.

Ўзбек ойимнинг бу фикрига Карима отин қарши тушди:

– Янглишдингиз, ойи, – деди, – бундаги фарқни Юсуф-Зулайҳо қиссаларини ўқуған киши биладир... Уч ой деган фурсат озгина вақт эмас, Кумуш хонимнинг озғани соғинишники!

Карима отин қош қўяман, деб кўз чиқараёзди. Яъни Отабек билан Кумушни Юсуф-Зулайҳога ўхшатиб, Зайнаб ва қариндошларини ўт ичига ташлаган эди.

– Ўзбек ойимники тўғри, – деди Моҳира ойим, – Зайнаб қувноқ, Кумушниса маним кўзимга ҳам серфикрга ўхшаб кўринадирлар...

– Тўғри-тўғри, – деди Хушрўй.

Кумуш билан Офтоб ойим орадан кечкан сирга тушуниб

жим ўлтурар эдилар. Кумуш ер остидан Отабекка ризосизча кўз ташлади.

– Тўхтанглар-чи, – деди Отабек, ҳамма унга қарадилар, – ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз.

– Тополмаган бўлсақ, ўзингиз айтинг! – деди Шарофат чевар.

– Ўзларингиз тополмағандан кейин мен айтиб нима қилай?

– Мен топдим, хах шайтон! – деди Карима отин. – Қизил гулнинг ҳам ўз олдиға, оқ гулнинг ҳам ўз олдиға иси бор, демакчи!

Ҳамма бирдан кулишиб:

– Худда-худда! – дейишдилар.

Отабек кулиб ўрнидан турди ва «тополмадингиз, тополмадингиз» деганча уйдан чиқди. Кумуш билан Офтоб ойимнинг кўнгиллари бирдек бўлса ҳам, бу кашфдан кейин Зайнаб билан Моҳира ойим анча енгиллашдилар. Бу қий-чув орқасидан меҳмонларга қуюқ-суоқ берилди.

11. Кумушнинг сўз ўюни

Шомга яқин меҳмонлар тарқалишдилар. Меҳмонхонада хожи, қутидор, Ҳасанали ва Отабек қолган эдилар.

Ичкарида Ўзбек ойим меҳмонларни кузатиб бўлиб, Кумуш билан онасидан хўппак¹ олар эди.

– Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурук латтага тугиб, тоқчаға ташлаш даражасига еткан эдим. Наҳотки уч йил бўлсаю, бир йўли ўз билгуларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг моккисидек қатнаб турса... Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўм бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек хожи деганнинг кўчиман.² Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса, бир ишни маним кенгашимсиз қилмайдирлар... Шунча обрў кўрган бир киши келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса... Шаҳардаги каттадан кичик эртаю кеч қулоқ-миямни ейдирки, ҳой, марғилонлиқ келинингиз келдиларми, нега шундоғ келинингиз бўлатуриб Марғилонға ташлаб қўйибсиз? Мен бўлсам ҳеч сўз тополмаганимдан айтаман: – Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: – Келиним бечора мунглуғ³... дейман. Энди кўрсам

¹ Хўппак – гина, ўпка.

² Кўч – юк, хотун (кўчма маънода).

³ Мунглуғ – қайғули.

милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу адабсизга тагин ўзим ўлтурган уйимни бўшатиб берибман-а, – дер эди.

Ўзбек ойимнинг дали-ғулилиғидан Офтоб ойим ва Кумуш унга жуда ўзлашиб олганлар, унинг сўзига гоҳ кулиб, гоҳ узр айтар эдилар. Ҳозир уйда Отабек бўлмагани учунми, нимадан бўлса ҳам ҳар нучук Зайнаб ўз уйида уймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек ойимнинг танҳо ўзига ташлаган эди.

Тоқчаларга шамълар ёқиблиб, вақт хуфтанга яқинлашиб қолгандан сўнг уйга Отабек кирди. Ул киргандан кейин Офтоб ойим билан Ўзбек ойим улар олдида ўлтуришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар. Уларнинг чиқиб кетишини кутиб турғандек, қўлига бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб, ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди, Кумуш орага тушди.

– Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтуринг.

Зайнаб унча қистатмади, ўлтуриб Кумушка чой қўйиб бера бошлади. Кумуш уни сўзга солиб сўради:

– Маним бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандир-сиз?

Зайнаб Отабекка қараб олди:

– Нега хафа бўлай, – деди, – сиз келмаганингизда ҳам ўзлари борар эдилар...

– Бормас эдилар, – деди Кумуш. – Мен билан уришиб келган эдилар...

Отабек Кумушка ер остидан кулиб қаради, Кумуш ҳам кулиб жавоб берди.

– Шу киши бирав билан уришадирларми? – деди Зайнаб. – Икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиғ сўз айтканларини билмайман...

– Тўғри айтасиз, – деди Кумуш, – бу киши эмас, мен уришкан эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнғуз сабабчи бўлган эди.

– Ким бало экан ул? – деди Зайнаб.

– Бизнинг шаҳарнинг энг ярамаси, – деди Кумуш ва Отабекдан сўради, – сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?

Отабек кулимсиради:

– Эшитдим...

– Ўша бекнинг ҳақиға эшиткан кунимдан бери дуо қилиб келаман...

Зайнаб сўради:

– Сизларда қандай душманлиғи бор экан?

Отабек «энди нима дейсан» дегандек қилиб Кумушка қаради. Кумуш бўлса парвосиз жавоб берди:

– Ўша тўнғуз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимға совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳалиғи тўнғузнинг қулоғиға етиб, мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса, нега биравни ўртасиға тушасан, деб мендан хафа бўлдилар...

«Бу киши» Кумушнинг ёлғон уюшдиришидан кулди, Зайнаб эрса эрини оқлаб тушди:

– Айб сизда экан, – деди, – сиз ҳам нега биравнинг ўртасиға тушасиз?

– Айб мендаликка менда, – деди Кумуш ва Отабекка қаради. – Нафсиламрга қарағанда айб бизнинг орамизға чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? – деб сўради.

Отабек сачраб Кумушка юз ўгирди:

– Бу ўртаға Зайнабни нимага келтуриб тикасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

– Сиз ҳовлиқманг, бек, – деди, – тунови кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғиға етқизгучи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?

Отабек зўрға-зўрға хахолашдан ўзини тутиб қолди:

– Нима бўлганда ҳам айб сизда, нега бошда ўзингиз бу ишка аралашдингиз, ахир? – деди.

Зайнаб:

– Ўзингизнинг аралашингиз чакки-да, – деб қўйди.

Кумуш жиддий тус олди:

– Сиз айтқандек Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса, ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда, – деди. – Орзу-ҳаваслик жойни қидирмасдан қизларини бир кишига бериб қўя қолсалар, албатта бу савдолар йўқ эди... Наҳотки, икки йилдан бери неча бечорани зир қатнатиб овора қилсалар, Тошканд қишлоғи билан Марғилоннинг ораси озғина йўлми, ахир?

Отабек хахолаб юборди:

– Ҳамон айбни ўз бўйингизга олмайсиз, астағфируллоҳ...

Зайнаб Кумушдан:

– Бек отангиз билан хон оингиз ким?

– Ҳалиги мен айткан ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас қидириб бечора қизларини қаритиб қўйдилар.

– Нега сиз тайёр куявдан ўртогингизни айнатдингиз?

– Давлати бўлса ҳам ўзи тери намойиш эди... Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин...

– Албатта, – деди Зайнаб.

Отабек Кумушнинг сўз ўюнига ажабланар ва ҳой шайтон, дегандек унга қарар эди.

Кумуш яна тинчий олмади:

– Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандиқчининг ҳам дахли бор, – деди.

Отабек жўрттага сўради:

– Қандай дахли бўлсин. Сизга қолса, бутун шаҳар дахлдор экан-да?

– Шошманг жоним, – деди Кумуш, – нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қувлаб соладир?

– Астафидуллоҳ... унинг қувланишига ҳам Ҳомид сабаб бўлган. Ҳомиднинг ёмонлиғига эрса сиз сабаб бўлгансиз...

Зайнаб нимадир сўрамоқчи бўлган эди, Кумуш унга йўл бермади.

– У ҳам эмас, бу ҳам эмас, – деди, – ҳаммаси – Худонинг тақдири.

Отабек:

– Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

– Икки ўртада дум қидириб кулоқдан ҳам ажралган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам Худонинг тақдири!

Отабек кулди. Зайнаб кейинги сўзларга тушуна олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюшдиришни хоҳламаганликдан сўзни четка чалғитиб юборди:

– Неча ёшқа кирдингиз, Зайнаб опа?

– Ўн тўққузга шекиллик.

– Ҳали сиз бола экансиз, – деди Кумуш.

– Сиз нечага кирдингиз?

– Мени сўраманг, мен энди қариб қолдим...

Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:

– Ҳали ёшқа ўхшайсиз-ку.

– Неча ёшқа кирган деб ўйлайсиз?

Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамалиқ ғубор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан қўрқди. Зайнабка қолса, эҳтимолки, Кумуш ўзидан ҳам ёш чиқар эди.

– Мен қаёқдан билай...

– Йигирмага кирдим.

– Мендан бир ёш катта экансиз.

– Сиздан албатта каттаман, – деди Кумуш.

Кумушнинг «албатта каттаман» деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг ҳусндагина эмас, ақлда ва бошқада Зайнабдан неча баробар юқорида эканини ўйлади. Ораға бир неча дақиқалиқ сўзсизлик кирди. Отабек ер остидан Кумушка нигоҳ ташлар, Зайнаб гиламнинг попугини чирмаб ниманингдир хаёлини сурар, Кумуш бўлса ҳеч кимга ҳам қарамай мудрағансумон ўлтўрар эди. Кумушни бу ҳолда кўриб Отабекнинг юраги ачиди...

– Йўлда чарчаган кўринасиз, Кумуш.

Зайнаб гиламдан кўзини олди, Кумуш мудрашдан сўчиди...

– Қайдам...

– Биз кетайлик, сиз тинчиб ухланг, – деди Отабек.

– Майли... Хуфтанни ҳам ўқуй олмайдирған ўхшайман.

– Зарари йўқ, – деди, – ёлғиз қўрқмайсизми... Ёнингизда Зайнаб ётсинми?

– Зайнабниса сиз билан ётсин... Мен ёлғизликға ўрганганман...

– Онангизни чақириб берайлик бўлмаса.

– Раҳмат.

– Ёлғиз ётиб қолганинғизни айниқса ойим эшитса...

– Сиз билан Зайнабниса ёлғиз ётиб қолганимни айтмасангиз, ҳеч ким билмайдир... Ўрин ўшами?

Зайнаб нимагадир жуда ҳам қувониб кетди. Шунинг учун бўлса керак, Кумушни ўрин ёзишға қўймай ўзи пар тўшакни олиб ерга солди. Кумуш мудраған кўйи Зайнабка ташаккур айтиб тўрдаги бурчакка ўлтуриб олди. Отабек бериги бурчакдан туриб уни қўли билан янар ва кулимсираб хўмраяр эди. Кумуш мудраған кўйи, сузилган кўйи илжайиб жавоб берар эди...

Ўрнини солиб битиргандан кейин, Зайнаб қаноатланиб уйдан чиқмоқчи бўлган эди, уни Кумуш тўхтатди:

– Зайнабниса, – деди, Зайнаб қаради, – бу кишини ташқариға чиқиб ётишға қўйманг, тузикми?

– Нимага?

– Нимагаки, дадамнинг кўнглига гап келадир.

– Хўб, – деди Зайнаб ва эшитдингми дегандек қилиб эрига қараб олгандан кейин уйдан чиқди. Унинг кетича Кумуш Отабекка қаттиғ қилиб айтди:

– Қани, сиз ҳам уйингизга!..

Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига бориб етди.

– Чиндан айтиб ётибман, эшитасизми?

Отабек ўзини гафлатка солиб Кумушнинг ёнига борди:

– Сиз...

– Мен?

– Сиз қувсиз...

– Мен қув эмасман, – деди кулиб Кумуш, – мен ҳали урушиғ-лиқ ҳолдаман, ярашқанам йўқ.

– Боя нималарни сўзладингиз, сир очиладими деб, жоним бўғозимга келди.

– Нега сир очилсин? – деди. – Мен сиз билан ўткан ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим – ўзи жўрттага кириб келди. Мен ҳам сўзимни тўхтатмай жўрттага бошқа йўлда айтиб чиқдим. Нима, бир нарса пайқадими?

– Пайқамади-ку... Шундоғ бўлса ҳам мен жуда кўрқдим.

– Ҳали шу юрагингиз билан уч кишини ўлдирдингизми, мен ишонмайман, – деди Кумуш ва Отабекнинг ханжар теккан қўлининг чизигига кўзи тушди. – Пичоқ ёмон кесипти... Чумчук сўйдингизми? Қани чиқинг, мен ётаман.

– Ёта берингиз.

– Сизнинг олдингизда ешинайми?

– Уялсангиз мен юзимни ўгириб турай, – деди ва юзини четка бурди.

– Қараманг бўлмаса, – деди Кумуш ешинар экан, «бўлгани йўқ, бўлгани йўқ» деган сўзни беш-олти қайта такрорлади ва ўринга кириб олгандан кейин ҳам «бўлгани йўқ, бўлгани йўқ» деб кулар эди.

Отабек ниҳоятсиз «бўлгани йўқ»дан зерикиб қаради:

– Алдамчи.

– Бу алдашлар – алдаш эмас, сиз ҳали қараб турунг, қочқоқ.

– Аниқ кўрқмайсизми ёлғиз?

– Нега кўрқай, икки йил ёлғиз ётиб, энди жуда ўргандим...

Эҳтимол сиз ёлғизликдан кўрқарсиз.

– Киноянғиз...

– Бу киноя эмас, тўғри сўзим, – деди Кумуш, – мен бу ҳолда ёлғиз ҳам эмасман...

– Бу нима деган сўзингиз тагин?

– Яъни ҳамроҳим бор, деганим – мендан кўрқманг, деганим...

Отабек яна тушунмади...

– Ҳамроҳингиз...

– Ҳамроҳимми? – деди Кумуш. – Ҳамроҳим биравнинг хаёли, биравнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.

Отабек «ҳамроҳ»га тушунди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

– Лекин мен бу сўзингизга ишонмайман.

– Нега ишонмайсиз?

– Негаки, сиз анови... кечаси ҳамроҳсиз эдингиз... Пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

– Ўшал вақтларда ҳамроҳсиз ухлаганим тўғри, – деди, – чунки биравлардан бутунлай умидим кесилган, ҳамроҳим менга ҳамиша умидсизликгина берар, даҳшатимнигина ортдирар эди. Аммо ўша кунларда уйқу менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқудагина биравларни кўрар ва кундузлари ҳам уйқу қидирар эдим. Энди бўлса яна йўлдошим хаёл... Тагин нима дейсиз?

– Ҳеч нарса демайман... Лекин сиз икки йил бурунги Кумуш эмассиз.

Кумуш кўрпага бурканиб олди:

– Чиқинг... уйқум келди.

Отабек зўрғагина ўрнидан турди... Ул узоғлашқандан кейин Кумуш секингина юзидан кўрпани олди ва мудроқ кўзлари билан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек ҳавлидаги оёғ товшини эшитиб, тоқчадаги шамълардан учтасини ўчирган эди, даричадан Зайнаб кўринди: «Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқариға чиққансиз, деб ўйлабман...» деди. Отабек жавоб бермай қолган шамъларни ўчирди. Зайнабнинг «ҳали ҳам шу ерда...» сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кеткан эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди.

12. Кундаш – кундашдир

Кумуш қайин отаси билан қайин онасиға уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва ақлик муомалалари

билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек ҳожи – «бу одам фарзанди эмас – фаришта» дер, орада Зайнаб бўлмаса «фаришта», деб атамоққа ҳам ҳозир эди. Ўзбек ойим бўлса эски кина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теварақдан марғилонлиқ келинни кўриш учун келгучи хотунларга муомалани яна ҳам юқорироқдан туриб қила бошлади. Ҳар бир «келинингиз ажабми?» деб Кумушка суқлангучи хотунларга, «Маним чин келиним Марғилонда эди-да!» дер эди. Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг ҳуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, «алҳазар, ўғлингиздан – уйланган хотунини қаранг», деб қўяр, ҳожи бўлса, «ўзинг билган сихрчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...» деб илжайганда, Ўзбек ойим «рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!» деб кулар эди. Кумуш ўзини кўргали келгучи хотунлардан кўпроқ олқиш олса (албатта ошкора эмас), хотунларнинг жўнаши биланоқ даррав Ўзбек ойим Ойбодокдан исириқ тутатдириб аввал Кумушка, ундан кейин кўнгли қолмасин, деб Зайнабка солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди.

Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қабилидан қизлари туфайли қутидор ва Офтоб ойимлар ҳам жуда яхши иззат кўрар эдилар. Қутидор келганидан бери бир соат ҳам уйда бекор қолмай, ҳар кун Юсуфбек ҳожининг мухлисларидан бирининг уйида меҳмон ва ҳожининг суҳбатидан мамнун эди. Офтоб ойимни бўлса Ўзбек ойим ўтқизгали жой топмас, қуда сўзи ўрнига, синглим деб хитоб қилар, ошни ҳам унинг раъйини сўрамасдан буюрмас эди.

Келганларининг ўн бешинчи кунигача шахарнинг казо ва казо хотунларини қабул қилиб ўткардилар. Яъни Офтоб ойим Тошканднинг юзбоши ойимидан тортиб, понсадбоши, кўрбоши то ўрда ойимлариғача танишиб олди ва уларнинг ҳар бирларидан кутилмаган даражада иззат, ҳурмат кўрди. Бу ойимларнинг ҳар бирларидан – «албатта бизникига меҳмон бўлмасдан кетмайсиз, эгачи»,¹ деган таклифлар ҳам ҳисобсиз эди. Ўзбек ойимнинг лозим топишича, бу таклифлардан фақат ўн чоғлуғи ижобат этиладирган бўлиб ва биринчи мартаба Нормуҳаммад қушбегининг хотуни Сорабек ойимникига, яъни ўрдага борилмоқчи эди.

Ўн олтинчи кун меҳмон оёғи товсилланиб, Ўзбек ойим Сорабек ойимга ўзларининг боришларидан хабар юборди ва Ҳасаналига

¹ Чорлашдан мақсад махсус ҳозирликдан сўнг чорлағучига кийимлар, сарполар тикдириб меҳмонга чақиршидир (Муал.).

аравани қўшмоққа буюрди. Ўрда оймларининг турмушларини кўрмагани учун Кумушнинг ҳам улар билан бирга борғуси келди ва эрталаб чой устида Зайнабни тилга келтуриб, «Зайнабингиз ҳам борадимми» деб сўраганида, Ўзбек ойим: «Зайнаб бир мартаба бориш бўлса борган», деб жавоб берди.

– Мен-чи?

– Сен ҳам бормайсан.

Кумушнинг маъюсланиб қилган сукутидан кейин, Ўзбек ойим мундоғ изоҳ бериб чиқди:

– Сен Тошканддаги Юсуфбек ҳожининг келини бўласан, болам! Чорламаган жойга бориш учун сенинг кафшинг кўчада қолган эмас, – деди.

Отабек қаёққадир от миниб кеткан эди. Юсуфбек ҳожи билан қутидор Солиҳбек охунднинг Кўкалдош ҳужрасига меҳмон бўлиб кетканлар. Фақат бу кун уйда қоладирганлар – Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоқ эдилар.

Ўзбек ойим йўлаккача кузатиб чиққан Кумуш билан Зайнабка қараб арава ёнидан кулди:

– Икки кундаш уйни холи топиб тагин юлишманглар! Ойбодоқ, сен кундашлардан хабарсиз қолма!

Офтоб ойим аравага минар экан:

– Худой сақласин, ойи! Шукур, иккаласининг ҳам ақл-хуши бошида! – деди.

– Булар кундаш эмас – эгачи-сингил-ку! – деди отнинг жиловидан Ҳасанали.

– Мени ташлаб кетканингиз аламини Зайнабдан олмасам кимдан олай, – деди кулиб Кумуш ва дарбозанинг ҳалқаси билан ўйнар экан: – А, юлишамизми? – деб Зайнабдан сўради. Зайнаб жавоб бермади.

Ўзбек ойим Ойбодоққа баъзи таълимотларни бергандан кейин келинларга:

– Тушда иссиғисиз қолманглар! – деди. Арава қўзгалди.

Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига қайтиб кирдилар. Кундашининг сўзсиз, несиз ўз уйига кириб кеткани учун ўйланиб, бир оз ҳавли юзида тўхтади, сўнгра бу ҳам ўз уйига бурилди.

Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини ул яхши онглар эди. Бу кун бўлса ўйнаб айткан сўзи жавобсиз ҳам қолдирилиб, бу ҳол яна унинг миясини қотир-

ди. Кўнглида бир хиралик билан бориб дарича ёнига ўлтурди. Зайнабнинг ҳасадини кўзғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсунда муросани созлаш йўлларини ўйлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескинлашкан Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва муроса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизғанчиқлик ҳисси уйғонган... Фикри шу ерга етканда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибалик тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг ул сакраб ўрнидан турди-да, тоқчадаги ойнани олди ва ўзига қаради...

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради. Шунга ўхшаш бир қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жинггила кипраклар, қундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... Ўзини Зайнабга қараганда сиқик, ёш, боласифат кўрди... Ойнани тоқчага қўйиб Зайнабга чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояғи ўрнига ўлтурди. Анчагина ўйлаб ўлтургандан кейин кўнглига «у мени суйса бўлди-да», деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади, гўё ўзининг суйилиши бир неча ойликқагина ўхшар, Зайнабнинг тўлган ойдек юзи бу суйилишка шу беш-ўн куннинг ичидаёқ хотима бературғандек кўринар эди. Шу кўриниш орасида Зайнабни яна ўз кўзидан яхшилаб ўткармакка ва унинг ҳусн кучини синамоққа қарор бериб ўрнидан турди...

Кумуш кирганда Зайнаб дарича ёнида тўппи тикиб ўлтурар эди.

– Ойим айткандек, – деди кулиб Кумуш, – сиз билан юлишқали келдим.

Зайнаб тўпписини қўйиб ўрнидан турди:

– Мен ҳам олдингизга чиқайми, деб турган эдим...

Кумуш истехзо билан кулди:

– Тўппи тикиб ўлтурибсиз-ку, маним олдимга чиқармингиз, баракалла сизга, – деди. Зайнаб бир сабаб кўрсаталмай ўнғайсиз ҳолда қолди. Дарҳақиқат, унинг бу иши очикдан-очик болаларча кетган эди. Кумуш уни ўнғайсиз ҳолдан чиқариш учун тикилган тўппини ердан олиб кўрган бўлди.

– Чокни яхши тикар экансиз, кимга?

– Биравга атаганим йўқ, ахир биттаси кияр... Ўлтуринг.

Икки кундаш қаршима-қарши ўлтурушдилар. Кумуш унга тикилиб-тикилиб қарар эди... Зайнаб бояги ўнггайсизликдан ҳали чиқиб етмаган, қизаринқираб ерга боққан эди. Бир-икки дақиқани сўзсиз кечирдилар.

– Чиқмаганимни ҳам кўнглингизга олибсиз-да, – деди ниҳоят Зайнаб.

– Нега кўнглимга олай, мен ёш боламанми, – деди, – келганимга ўн беш кун бўлмасдан ўзингизни четка тортиб бошладингиз... Мен сиз билан эгачи-сингил бўлармиз, деб ўйлаган эдим...

– Ҳали нима бўлибмиз... Арзимаган гапни ҳам кўнглингизга олаберсангиз...

– Бу арзимаган гапми? – деди Кумуш. – Уйда ҳеч ким йўқлигини билатуриб ўзингизни четка тортасиз... Бу эса, юзингни кўришга тоқатим йўқ, деганингиз бўладир.

– Қўйинг-чи... Ўзингиз ҳар бир нарсани ҳам кўнглингизга олаберар экансиз... мен унақа эмасман...

Бошланишда анчайин ҳазилга ўхшаб кўринган бу кинахонлик кутилмаган жойда жиддий бир тус олиб кетди. Кумуш ўн беш кунлардан бери йиғилиб келган аччиғини бирваракай тўкиб солди:

– Мен кўнглимга олсам арзийдирганини билиб оламан, – деди.

– Олдингизга чиқмаганим юзингизни кўрмаслик учун бўлганини сиз қаёқдан билдингиз, маним ичимга кириб чиқмагандирсиз-ку, ахир?

Зайнаб ҳам анча қизишиб олди. Кумуш ундан ҳам ошиб тушди:

– Билиш учун ичингизга кириб чиқишим шарт эмас... Баъзи ишларингиз ичингиздагини менга очиқ сўзлайдир.

– Қайси ишларим?

– Сўраманг...

– Билмаган бўлсам билдириб қўйинг, ахир.

– Айтсам яна аччиғингиз қистайдир...

– Тўғри гап бўлса аччиғим сира қистамайдир...

Яқинроқда юмиш қилиб юрган Ойбодоқ эшитмасин учун секинроқ товушда:

– Қистамаса, айтай, – деди Кумуш, – эрингиз маним олдимга

кирса, нега ишингиз бұлса-бұлмаса кириб ұлтуриб оласиз-да, ёлғиз қолғанымда кирмайсиз?

– Шундоғ деярсиз, деб турған эдим ұзим ғам, – деди Зайнаб, – киришимни ғам кўнглингизга олған бұлсангиз, энди мундан сўнг кирмағаним бұлсин.

– Қани тўғри гапка аччиғингизнинг қистамағани?

– Ахир, эрингиз билан ёлғиз ұлтурғаннгизда мундан сўнг кирмайин деяпман-ку.

– Эгриликка олманг, Зайнаб, – деди Кумуш, – мен бу гапни ёнимда эрим бұлғанда кирма, деб айтмадим, балки бояғи сўзимнинг исботи учун айтдим...

Бу ўринда иккиси ғам жим бўлдилар. Ойбодоқ даричага келган эди:

– Тушлик ош вақти бўлдими, нима томоқ қилсамикин?

Кумуш Зайнабка қаради:

– Нима томоқ буюрамиз?

– Сиздан сўраяпти...

– Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилингиз, – деди Кумуш.

– Лағмон қилайми? – деб Ойбодоқ Зайнабка қаради.

– Томоққа иштиҳом йўқ, ўзингиз билғаннгизча қилаберинг.

Ойбодоқ кетди. Унинг кети билан Зайнаб «тавба» деб қўйди.

– Тавба деманг, Зайнаб... Бу гаплар айниқса сиз билан менга келишмаса ғам азбаройи мени ёлғиз ташлаб қўйғаннгиздан айтдим... Мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биравимиздан четлашиб, минғайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.

Кумушнинг «уч-тўрт куни...» билан Зайнаб ёришиб кеткандек бўлди:

– Вой ўлай, Кумуш опа, – деди Зайнаб бўшашқан оҳангда, – чиндан ғам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тарикдек ёмонлиғим бўлса, эртағача етмайин.

«Кетиш» сўзини эшитиб онд ичиб бошлаған Зайнабка Кумуш ичдан кулиб қўйди ва «энди ўлсам ғам кетмай, сен қараб тур!» деб янди.

Шундан кейин орадан гап-сўз тўхтағандек бўлди. Кумуш тизасини кучоқлаб ниманидир хаёлида, Зайнаб бўлса қатимини узун тортиб тўпписини тикар эди. Анчагина шу ҳолатда қатим тортқандан сўнг Зайнаб секингина қаршисидағи гайри расмий ёвга ёвларча қаради. Узоқкина қараб турғандан кейин ўзига ғам сездирмаслик қилиб энтиқди, яна уч-тўрт қатим тортти...

– Сиз мунчалик қўрқмасангиз ҳам бўлар эди...

Кумуш бир оз жавобсиз қолди ва сурилиб деворга суялди:

– Нимадан ҳам қўрқмасам бўлар эди?

– Ахир... жек кўрмасангиз¹ ҳам... дейман-да...

– Мен кимни жек кўрибман?

– Биларсиз ахир, кимни...

– Уят, Зайнаб!

– Сизники ҳам уят!

Яна икки кундаш ҳужумга ҳозирланишқан хўрозлардек бир-бирларининг устларига ҳурпайишдилар.

– Нима уят? – деб сўради Кумуш.

– Мен эрим билан ўлтурганда устимга кирма, дейишингиз албатта уят.

– Аввало, мен бу сўзни сизнинг ҳалиги қилиғингизга қарши айтдим. Агар сиз буни чинга ҳисоблаган бўлсангиз, мен ҳам сиздан чинда сўрайин: сиз эрингиз билан ўлтурганда мен устингизга кирдимми?

Зайнаб бу саволнинг жавобига қолганда бир оз тутилиқди. Чунки Отабек Зайнаб ёнида бўлганда Кумушнинг кирганини хотирлай олмади.

– Сиз кирсангиз албатта кўкрагингиздан итармас эдим, – деди Зайнаб. – Ўзингиз жек кўрганингиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз.

– Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапка темирчилик яхши эмас!

– Гапка темирчиликдан Худой сақласин, ота-бобом темирчи ўткан эмас.

– Ким сизга отанг темирчи, деяпти?

– Ахир сўзингизнинг сираси шунга келади-да...

– Тавба, – деб кулди Кумуш, – жек кўрасан, деб бир айтасиз, ўзингиздек фаҳмлайсан, деб узиб улайсиз, сен қўрқмасанг ҳам бўлади, деб тагин нина тикасиз... Мана шуни гапка темирчи, деб айтадилар.

– Рост-да ахир, сиз қўрқмасангиз ҳам...

– Сўзлай беринг.

– Ахир...

Зайнаб ўзининг хатосини онглади ва гапуралмай гўлдиради. Кумуш эса буни сезиб Зайнабнинг ўз оғзидан иқроп этдириш кўйига тушди.

¹ Жек кўрмоқ – ғайирлик қилмоқ, қизғанмоқ.

– Мен тушундим, – деди, – сен қўрқмасанг ҳам бўлади, эринг сени яхши кўради, демакчисиз.

Зайнаб ишини тўхтатиб бўзрайганча Кумушка қараб қолди... Бу хатосини ўнглаш учун эсига ҳеч гап келмас эди:

– Ахир... менга ўхшаш сизни ҳам ишондириб қўйгандирлар.

– Сизни нимага ишондирганлар?

– Ахир... Мен сенсиз туролмаيمان, деб сизга ҳам айткандирлар...

– Ҳеч.

– Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтадирлар...

У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...

Ўзи асло ишонмаган шунча ёлғон гапларни бояғи довдираш ҳолатида илҳом равишда тўқиб юборди. Унинг бу довдир гаплари ғалаба қозонмоқчи бўлган Кумушни довдиратти, бояғи ойна ёнида туғилган шубҳаси чинга чиқгандек бўлди ва муҳокама хусусиятини йўқотди. Зайнаб тўғри айтади, деб ўйлади, агар уни яхши кўрмаганда, Тошкандга келишимни кутиб ўлтурармиди?..

Зайнаб бу ёлғонлаш натижасидан қўрқиб, ўнгу терс ишига ёпишди. Кумуш моддий ҳаётидан айрилган жонивордек бўшашди. Ойбодоқ она тарафидан икки кундаш ўртасига қўйилган тушлик бир неча вақт совиб ётди. Зайнабнинг қўрқа-писа «олинг, опа»сидан сўнг икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишдилар...

Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб, Зайнаб томондан қарши олинди. Уст тўнини ешиб Зайнабга бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳавли юзасида бир оз тараддудланиб қолди. Теварагида ғилдирлаб юрган Зайнабнинг уйига кирабериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг олдиға кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра «ухлагандир» деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқузиб, ёниға учта пар ёстикни уйди. Эрининг маҳсисини артишка кўмаклашиб, елпиб қўймоқ учун изн сўради. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан сўчиб қўйди. Отда келган бўлса ҳам, куннинг иссиғлиғидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой сўзи оғзидан чиқмасданоқ Зайнаб ўчоқ бошиға югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига қаради. Эшик ва даричалар очиқ бўлсалар ҳам уйда бирав кўринмади.

Кумуш келгандан бери Отабек кун сайин ўзини сиқикроқ бир

доирага кириб борғанлигини сезар эди. Одумини санаб босиш, бир чўқиб саккиз ёққа қараш каби эҳтиётларга таълимотсизок ўрганиб қолған, бунинг устига бир хил ўнғайсизлиги ҳам йўқ эмас эди... Унинг ўткан кунлари, яъни Кумушка Марғилонда қиладирған муомала ва алоқаси Зайнабқа қоронғи, шу қоронғилиқдан фойдаланиб Зайнаб билан муомаласи ўзи тилаганча. Аммо энди ўша ҳолатни давом этдириш мумкин эмас эди. Кумушка кулиб қараса, Зайнабқа ҳам шундай қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга ҳам шундоғ қилишға мажбур эди. Бироқ бунинг биринчиси юракдан, иккинчиси... Биринчисини тавсиф қилиб кўрсатиш нучукким, биз шу ўрингача кўб қоғозларни қоралаб келамиз, ўқуғучини ҳам зериктирмай орқамиздан эргашдиргандек бўламиз, чунки Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўгриси, шеърият бор эди. Иккинчи масала устига ўтиб таҳлил қилмоқчи бўлсак, Отабекда мажбуриятдан бошқа ҳеч гап тополмаймиз, топган билан ўқуғучиға қизиқарлиқ бир нарса чиқмайдир. Қахрамонимизнинг ҳозирги «мажбурияти» сабабларини мухтарам ўқуғучилар яхши ҳис этсалар ҳам, яна биз бир даража ўз томонимиздан уларни санаб кўрсатамиз:

Дин адолатқа буюрадир ва ота-онанинг ҳурматлари кўнданланг, мажбуриятнинг энг кучлиги ҳам нозиги – мундан бир неча ҳафта илгари Зайнаб аввал мартаба юрак дардини кўз ёшлари ичида очиб берди. Ҳаммадан ҳам мана шу кейингиси Отабекни сиқиб ташлаган эди. Бу дард, айниқса, Отабекка уч йилдан бери синашта, ул бу дарднинг аччиғ-чучугини уч йил бўйи тотиб келар ва шунинг учун ҳам бояғи оғирлиқни ўз устига олмоққа мажбур эди...

Зайнаб унга икки пиёла чойни ичиргандан сўнг сўради:

– Сизни кеч қайтарсиз деб, ош қолдирмаған эдик, совуғроқ бўлса ҳам озроқ олиб қўйған эдим... есангиз?

Отабек очиқиб келған эди, «майли, беринг», деди. Бояғи гап билан ейилмаған лағмон Отабекнинг олдиға келди. Устидаги қиймаси билан лағаннинг бузилмағанини кўриб Отабек сўради:

– Ўзларинг емадингларми?

– Едик. Кумуш опам ҳам шу ерда эдилар... Лағмонни унча хушламас эканлар, шекиллиқ, яхши емадилар... У киши емаганларидан кейин мен ҳам еб ўлтурғали иймандим...

– Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг, – деди бек.

Зайнаб эридан ийманмай биргалашди. Хўрак ораси Отабек

Зайнабдан сўраб, Кумушнинг ухлаб ётқанини билди. Томоқдан кейин Отабек ҳам бир оз ухлаб олиш учун ётди. Кўзи уйқуға борғач, фақат шуни кутиб ўлтурган Зайнаб қўлида елпуғичи билан ёстиқ ёнига келди. Эри жуда ухлаб кеткандан сўнг елпий бошлади... Елпир экан, Зайнабнинг кўзи Кумушнинг уйида эди...

Зайнаб ўзининг бу тасодуфий муваффақиятини кундаш назаридан ўтқузиб олмоқчи ва бояғи даъвосини бир даража амалда ҳам кўрсатмакчи эди.

Зайнаб шу ҳолда узоқ фурсат эрини елпиди ва натижада маълум кўрукни одатдан ташқари бир муваффақият ичида кундаш назаридан ўтказди: нима юмиш биландир уйдан чиққан Кумуш Отабекнинг ёстиғи ёнида қўлига елпуғич ушлаган Зайнабга кўз қирини ташлаб ўтди.

Бирар соатдан кейин Отабек уйғонди. Зайнаб ҳам кундаш юрагини ун қилғучи ел тегирмонини тўхтатмоққа мажбур бўлди.

Отабек уйга кирганда ёстиқ бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди. Отабек бир неча дақиқа унинг уйқулик ҳолатига термулиб қолди ва унга роҳатсизлик бермас учун секингина орқасига қайтди. Уй эшигидан чиқар чоғида яна бир қараб олди... Энди уйқулик кўз очилган эди.

– Тинч ухлай беринг, мен кетаман.

Кумуш кўз юмиш ўрнига ёстиқдан бошини узди ва ерга тушкан рўймолини ўраб, ўлтурди. Унинг кўзи уйқудан қолган кишиларнинг кўзидек қизарган эди. Отабек қайтиб кирди.

– Нега кўзгалдингиз, ухланг, – деди. Кумуш жавоб бермади, қовоги солиг эди. – Кўзингиз қизариб кетипти, ухлай олмадингизми?

– Тобим йўқ...

– Худой сақласин, – деди бек ва Кумуш ёнига ўлтурди, – қарингиз оғрийдир?

– Билмайман, – деди. Кўзи тоқчадағи алланарсаларда эди.

Отабек бу терс жавобни ҳазил фаҳмлаб кулди ва Кумушнинг манглайига қўлини тегизди:

– Нега билмайсиз?

– Қўлингизни олинг.

– Нега олай?

– Мендан ҳазар лозим...

– Сиздан ҳазар қилмайман...

Кумушнинг кўзида бир турлик ғилтиллаш бор эди:

– Зайнабдан-чи? – деб сўради.

Отабек дафъатан жавоб бералмай ҳавли томонга қараб қўйди:

– Буни... мендан ҳам сиз яхши биласиз.

Отабекнинг аланглаб жавоб бериши Зайнабнинг бояғи даъво-сини чинга чиқаргандек бўлиб, Кумуш жуда ҳам тўнани тескари кийди ва юзини четка бурди:

– Ялҳақликни¹ қўйинг.

Отабек бу ҳолга тушунолмади, Кумушнинг кўзига жик тўлган ёш яна уни шошириб қўйди. Шундоғ ҳам бўлса кулимсираб:

– Уйқудан сўл ёнингиз билан турибсиз, – деди.

– Чунки маним ўнг ёним билан турғузадирган кишим йўқ...

– Адоват шунинг учунми ҳали? – деди бек ва кулиб юборди.

Кумуш кўз ёшисини артди:

– Ҳа, шунинг учун.

– Шунинг учун бўлса арзимайди...

Кумуш қўтарилиб кетди:

– Икки юзламалиғингиз ва тил тегида тил сақлаганингиз ҳам арзимайдими?

– Тушунмай ётибман...

– Албатта тушунмайсиз ва тушунишни ҳам тиламайсиз.

Ул Кумушдан мундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. Бир онда неча хил эҳтимолларни ўйлаб чиқди:

– Зайнаб сизга бир нарса дедими?

– Деди, «Сенсиз туролмайман» деб айткан сўзларингизни ҳам деди.

Унга нима бўлса ҳам икки кундаш ўртасидан анча гаплар ўткани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг ёлғон-яшиқ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади. Аммо бояғи ярим жиддий вазиятини бузмай сўради.

– Зайнабнинг сўзига сиз ишондингиз?

– Ишонмайдирган гапми?

– Яхши, мен унга шундай деб айткан ҳам бўлайин, лекин шунда ҳам сизнинг хафаланишингиз менга қизиқ туюладир. Айниқса, сиздан бу гап...

Кумуш индамади. Отабек унинг орқа сочидан тутиб секингина ерга босди:

– Қани гапуринг-чи менга, орангиздан бир гап ўтдими, – деб сўради.

¹ Ялҳақлик – икки юзламалик.

– Ҳа ўтди, – деди Кумуш ва четка қараб кулимсиради.

– Ўн беш кун бўлмасдан?

– Мендан бошқа хотун бўлса, Зайнабингиз билан биринчи кунданоқ аразлашар эди...

– Худо хайрингизни берсин...

– Кесатманг.

– Кесатмасам гапуринг.

Кумушнинг рақобат ўти бир оз ўча тушкан эди, уч-тўрт кунлик можародан яхшигина ҳасрат очилди. Отабек ҳасратни ярим жиддий тинглаб борди. Зайнабнинг кейинги сўзи ва сўнгги елпитиш фожиалари ҳам ҳасрат қолипига бирма-бир кириб чиқди. Ҳасрат тугалгандан сўнг Отабекнинг юзидаги бояғи ярим жиддийлик кетиб, унинг ўрнини ўйчанлик олди. Ул шу ҳолатда анчагина сўзсиз қолди ва охирда ўзидан натижа кутиб ўлтурғучи Кумушка қараб кулиб қўйди.

– Нега куласиз?

– Чунки йиғламоққа арзимайдир.

Кумушнинг қошлари чимирилди:

– Зайнабингизнинг бу қилигига мен чидалмайман.

– Чидаш ва чидамасни ҳозирча бир тарафка қўйиб турайлиқ, – деди Отабек, – аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: менга ишончингиз борми?

– Бор, ҳам йўқ, – деди Кумуш ва кулимсираб бир оз ўйланиб олди, – Зайнабнинг ҳалигидек гаплари кишини шубҳага солар экан...

– Аммо сизни шубҳадан чиқаратурган ҳужжатларингиз албатта йўқ эмас эди.

Кумуш уялганнамо юзини четка бурди, Отабек товшини секинлатиб давом этди:

– Ўткан кун сиздан «Тошкандда қоласизми, йўқми?» деб сўраганим ҳам фақат шунга ўхшаш гаплар билан сиз хафаланманг, деб айтилган эди. Агарда сиз сиқилар экансиз, ҳали ҳам Тошкандда қолмаслигингиз менга маъқул кўринадир. Чунки мен сизни шунинг сингари ўринсиз озор чекишингизни хоҳламайман.

– Сиз қувламасангиз, мен Марғилонга бормамайман.

Отабек кулди.

– Агар сиз шунга ўхшаш арзимаган гаплар учун маним устимга ҳужум қилаберсангиз, албатта қувлайман.

Кумуш бир хил ўпкалаган боқишда:

- Сизга ишонсам бўладими? – деб сўради.
- Юрагингиздан сўранг.
- Юрагим... Юрагим ишонма, дейди.
- Бўлмаса бу юрак сўзи эмас.
- Албатта юрак сўзи.
- Юрагингизнинг ишонма, дейишка бирар важи бордир?
- Бор.
- Бўлса айтинг.
- Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди...

Сиз ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг.

Отабек мақсадга тушунди, дафъатан жавоб беришка ҳайрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаган эди.

Кумуш Отабекдан жавоб кутиб ўлтурмай яна деди:

– Бошқалар юрагини синаб кўришка қудратим етмаса ҳам, маним юрагим икки нарсани ўз ичига сиғдира олмайдир...

– Сенинг юрагинг икки нарсани ўз ичига сиғдирадир, демакчисиз.

– Демакчи эмасман, – деди Кумуш, – чунки бу ҳеч бир вақт бўладирган гап эмас...

Кумуш ҳамон юқорида айтилган бир маънонигина ифода қилмоқчи бўлар эди. Аммо Отабек Кумушнинг тўсиндан ўзгариб кеткан характер қатъиятига ва бир кундаёқ бунчалик масофани ўткан кескинликка жуда таажжубда, қаршисидагининг суратида эмас, сийратида¹ қизиқ бир ўзгариш кўрар эди.

– Мақсадингизга яхши тушунаман, – деди охирда, – ҳар жиҳатдан қаралганда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшангача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...

Кумуш индамай қўйди. Эҳтимолки, ул кейинги масала тўғрисида эрининг фикрини билиб қўймоқчи эди...

13. Эсон бўлсак, кўришармиз

Тошкандга келишнинг йигирманчи кунидан қутидор Маргилонга қайтиш фикрига тушди. Ҳожи ва Отабеклар яна бир неча ҳафта қолишга қистасалар ҳам бўлмай узр айтди: «Уй ёлғиз, фақат Тўйбека билан Ойша она; ҳоллари нима кечти, нима қўйди маълум эмас. Бошқа тарафдан ўзимнинг савдо ишларим

¹ Сийрат – ички ҳолат.

ҳам ўлда-жўлда, шунчалик меҳмон бўлдиқ. Бас, қилган иззат ва икромларингиз учун раҳмат», деди. Ҳожининг: «Энди келин болани юбормаймиз-да», деб кулишига: «Маним болам эмас, сизники, у ер ҳам, бу ер ҳам – ўзининг уйи, жанобингиз нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша», деди. Ҳожи бирмунча гап айлантириб: «Ўртадан анови гаплар ўтмаган бўлса эди, албатта бу ерда олиб қолмас, зероки, сизнинг бағрингизни бўш қўйиш инсофдан бўлмас эди. Агар сизга оғир тушмаса, юртдаги гап-сўз босилгунча бирар йил Тошкандда турсин, сўнгра Марғилон борсин, дердим», – деди. Қутидорға ҳам бу мулоҳаза жуда маъқул тушиб «бу мулоҳазалари беандоза тўғри, албатта мунда бирар йил туриши лозим ва лобид!» деб жавоб берди.

Кумушнинг Тошкандда қолишига отаси шундай ёвош қаради, бу тўғрида Офтоб ойимнинг фикр ва ризолиғи билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтуриб кўрмади. Ҳолбуки Марғилондан чиқишда Офтоб ойимнинг «Кумушни Тошкандда қолдирмайсиз!» деб қўйган биринчи шартига қайта-қайта қўл қўйғучи шу қутидор эди. Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб ойимларга қараши ҳаммиша шундан бошқа эмас.

Қайтиш хабари Офтоб ойим қулоғига етишкандан кейин унинг аввалги учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қарағанда ҳам қўброқ ихтиёрни қизида бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

– Кумуш, – деди кулимсираб, – қайтар эмишмиз, даданг айтиптилар.

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўлтурган эди. Кўзини ишдан олмади:

– Қайтсаларингиз, хайр-хўш.

Бечора она қизининг лоуболи¹ бу гапидан бўшашиб кетди ва не зайлда ўлтуриб олганини билмади:

– Нима дейсан?

Кумуш илжайиб онасиға қараб қўйди, яна ишини тика берди:

– Кетсаларингиз, хайр-хўш.

– Сен-чи?

– Мен қоламан.

Офтоб ойим тушунолмади қизиға бир неча вақт тикилиб турди. Кумуш унга қарамай нина санчар эди.

¹ Лоуболи – бепарво, беғам.

- Ҳазилингни қўй.
- Ҳазилим эмас – чиним.
- Уят эмасми?

Кумуш кулди:

- Нега уят бўлсин?
- Қўй-чи!

– Қолсам, ўз эримники, – деди Кумуш, – бегона эмаски уят бўлса...

Офтоб ойим ўт ичида қолғандек тобланди:

- Бирав қол, демаса ҳам, қолаберасанми?

Кумуш ишини ёнига қўйиб, энди онасига қаради:

– Аввало, бу ерда қолишимга сиздан бошқа ҳеч бир қарши киши йўқ. Зайнаб сизнинг ёнингизга ўтса ҳам, бироқ унинг хоҳишини менга аҳамияти йўқ.

- Эсинг ўзингдами, бола?

- Ўзимда, – деди кулиб, – ман сизнинг қизингиз Кумуш...

Ҳозир Тошкандда ўз эримникида ўлтурибман...

- Эрим, деб тукқан онангдан кечасанми, юзсиз?

- Йўқ, кечмайман, фақат бир неча вақт соғинибқина юраман.

Офтоб ойим қизининг бу гапини эшитиб йиғлаб юборди:

- Онангнинг ўша соғинишқа тоқати йўқ, – деди, – мен сани

кундашлик уйга ишонмайман...

- Кундашим битта бўлса, дўстларим саккизта.

Офтоб ойим кўз ёшисини артди:

- Кундаш билан ҳазил ўйнама, қизим.

Кумуш гўё Зайнаб устига ҳужум ясайтурғандек хурпайди:

- Ул кундаш бўлганда, мен кундаш эмасми?

– Минг қилганда ҳам, – деди онаси, – сен чин кундаш бўлолмайсан.

- Нимага?

– Нимагаки эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда.

Кумуш кулимсираб онасининг қулоғига шивирлади:

- Бу тўғрида хотиржамъ бўлинг.

- Нима учун хотиржамъ бўлай?

– Агар Зайнаб менга кундашлик қилаберса, куявингиз унинг жавобини бермакчи... Шунинг учун ҳам маним бу ерда қолишим маъқул.

- Жавобини берса, қайтиб келишлик қочмас...

– Ман кетсам, – деди Кумуш, – ҳеч қачон Зайнабка жавоб бермайдир.

– Нега бермайдир?

– Шунинг учунки, қудачангиз келинсиз қоламан деб ораға тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келадир.

Офтоб ойим ҳамон оёғ узатмади, қизига ялиниб кўрди:

– Ёш жонинг бор, қизим, – деди, – биравга ёмонлик соғинма, мен билан бирга кет, нима қилишса ўзлук – ўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган.

– Сиз тушунмай ётибсиз, – деди Кумуш ва эшикдан оёғ товшини сезиб гапни шу ерда тўхтатди. Ўзбек ойим сўзланиб кирди:

– Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин... Марғилон деган юртдан от-отлаб, туя қўмлаб¹ кел эмиш-да бир ойғина турмай кет эмиш! – Офтоб ойим билан Кумуш унинг ҳурматиға ўринларидан турдилар. Ўзбек ойим ўлтура-ўлтура сўради. – Ҳали эшитдингларими?

– Эшитдик, – деди Офтоб ойим, – биз ҳам шунинг можаросида эдик.

– Ахир шу ҳам гапми, худда аллакимларга ўхшаб.

Офтоб ойим узр айтди:

– Уйимиз ёлғиз, шунчалик сизларни озор чекдирдик... Бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайлиқ-чи... Худда ўз уйимиздек яйраб-яшнадиқ, шарофатларингиз соясида кўб кишилар билан танишдиқ, иззат-икромларингиз таърифидан ожизмиз... Энди навбат сизларнинг ҳам бизнинг шаҳарларга боришларингизға келди.

– Бекор гап, – деди Ўзбек ойим, – ҳали қудаларимизни муддаодагидек сийлай олганимиз йўқ, шу ҳолда жўнатсақ, бизнинг шаънимизга яхши эмас... Мен қудамнинг олдиға чиқаман, бизга номус келтирмакчи бўлса, эртага жўнайберсин.

Офтоб ойим такрор узр айтди:

– Бизни уялтирмакчи бўлсангиз майли, чиқинг, агар хурсандлигимизга қарасангиз, қўйинг. Кумушингиз ҳам; шунча турганимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизни кига борсинлар, дейди...

Кетиш орасига Кумуш ҳам келтурилиб сиқилғач, Ўзбек ойимнинг ҳалиги одамгарчиликлари кейинги навбатка қолди.

– Ҳали Кумуш ҳам кетмакчими?

¹ Қўм – туянинг эгари.

Кумуш кулимсираб онасига қаради. Офтоб ойим узр айтди:
 – Шукур, сизнинг олдингизда Зайнабниса бор. Маним бўлса қанот-қуйруғим – шу Кумуш. Айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, ойи.

Ўзбек ойим Кумушка хўмрайиб олди:

– Йўқ-йўқ, Офтоббону, – деди, – сизларга жавоб берсам-да, Кумушка йўқ.

– Шу галча жавоб берасиз, мен сиздан сўрайман.

– Сўзингиз ерда қоладир, був Офтоб, бир оз андиша ҳам лозим, – деди ва Кумушка юзини ўгирди, – уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бу кун кеткин бурилиб.

– Менда ихтиёр йўқ, ойижон, – деди Кумуш, – сизлар нимани маъкул кўрсаларингиз, менга барибир.

Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб, «баракалла» деб қўйди. Офтоб ойим қизиға ўқрайинқираб ер тегидан қаради:

– Албатта Кумуш нима ҳам десин? – деди, – Кумушнинг ҳам ҳалигидек қололмаслиги фақат мени кўзи қиймагани учун... бўлмаса албатта кетмас эди.

Ўзбек ойим бир гапдан тоймай: «Кетиш уят, Отабек уч йил қатнаганда қизингиз бир йилгина Тошкандда турса, нима кипти...» каби сўзларни ўзгаришсиз бир мақомда айтилиб турғандан кейин Офтоб ойим бошқа йўл тутмоқчи бўлиб, Кумушни уйдан чиқиб туришка буюрди. Кумуш чиққандан сўнг:

– Қизини менга қолдиришға аяди деманг, ойи, – деб қўйди, – мунда бошқа мулоҳазалар ҳам йўқ эмас...

– Айтинг.

– Айтсам шуки, – деди бечора она, – Кумушингизнинг феъли хуйи ўзимга маълум: эрка ўскан, лавзи тез, кундашликка чидай-дирган сиёки йўқ, ҳар кун Зайнабингиз билан ғиди-биди қилабериб сизни қийнаб қўярмикин дейман... Бир куни келганда онаси қурғур бир огиз айтмаган эди, деб мендан ранжирмикинсиз дейман... Тана бузоқнинг турқи туқганиға тамға деганларидек, албатта менга равшан... Аразчи десангиз ҳам шу, ичи қоралиқ десангиз ҳам шунда...

Шунча тўқумадан Ўзбек ойимнинг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади:

– Албатта унақа гап ҳар кимда ҳам бўлади, – деди, – шукур, мен билан ҳожи отангиз тирик бўлсақ, ундоғ гапларга йўл қўй-

маймиз. Зайнаб бўлса, Худонинг яраткан махлуқи; уриш ва араз деган гапни билмайдир.

– Зайнабингизнинг феъли албатта сизга маълум экан, аммо мен Кумушни сизга яхши, деб айталмайман.

– Ўз боласини ёмонлағучини, – деди кулиб Ўзбек ойим, – мен ўз умримда биринчи мартаба кўрдим... Ундан кўра боламни сенга ишонмайман, деб айтинг.

– Нега ишонмайин, фақат қозонимдағини сизга сузиб қўйдим...

– Нима бўлганда ҳам Кумушка жавоб йўқ.

– Хўб, қолсин, – деди Офтоб ойим, жони куйиб асабийлашкан эди, – Кумушдан ҳар на ёмонлиқ кўрсангиз, мендан ўпка қилманг.

– Қизингизга ёмонлиқни ўзингиз ўргатиб кетмасангиз, сиздан ўпкам йўқ.

Икки қуда ҳавли юзасига тушканда Кумуш саҳн бўйлаб юришиб турар эди. Улар Зайнабнинг уйига тўғри кирдилар. Зайнаб уларни қаршилаб ўтқазди ва ачиниш оҳангида Офтоб ойимга деди:

– Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирар ой ҳам турмас экансизлар-да.

– Анча турдик айланай, був Зайнаб, – деди Офтоб ойим, – энди навбат сизларнинг боришларингизга қолди.

Учунчи сўзни Ўзбек ойим олди:

– Шунча айтдим – бўлмади, ёв қувлаптами билмадим. Опоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирга олиб кетмакчи.

Зайнаб бир турлук ҳолга тушди. Кучлангандек қилиб:

– Улар нега кетсинлар! – деди.

Офтоб ойим қудасига қараб қўйди:

– Кетмаса бўлмайдир, був Зайнаб. Бир чеккаси сизнинг эс-ҳушингиз жойида, маним Кумуш опангиздан бошқа ҳеч кимим йўқ, қолса-ку майли, бироқ мени Кумушсиз ўлди, денг. Шунга қолганда қайин онангиз бир оз тушунмай туриптила.

Зайнаб ер остидан қайин онасига кўз юборди. Ўзбек ойим ҳануз тиртишиб ётқан қудасига қарши қизишди:

– Қўйинг-чи, – деди, – беш-олти кун қизсиз турган киши бир нарса бўлганими?!

– Сиз тушунмаяпсиз ойи... ҳали тағин дадаси биладилар.

– Мен сенга айтай, Зайнаб, – деди Ўзбек ойим ва энди қу-

дасининг гапига қулоқ солмай қўйди, – опоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқилмасмикин, икки ўртага совуқчилик ораламасмикин, деб қўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, тегу тахтлиқ, аслзода, Кумушни сийламағанда ҳам бизни сийлайди, – десам ҳам унамайди...

– Мени Худо уриптими, – деди Зайнаб.

Офтоб ойим қудасининг кейинги гапидан анча сиқилди. Гўё ўзи Кумушни қолдиришга тарафдор бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг кундашлиқ қилишидан қўрқиб турғандек кўрсатилган эди.

– Янглишяпсиз, ойи.

– Янглишсам, янглишмасам, Кумуш бу уйдан силжимайдир.

Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўлтуришни тарк қилди. Энди бу тўғрида эрига мурожаат қилмоқчи эди...

Марғилонғача аравани Ҳасанали минадирган бўлди. Чунки Марғилондан арава миниб келгучи ёлланилган киши бўлиб, Тошкандга келишнинг эртаси куни ҳисобини олган эди. Қудаларнинг қайтиши чинга айлангандан кейин, йўл тараддуди бошланди. Ўзбек ойим бўғирсоқ қовиртириш, талқон туйдириш, тўқоч ёпдириш билан машғул бўлди.

Офтоб ойим эридан ҳам қўлини ювиб қўлтуғига урган эди. «Ҳожи афанди бирар йил турсин, деб айтди. Энди бир йилни ўзимизга кўрмасак бўлмас. Икки оёғимизни бир этукка тикишимиз уятка ўхшайдир», дейиши ва сўзга қулоқ ҳам солмай – «меҳмонхонада ҳожи бор, сен билан йўлақда эзилишиб ўлтуролмайман, номус!» деб бурилиб кетиши бечорани жуда ҳам эсанкиратиб ташлади. Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларникидан жўяликроқ узр эшитди. Отабек қайин онасининг фикрига қисман қўшилиб «Нима бўлса ҳам беш-ўн кун оғирлиқни маним учун ўз устингизга оласиз. Агар мен сизнинг талабингизни маъқул қиладирган бўлсам, айниқса қизингизнинг кўнглига шубҳа келадир... Сизга айтқулуги йўқ, бу тўғрига маним аралашмоғим яхши бўлмас. Кундаш адовати борасидаги фикрларингиз тўғри ва лекин иш у даражаларга етмас, деб ўйлайман... Жуда бўлмағанда Кумушнинг ўзини олдингизга жўнатарман, хотиржам бўлинг!» деди.

Офтоб ойим шу йўсун ҳар тарафдан ҳам умидсизланиб, менгравсиб қолди. Кумушни кўрган сайин алланучка юраги ачир, жудолик кунларини асло тасаввур қилолмас эди. Кумуш бўлса,

онасининг ҳозирги ҳолига ачинғандек, унга яқинлашмай, четлаб юрар ва иккинчи тарафдан Зайнабнинг бир ярим қарич осилиб кеткан қовоқ-дудоғиға истехзоланиб томоша қилар эди.

Йўл ҳозирликлари битиб, Ўзбек ойимнинг Ойша кампирга атаб тикдирган саруполари ҳам битди. Бу кун меҳмонларнинг энг сўнгги кечалари эди. Ўзбек ойим ярим кечаларгача қудачаси билан сўзлашиб ўлтурди.

Сўнгра Офтоб ойим билан Кумушни ёлғиз қолдириб ўз уйиға ётқали чикди. Она-бола бу кечани бирга кечирмакчи эдилар. Офтоб ойим қудасининг кетидан қизига ҳайфсиниб¹ қўйди.

– Онангни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим.

– Нега ёнар экансиз...

– Нега ёнмайин ахир, дунёга келиб сендан бошқа овинчоғим бўлмаса... Агар қўлимдан келса, ачиб ва ёниб турган юрагимни сенга очиб кўрсатар эдим... Кошки эди бир шаҳаргинада бўлсанг.

Кумуш онасининг юрагидаги ўтни ҳозир синамасдан ҳам ҳис эткан, чунки йигирма йил ўз қучоғида ўсдирган онадан ажралиш унинг ўзига ҳам оғир туюлиб бошлаған эди.

– Беш-олти ой... ҳеч нарса бўлмас, ойи. Эсон бўлсақ тағин кўришармиз.

Офтоб ойим кўз ёшисини дув тўкиб юборди. Нечоғлиқ ўзини қаттиғ ушлаган Кумуш ҳам сиррини яширолмади... Она-бола бир неча вақт йиғи ичида бўғилдилар.

– Қолишға-қолдинг, – деди охирда она, – аммо қайин ота ва қайин оналарингға хизмат қил, яхшилиқни қўлингдан берма, айниқса, кундашингга ёмонлиқ соғинма, яхшилиқдир, ёмонлиқдир ҳар нимаики ўзлари қилсинлар, зинҳор сен аралашма.

– Маним нима ишим бор...

– Албатта ишинг бўлмас... Шундог бўлса ҳам, мен кечаги сўзингдан чўчиб қолдим. Кундашингнинг кўриниши баёвға² ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазар керак. Агар ораларингға совуқчилик тушадирған бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил. Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?

– Тузик.

– Худойға шуқр, қўлингда хатинг бор, ўлганнинг устига чиқиб

¹ Ҳайфсинмоқ – ачинмоқ, афсусланмоқ.

² Баёв – содда, гўл.

тепкандек хат-хабарсиз қўйма. Ҳар бир ўн беш кунда хат ёзиб эрингга бер.

– Албатта, сиз ҳам унутманг.

Бир оз жим қолдилар... Офтоб ойим энтикиб оғир нафас олди ва маъюсона Кумушка қаради. Кумуш ўринсизча онасига қараб илжайди. Бу ўринсиз ишдан Офтоб ойим аччиғланди:

– Маним ҳолим сенга кулгими, қизим?

– Йўқ, – деб яна кулимсиради Кумуш, – бир-икки кундан бери сиз айтадирган...

– Нима мен айтадирган?

– Ахир... – деб қизаринди Кумуш, – кўнглим айнар эди, деб айтар эдингиз-ку...

Офтоб ойимнинг ҳам юзида бир кулимсираш кўрилди:

– Тўғрими?

– Билмадим... – деди, ерга қараб қизарди, – ўткан кундан бери кўнглим айнагандек бўлади... Айниқса, палов исидан кўнглим кетади... Аччиғ нарсалар егим келади...

– Муборак бўлсин, – деди Офтоб ойим, кулди. Кумуш ижирғаниб ўзича алланарса сўзланди. Офтоб ойим энггашиб Кумушнинг қулоғига шивирлади: – Бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам енгил хотун, айниқса, кундашинг сеза кўрмасин.

Кумуш маъкул ишорасини берди. Она-бола бир ўрин ёзиб ётдилар. Кўб вақткacha Офтоб ойимнинг ивир-шивири набира тўғрисида бўлиб қолди. Кўзига уйқу келмай «шуни ҳам кўрар кун бўлармикин?» дер эди.

Саҳар пайтида туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава қўшилди. Аравага чиқадиқан майда-чуйда ташилиб битди. От жиловиди Ҳасанали, арава ёнида қутидор ва ҳожи сўзлашиб турар эдилар. Отабек арава орқасига нарвонча чиқариб қўйди. Хотун-халаж ҳамма йўлакка йигилиб, Офтоб ойим бирин-бирин кузаткучи хотунлар билан кўришиб чиқди. Энг сўнг Кумушни бағрига босиб йиглаб юборди. Кумуш ҳам ўзини тутиб туролмади. Бошқалар ҳам йигидан насибасиз қолмадилар.

– Худойға топширдим, Кумуш, қазом етиб кўралмай ўлсам, мандан рози бўл!

– Сиз ҳам, ойи!..

Қутидор ҳам кўчадан йўлакка кириб қизининг манглайдан ўпди:

– Кўришкунча, қизим.

– Хайр, отажон.

Йўлакка Юсуфбек ҳожи юзланиб умумий дуога қўл кўтарилди. Дуодан сўнг Отабек тўриқ йўргани чиқариб қутидорга тутди. Офтоб ойим яна бир қайта қизи билан қучоғлашғач, Отабекнинг кўмаги билан йиғлаган кўйи нарвончадан аравага минди ва соябон орқалиқ олдинга ўтди. Қутидор Юсуфбек ҳожи билан саломлашиб қучоғлашгандан кейин Отабекнинг қўлтиғлаши билан отқа минди. Отабек ҳам аравага, Офтоб ойим ёнига чиқиб ўлтургач, умумий «Оллоҳу акбар!» – дан сўнг Ҳасанали отни йўлга солди.

Кумуш дарбоза ёнига чиққан эди:

– Хайр, онажон! Маним учун бувимни қучоғлаб қўйинг. Ўртоқларимга салом айтинг!

– Худойга топширдим, Кумуш, яхши қолинг, қуда!

– Яхши боринг, був Офтоб!

– Яхши қолинг, був Зайнаб!

– Яхши боринг, опоқ ойи!

Арава кўчадан бурилгунча «яхши қолинг, яхши боринг, салом айтинг» сўзлари такрорланиб турди. Арава катта кўчадан бурилиб кўздан йўқолғач, энг кейинда қолиб йиғлаган кўйи Кумуш ичкарига кирди. Отабек бир неча бекаткача меҳмонларни кузатиб бориб, сўнгра қайтмоқчи эди.

14. Хушрўйбиби ва Зайнаб

Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир. Моҳирабонудан икки ўғул ва икки қиз дунёга келиб, тўнғучи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй (ёшлиғида Хушрўй ўрнига Хушра дер эдилар), учунчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди. Зайнаб эгачиси Хушрўйдан етти ёш чамаси кичик эди. Гарчи бу икки эгачи-сингил бир қориндан таллашиб тушкан бўлсалар ҳам, сажия – характерда таниб бўлмаслиқ даражада бир-бирларидан фарқлик эдилар. Сажиядагина эмас, сурат ва сиймо важида ҳам катта ўзгаликлари бор эди.

Хушрўй узун бўйлик, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ танлик эди. Хушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди, Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирган эди. Хушрўйнинг кўзи ўйнаб, ҳар сонияда ўн ёққа аланглар эди. Синглиси бўлса бирав билан бетма-бет ке-

либ сўзлашқанида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалиқ чоғидаёқ уй ичи ва қўни-қўшни «шаддод» деб исм берганлар, чунки ул кимдан бўлса-бўлсин, айтканини қилдирмай қўймас, агар бирарта иш унинг тилагига тескари кетса шовқин-суронни худда бошига кийиб олар эди. Шунинг учун Хушрўйнинг раъйини билмасдан қозон осилмас, унга ёқмаган гапка оғиз очилмас, ул бор жойда қадам ҳам саналиб босилур эди.

Зайнаб эгачисининг аксича ўз яқинларидан «писмиқ» деб исм олган, онаси бўлса аччиғи чиқганда «мингаймас ўлгур» деб уни қарғар эди. Айниқса, қуйида зикр қиладирган ҳолимиз бу икки опа-сингилнинг характердаги фарқларини очиб кўрсатиш учун етадир:

Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирар ойлар илгари эрига айтиб болалариға кийимлик олдиар эди. Олдирган кийимлик Хушрўйға ёқмаса, даррав ярамаганини айтиб, алмашдириб беришка дадасини мажбур этар ва кўнглидағини ҳосил қилиб тинчир эди. Аммо Зайнаб бўлса ўзига келган кийимликка қарши бошда бир нарса демас, кийимлик бичилиб ва тикилиб ҳам арафа кунлари келиб еткандан кейин хурпайиб ҳеч ким билан сўзлашмай қўяр эди. Моҳира ойим қизининг бирарта ишдан норозилиғини пайқаб «Мингаймас, писмиқ ўлгур, тагин нима жин урди сени?» деб сўраганида, Зайнаб қовоқ-дудоғини солиб бир оғиз ҳам жавоб бермас эди. Ниҳоят эртага ҳайит деган куни Зайнабнинг хурпайиши йиғи билан алмашар ва йиғи ораси мақсад очилса ҳам, кўпинча натижасиз қолар эди. Бирар жойга меҳмондорчилик учун борадирган бўлсалар, Хушрўй ҳаммадан илгари эълон этар эди: «Мен ҳам бораман!» Албатта, уни қолдириб кетиш учун энди ҳеч кимда ҳад йўқ. Иккинчи вақт: «Мен бормаيمان!» Бу тақдирда уни бир қадам силжитилсин-чи! Аммо Зайнаб онаси билан янгаси Ҳанифа бир жойга отланадирган бўлсалар, «бораман, бормаيمان» демас, улар ҳам йиғламаган болаға сут берилмас қабилидан индашмасдан меҳмондорчиликка кетар эдилар. Кечқурун қайтиб келсалар бир бурчақда Зайнаб йиғлаб ўлтурипти:

– Нега йиғлайсан?

– Нега мени бирга олиб кетмадингиз...

Зайнабнинг шу феъли балогатка етиб, эрга теккандан кейин ҳам ўзгармади.

Отабекнинг Зайнабка бўлган муносабатини ўқуғучиға албатта

сўзлагулуги йўқ. Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай қўйганида ҳам ул их деб товуш чиқармади. Отабекнинг бу ҳолига қарши чиқғучи ва Зайнабни йўл-йўруққа солғучи яна фақат Ўзбек ойим эдики, бунинг сабаби ҳам иззатлик ўқуғучимизга бир даража маълум бўлса керак. Сут билан кирган жон билан чиқар деганларидек, Ўзбек ойимнинг ўшал вақтлардаги ташвиқотлари ҳам унинг тарафидан фақат «келинлик» мажбурияти остида қабул қилинар, масалан, қайин она – «фалончи домлага бориб мундоғ қил, Зайнаб», деб буюрмагунча ўрнидан қўзғалмас ва шунинг билан бирга эрининг ташлаб қўйиши тўғрисида онаси, эгачиси ва бошқа яқинларига чурқ этиб оғиз очмас эди. Зайнабнинг бу ҳолига ҳукман «эрининг қараш ва қарамаслиғи унинг учун фарқсиз эди» деб айтиш албатта тўғри бўлмайди. Чунки кундашининг Тошкандга келиш хабарини эшиткан Зайнабни биз юқорида Отабек кучоғига ташланган ҳолда кўриб эдик. Хулоса, Зайнабнинг болалиқ вақти билан ҳозирги ҳолини чақишдириб қарасақ кўрамиз: ёш Зайнаб бир ой илгари тикилиб қўйилган кийимнинг ўзига ёқмаганини фақат арафа куни айтиб йиғлайди, бу кунги Зайнаб ўзининг муҳаббатини эрига фақат кундаши келиб етар олдида эълон қилади.

Биз юқорида ёш Хушрўй билан ўқуғучини бир даражада танишдирган эдик. Энди унинг оила ҳаёти билан ҳам танишдиришқа мажбурмиз:

Хушрўйнинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавқулодда бўлган эди. Масалан, аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишқа мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшка еткандан кейин унга совчилар кела бошлайдирлар.¹ Табиъий, Хушрўйнинг феълини яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан кўрқадирлар. Олим понсадбошига маъкул бўлган неча йигитлар, Моҳира ойимга ёқган қанча тегу тахтлик хонадонлар Хушрўй томонидан рад қилина боради. «Фалончининг ўғлими?» деб сўрайди Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: «Худой кўтарсин эрни. Ўшанга текканимдан кўра, қаро эрга текканим яхши!» дейди. Бир неча вақт шу йўсун Хушрўйнинг раъйига қараб эру-хотун зерикадирлар-да, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи

¹ Ўруслар Туркистонни босқунча қизлар 18-20 ёшка тўлмасдан эрга тега олмас эдилар. Ҳатто камбағаллар қизи 25 гача ҳам эр кутар эдилар. Бунинг сабаблари: ўзора уруш ва қирилишлар билан эрлар хотунларга қараганда оз эдилар ва ул замоннинг хотун-қизлари ҳозирғидек азобда эмас, эркинроқ яшаб, яхши урчир эдилар (*Муал.*).

бўладирлар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса демайдир. Аммо узил-кесил фотиҳа ўқуб, қудаллашиш учун уйларига келган совчи ва қуда хотунларнинг олдиларига келиб бетларига айтадир: «Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқуб ташвиш чекмай уйларингга жўнай беринглар». Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса ерга киргундек бўладир. Совчилар эрса мундог уятсиз қиздан алҳазар ўқушиб жўнайдирлар. Албатта, ота-онанинг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайдир. Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам «нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?» деган ҳақлик сўз билан дармонсизланадир.

Шу воқиядан сўнг совчилар оёғи узиладир. Хушрўй учун ҳеч ким оғиз солмай қўядир. Чунки бояғи совчилар бу фавқулодда муомалани кўринган биравга дoston қилиб ўқуйдирлар. Моҳира ойим таънага тил очадир: «Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим!» Лекин Хушрўй хануз пинагини бузмайдир: «Эр қуриб кеткан эмасдир, хоҳласам эртагаёқ эрга тега оламан», – дейдир.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб Азимбекнинг ўртоқларидан бўлган Нусратбек отлиғ бир бекникдан хотун устига совчилар келади. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизиға арз қилади ва Хушрўй мунга қолганда қулоқ қоқмайдир. Бу розилиқни эшитиб отаси ва оғаси жуда сўйинишади. Зеро Нусратбек беклар ичида обрўликроқ кишининг ўғли ва ҳозирги тутиб турган иши ҳам анча донғлик бўладир. Шунинг учун унинг хотунлиқ бўлиш камчилиги ҳам эътиборга олинмайдир. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй-никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилган биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотунларға маълум бўладир.

Хушрўй чодирдан чиқмасданоқ чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундашига кесатук билан ҳужум бошлайди. Иккинчи ва учунчи кунларда тўппа-тўғри кундаш устига сапчийди. Ҳафта, ўн кун ўтмасдан эрини ўз томониға оғиштириб кундаши ёниға киргизмаёқ қўядир. Иккинчи ва учунчи ҳафталарда ўчоқбошини ўз қўлиға олиб кундашини иккита ёш боласи билан томоқ важдан ҳам сиқа бошлайди. Нусратбек бўлса кўчаға чиқганда беклик даъвосини қилиб, уйига кирганда Хушрўйбекка мутеъ. Бечора катта хотун Хушрўйнинг доимий ҳужумиға маҳкум қолиб, эридан лоақал иккита гўдаклари юзи учун бўлсин марҳамат кўрмай азобланадир. Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кун-

дашини бўғиб уриш одатини чиқарадир ва ўрим-ўрим кундаш сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайдир.

Тамом жонидан тўйган бечора кундаш учунчи ойга чидаб боролмай эридан талоқ сўрайдир. Ноилож Нусратбек ҳам унга жавоб беришка мажбур бўладир. Аламзада бечора икки гўдакни эрига ташлаб кетмакчи бўлганида Хушрўйдан очикчасига шу гапни эшитадир: «Итдан бўлган қурбонлиққа ярамас! Болаларингдан умидингни узган бўлсанг, итбаччаларингни бу уйда қолдир!» Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштирадир. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу ишдан ҳам тоймаслигини аниқ билиб, йиғлай-йиғлай болаларини ўзи билан бирга олиб кетадир.

Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийдир. Мундан бошқа Нусратбек каби бир одамни ҳам ўз ишоратига қаратадир.

Энди етти-саккиз йил бор, ул ўз кайфича яшаб келади. Хар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма қайғу ҳасрати ана шу туғмаслиқда. Мундан икки йилча бурун эри Нусратбек: «Олти йилдан бери туғмайсан, кўрсатмаган товупинг қолмади. Энди нима қиламиз?» деб кулган эди, Хушрўй эрининг мақсади нима эканини пайқаб: «Боласиз киши дунёда туролмайдирган бўлса, бир оз заҳарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!» деди. Шундан кейин Нусратбек мундоғ гапни иккинчи гапирмай қўйди. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу сўзини ҳазил деб бўлмас эди.

15. Эсини киргизди

«Кундашлик уйда кунда жанжал» деганлар. Албатта, буни айткучи киши ўйламасдан ва билмасдан айтмагандир. Жилла, ҳар куни жанжал бўлмаганда ҳам ҳафтада, ўн кунда бир тўполон чиқмаса, албатта, кундашни кундаш, деб бўлмас. Нега десангиз, бизнинг баъзи бир кундашсиз, чиқитсиз оилаларда ҳам икки, уч кунда товоқ-қошиқ синиб, тоғора янгиланганини ҳар қайсимиз биламиз, бас, энди кундашлик оилаларимизга келганда-чи, албатта, юқоридаги – «кундашлик уйда кунда жанжал» мақолини тўғрига, чинга чиқармасдан чора йўқ.

Мен – ёзғучи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина

мени зериктирар эди. Бу кун мен шу «Ўткан кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишка мажбур бўлдим. Дарҳақиқат, ўз орамизда кундаш жанжалини ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундаш тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқуғучининг қимматлик вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим. Мени кечирсинлар.

Зайнаб хафалиги ошқан кезларда қариндош-уруғлариникига юриб чигилини ешар эди. Уч-тўрт ойнинг ичида икки мартаба эгачиси Хушрўйникида ҳам меҳмон бўлиб кетди. Аммо ҳозиргиси учунчи мартаба келиши эди.

– Нучук Худо ярлақади! – деб Хушрўй синглисини қаршилади. Сунбула¹ ойнинг мўътадил ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.

– Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юриптими?

– Қуриб кетсин, – деди Зайнаб ва кўзига ёш олди. Хушрўй ачиниш ўрнига кулди.

– Кел, айвонга чиқ, – деди, – оймникида эдингми?

– Йўқ.

– Уйингдан келдингми?

– Ҳа.

Хушрўй синглисини ўтқазиб, чўрисига чой буюрди. Фотиҳадан кейин «поччам эсон, омонмилар?» деб сўрағучи синглисига:

– Поччанг ўлсин! – деди аччиғланиб Хушрўй. – Нажмиддинбек деганнинг даласига кеткан эди. Тўрт кундан бери дову дараксиз, ўлдими, қолдими – билмайман.

Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушкан эди. Илгариги тўлалиғининг ярмисини йўқотқанидек тусига қаримсиқлик кирган, кўз ҳаракатида ҳам бир бесаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган «оғирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўлтурғандек эди. Зайнаб эгачисининг ҳалиги гапига ризосизлик билдирди:

– Ношукур экансиз, опа, – деди, – поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга маним кунимни солса, нима қилар эдингиз?

– Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди, – деб кулди Хушрўй, – менга қолса, ҳар ким ўз нафсига яхшилиқ ёки ёмонлиқни ўзи ҳозирлайдир...

¹ Сунбула – 22 август – 21 сентябр.

– Тавба денг, опа.

– Мен шу чоқгача, – деди Хушрўй, – бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...

– Катта гапирманг.

– Катта гапирсам ва гапирмасам, – деди Хушрўй, – маним феълим ҳар кимга маълум ва ҳаммадан ҳам сенга очиқ... Қўйчи бу гапларни, ўзинг тинчмисан?

– Тинчлигим қурсин...

– Айтсанг, айтмасанг, – деди опаси, – албатта тинчлигинг қуриган.

– Қуритган қурисин...

– Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритган эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг-ўзингга қиляяпсан!

– Ҳамиша шу гапни айтиб қолғансиз, – деб ўпкалади Зайнаб, – дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайдир?

– Сен ва сенга ўхшаганлар.

– Худо урар...

– Айтсанг, айтмасанг, Худо уриб қўйипти.

– Шундай кунларга мен қолай дедимми?

– Дегансан!

Зайнаб опасининг истехзолик юзига қаради ва унинг нима демакчи бўлганига тушунолмади:

– Деган бўлсам, айтинг...

– Сен маним қандай қилиб эрга текканимни биласанми?

– Биладан...

– Билсанг, билганингча тур, – деди Хушрўй, – энди келайлик сенинг эрга тегишингга: албатта тона олмассан, сенинг эр қилишда тарикча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди, эҳтимолки, ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлгандир, бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангинг қўлида, бошқача айтканда, уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қаерга жўнатса, ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, ниқоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг, уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболнинг тўғрисида ўйламадинг...

Фақат галвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни ҳар тарафка ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам, натижа ўзингнинг феълингча – битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш.

Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оқған бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди.

– Мен шундай бўлар, деб ўйламаған эдим...

– Сен ўйлашни билармидинг? – деб кулди Хушрўй.

– Бирав ўлай деса, сиз куласиз!

– Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлағанда, маним кулгим қистайдир.

– Маним ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам йиғидан бош кўтармас эдингиз...

– Сенинг ерингда бўлсам биласанми нима қилар эдим, Зайнаб, – деди Хушрўй, – дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи захар билан қўшиб ташлар эдим.

Зайнаб кейинги гап билан эгачисининг юзига кўтарилиб қаради ва Хушрўйнинг юзида золимона бир истехзо кўрди.

– Яхши, – деди Зайнаб бир хил синиқ товушда, – ҳамма дўстларингиз сизга душман бўлсин, уч йилдан бери сизнинг сўзингизни айтиб, ёнингизда келган қайин онангиз ҳам душманингиз ёнига ўтсин: ҳатто сизни тукған ота-онангиз ҳам «сабр қил, болам!» деб қуруқ сўз айтиб ўлтурсинлар... Бас, шу ҳолатда сиз йиғламай нима қилар эдингиз?

Хушрўй пинагини бузмай яна кулди:

– Душман ўзи нима деган сўз? – деди. – Мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан сен ўзинг: отангга, онангга дўстим, деб ишондинг, аммо улардан нима яхшилиқ кўрдинг? Бу кун уларнинг «сабр қил, болам!» деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта, бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қарамай қўйди. Аммо сен қайин онангнинг ваъдасига ва тағин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта, бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса, кундашинг дуосида... сен бўлсанг, йиғи қучоғида...

– Сиздан ўзимни чақдирғали келган эмасман! – деди йиғлаған кўйи Зайнаб, – ўз уйимда ҳам тегмай чақадирған га-

зандаларим бор... Сиз ҳам маним куйган жонимга ўт ёқманг-да, агар қўлингиздан келса, бу ўртанган синглингизни тинчитинг.

– Сен ҳеч тинчий олмайсан...

– Ҳар нарсага ақлингиз етади... Лоақал, бу бахтсиз синглингиз учун биргина бош оғритсангиз-чи... Устимга шу бало келгандан бери эшигингизга неча қайта келиб, қуруқ қайтдим, эндигина сиз ҳам...

Хушрўй бир оз Зайнабнинг юзига қараб турғандан кейин:

– Маним кенгашимга юрасанми? – деб сўради.

– Жўялик бўлса, нега юрмай.

– Юрсанг, – деди Хушрўй, – чиқ эрингдан.

Зайнаб ўкраб юборди:

– Ўзим ҳам шундоғ деярсиз, деб турган эдим...

Хушрўй:

– Негаки сенинг дардингнинг давоси, менга қолса, фақат шу.

– Қандай қилиб чиқай, ахир...

– Эрдан чиққанлар қандай қилса, сен ҳам шундай қиласан!

Зайнаб жавоб бермади. Чўри хотун ўртага дастурхон ёзиб, чой келтирди, Хушрўй хизматчини ўчоқбоши юмишларига буюриб, чойни ўзи қўйди.

– Дастурхонга қара, Зайнаб!

– Иштиҳом бўғилди...

– Маним айтканимни қилсанг, иштиҳонг ҳам очиладир.

– Эрим... эримни кўзим қандай қийсин.

– Жавоб сўрасанг, – деди кулиб Хушрўй, – сени талоқ қилиш учун эрингнинг кўзи қиядимми?

– Билмайман...

– Албатта яхши биласан, қияди! Аммо сен аҳмоқсан, кўрпангга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!

– Этагингни қоқиб кетабер, дейсизми?

– Чунки шундан бошқа чоранг йўқ!

– Сен ҳасратда ўл, кундашинг яйраб-яшнасин, шуми мақсадингиз?

– Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундашинг яйрамайдими?

– Тузик, – деди Зайнаб, – лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўкитиб ўн қаратаман.

Хушрўй кулди:

– Бундан нима чиқади?

– Ишқилиб, келгиндини тинчитмайман.

– Сен тинчитмасанг, – деди Хушрўй, – бошқалар сени тинчитар...

– У нима деганингиз?

– Яъни роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр?..

Зайнаб бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди. Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан синглисига қараб кулимсираар эди. Бу кулимсираш ораси «қўлингдан нима келади?» дегандек бўлар эди. Зайнабнинг туси шу чоқғача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товшида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди:

– Эсимни киритдингиз, опа, – деди, – раҳмат сизга.

– Раҳматингни менга айтма, – деди Хушрўй, – ишонсанг, юрагингга айтарсан...

16. Ой-куни яқин эди

Кумушнинг ой-куни яқин эди. Набиралик бўладирган Ўзбек ойимнинг иши бошидан ошқан, Кумушнинг ойи тугмасданок ул бешик ясатиш билан машғул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотун айтиладир ва кимлар? Мана шунингдек масалалар билан Ўзбек ойимнинг мияси жуда шишкан эди. Кумушда кўрилган баъзи нишонларга биноан набирасининг ўғул бўлишида шубҳа қилмас – «ўғул туғасан, Кумуш, мен ҳам Отабекни сенга ўхшаш энгил кўтарган эдим», дер эди. Кумушни хизматдан бўшатилиб, баъзи ўчоқбоши юмишларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлаб бор.

Ўзбек ойим набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин уста Алим Ғожиъасини хотирлар эди. Юсуфбек ҳожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювган, кўб вақтини меҳмонхонада «Қуръон» ва «Далойил»¹ ўқуб кечирар, кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдиға чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан-кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабка қараб: «Болам, Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин маним болам бўлганлигингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва шунинг сингари

¹ Далойил – диний китобнинг номи.

юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом бердирар, «ана, шундоғ бўлсин, опоқ қизларим!» деб кетишка рухсат берар эди. Улар кеткандан кейин албатта Ўзбек ойим эри ёнига кирар, ҳожи бўлса хотунига сизсираб: «Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабка жабр қилган кўринасиз, айниқса Зайнабнинг кўнглига қарашингиз керак, Отабекка ҳам насиҳатингиз лозим!» дер эди. Ўзбек ойим шундай кезларда Кумушнинг ёнини олиб «Зайнабни Худоё кўтарсин, айб ўзида...» дея бошласа, ҳожи унинг оғзини аранг тўхтатур: «Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим. Зайнаб сиз билан маним орзу ҳавасимиз эмасмиди?»

Аммо набира масаласидаги Ўзбек ойимнинг баъзи бир қуюшқондан ташқари ҳаракатларини ҳам босқучи яна ҳожи эди: «Зайнаб бор, Зайнабни унутдингизми. Ўз келинингиз Зайнабни!»

Мундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасига бир хат ёзган эдиким, аҳамиятига кўра биз бу ўринда кўчирамиз:

«Онажон, куявингизнинг ёзганларидан ташқари мен сизга шу билан олтинчи хат ёздим. Аммо сиздан учта ва дадамдан иккита хат олдим. Айниқса дадамнинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё¹ кўзимга торайди.

Ўлим ҳақ, аммо бечора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўб ҳасрат чекдим. Айниқса, мусофирчилигим ёмон асар қилди. Кўз ёшларим билан юзимни ювдим. Бу кун бешинчи кундан бери раҳматлик бувим арвоҳиға атаб Қуръон бошладим, хатим қилиб бағишлайман. Худо ғариқи раҳмат қилсин, сизга сабр берсин. Энди мусофир қизингизнинг бахтига сиз ўлманг, омин.

Баъда маълум бўлсинки, алҳамдулиллоҳ куявингиз ва қудаларингиз саломатдирлар ва уларнинг сояларида мен қизингиз ҳам ўйнаб-кулиб юрибман. Сизни ва отамни жуда соғиндим, агарда оғир оёқ бўлмасам эди, қиш бўлишиға қарамасдан Марғилонға жўнар эдим. Қудангиз – қайин онамнинг сўзига қарағанда, келаси ойға кўзим ёрир эмиш. Қудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери қўлимни совуқ сувга ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйга ҳозирланғандек бешик ясаб, сарпа тикиб юрийдир... Маним бўлса нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Ўткан хатларимда кундашим билан миросамиз келишмай турганини кулгулук тарзида ёзган эдим. Нафсиламрда эрса, орамиз

¹ Дори дунё – дунё тириклиги, ташвиши.

жуда бузилган, мен ҳам ўшал вақтларда чин кундашлик тўнини кийган эдим. Зайнабнинг битмас хусумати эса ғолибо¹ маним икки қатлиғим ошкор бўлган кундан бошланди. Сизнинг бошингиздан кундашлик савдоси ўтмаган бўлса ҳам, тушунсангиз керак: биз икав агар қўйиб берсалар, гўё бир-биримизни еб-ичмакчи эдик... У кунлардаги ҳолимдан ўзимга энди ҳисоб беришка ҳам уяламан... Яхшики, бизнинг можаролардан қайин отам жуда сийрак хабардор бўлди. Шундоғ ҳам бўлса бу жанжаллар гоҳо унинг қулоғига етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдиға чақирилиб насиҳатини эшитар ва лекин яна ёмонлиғимиздан қолмас эдик. Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим куявингизнинг дадаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига чўмилғандек бўлиб кўринган сиймосини, ойим деб хитоб қилгандағи мулойим, беозор ва муассир² сўзини яхши кўраман. Ул насиҳат учун оғиз очса, вужудим эриб кеткандек ва бир турлук ухлаб ҳузурланғандек.

Қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашишининг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалғач, қайин отамнинг қаршисиға ўлтуруиб насиҳат эшитиш ундан ҳам яхши ҳузур... Сиз маним телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилиғини билмакчи бўлсангиз, Тошканд келингизда, қайин отамнинг насиҳатини ўз қулоғингиз билан эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беринг.

Шу йўсун Зайнаб билан уятсизча кўб олишдиқ, бу ит-мушукликдан биз зерикмасак-да, куявингизнинг жонидан тўйдирәздиқ. Мундан бирмунча илгари ул биз икки кундашининг юзимизга: «Агар шу ҳолда давом этаберсаларинг, икавларингга ҳам баробар жавоб бериб қутиламан!» деди. Унинг бу таҳдиди иккимизга эмас, балки биттамитизгагина хос эди. Мен бу таҳдиддан албатта кўрқмадим, аммо «Зайнаб тушуниб қолмаса, яхши эди», деб кўрқдим. Дарвоқиб, натижа мен кўрққанча бўлди. Зайнаб бу таҳдиддан сўнг онасининг уйига аразлаганнамо кетиб қолди. Улардан ҳам яхшиғина дакки еган бўлса керак, бир неча кундан сўнг ёвошқина бўлиб қайтиб келди. Энди шу воқеага икки ой чамаси вақт ўтди ва лекин орамиздан жанжал чиқмади. Мен жўрттага баъзи гапларни тесқариликка олиб кўрсам ҳам, ул чурқ этмайдир. Унинг бу ҳоли эрса маним учун яхши эмас, ул яна кўб вақт бизнинг орамизда тикан бўлмоқчи...

¹ Ғолибо – асосан.

² Муассир – таъсирли.

Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Ойша бувим марҳум бўлмағанда, шу ой ичи ўзингиз Тошкандга етиб келар эдингиз. Аза ҳамма вақт топилади десангиз, қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга маним арзимни айтсангиз, албатта қайтармас. Мендан дадамга беҳад салом. Келаси ойдан кўрқаман... Кўришалмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёру дўстлар ҳам. Кумуш ёздим. Тошканд, 1269-нчи йил, 1-нчи қавс¹ ойида».

Кумуш ўз хатида ёзганидек, дарҳақиқат, Зайнаб шу кейинги кунларда ёвошка тортқан, ўн оғизга бир оғиз сўз қайтармас, тинчкина, мулойимгина, яъни мундан бир йил бурунғича эди. Қайин она тарафидан «Опангнинг кўзи ёрир вақти етди, ўчоқ-боши ишларингни энди ўз қўлингга ол!» деб қилинган таклифни мамнуният билан қабул этиб, ҳатто Ойбодоқ онани ҳам ўчоқ-боши юмишидан халос эта ёзган, унга фақат ҳавли супуриш, уй йиғиш ва шунга ўхшаш майда ишларнигина қолдирган эди. Зайнабдаги бу ўзгариш фақат ҳалиги тараф билангина қолмай, эри тўғрисида ҳам шундоғ эди. Отабек ўз ёнига кирса, кирдингми демас ва кирмаса, кирмадинг демас эди. Эрининг баъзи бир самимияти қоронғуроқ муомалаларига қарши Зайнаб ҳам муҳмалрак қилиб кулиб қўяр эди.

* * *

Ой туғиб, мўлжал яқин етди. Марғилондан ҳам Офтоб оймнинг йўлга чиқиш хабари келди. Лекин Кумушда маълум оғриқ бошланган эди. Оғриқнинг биринчи куни Кумуш ҳеч кимга сездирмай юрди. Аммо иккинчи кун буни бошлаб Отабек, ундан кейин Ўзбек ойм сездди. Отабек маълум хавф остида бу сирдан кишига оғиз очиш учун ўзида мажол топмаса ҳам, Ўзбек ойм даррав Ҳасаналини мундан олти ой илгари белгуланиб қўйилган доя хотунга югуртирди.

Доя келгандан сўнг ичкари ҳавли эркак зотидан тозаланди. Кумушни ўқтин-ўқтин оғриқ ушламакда, доя хотун ва Ўзбек ойм унга ўзлари билган удимлар билан ёрдамлашмоқда эдилар. Кечка томон дард жуда кучайиб кетди, ўқтин-ўқтин дам-бадамга алишинди.

¹ Қавс – 22 ноябр – 21 декабр.

Ташқарида Отабек йўқ эди. Ҳасанали дарбоза билан меҳмонхона орасида қўлини-қўлига ишқаб юриниб турар ва қайта-қайта ахтахонага кириб тўриқ йўрғанинг у ер, бу ерини супирар эди. Ҳожи бўлса хурсанд ва хафалиги номаълум бир қиёфатда «Далойил» ўқур эди, ҳар беш дақиқада ичкари томонга қулоқ солиб тўхтар, гоҳо даричадан Ҳасаналини чақириб «тинчликми» деб сўрар эди.

Улар масжиддан шомни ўқуб киргач, ичкаридан Ойбодоқ кечлик олиб чиқди. Ундан на Ҳасанали ва на ҳожи оғиз очиб ҳол сўрамадилар. Таом устида Отабекнинг йўқлиги ҳам ҳис этилмади. Сўзлашмасдангина лагандан бирмунча чўқиган бўлдилар-да, қўл артишдилар.

– Хуфтан айтилдими? – деб сўради ҳожи.

– Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар, – деди Ҳасанали. Шу вақт ичкаридан хотунларнинг фавқулодда қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам қулоқлари тиккайди ва қўрқа-писа бир-бирларига қарашдилар. Қий-чув орасидан заиф йиғи товши ҳам келиб қўйди... Иккиси бирмунча кулимсираб олдилар, лекин шундоғ бўлса ҳам яна чурқ этиб оғиз очмадилар. Орадан кўб фурсат ўтмади, ичкаридан Ойбодоқ югуриб чиқди ва даричадан туриб «сўйинчи!» деди. Ҳожи ёнчиғини кавлай бериб «алҳамдулиллоҳ» деб қўйди. Ҳасанали ҳам илжайиб ёнчиқ кавлашка тутинди ва:

– Ўғулми, ҳолва?¹ – деб сўради хотунидан.

– Ўғул!

– Баракалла.

Ҳожи кулимсираб қўлидаги уч-тўртта оқ танга билан битта тиллани Ойбодоққа узатди – «Тангаларни ўзинг ол, тиллани доячага бер!» деди. Ҳасанали сўйинчисини топширгандан сўнг дуога қўл очди: «Оллоҳ таоло умри билан берган бўлсин». Шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтанга кетдилар.

Отабек меҳмонхонага яқинлашиши билан чақалоқ йиғисини эшитиб ихтиёрсиз ичкари ҳавлига томон бурилди ва йўлақда онасига йўлиқди. Қоронғу бўлса ҳам Ўзбек оймнинг тусидаги шодлиқ белгулари очиқ кўриниб турар эди:

– Ўғул муборак бўлсун, болам!

– Ўзи тетикми?

– Тетик!

– Олдиға кирайми?

¹ Тошканда «қиз туғди» ўрнига «ҳолва туғди» дейдилар (Муал.).

– Йўк, – деди Ўзбек ойим, – чиллалик уйга кечаси кўчадан келиб кириш яхши эмас... Ичкари кирсанг, тўғри Зайнабнинг олдига бор. Даданг шундами?

– Ўзи?..

– Ўзи яхши, хотиржамъ бўл, – деди Ўзбек ойим, орқасига қайтди. Отабек кетига бурилиб ташқари йўлақдан киргучи даси билан Ҳасанали шапрасини олди ва ўйланиб тўхтади. Айниқса, ҳозирги пайтда дадаси билан тўқнашиш унинг учун бир оз ўнғайсизроқ туюлган эди. Шу йўсун бирмунча вақт йўлақда туриб, сўнгра ичкарига томон юрди. Зайнабнинг уйига ўтар экан, бир неча қайта Кумуш ётқан уй тарафка қараб олди.

– Ўғул муборак бўлсин!

Зайнаб эрини шу сўз билан кулиб қаршилади, Отабек ҳам кулимсираб «қутлуг бўлсин!» деб қўйди. Ўлтургандан кейин Зайнаб ўзича кулинди:

– Ҳалиги... – деди. «Ҳалиги» дан кейин айтадирган жумласини унутиб қўйдими ёки ўйлаб қолдими, нима бўлса ҳам айталмади. Отабек унинг оғзини кулимсираган ҳолда бир оз кутиб «хўш, ҳалиги..?» деб сўради.

– Ҳалиги...

– Уёғи?

– Оти курсин... ҳа, айткандек, ошингизни ейсизми?

– Ейман.

– Совиб қолмаган бўлса шу.

Отабек эртадан бери ҳеч нарса емаб эди.

– Қандоғ бўлса ҳам, – деди.

Ҳозир Зайнабнинг чехраси очикроқ кўринса ҳам, аммо бу очик чехранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошқанлиқ ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очик чехраси остига яширингандек эди. Зайнабнинг ўн беш дақиқалиқ муомаласида Отабек юқориғи каби «эсдан чиқариш» ҳолатига бир неча қайта учради ва охирда сўрамоққа мажбур бўлди:

– Нега ҳолингиз паришон?

Зайнаб кулди:

– Нега паришон бўлсин.

– Маним кўзимга паришон кўринасиз.

– Тўғри, – деди Зайнаб, – кўрқдим...

– Нимадан кўрқдингиз?

– Туғишдан...

– Қийналдимми?

– Қийналиш ҳам гапми, – деди Зайнаб, – ўз кўзингиз билан кўрмаганингиз учун ишонмайсиз.

– Ойим мундоғ демаган эди-ку?

– Сиздан яширғанлар.

Отабекнинг юраги жуда уюшиб кетди. Ҳатто кундашини паришони хотир қилған бу гап Отабекка қандоғ таъсир қилиши кўб тафсилга муҳтож эмас. Бу тўғрида Зайнабка яна савол ташлаб тафсилот олишдан кўрқди, ҳам узоқ ўлтуролмади. Чойини наридан-бери ичиб, ўрунини тўшатиб ётди. Зайнаб шамъни ўчирди. Ҳали ётмоққа вақт эрта эди. Зайнаб Кумушлик уйга – хотунлар олдиға чиқиб кетди.

Отабек ухлаш учун ётқан бўлса ҳам, ҳалиги гап уни кўз юмдирмай қўйди, ўнг, сўл, чалқанча ётиб боқар эди. Лекин Зайнабнинг «қийналиш ҳам гапми?» жумласи қулоғи остидан кетмас эди... Кумушнинг уйдан кети узилмай келиб турған хотунларнинг гўнғир-гўнғири ҳам унинг уйқусиға халал берар ва ора-чора гўдакнинг йиғлаган товши ҳам эшитилар эди. Бу маъсум товушқа қарши унда бир хил яқинлиқ – оталиқ ҳисси кўзғалғандек бўлса ҳам, аммо бошқа қора хаёллар ичида тез йўқолур эди. Шу йўсун ивир-живир, аччиг ва сучук ҳолат ичида ухлаб кетди. Бир-икки кун миёнасидаги кечинмалар турлик ранг билан унинг уйқулик димоғида акслана бошладилар... Сўчиб уйғонди... Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди. Уйқулик кўзи билан нариғи уйға қулоқ солди, ҳануз бояғи товушни эшитди ва ўнг ёнини босиб кўрпаға бурканди, мундан кейин тинч ухлаб кетди...

Туш кўрар эди: «Чаманда гуллар очилған эмиш... Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул ранго-ранғ чечаклардан кўзини ололмас эмиш. Теваракка келган ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб ёвға қарши чиққан эмиш... Ёв қочқан эмиш... Ёв орасида онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб чаманга кирса, бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаб юрған эмиш... Бу ҳолдан ўзини унутқан ва қўлидағи ханжари билан сигирга югирған эмиш... Сигир эмас, сарик сочлик албасти эмиш... Дармонсизланған ва ханжари қўлидан тушқан эмиш... Дунёни қоронғулик босқан эмиш...» Сўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб ётқан Зайнабни кўрди. Ҳалиги босинқирашдан юраги гуп-гуп урар ва вужудини тер босқан эди. Секингина ўнг ёниға ағдарилиб ҳавли томонға қараб ётди. Унинг ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи оҳиस्ताғина очилиб яна ёпилди.

Вақт саҳарга яқин, теваракдаги хўрозлар кетма-кет қичқирар эдилар. Яқин орадағи обжувоз пойкўпининг зарби ерни силкитиб-силкитиб тўлқин берар эди. Нариги уйда ёниб ётқан шамъ нури дарича тирқишидан милт-милт кўзга илинур, аммо шип

эткан товуш эшитилмас эди. Ул қайтиб ухлаёлмади. Кумушнинг кечаги қийналиши тўғрисида хаёлланиб кетди. Субҳ азони айтилиб, секин-секин тонг ёриб борди, маҳалла масжидидан ҳам азон товши келгач, ул таҳорат олмоқ учун қўзгалди.

Кумушнинг ёнига кириш қулай бўлсин, деб ноништани Зайнабнинг уйида қилди. Ўзбек ойим тарафидан кириш учун рухсат берилган эди. Чойдан кейин дояча Кумуш ёнидан бир оз вақтга чиқиб турди. Тўрга Кумуш ётқизилган, унинг оёғ томонида Ўзбек ойим чақалоқни кўтариб ўлтурган эди. Отабек кирганда ўзининг синиқган юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилинқираб, «муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди. Ўзбек ойим:

– Берганга қуллик бўлсин, ўлтур, – деди.

Отабек Кумушнинг бош томониға ўлтурди. Ўзбек ойим фотиҳа ўқуди. Сўнгра чақалоқни Отабекка яқинлашдириб, – тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, дадаси. – Отабек қизариб болага қаради, Кумуш юзини яна кўрпага яшириб олди.

– Ўзингиз тузикмисиз?

– Шукур...

– Қийналибсиз, деб эшитдим...

– Туғмоқ ҳазилми сенга, – деди Ўзбек ойим.

Кумуш Отабекни ўзига имлади ва қулоғиға шивирлади: «Сизнинг гуноҳингизга...»

– Хўрак қилдингизми?

Ўзбек ойим:

– Кечадан бери ичига иссиғ киргани йўқ. Зайнабка айтай, сутлик атала қилиб берсин, – деди.

– Албатта! – деди Отабек ва онасиға бир тилла сўйинчи бергандан сўнг хотиржамълик билан уйдан чиқди.

Тушлиқдан кейин Отабек меҳмонхонада китоб мутолаа қилур, даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар, Ҳожи масжидгами, бошқагами кеткан эди. Шу вақт ичкаридан Ойбодоқ чиқиб Отабек ёнига келди:

– Бек, сиз уйга кириб чиқар эмишсиз, – деди.

Отабек китобни белгулук қилиб ёпди:

– Тинчликми?

– Тинчлик... даррав киринг-чи!

Отабек Ойбодоқ билан кетма-кет ичкарига кирди. Зайнаб ранги ўчкан ҳолда Кумушнинг уйдан чиқиб келар эди.

– Нима гап? – деб ундан сўради Отабек.

– Билмадим, – деди, – опам кўнгиллари айнаб қусяптилар...

Отабек эшик ёнига келгандан сўнг уйдан бир неча хотун

паранжи ёпиниб чиқдилар-да, ул уйга кирди. Ўзбек ойим жом ушлаган, Кумуш жомга ўқчиб қусар эди.

– Нима бўлди?

Кумуш жавоб бералмади.

– Билмадим... боятдан бери тўхтовсиз қусяпти, – деди Ўзбек ойим. Қусиб чарчаган Кумуш ҳолсизланиб бошини ёстиққа ташлади. Ўқчиб ёшланган кўзлари билан эрига қараб олди.

– Ёқмайдирган хўрак бергансиз.

– Ёқмайдирган ҳеч нарса егани йўқ, – деди онаси, – ўша аталадан бошқа хўрак қилмади. Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолгани ана тоқчада...

Ўзбек ойимнинг гапи тугамасдан Кумуш яна жомга интилди. Отабек унинг бошини тутди.

– Табиб айтдирайми?

– Айтдир. Маним ҳам кўнглимга шу келиб турган эди.

Отабек Кумушнинг қусуғи биткунча турди-да, сўнгра югуриб ташқарига чиқди. Ҳасанали хануз бояги ишда эди.

– Ота, сиз югуриб табибга боринг-чи!

Ҳасанали ишини ташлади:

– Нима гап?

– Келинингиз боядан бери қусар эмиш.

Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалоқни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда... Кумуш ҳолсизланиб ўзини ёстиққа олди. Қовоқ остлари кўқарган, ёнига келган Отабекка ҳам қарамоққа мажолсиз эди.

– Тузикмисиз?

– Кўнглим...

Отабекнинг ҳамма бадани титраб кетди, шундоғ бўлса ҳам ўзини қаттиғ ушлади:

– Қатиқ ичириб кўрдингизми? – деди онасиға.

– Йўқ.

– Қатиқ буюринг!

Ойбодоқ қатиқ келтиргунча Кумуш яна жомга интилди. Бир-икки ўқчиб қусқандан кейин, Отабекнинг қўлидаги сув билан огзини чайди ва пиёладаги қатиқдан бир-икки хўплаб, ўзини ёстиққа ташлади. Ҳарорати кучлик, юрак уриши фавқулодда тез эди. Отабек унинг манглайини қўли билан босиб ушлаган эди, бир оз тинчигандек бўлди. Ўзбек ойим бурчақда бола кўтариб ўлтурган Зайнабдан чақалоқни олиб, уни жомни тўкиб келишка буюрди. Отабекни манглайда турган қўли қизиби кетиб, иккинчи қўлини алмашдиришға мажбур бўлди. Манглайда совуқлик ҳис этиб Кумуш кўзини очди.

– Кўнглингиз босилдими?

Кумуш жавоб ўрнида ёстиқдан кўзгалди. Жом йўқ эди. Отабек шошиб тоқчадаги хитойи норин товоқни олди. Кумуш қусди. Бу гал қусуқ бояғи қатиқ аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди. Оғзини чайғандан кейин Отабек қатиқни таклиф қилган эди, ичмади ва ўзини ёстиққа отди...

Табиб келди хабарини эшитиб, Отабек жонлангандек бўлди. Уй эшигига жом кўтариб келган Зайнаб кейинига қайтди. Ўзбек ойим ҳам чақалоқни кўтариб уйдан чиқди. Отабек табибнинг ҳурматига туришни унутиб Кумушнинг манглайини босқанча ўлтурар эди. Табиб Отабекдан воқияни сўраб билгандан сўнг Кумушнинг томирини кўриб лабини тишлаб қолди ва товоқдаги қусуқни ҳидлаб қаради:

– Бу кун нима хўрак қилган экан?

– Атала.

– Ўша таомдан бир оз қолгани бормикин?

– Бор! – деди Отабек ва боя онаси кўрсаткан жойдан косани олиб табиб қўлига берди. Табиб косадан бармоғига бир оз элашдириб ялади ва даррав туфлаб ташлади.

– Заҳар ичипти!

Отабек сапчиб кетди, туси кўркунч ҳолга кирган эди...

– Бекор гап!

Табиб Отабекнинг ҳозирги ҳолатидан даҳшатка келди...

– Мен ҳозир дафъи учун дору юбораман, – деди ва кўзгалди.

Отабек ҳам унинг билан биргалашиб ўридан турди:

– Заҳарни ким беради?

Нима дейишка ҳам ҳайрон табиб:

– Мен... мен... ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Мен даррав дору юборай, даррав ичиринг, тузикми? – деди.

– Билдим, билдим! – деди бечора Отабек. – Зайнаб, Зайнаб... Жалаб! Юборинг, юборинг, даррав юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

– Зайнабни чақир, Зайнабни!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

– Зайнаб! Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

– Ич муни, ич, жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига даҳлиздан Юсуфбек хожи кўринди.

– Кет, жалаб, кет! Талоқсан, талоқ!

«Талоқ» сўзини эшиткан Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Хожи воқиъани табибдан эшиткан, шунинг учун ҳозирги фожиаъ саҳнасидан ажабланиб турмади.

– Чик, Зайнаб, чик! – деди ул ҳам. – Лаънат сендек хотунга!

Зайнаб четланиб уйдан чиқди... Хожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар, Кумушнинг кўзи юмиқ, сочлари юзи устида паришон эди. Хожи ўз қўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

– Ойим... Ойим!.. – деди хожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзгалмоқчи бўлди.

– Қўзгалманг, ойим... қўзгалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Хожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

– Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга қўзгалди, Отабек келиб қўлтиқлади, хожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётғач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

– Ойи... дада... – сўнгра, – бегим, – деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйди, уялғансумон кўзини юмди...

Эртаси кун дафн маросими бўлди. Жанозага Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланнинг энг яқинлариғина бу тантанага етиб келалмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учунчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир мумкинми?!

Еттинчи кун хатми Қуръон қилиниб, халқга ош берилди ва шу муносабат билан чақалоққа «Ёдгорбек» деб исм қўйилди.

Кумушнинг яқинлариғина эмас, балки фожиадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабка бериладирган жазони эрта-кеч кутмакда эдилар.

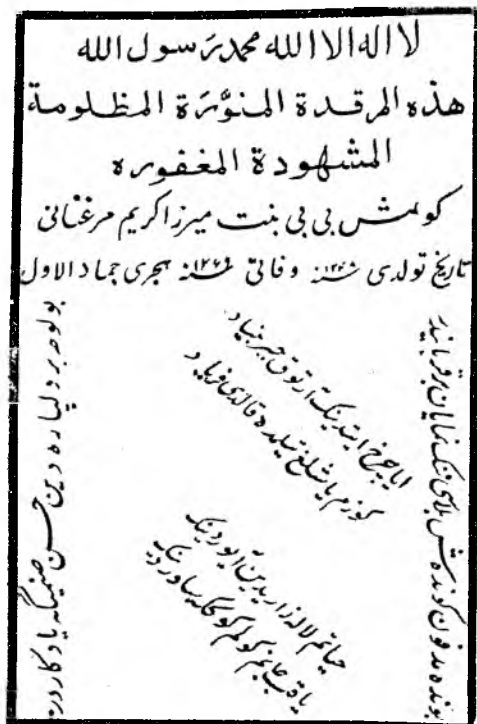
Бироқ фожианинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очик кўйи кўчада юрган хабари ва оғаси томонидан

ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди.

Дарҳақиқат, ақлдан ёзиб кўчаларда очик кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди.

Ғожиъанинг йигирманчи кунида яна хатми Қуръон қилиниб, бутун юртка ош берилгандан сўнг, бечора болу паридан¹ айрилганлар Марғилонга қайтиш ҳаракатига тушдилар. Ёдгорбек ҳам Офтоб ойимнинг кучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди.

Энг кейинги видоълашиш куни етди. Отабек, қутидор ва Офтоб ойим (...) қабристонининг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига турғузилган янги хиштин сағана қаршисида тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидаги тошдан ўйиб ясалган лавҳа кўзга чақилиб турар эди:

¹ Болу пар – қанот.

*Ла илаҳа илла-оллоҳу Муҳаммаду-расул-луллоҳ
 Ҳазиҳил марқадул мунавврату лил мазлуматил
 машҳудати ал-мағфурати
 Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғиноний тарихи та-
 валлуди 1248 сана*

*Вафоти 1269 сана ҳижрий жумод-ул-аввал
 Бу лавҳа бир дилпорадан ҳусн санамига ёдгордир
 Бунда мадфун кундаш балосининг намоён бир қурбонидир*

*Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд
 Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд
 Ҳаётим лоззоридин аюрдинг
 Ёқиб жоним, кулим кўкка совурдинг*

Бечора она чидалмади, қабрни қучоғлаб уввос тортди. Отабек ҳам қабр ёнига тиз чўкиб, кўз ёшиси билан тупроқни лой қила берди... Қутидор лавҳа қаршисида эди. Лавҳани ўқуб чиққандан кейин ул ҳам пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Ярим соат чамаси шул ҳолда қолдилар. Қуръон ўқушга ҳеч кимда мажол йўқ эди. Қаршидаги бинога Юсуфбек ҳожи тарафидан қўйилган қори буларнинг ҳолига тушунди. Секин-секин қорихонадан чиқиб келди ва нарида ўлтуриб Қуръон ўқуди. Офтоб ойимнинг ноласи босилса ҳам, лекин кўз ёшиси тийилмади. Бир улгина эмас, ановлар ҳам шу ҳолда эдилар. Фотиҳа тортилгандан сўнг қутидор ва Офтоб ойим қорига пул бердилар. Қори кеткандан кейин ҳар қайсилари ўзларини босиб алоҳида-алоҳида Қуръон ўқуб бағишладилар, сўнгра оҳиста-оҳиста йўл олиб қабр билан видоълашдилар. Гўё Кумуш «мендан рози бўлинг!..» деб онасиға хитоб қилар, Офтоб ойим орқасига қарай-қарай йиғлаб келар эди...

Отабек уларни уйга қўйиб, қабр ёнига келди ва туни билан шунда қолди. Эрта билан Ҳасанали аравани қўшиб тайёрлаган, майда-чуйда аравага ташилар эди. Энг кейинда Офтоб ойим Кумушнинг кийимлари билан Ёдгорбекни кўтариб чиқди, кейинроқ Юсуфбек ҳожи билан қутидор кўриндилар. Қутидор видолашиб аравага чиққанда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига – «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

– Отни ҳайдайми?

Қутидор билан ҳожи тушунишолмай бир-бирларига қараш-дилар. Йўлакда турган Ўзбек ойим дарбозадан мўралаб қўйди. Қутидор индамагани учун Отабек ўзича отни ҳайдаб юборди.

– Хайр!

– Хўш!

Марғилонга жўнайдирган Ҳасанали гангиб кўчанинг ўртасидан ҳожиға қаради. Ҳожи йўлакдаги ойимға ер остидан кўз қирини ташлади... Отабек ортиға қарамасдан аравани ҳайдар эди...

17. Хотима

Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошканд келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Алим билан бир ҳафта чамаси Тошкандда туриб энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тиб-тинч, узоғроқдан Қуръон товши эшитилар эди. Икки туб чинор бутуқларида қўниб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёниға тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичиға оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёниға тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам Қуръон оятларига қўшилишиб оқар эди. Бирар соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб бир неча қадам қабр томонға тисланди... Кўлага ялинғансумон унга яқин юриб келди...

– Ким бу?

– Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

– Кет мундан!

– Мен Кумуш! – деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёниға тиз чўкди...

Эртаси кун Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлиға топширди. Отабек уста Алим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277-нчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек хожи Қаноатшодан¹ бир хат олди. Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди.

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқунишмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек хожи хатми Қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди.

Б И Т Д И.

¹ Қаноатшо – Ҳозирги Тожикистоннинг Қоратегинидан. Қўқон хонларининг бир нечасида амири лашкар лавозимида, шунингдек Туркистон вилоятининг ҳокими бўлган. Русларга қарши курашганлардан. Бухорога элчи бўлиб борганда амир Музаффархон томонидан 1862 йилда қатл этилади.

ЎЗҒУЧИДАН

Кейинги Марғилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлиқ йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдир. Ўғулларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар.

«ЎТКАН КУНЛАР» РОМАНИНИНГ 1926 ВА 1933 ЙИЛЛАР НАШРЛАРИДАГИ ТАФОВУТЛАР

Биринчи ва иккинчи нашрларида ўрнига-ўрин киритилган сўз ва жумлалар остига чизиқ тортилган.

Иккинчи нашрида киритилган сўз ва жумлалар тўлқинли (курсив) ҳарфларга олинган.

Иккинчи нашрида тушириб қолдирилган сўз ва жумлалар қавс ичига олинган.

(Ёзмоқға ниятланганим) ушбу – «Ўткан кунлар» янги замон романчилиғи билан ... – 30-бет.

...бу донғдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгалаганлар – ... саройға Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари жойлашганлар... – 31-бет.

...бир-икки ҳужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла – билан – 31-бет.

...бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилла баробарига – олтин – 33-бет.

Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том бўлиб... – хожаси, хожазодаси – 33-бет.

...ундан самимий ваъдалар олиб юрғучи оқ кўнгиллик бир кўл эди – «кўл» – 33-бет.

Отабек бу ҳолатни сизди... – буни – 34-бет.

...отам Тошканд борғанларида тўп-тўғри сизнинг эшикин-гизга тушсинлар-да. сиз саройга тушинг... – ... отам билан мен Тошканд борганимизда тўп-тўғри сизнинг эшикин-гизга тушай-лик-да. сиз саройга тушинг – 34-бет.

...деди Ҳомид эътирозланиб – эътироз қилиб – 35-бет.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-элли ёшлар чамасида қора қош, қора кўз (кўркам юз)... – 38-бет.

Бу ўринсиз текшириш мажлисни бир оз сукутка юборди-да... – гап – 39-бет.

Дарҳақиқат ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини ул яхши онглаб таҳлил қилар – бир қадар – 43-бет.

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади – аччикга – 44-бет.

...бекнинг бунчалик анғравланишига қандай маъно беришни ҳам билмас эди – билмади – 45-бет.

Унинг ҳужраси Отабекники билан бир қаторда бўлиб, газмол, пояфзал ва шунинг сингари ... – калапой афзали – 45-бет.

...туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди... – уйқусираган каби товуш – 47-бет.

Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқусираш яна такрорланди – товуш – 47-бет.

Охирда Ҳасанали Отабекнинг тусиға бир неча қайта кўтарилиб қўйди – юзиға – 48-бет.

...ҳатто юқоридағи жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини (бир турлик) кулгидан ... – 48-бет.

Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш... – бинобарин – 50-бет.

Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи – Кумуш-биби (эди) – 52-бет.

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа, дегунча» (кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа, дегунча»га ҳам қолмай) кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди – 55-бет.

...зиёфат қуюқ-сууюқлари билан тўла-тўқис давом этар эди. – тўлиб-текис. – 55-бет.

Хон томонидан хирож (закот-солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган – 57-бет.

Сизлар бу эҳтимолға қандог қарайсизлар! – 59-бет.

...ундоғ бўлса сира ҳам тинчимангиз, – деди-да, ёвошгина илжайиб қўйди.. – 60-бет.

... Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йў-сунларни қаратмоққа мажбур этди – йўлларни – 61-бет.

Кечлик ошни ўтказгач Ҳасанали (ўз) ҳужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёниға кирди – 61-бет.

Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидағи уйчасини титратиб хуррак отар эди. – бошиға кўтариб – 66-бет.

... Йигит наслини айбситиб бўлмайдир, (тўғрисиға кўчканда, бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир,) деб қўйди – 68-бет.

... деб миннатдорлик қилгандек бўлар эди. (Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди) – «Бечора...» – 70-бет.

Ҳайтовур ялиниб, ялпогланиб, аранг ҳаммомга юбордиқ – харчи – 74-бет.

Бу уйга ўттуз-қирқ чамалиқ қизлар йигилганлар – уйда – 75-бет.

... қизлар ўзларининг (энг латиф), энг гўзал бир аъзоларини бу кун – 75-бет.

... эл ичида кулгига ҳам қолурсиз (расво ҳам бўлурсиз) – эски шоирларча айтганда халққа афсона ҳам бўлурсиз – 76-бет.

Нега десангиз ул келсин эди-да, агар чиндан ҳам шу қизни севган бўлса, суйганини бир кўрсин эди – 76-бет.

Икки-уч қиз чопиб ҳавлига тушдилар-да (Кумуш) бибидан паранжини олиб уйга бошладилар – 76-бет.

Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсин (Гулсум) биби чидаб туролмади – 77-бет.

Домла (хутба бошлайдир. Форсийча ўқилган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга келиб тўхтайдир) – «Сизким Отабек Юсуфбек хожи ўғли Кумушбиби Мирзакарим қизини... – 80-бет.

... Отабек бу такаллуфка чидалмайдир – такаллуфкача бор ролмайдир – 81-бет.

... уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода ... – кўринишда – 82-бет.

Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди... – хаёлимга – 83-бет.

Кумуш (биби) қизаринди – 83-бет.

Мантисиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиғи билан бақирди... – кулгули – 87-бет.

... қўрғоннинг ташқари теғрасида айланиб турайлиқ – теварагида – 89-бет.

... қизил духобадан кийинган кўркама бир ўғлон палов еб турар эди – бахмалдан – 90-бет.

Давлатлари ёри берса ҳукуматимиз учун қўрқунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман... – ҳисобланса бўлатурган – 91-бет.

... Кумушбиби учун бу (ҳол) кутилмаган бир бахтсизлик... эди – 97-бет.

... эрининг ҳам бу вартага тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди – тушиши – 103-бет.

Кутидор оиласида бошка эр зоти бўлмаганликдан Офтобойим кариндошларидан «жонқуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Кўкондами. Хўжанддами ўтқарар. шўнинг учун ундан ҳам ёри

кутиш узок гап эди. (Мана бу жиҳатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.) – Кутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмайд Офтобойимнинг бирдан-бир оғаси бўлмиш Аҳмадбек ҳам умрининг кўпини Кўкондами. Хўжанддами ўтказганликдан ундан ёри кутиш ҳам узок гап эди. *Демак, барча оғирлиқ Ҳасаналининг устида.* 97-бет.

Зиё шоҳичи билан унинг ўгли Раҳматдан яхшигина умид туткан... – умилланган – 98-бет.

Худайчининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар – башоратидан – 104-бет.

... Азизбек қотига келиб қуллик қилди – қошига – 105-бет.

Худоёр хон исмини эшиткучи аён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар – 115-бет.

– Камалған кунимдан берига ундан хабарим йўқ, тақсир, – деди-да (Отабек) Кумушка қаради – 122-бет.

(Ноил бўлдилар), аммо ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар – 123-бет.

... зах ер остларида очликдан, ташналиқдан, совуқликдан (азиз) кўкрагини ерга бериб жон бердимикин? – 125-бет.

Гўё бириси қувраған тўқайға ўт тўртди – тўтди – 127-бет.

... чип орқалари шашвар, милтиқ, ханжар, найза ушлаган оломон билан лиқ тўла эди – 127бет.

... кулоқ солмай тўсин-тўска қочиб бошладилар – 128-бет.

Ул биринчи мартаба ўлароқ ўзининг ички касалини (ҳозик деб) Нормухаммад қушбегига очди. – 130-бет.

Рўмоннинг ўн учунчи фаслида: – Китобнинг – 131-бет.

... Тошкандда кўриб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар... – ясовлик – 132-бет.

Ашадду фақир ва эҳтиёжда (авқоти талх мурурига мажбур ва масбур) ўлған қирғиз муллалари... – 133-бет.

Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йитиб кетишларига сабаб бўлған бўлурман – бетиб – 135-бет.

Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз. аблах бир одам экан. – деди, – мени сийламағанда ҳам, сизни риғоя килса керак эди. – Ўтаббой кўрнамак бир одам экан. – деди. – лоақал сизни ҳам риғоя килмаган – 136-бет.

Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотунларига ҳам ом эди – умумий – 146-бет.

... ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасаналининг хотуни бўлған Ойбодоққа, (чўри қиз Ҳанифага) хамирни ачитмасликни... – 146-бет.

... бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю-томошала-рини шартта кесиб қўйган бу уйланишка... – бўғиб – 147-бет.

Бир йилдан бери ичига йиғиб келган кинасини *бир варакай* тўкиб берди – 152-бет.

Сан бунга яхши ишон – бу ишга – 152-бет.

Билган топиб (сўзлар, билмаган қопиб) деганларидек... – 152-бет.

... чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа ал-лақанча қуш дуркумлари... – булбуллар, майналар – 155-бет.

Бу ошишлар, (бу кечишлар) ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаған бўлсалар... – 155-бет.

Унинг (оний) бу ўзгариши шундан иборат эди.. – 158-бет.

Билмадим, чинми, чин эмасми, хайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим – ҳарчи – 159-бет.

Қутидор қафаска янги солинған қушдек уринмакка олған хотунини босмоқ бўлди – урина бошлаған – 161-бет.

Яхши, – деди, – мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризоликнинг зарури қизингизда эмасми? – зарур тарафи – 165-бет.

Уд нима деб айтишка сўз тополмай қолди – Отабек – 167-бет.

... қисқаси шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирған ва қўбларнинг тарафидан қилған кароматлари ривоят этилған бир мажнун эди – кишилар – 168-бет.

Дадам мусаллас қовоқ... – бўза – 169-бет.

Ҳасанали (қийналди ва) гапни бошқага чалғитиш учун... – 178-бет.

(Кўзги ичидан тўзғиб, чувалаб кўринған соч толаларини тўгрилаб ўзини кузатди.) – 182-бет.

Битта ток чадағи чети учқан, қони қочқан уч-тўртта пиёла... Токчалардан биридағи – 189-бет.

– Билмадим, дўстданми, душманданми, хайтовур, олдинг очилмай турадир... – ҳарчи – 190-бет.

Сан манга ўша...ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онанғни... – ўшанинғни – 190-бет.

– Ғам еманг (ака), хом бўлса ўбдан пишитармиз – ўлмасак – 164-бет.

Бу сўздан сўнг Ҳомид устидағи юкни отқандек сўлиш олиб қўйған эди – нафас олди – 195-бет.

... иккинчи йигит «Содиқбой, (Содиқбой)» билан чақиришга тутиниб... – 197-бет.

Ҳар ҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк бир кўчада ва (катта бир) дарбоза ёнида турганлигини тушунди – 199-бет.

Ул ўйлаб турганда дарбоза ичкарасидан икки кишининг хайрлашиб ажралишқанлари сезилар эди – пайкалар – 199-бет.

Ман, – деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнғай-сизланиб... йўлсиз – 199-бет.

Отабекнинг узрига қулоқ бермай ошға урнашка олди – бош-лади – 200-бет.

Касбим тўқуғучилик, Шокирбек, – деди уй эгаси ва тўхталди – 202-бет.

Ошни сузиб келтиргач меҳмонни ошға таклиф қилишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб... – илғари – 204-бет.

Уйланганмисиз, (бек)? – 204-бет.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам... – Ваъдадан – 2207-бет.

... бир неча замон манинг учун сўз топиш ҳам қийинлашқан эди – фурсат – 207-бет.

Унутолмаса нима қилсин? – Саёк йўлда – 217-бет.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириш билангина қолмади. (Кечалари алла қаёқларга кетиб қолатурган одатлар ҳам чиқарди) ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди – 219-бет.

Лекин жавоб тамом ҳақиқатка муғойир ва кишини ҳайратка соларлиқ (бўлди) – 221-бет.

Бизда ким кўб йиғлайлир? – Кора кунлар – 221-бет.

А Отабек тўғрига, катта кўчага қараб юрди – Аммо – 231-бет.

– Мен бу кунгами, деб ўйлабман, – деди қулиб Отабек. – қулимсираган бўлиб – 238-бет.

– Мен хайтовур, бечора йўлини топиб олдиёв деб юрар эдим – ҳарчи – 243-бет.

Яхши маслаҳат, кутидорникига қанақа қилиб тушамиз? – бойникига – 252-бет.

... илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлғаниб жимгина жон берди – тинчиди – 259-бет.

Тешукнинг юқорисидан бир оз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан қулоққа енгилча пишиллаш эшитилар эди... – очилган эди – 259-бет.

... бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналимим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман – қилиб битиришдан – 265-бет.

Кўтарилгани йўқ Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг хикояси фойдалиқ кўринадир... – маъқул – 265-бет.

Уч кишига танҳо ўзи? – (кутидор ишонмаган эди) – 272-бет.

Кумушбиби уялиб, нетиб турмади ва кимдан деб хам сўраб ўлтурмади... – такаллуфланиб – 274-бет.

Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳа-ётингизнинг, (номусингизнинг) сақланиши буни тақозо этар эди... – 275-бет.

Бул маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизга кўб тафаккурлар баъдида келиб яна раъйи савоб ўзларида бўлмай – илҳом илоҳидай бўлиб – 281-бет.

(Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилган бечоралар кирмайдир.) – 286-бет.

... «мен турган ерда қипчоқ мингбоши бўлсинми» деган кек орасида бу фикр унинг томонидан майдонга чақирилганлиги Юсуфбек хожи мулоҳазасидан ўтди – билан – 286-бет.

Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғизхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратғучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз – оёк ости – 304-бет.

Отабек гўё тоғ остида қолган эди – шошиб – 316-бет.

Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга қаради – 320-бет.

Шаҳло кўзлари кулимсирашқа яқин ҳолда уятлик эдилар – Оху – 320-бет.

Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик – чанқаб – 326-бет.

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади ... – юборди – 340-бет.

(Маълумки) киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради – 245-бет.

Шаҳло кўзлар, ўсиқ жинггила кипраклар, кундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... – Оху – 443-бет.

Шунчалик бир-бирравимиздан четлашиб, (минғайишиб) юришимиз кишига оғир келар экан. – 245-бет.

Тошқандга келишнинг йигирманчи кунидан кутидор Марғилонга қайтиш фикрига тушди – Тошкентга, кирқинчи – 352-бет.

Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб ойимларга қараши ҳамиша шундан бошқа эмас – юқори – 353-бет.

Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин...

бир ойғина турмай кет эмиш!.. – икки, икки – 355-бет.

... бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайлиқ-чи.. – шунча – 355-бет.

Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирар ой ҳам турмас экансизлар-да – икки – 357-бет.

Йўл ҳозирликлари битиб Ўзбек ойимнинг Қутидор, Офтоб ойим ва Ойша кампирларга атаб тикдирган саруполари ҳам битди – 359-бет.

Баракалла, баракалла – 374-бет.

РОМАНГА ИЗОҲ

Уйимизда «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» китобларининг биринчи нашрлари сақланар эди. Уларни мен 1980 йиллардаёқ ўқиб, кейинги нашрларидан анчагина фарқлари борлигини билсам-да, махсус бир тадқиқ этмаган эдим. Шу ораларда қайта қуриш, мустақиллик даврлари бошланиб кетди. Пайтдан фойдаланиб шу икки китобни аслидан қайта нашр этиш ниятини дадамга айтдим. Дадам «Яхши бўларди» деб маъқулладилар ва мен бу ишга астойдил киришдим.

«Ўткан кунлар» китобининг биринчи 1926 йилдаги нашрини 1958 йилдаги нашри билан солиштириб кўрдим. Фарқи ер билан осмонча: аввало, 1958 йилдаги бу учинчи нашри таҳрир қилиниб грамматик тил хусусиятлари бутунлай ўзгартириб юборилган, иккинчидан, романга гўзаллик, жозиба бериб турган арабий, форсий сўзлар ўрнига ҳозирги кунда ишлатиладиган оддий маънодош, ҳатто маънодош бўлмаган ўзбек сўзлари олинган. Ва учинчиси, Юнус ота Мақсудий ўз хотирасида эслатиб ўтганидек, 30-йиллари Акмал Икромов Абдулла Қодирийни чақириб: «Китобингиздаги бир неча сиёсий жойларини таҳрир қилиб берсангиз, қайта нашр қилар эдик» деб назарга олинган ўша жойлар тушириб қолдирилган эди. Қисқаси, бу 1958 йилдаги нашрда аслидагидан асар бўлиб суяги қолганлиги, ўша даврда мумтоз адабиётимиз намуналари аслиятда нашр этиб турилгани ҳолда, негадир ўша сиёсий жумлалардан бошқа жойларининг бу даражада билармонлик билан таҳрир қилингани кишини ажаблантиради. Лекин «Меҳробдан чаён»нинг 1959 йилдаги учинчи нашрида бундай ҳолатлар кўрилмайди. Албатта, унда русларга қарши сиёсий жумлалар йўқ, лекин китоб тилининг грамматик хусусиятлари бир қадар ўзгарганлигини ҳисобга олинмаса, аслият айнан сақлаб қолинган.

Китобларни биринчи нашридан тайёрлаш давомида бу китобларнинг иккинчи нашрлари (1933, 1935) билан ҳам солиштириб кўрдим. Анчагина ўзгаришлар бор экан. Ёзувчининг бу тузатиш-ўзгартишлари романларга яна ҳам гўзаллик, мукамаллик берган. Биринчи ва иккинчи нашрлар орасидаги фарқлар

ҳам аниқланиб, ўша 1992 йилдаги нашри охирига илова қилиб берилди. Энди: «Иккинчи қайта нашрини муаллиф ҳаётлик вақтида ўз қўлидан ўтказиб берган экан, 1992 йилдаги нашри нега ўша нашридан олинмади» деган табиий савол туғилади. Бу романларнинг биринчи нашрлари жадидларнинг ислоҳ қилинган араб имлосида, иккинчи нашри лотин имлосида босилган эди. Маълумки, 1929 йилдан Ўрта Осиё республикаларидаги жорий араб имлоси лотин имлосига кўчирилиб, 30-йиллар ўзбек нашриёти, матбуоти тилида ва тилшунослик соҳасида ўша давр тилшунослари таъбири билан айтганда, «бошбошдоқлик, бебошлик» юз бераётган эди. Асосий муаммо тилимиздаги сингармонизм ҳодисаси бўлиб, унинг хусусиятларидан бири лаҳжа ва шеваларда ишлатилаётган 9 хил унли товушларнинг қайси бирини сақлаб қолиш ёки сўз қўшимчаларининг ўша кунда талаффуз этилган ҳолдагисини қолдириш каби тилшуносликка оид турли масалалар эди. Бу масалалар бу икки асарнинг иккинчи қайта нашри вақтида китобларга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Тасаввур учун озгина мисол бериб ўтамыз:

«Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғирлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилло баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғул-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юргучи оқ кўнгиллик бир қул эди».

«Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғурлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш олтин бараварига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кетган. Хожаси Юсуфбек ҳожига, айниқса хожазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том бўлиб, бунинг

эвазига улардан ҳам ишонч ва хурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотиб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғул, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетганлар. Шунинг учун бўлса керак Отабекга ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди, деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекга бу тўғрида сифоришлар бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юручи оқ кўнгилли бир «қул» эди».

Бундан ташқари бу икки китобнинг иккинчи нашрининг бошдан охирига қадар имло хатоларини санаб адоғига етиб бўлмади.

Ўша вақтда дадамга иккинчи нашрининг камчиликларини, барибир биринчи нашрининг тил жозибаси бошқалигини айтдим. Дадам «Ҳа, тўғри», деб тасдиқладилар.

«Ўткан кунлар» романи қайси йили ёзила бошлагани ҳақида на муаллифдан, на бошқадан бирон маълумот эшитганман ва ўқиганман. Лекин шундай бир фактлар бу масалани бир қадар аниқлашга ёрдам беради.

«Ўткан кунлар»нинг айрим боблари 1923 йилда «Инқилоб» журналида босилиб турган. Масалан: «Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли», «Хон қизиға лойиқ бир йигит», «Бек ошиқ», «Марғилон ҳавоси ёқмади», «Киройи куявинг шундог бўлса», «Мажбурият», «Чақимчилик» каби боблар. Босилган боблар муқаддима-сида сўз боши берилиб, тагига «Тошканд, 1920 йил» деб тарих қўйилган. Бундан англашиладики, романга сўзбоши 1920 йилда ёзилган.

Романнинг 1925 йил чиққан 1-бўлими сўнггида эса муаллиф ўқувчиларга бир «Узр»номани илова қиладилар:

«Рўмон деб сизга тақдим қилинган бу нарса дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлаган эди: беш йиллаб босила олмай ётди. Ниҳоят, бу кун босилиш муяссар бўлганида ҳам турлик зарабаларга учради; имлоси уч тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб! ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, му-саҳҳиҳларимизнинг мусоҳалалари орқасида техника жиҳати кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир йўсунда чиқди. Буларнинг сабаби босилиш чоғида ўзимнинг ҳозир бўла олмаганлиғим бўлди. Аммо бу ўринда ўзимнинг жаҳолатим тўғрисида айтиб туришни лозим кўрмайман-да, фақат ўқуғучиларнинг афвларини сўрайман...».

Демак, «Ўткан кунлар»ни яратиш фикри муаллифда гарчи кўпдан туғилган бўлса ҳам, ёзишга 1917–1918 йиллардан, йигирма уч-йигирма тўрт ёшлардан киришганлари тахмин қилинади.

Шуниси ҳам эътиборлики, романнинг журнал босмаларини китоб босмасига солиштириб қаралса, баъзи таҳририй тузатишлардан қатъи назар, шундай бир факт кўзга ташланади. Журналда босилган боблар номланмай, фақат рақамланган, китобдагиси эса ҳар бир бобга ном қўйилган... бундан кўринадики, биринчи роман бирданига бундай ҳолга келган эмас».

«Отамдан хотира». Ҳабибулла Қодирӣ, 2005 йил.

1923 йил «Инқилоб» журналининг 9–10, 11–12, 12–16 сонларида «Ўткан кунлар» романининг 1–16 бўлимлари босилган эди. Шу бўлимларни мулоҳаза учун эътиборингизга ҳавола этамиз.

ЎТКАН КУНЛАР

Ўзбеклар ҳаётидан тарихий рўмон

Муҳаррири: Абдулла Қодирий

ЁЗГУЧИДАН

Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам, шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашмакка мажбур-миз. Шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгариска ва халқимизни янги даврнинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан танишдиришга мажбурмиз.

Ёзмоқга ниятланганим ушбу «Ўткан кунлар» янги замон рўмончилиғи билан танишмоқ йўлида кичкина бир тажриба, тўғриси, бир ҳавас. Маълумки, ҳар бир нарсанинг ҳам янги қабул қилиниш-ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга келиши, аҳллариининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб такомулга юз тутиши табиъий бир ҳол. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийга қайтуб иш кўриш хайрликдир дейдирлар. Шунга кўра мавзуни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик қора кунлари бўлган «хон замонлари»дан белгуладим.

Абдулла Қодирий (Ж-й)

Тошканд, декабр, 1920-нчи йил.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

- 1 -

1264-нчи ҳижрия, далв ойининг ўн еттинчиси, қишқи кунларнинг бири... Қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитилар эди.

Дарбозаси шарқи жанубига қараб қурулған бу донғдор саройни Тошканд, Самарқанд, Бухоро савдогарлари эгалаганлар. Саройдаги бир-икки ҳужрани истисно этиш билан бошқалари савдогарлар ила тўла эди. Сарой аҳли кундузги иш кучларидан бўшаб, ҳужраларига қайтқанлар. Кўб ҳужралар кечки ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой ўзига бир жонлилик касб эткан, одамларнинг шақиллашуб сўзлашишлари, ҳахолаб кулишишлари саройни кўкка кўтарар даражада эди.

Саройнинг тўрида бошқаларға кўра кўркамоқ бир ҳужра, бошқаларда кийиз ёзилгани ҳолда, бу ҳужрада қиб-қизил гилам, бошқаларда бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак-адрас кўрпалар, ўзгаларда қора чироғ сасиғанда, бу ҳужрада шамъ ёнадир. Бошқа ҳужраларда енгил табиъатлик, серчақчақ кишилар бўлганида, бу ҳужранинг эгаси бошқача яратилишда: оғир табиъатлик, улуғ гавдалик, кўркамоқ оқ юзлик, келишкан қора кўзлик, ўсуқ қора қошлиқ ва эндигина мурти чиқа бошлаган бир йигит эди. Бу ҳужра бино ва жиҳоз ёғидан ҳам эга жиҳатидан бошқалардан юқори ва ортуқ эди. Қандайдир бир хаёл ичида ўлтурган бу йигит Тошканднинг машҳур аёнларидан бўлған Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келуб киргач, улардан биррави дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

– Отабек шу саройга тушканми?

Бизга таниш ҳужра кўрсатилиш билан улар бу томонға қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси гавдага кичик, юзга тўла, озроққина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамасидаги бир йигит бўлуб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлиқ ўғли. Иккинчиси узунроқ бўйлик, қора чўтир юз-

лик, чағир кўзлик, патак соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўрум-сиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлат эгаси бўлса ҳам, лекин шуҳрати негадир бойлиги билан бўлмай «Ҳомид хотунбоз» деб шуҳратланган. Одамлар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг ёнига тақилган лақабни қўшуб айтмасалар ёлғиз «Ҳомид» дейиш ила уни танита олмайди. Ҳомиднинг Отабек билан танишлиғи бўлмаса ҳам, Раҳмат билан яқин қариндош. Ҳомид Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар ҳужрага келуб кирдилар. Отабек келгучиларни улуғлаб қарши олди.

– Бизни кечирасиз, бек ака, вақтсиз келуб сизни тинчсизладик.

Отабек буни дегучи Раҳматка қараб ёқимлик бир вазият олди ва:

– Тинчсизламадингиз, қувонтирдингиз, оғаларим. Шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғузлик мани ортуқ зериктирган эди, – деди.

Бу вақт ҳужра эшиги очилуб, ичкарига бир чол кирди-да, келгучилар ила сўраша бошлади. Бу чол олтмиш ёшлар чамасида чўзуққина юзлук, дўнггирок пешоналик, ўйнаб турган кўзлик, оқсоқол бир қари киши бўлса ҳам, лекин унинг ҳаракати-оёқ олишлари йигитларча енгил. Бу киши Ҳасанали отлик бўлуб, Отабекнинг қули эди.

Ҳасаналини болалиқ вақтида Отабекнинг бобоси Мусабек Эронистондан киши ўғурлаб келгучи бир туркман қўлидан ўн беш олтун баробарига сотуб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига қирқ беш – элли йиллар чамаси бир вақт ўтуб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси каби бўлуб кеткан. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса Отабекка итоат ва ихлоси фавқулудда бўлуб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва ҳурмат кўрар: Юсуфбек ҳожи «ота» деб, Отабек «ота» деб чақирар эдилар. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида сотуб олинган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, лекин ўғул, қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлуб кетканлар. Шунинг учун ҳам Отабекка ихлоси зўр бўлуб унга ўз боласи каби қарайди: «Ўтканимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўқуса, Ҳасанали отам ҳам бор эди, деб ёдласа, манга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка сипоришлар ҳам бериб қўуб ундан бу тўғрида самимий ваъдалар ҳам олуб хотиржамлик ҳосил этади.

Отабек келгучиларни танчага ўтқузгач, Ҳасаналидан сўради:

- Оғриғингиз қолдими ота?
- Худога шукур ўглум, бояғидан бир оз енгилладим.
- Баъзи юмушлар буюрсам, бажара олурмисиз?
- Буюрингиз.
- Раҳмат ота, бўлмаса, бизга чой қайнатуб берингизчи.
- Хўб, бегим.

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан тагин бир қайта соғлиқ сўрашкандан кейин сўради:

- Бу киши кимингиз бўладир, бек ака.

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бериш ўрнига эшикка қаради, Ҳасаналини хужрадан узоқлатуб, сўнгра жавоб берди:

- Қулимиз...

Бу сўздан негадир Ҳомид ажабланган эди.

– Қулингиз.. Бу кишига қилган муомалангиздан бирар яқин қариндошингизми, деб ўйлабман.

Отабек маънолик қилуб енгилгина илжайди.

- Ўйлашқа ҳаққингиз ҳам бор...

Раҳмат сўради:

- Тошканддан нималар келтирдингиз, бек ака?

– Арзимаган нарсалар: газмол, қалапой афзали ва бир оз қозон.

– Марғинонда газмол билан қалапой афзалининг бозори чаққон, – деб Ҳомид ҳам сўзга оралашуб қўйди.

Отабек микрози билан шамъ сўхтасини олуб тузатди. Сўз ҳалиги жойда кесилуб, сўзсиз қолганлиқларидан Раҳмат орадағи жимжитликни кўтариш учун мавзуъ изламакда эди.

- Марғинонни қандай топдингиз бек ака, хушландингизми ё?

Бу саволга қарши Отабек ўнғайсизланиб тўхтади ва:

– Нима десам экан энди... Марғинонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим. Марғинон Туркистонимизнинг тўқуғучилиқ хунарида биринчи шаҳардир.

Отабекнинг дудаланиб сўзлаши Ҳомид билан Раҳматни ажаб-синдирган эди. Улар бир-бирларига қарашуб олдилар.

Отабек меҳмонларнинг ажабсинишларини сизди-да, қизаринуб кетди. Ўзининг сўзини кулгулукка олуб изоҳ бера бошлади:

– Келган кунимдан Марғинонингизни хушламай бошлаган эдим. Чунки танишларим йўқ, мусофирлик билиниб қолган эди. Энди бу соатдан Марғинондан хушлана бошладим, чунки йўқлаб келгучи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан...

Раҳмат эътироз этди:

– Кечирингиз бек ака. Ман сизнинг Марғинон келувингизни бу кун отамдан эшитдим, йўқса, албатта сизни зериктирмас эдим.

Отабек кулимсиради:

– Ундоқ бўлса Марғинондан ўпка қилмоққа ҳаққим йўқ экан.

Ҳасанали дастурхон ёзуб қумғон киргузди. Одатий такалүфлар билан чой ичилмакка олди. Ҳомид нонни ширнига булғар экан сўради:

– Ёшингиз нечада, бек?

Отабек жавоб беришга ҳозирланган ҳам эди, чой қуюб ўлтурган Ҳасанали сўзга кирди:

– Бекка Худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса, тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядирлар.

Отабек отасига илжайди:

– Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота? Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни билмайман.

– Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, ўғлум.

Ҳомид тагин сўради:

– Уйланганмисиз?

– Йўқ.

Ҳасанали бекнинг ёлғуз «йўқ» билангина тўхташига қаноатланмади. Бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

– Бек учун бир неча жойларга қиз этдирмак исталинган бўлса ҳам, биринчидан, тақдир битмаганлик, иккинчиси, бекнинг уйланишга бўлган қаршилиқларидан бу кунгача бир кимга ҳам нишонландирилмади. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйландирмақдир.

Раҳмат Ҳасанали сўзидан бекнинг қиз текширгучи бир йигит бўлганлигини мулоҳаза этмиш эди.

– Менимча, уйланиш қадар нозик бир иш дунёда йўқдир. Уйланган хотунинг табъингга мувофиқ чиқсаю, жуда яхши, бўлмаса, бунчалик оғир иш бўлмас, – деди ва Отабекка қаради.

Раҳмат ўзининг бу сўзи билан бояғи мулоҳазасининг тўғрими, эмасмилигини синамоқчи эди. Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан қаршилади.

– Сўзингизни тўғрилигида шубҳа йўқ, аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, олатурган хотун эрга мувофиқ бўлуши баробарида эр ҳам хотунга мувофиққуттаб бўлсун.

Ҳомид бекнинг сўзига эътирозланди:

– Хотунга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқнинг кераги йўқ. Хотунларга эр деган исмнинг ўзи кифоя. Аммо жиян айткандек хотун деган эрга мувофиқ бўлса, бас.

Раҳмат кулди. Отабекнинг юзида истехзолик бир табассум кўрилуб, Ҳомидга қаради. Ичуб бўшатқан пиёласини чертиб ўйнар экан, Раҳмат деди:

– Уйланишдаги ихтиёр ота-оналаримизда бўлганликдан олатурган келинлари эмас, балки унинг ота-онаси уларга ёқса, бас. Бу тўғрида уйлангучи йигит билан эрга тегучи қизнинг лом-мим дейишка ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъқул ва шаръий ишлардан эмасдир. Масалан, ман ота-онамнинг ёқтиришлари билан уйландим, аммо хотуним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам, менга мувофиқ эмас. Сиз айткандек, эҳтимол, ман ҳам унга мувофиқ эмасдирман. Хулоса, муросамиз ғоят кўнгилсиз равишда давом этуб, билмадим, охири нима бўлур...

Отабек Раҳматнинг сўзини ортуқ бир ихлос билан эшитар эди. Бу орада Ҳомид сўзни бўлди-да, ўз мулоҳазасини гапура бошлади:

– Жиян, бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлуб, бунинг учун ота-онангни айблашнинг ўрни йўқ. Хотунинг кўнглиннга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олуб, хотунни икки қил. Буниси ҳам келишмаса, учунчисини ол. Хотуним кўнглиннга мувофиқ эмас деб, зорланиб, ҳасратланиб юруш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат Отабекка кулумсираб қаради-да, тоғасига жавоб беришка киришди.

– Хотун кўпайтируб, улар орасида азобланишнинг қандай ҳикмати бўлсун? Бир хотун билан муҳаббатли умр ўтказмоқ, менимча, энг маъқул бир иш. Масалан, икки хотунлиқнинг бириси сизми? Уйингизда ҳар кун жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

– Санинг каби йигитлар учун албатта бир хотун етар... Кўб хотун орасида азобланмоқ нима деган сўз? Қамчинингдан қон томса, юз хотун орасида ҳам роҳатлануб тириклик қила оласан. Ман бу кунгача икки хотун ўртасида туруб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотунни уч қилмоқга ўйим ҳам йўқ эмас...

Раҳмат кулди.

– Бу тўғрида сизга тараф йўқ, тоға.

Ҳомид мағрурона бир тус олуб Отабекка қаради. Отабек Ҳомиднинг сўзларига эътироз билдирмаса ҳам, аммо унинг сўзларини истехзолик кулимсираш билан қаршилаб ўлтурар эди.

Ҳасанали паловға урнаш учун ташқариға чиқарилди. Қумғонни Отабекнинг ўзи олуб қуя бошлади. Ҳозир орада сўз йўқ эди. Учовлари ҳам қандайдир бир фикрда эдилар. Бу ҳол узоқ давом эткандан кейин Раҳмат тағи Ҳомидга юз ўгуруб сўради:

– Мирзакарим қутидор қизини эрга бердим, билдингизми?

Бу саволға қарши на учундир Ҳомиднинг чехраси бузулган эди, тилар тиламас жавоб берди:

– Бундан хабарим бўлмади, аммо гумонимча бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмас учун Отабекка сўзли бошлады.

– Бизнинг Маргинонда бир қиз бор, шу қадар чиройликки, бу орада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.

Ҳомиднинг туси ўзгариб, алланучка вазият билан жиянига қаради. Унинг бу қарашидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этди:

– Шаҳримизда Мирзакарим қутидор деган бир савдогар киши бор. Бу қиз шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим қутидорни танирсиз. У бир неча вақт Тошкандда қутидорлик қилуб турган экан.

– Танайман.

Бу вақт Ҳомиднинг юзидаги бояғи ўзгариш тағи ҳам кучланган, гўё қандайдир бир аъзоси аламлик киши каби тоқатсизланган эди. Раҳмат давом этди:

– Унинг ҳавлиси пойафзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Давлатманд бир киши, Тошканд аёнларининг кўблари билан алоқадор бўлганликдан балки отангиз билан ҳам танишдир.

– Эҳтимол, – деди Отабек ва нима учундир ғайриихтиёрий бир тебранди. Бу вақт Отабекнинг юзига эътибор билан қарағучи бир киши бўлса, албатта унда бир ўзгариш ва изтироб мушоҳада этар эди. Унинг бу ўзгаришидан Раҳмат хабарсиз ва илтифотсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомиднинг ер остидан эткан таъқибидан унинг бир нарса сезгани онглашилур эди. Лекин унинг бу таъқиб Отабекдағи ҳалиги ўзгариш учунми эди ва ё ўзичами эди – бу ҳам онглашилмаган бир ҳол эди. Шу вақтгача тўхтовсиз давом этуб келган сўзлашишлар босилди-да, хужрани бир сукунат босди. Бу сўзсиз ўлтуриш ғайри муайян дақиқалар билан давом эткач, ниҳоят, бу жимжитлик Раҳмат томонидан бузулди.

– Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз бек ака?

Хаёл денгизида шўнғуб ўлтурган Отабек Раҳматка қаради:

– Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз.

– Йўқ, бек ака, сиз аниқлаб бир кунни таъйин этингиз. Чунки отам сизни таклиф этмак учун бизни юборғандирлар.

– Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

– Бунда овора бўлмоқ деган нарса йўқ. Отамиз сизнинг билан ўлтурушуб Тошканд аҳволи тўғрисида сўзлашмакка муштоқдирлар.

– Ундоғ бўлса, ман ҳозирман.

– Соғ бўлингиз, бек ака, боратурган кунингизни таъйин қила оласизми?

– Маълумингиз, кечалари бўш бўламан, шунинг ила бирга отангиз қай вақтни ихтиёр этсалар, ижобат этмақдан бошқа чорам йўқ.

– Саломат бўлингиз...шуни ҳам сиздан сўрайин, ўлтуришка бегона кишилар чақирилса ҳам мумкинми, яъни озор чекмасми-сиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳл кишилар бўлур, масалан, Мирзакарим қутидор каби.

Бу чоқ Отабекнинг юзига яна халигидек ўзгариш чикди эсада, лекин сездирмаска тиришиб жавоб берди:

– Бу меним ихтиёримдаги иш эмас...

Шундан сўнг меҳмонлар хайрлашиб чикдилар.

– 2 –

Отабек мундаги икки ёт кишини танимағанлиқдан бир-икки қайталаб кўз остидан ўтқузар экан Зиё шоҳичи танитуб деди:

– Амакларингизни сиз танимағандирсиз албатта, бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор, бу зот Андижонлик савдогар Акрам ҳожи...

Зиё шоҳичининг танишдирған кишиларидан Мирзакарим қутидор исмлиги қирқ беш ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юзлик, яхшигина киюнган бир киши бўлуб, Акрам ҳожиси эллилар билан олтмиш ёшлар орасидағи бир кекса эди. Отабек қайтадан Мирзакарим қутидорни кўздан кечиргач:

– Ота қадрдонлари билан танишдиришингиз учун Раҳмат амак, – деди ва қутидор билан Акрам ҳожиға тавозеълануб: –

Отам сизнинг каби яқин дўстларига ғойибона салом айтишни манга омонат топширган эдилар.

– Раҳмат, соғ бўлсинлар.

Мажлис Зиё шоҳичиникида, Отабекнинг зиёфати учун йиғилган бўлуб юқорида исмлари ўткан зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Бошда мажлис одатий таклифлар билан қолуб, унча очилуб кетмаса ҳам, сўнграқ жонлануб, руҳлануб кетди.

На учундир Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учрашмақда эдилар. Қутидор Отабекдан ниманидир сўрамоққа оғзини жўблаб боқса ҳам, лекин Акрам ҳожи билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги сўзлари кети узулмай давом этар эди. Ниҳоят, уларнинг сўзлари поёнига етти-да, қутидор кулумсираб Отабекдан сўради:

– Мани эслий оласизми, Отабек?

Отабек диққат ва илтифот билан қутидорни кузатди-да, жавоб берди:

– Йўқ, амак.

– Ёшингиз нечага борди?

– Йигирма тўрт.

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да деди:

– Воқиян, сиз мани эслий олмасга ҳақлисиз, чунки ман Тошкандда қутидорлиқ қилган вақтимда, сиз уч-тўрт ёшлиқ бола эдингиз. Гўёки ман Тошкандда кечагина турган каби, кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлган кабиман. Аммо ҳақиқатда орадан йигирма йиллаб вақт ўтуб, сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр – отилган ўқ эмиш...

– Сиз бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

– Кўб марталаб меҳмон бўлдим. Ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар.

Бу иккисининг сўзларина қулоқ беруб ўлтурган Ҳасанали Отабекка деди:

– Амакингиз (қутидор) бизнинг ҳавлига келуб юратурган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек. Амакингиз сизни саройларга ҳам олуб тушар эди.

Отабек негадир ўнгғайсизланув аралаш кулумсираб, қутидорға қаради.

– Таассуфки, эслий олмайман, – деди. Қутидор таги нимадир демакчи бўлган эди, Акрам ҳожи уни бўлди-да Отабекдан сўради:

– Ҳожи акамиз (Юсуфбек ҳожини қасд этадир) бу кунда қандай иш билан машғуллар?

– Тошканд беги ёнида мушовир сифати ила турадирлар. Ва бир оз савдогарчилик ҳам бор.

– Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимми?

– Ҳали ҳам ҳокимимиз ўша Азизбекдир.

Бу ўрунда сўзга Ҳомид аралашди.

– Сотқи бек кетсун, Азиз бачча денг, яқингинада Мусулмон чўлоқнинг базми Азизбачча билан қизар эди, – деди-да, улуг бир нарса кашф эткан каби мағрурлануб мажлиска қараб чиқди. Гарчи Тошканд ҳокими бўлган Азизбек ёшлиғида бачча бўлуб ўткан бўлса ҳам, лекин Ҳомиднинг заруратсиз ўрунда айб текшириши мажлиска ётроқ сезилган бўлса керак, бир-бирларига қарашуб олдилар. Бу ўрунсиз текшириш мажлисни бир оз сукутка солди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этди:

– Ҳокимингизни золим дейдирлар, бу тўғри сўзми?

– Тўғри сўздир. Азизбек зулмидан аҳоли жуда ҳам тўйгандир.

Отабекнинг бу жавобидан бир Акрам ҳожиғина эмас, балки мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам таажжубланган эдилар. Отаси, балки ўзининг ҳам валинеъматини ўрнида бўлган бир бекнинг зулмини иқроп этмак ҳақиқатан ҳам таажжубка лойиқ эди.

Азизбек Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид деб саналган бекларидан ва унинг ўз қарамоғидаги аҳолига (Тошканд аҳолисига) қилган зулмлари бутун Фарғонага дoston бўлуб, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўрмаклик учун эди. Лекин бу синаш Акрам ҳожининг ўйлаганининг аксича чиқуб, бошқалардан ҳам кўра кўброқ унинг таажжуби ортди. Ва бунинг сирини билмакка қизиқсинди:

– Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, на учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

Отабек энгилча илжайди-да, жавоб бера бошлади:

– Кечирингиз, амак, сиз отамнинг мушовирлигини бошқа-чароқ онглаганга ўхшадингиз. Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовир бўлмоқ фавқулодда бир ишдир. Отам Азизбекнинг мушовири ва яқин мусоҳиби саналса ҳам, лекин бу жузъий ишлардагина бўлуб, бунинг учун сизга бир мисол келтурайин. Бу иш шу яқин ораларда бўлди. Тошканддаги гап мажлисларидан бирида кимдир бириси Азизбекни мақтар, бу мақтовга қарши

иккинчиси, «нега мунча мақтамоқ, Азизбекингнинг асли бир баччада», дер. Уларнинг бу музокараларини четдан эшитуб турған хуфиялардан бири бу сўзни Азизбекка еткузар. Эртасига Азизбек мазкур иккисини хузурига чақиртуб, мақтовчиға улуг мансаб ато этар ва иккинчисини ўлумга буюрар. Бу ҳукм мажлисида ҳозир турған отам маҳкумнинг гуноҳини сўрар, лекин Азизбек отамдан юз ўтуруб жаллодға бақирур: «Тезроқ олуб чиқ!» Отам тағи қуллуқ қилганида жаллодға буюрар: «Қўлингдағини бўшатда, ўрнига ҳожини сўй!» Мана кўрдингизми отамнинг мушовирлик қадрини.

– Бўлмаса аҳоли хонға шикоятнома ёзмайдирми?

– Нечанчи шикоятномани сўрайсиз? Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан бирликда энди ўнинчи номамизни юборғандирмиз. Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган ўзи зулмда Азизбекдан юқориқроқ ўринни ишғол этувчи кимса бўлса нима дейсиз? Аммо шуниси ҳам борки, шу кейинги вақтларда Азизбек Қўқоннинг ёрлиғ-фармонларини илтифотсиз қолдирабошлағанликдан «итоатдан бош тортуб ўз олдиға истиқлол эълон этар», деган мулоҳазалар билан ёзган шикоятномаларимиздан марказнинг кўз юмуви ҳам эҳтимолдир. Ҳар ҳолда аҳоли Азизбек истибдодидан ортуқ тўйинди, кимдан кўмак сўрарға ҳам билмайдир.

Отабек билан отаси Юсуфбек ҳожиларнинг қандай фикрдаги кишилар эканлиги мажлиска онглашилған бўлса керак, бу тўғрида ортуқ баҳс этилмади-да, сўз бошқа мавзуъларда юрий бошлади.

Зиёфат самимият билан чақирилғанликдан дастурхон қадрлик меҳмонларға махсус равишда турланған эди. Зиё шоҳичи билан ўгли Раҳматнинг сония сайин меҳмонларни дастурхондағи варақи сомсаларға, анор ва нокларға қистоклари бошқаларнинг иштиҳоларини очмоқға сабаб бўлса ҳам, лекин бу қистоклар бизнинг Отабекка сира ҳам асар этмас, ул қандайдир бир хаёл ичида ўлтурмакда эди. Ул қайси тўғрида хаёл сулар ва нималар тўғрисида ўйлар эди – буни билмак қийин бўлса ҳам, лекин унинг бу вақтдағи шу ҳоллари диққатни жалб этарлик эди. Хаёл сулар экан унинг кўзлари ихтиёрсиз қаршисидағи қутидорға қарайдирлар. Қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча кўзини ундан олуб, дастурхондағи кўнгли тиламаган нарсаларға урина бошлар эди. Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезарми эдилар, йўқми, аммо унинг бу ҳолини Ҳомид таъқиб этмакда эди.

– Савдо билан қандай шаҳарларға бордингиз, Отабек?

Бу саволни қутидор берған эди.

– Хўқанд, Хўжанд, Чимканд, Авлиёота, Олмота, ҳам ўруснинг шаҳарларидан Шамайга¹ ҳам бордим.

– Аҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? – деб Зиё шоҳичи ажабсиниб сўради.

– Ўткан йил борган эдим. Боришим ноқулай бир вақтга тасодиф этканликдан ортуқ машаққатлар чекишка тўғри келди.

Қутидор:

– Чин савдогар сиз эмишсиз. Биз шу ёшга келуб, ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларни ҳам кўралмадик. А, сиз, ўруснинг Шамайга довур боргансиз.

– Юрган дарё – ўлтурған бўрё, – дейдирлар деб қўйди Акрам ҳожи.

Рус шаҳарларига боруб савдо қилғучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлганликдан чет элларни кўрган Отабек мажлиска ортуқ тансуқланди. Ўруслар тўғрисида аллақандоқ хаёлий ривоятлар эшитуб юрган қутидор ва Зиё шоҳичиларнинг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келуб Шамайда кўрган-кечирганларини сўрий бошладилар. Отабек ҳам мажлисни ортуқ қистатуб ўлтурмади-да Шамай хотиротини сўзламакка бошлади. Русларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққийларини эшитучиларни тонгга қолдируб, ортуқ тафсиллаб сўзлаб чиқғач, хотиротининг охирига шуни илова этди:

– Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматимизни кўруб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим. Лекин Шамай меним бу назариямнинг остини устига келтуруб, ўзимни ҳам иккинчи бир киши этди. Ман ўруснинг идора ишларин кўруб ўз идорамизнинг бир ўюнчиқ бўлганлигин иқрор этмакка мажбур бўлдим. Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберганида кофир қўлига маҳкум бўлувимизни ўйлаб (Худо ул кунни кўрсатмасун) бутун авқотимни қайғу билан ўтқузмоқга мажбур бўлдим. Шамайда эканман қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўб-тўғри хон ўрдасига тушсам-да ўруснинг ҳукумат қонунларин бирма-бир арз этсам, хон ҳам арзимни тингласа-да бутун элга ёрлиғ ёзуб ўруснинг идора тартибин дастуруламал этмакка буюрса, ман ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтуб кўрсам Шамайда ўйлағанларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи бирав ҳам бўлмади. Бўлсалар ҳам: «Санинг

¹ Семипалат шаҳри. Хон замонларида Туркистон савдогарларининг Ўрусия билан савдо шаҳарлари бўлган. (Муал.)

тилагингни шу хонларми эшитар, шу бекларми ижро этар?» деб мани маюс этдилар. Илгарироқ ман уларнинг бу сўзларига эътибор этмай юрсам ҳам, сўнггидан тўғри сўз бўлганига тушундим. Воқиян, мазористонда «ҳайъа алалфалаҳ» хитобини ким эшитар эди. Лекин бунинг ила умидимни бутунлайига кесмадим, ҳам кесмайман, чунки умидлик дунё эмасми? – деди.

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротларидан сўнг даража асарланган, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига таажжубланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқаруб сўзлаган сўзидан асарсиз қолмадилар.

Қутидор деди:

– Амир Умархон каби одил подшоҳ бўлса, биз ҳам ўрусдан ошуб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

– Бизнинг бу ҳолда бўлувимизнинг бош сабабчиси ўз феъли хуйимизнинг ёмонлиғидир.

Акрам ҳожи:

– Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан айрилиб қолмас учун:

– Худо кофирнинг дунёсини берган, – деб қўйди.

Отабек бу фикрларнинг бирисига ҳам қаноатланмаган эди.

Шунинг учун бу тўғрида ўзининг фикрини сўйлашқа тегиш кўруб деди:

– Менимча, бу ҳолдан қутулмоғимиз учун энг яхши чора бўлса, ул ҳам иш бошидағиларимизни қувлаб ўрунларига дуруст кишиларни қўймоғимиздир. Лекин бунинг учун ҳам бизда тушунарлик кишиларимиз, унинг устига иттифоқимиз ҳам йўқдир. Иккинчи иборат билан Зиё амаким айтқанларидек феъли хуйимиз ёмон. Бошқа жузъий ёмонлиқларимиздан қатъи назар бизнинг феъли хуйимизнинг бузуқлиғини шу нуқтада кўрсатишқа мумкинки, халқимиз иккига бўлинув орамизда қорачопон¹, қипчоқ деган низоълар туғулғандир. Агар биз шу низоълар билан бораверганимизда на қорачопон учун бўлсун ва на қипчоқ учун бўлсун, нучукким бу кунгача зиёндан бошқа бир самара кўрилмади. Мундан сўнг ҳам қора чақалиқ самара кўрилмас. Бу низоъдан фойдаланучилар бўлса, улар ҳам икки фирқанинг бошида низоъ ўтини алангалатиб юрган игвогарларгина бўлур. Бу даъвом учун бир мисол: Қипчоқлар бошлуғи бўлган Мусулмонқул босилуб кеткан низоъларни қайтадан

¹ Қипчоқлар ўзбекларни қорачопон деб юрутканлар. (Муал.)

қўзғайди-да куяви бўлган Шералихонни...¹ ўлдирди. Гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди. Қорачопонлардан қанчаларининг ёстуғини қурутди. Ниҳоят мақсадиға етуб, хон бўлмаса ҳам, ўз ишорати билан юрийтурган Худоёрни хон кўтаруб қарор топди. Энди ишонамизки, ўз ғаразиға қарши борган қипчоқларни ҳам ўлдира бошлаған эмиш. Демак, бу орада қорачопон – қипчоқ адовати эмас, Мусулмонқулнинг шахсий ғаразигинадир. Ким билур, эртага қорачопондан бириси яна ўз ғарази учун фитна чиқарар-да тағи икки томоннинг қони дарё бўлуб оқар, – деди.

Бу сўз аҳли мажлис учун чувалган ипнинг учини топуб берган каби бўлуб Отабекнинг фикрини олқишлаб қарши олдилар-да, бу тўғрида турлук фикр-мулоҳазалар юритила бошланди. Отабек хуфтан номози учун таҳорат олурға ташқариға чиқган эди. Унинг кетича Акрам ҳожи мақтаб деди:

– Умри узоқ бўлсун бекнинг, йигитларимиз ичида энг ақлиғи экан. Агарда хон кўтариш меним қўлимда бўлса эди, хон қилуб Отабекни кўтарар эдим. Ҳасаналидан сўради:

– Бу йигитнинг ўзи ўқуғанми?

– Тошканддаги «Беклар беги» мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди. Лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олуб, савдо ишиға қўйдилар.

– Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, – деди қутидор. Аҳли мажлис Отабекни кўкларға кўтаруб махтамоқға олди, лекин Ҳомид бу маҳтовларға иштирок этмас ва нимадандир ғижинған каби кўринар эди. Бу орада қутидорнинг «Уйланғанми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидда тағи ҳали бошқача ҳоллар мушоҳада этдирган ва Ҳасаналининг қутидорнинг саволиға, бекнинг қиз ёқтурмаслиғини сабаб кўрсатиб уйланмай келганлигини тафсиллаб жавоб беруб ўлтуриши учунми ва ё бошқа бир сабаб илами Ҳомид тубандағи истехзоли сўзини айтмақдан ўзини сақлий олмаған эди.

– Балки бекингиизнинг таъмалари хон қизидадур, бундай йигитлар уйланғанларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтқузадурлар...

Сабабига тушиниш қийин бўлган бу истехзоға қарши Ҳасанали сукут этмакчи бўлган бўлса ҳам, лекин хўжазодасининг устиға бу истехзони юклатиб туришға ризо бўла олмади:

¹ Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли бўлган Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғулуб Мусулмонқулнинг жияни ҳам унинг қизиға уйланган куявидир. Шералихон Норбўтагоннинг иниси бўлган Сомибекнинг ўғлидир. (Муал.)

– Ман Отабекнинг хон қизини олмоқ иддаосида бўлганлигин билмайман, лекин шунигина айтаманки, хон қизини олса, арзи-майтурган йигит эмасдир. Ҳатто зархарид қули бўлганим ҳолда манга ҳам қаттиғ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган бир қизга албатта заҳмат бермас, деб ўйлайман. Баъзи хотун уратурган ва хотун устига хотун олуб хотунлариға зулм қилатурган ҳайвонсифат кишилардан бўлуб кетиши, менимча, эҳтимолдан жуда узоқдир иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўткан бобда хотунлариға қамчи ишлатканини Ҳомиднинг ўз оғзидан эшиткан эди. Шунинг учун унинг бу охирги сўзи сопини ўзидан чиқармоқ таъбирига мувофиқ тушуб, Ҳомидни ортуқ қабзиятга тушурди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидға «тузатилдингми?» деган каби этуб қаради. Ва Ҳасаналидан узр сўраб деди:

– Кечирасиз ота, бизнинг Ҳомидбой шунақа қўланса сўзлар учун яратилган бир киши.

Қутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтаруб тушди:

– Даъвоингиз тўғридир, Отабек хон қизиға лойиқ бир йигит экан, – деди.

Энди бу тўғрида баҳслашмак ўрунсиз тушуши учун Ҳомид сукутда қолди ва ғайритабиий бир илжайиш билан кифояланди. Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалуб Отабек билан қутидорнинг йўллари бир бўлганликдан бирга кетдилар. Қутидор ҳавлисига қайрилур экан, бек билан хайрлашуб деди:

– Албатта, бириси кун бизникига марҳамат қилурсиз. Бизники мана шу бурчақдаги ҳавли, тағи киши ҳам юборурман, қайтаға бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

– Раҳмат амак, хайр саломат бўлингиз.

Улар тўхтаб сўзлашкан ўрунларидан узоқлашғач шундаги хароба бир ҳавлидан чопониға бурканган бир киши чиқуб улар келган томонға қараб юрди...

Сарой тинч уйқуда, тун ярим эди. Ҳасанали хужранинг узун бурама қулбини очди-да ичкари кириб шамъ ёқди ва бекнинг ўрнини ёзуб унинг кириб ётишини кута бошлади. Лекин Отабек на учундир кирмас эди. Хужра эшикининг очилганидан, шамъ

ёқилуб, ўрун ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунга суялганча қотуб турар эди.

Ҳасанали анчагина кутуб турди-да, ниҳоят киравермагач хужрадан чиқуб:

– Ўрнингизни ёздим, бек, – деди.

Бек хужрасига кируб ёзилган ўрни ёнига ўлтурди. Ҳасанали унинг ешинуб ётувини куткан эди, аммо Отабек ўлтурди-да қайси тўғридадир жиддий суратда ўйлий бошлади.

Унинг ташқарида гўё эсини йўқотқан киши каби устунга суялуб қолуви ва энди ўрни ёнига ўлтуруб ўйланиб хаёллануви Ҳасаналини кўнглига бир шубҳа туғдирган эди. Отабекнинг ёлғуз бу ҳоллариғина эмас, балки Ҳасаналини шубҳага тушуруб юрган бошқа ҳоллари ҳам бор эди. Аммо ҳозирғиси Ҳасаналини ўткан шубҳаларини янгилаб, энди уни ортуқ ташвиш васвасага солган эди. Отабекнинг ҳолини ипидан игнасига қадар таъқиб этар экан, сўради:

– Манда юмушингиз йўқми?

Отабек бу сўзни онгламади, шекиллик, Ҳасаналининг юзига кўтарилуб қаради-да, бир оз тикилуб турғач, ундан юз ўгуруб, кўзини бир нуқтага тикди ва тағи хаёлға ботди. Ҳасанали ортуқ зийрак ва туйғун деб билган бекнинг бунчалик ангравланувиға қўрқув оралаш бир таажжуб ичида қолган ва турган жойида фавқулодда бир диққат билан Отабекни кузата бошлаган эди. Отабек эса тегсиз хаёл тутқуни бўлуб ўзини кузатқучи Ҳасаналидан бус-бутун хабарсиз ҳолда бир қанча вақт қолғач уйқудан уйғонган киши каби Ҳасаналиға кўтарилуб қаради:

– Менга қараб турасиз, бормайсизми?

– Сизнинг юмушингиз бўлмасми, деб кутиб тураман.

– Нима юмушим бўлсун, шамъни ҳам олуб чиқингиз.

Ҳасанали Отабекни яна бир бор кузатди-да шамъни олуб ўз хужрасига чиқди. Ҳасаналининг хужраси Отабекники қаторида – иккинчи хужра бўлуб газмол ва пойафзаллар билан тўла эди. Ҳасаналининг бошқа хужрада туруши ҳам шу молларни сақлаб ётмоқ учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан, ўзича сўзланмақда эди:

– Тавба... нега бунчалик хаёлланишлар.

Отабекдаги бу ўзгаришни Марғинонға келишининг иккинчи куниданоқ сеза бошлаган бўлса ҳам, лекин бунчалик диққат этмаган ва бу қадар қўрқуга ҳам тушмаган эди. Фарзанди хони¹ ва

¹ Фарзанди хони – тутинган ўғли.

хўжазодаси бўлган Отабекдаги бу ўзгариш тўғрисида юз турлук васваса, минг турлук андишалар кечирмакка олди. Ўрни устига ўлтуруб унинг нурсиз, лекин меҳрибон боқишлиқ кўзлари бир нуқтага тикилган, ғуборсиз оппоқ соқолларини ўнг қўли билан тутамлаб мулоҳазага ботган эди. Савдо тўғрисида бирор хатолик этдими ва шунинг учун қайғуға тушдими, деб ўйлайдир. Аммо ҳали Тошканддан олуб келган молларни бозорға солмаганлиқни ўзи яхши билганликдан бу мулоҳазаси устида узоқ тўхтамай-дир-да, иккинчи нарсаларни ўйлий бошлайдир. Зиё шоҳичиники-да таомдан тузукроқ тотинмади ва бунинг устига ош ҳам емади, бирор огрикқа чалиндимикан, деб андиша қиладир ва бунинг кетидан кўз ўнғида мусофирчиликда оғриси... деган қўрқунч суратлар ҳам кўриниб, юраги шиг этиб орқасиға тортуб кетадур. Лекин бу қўрқунч андиша орқасидан узоқ бора олмайдир. Чунки оғриган тақдирда тўрт-беш кундан бери оғриғидан шикоят этуви табиъий бўлуб, аммо бу муддат ичида унинг ихрашиғина эмас, хатто «их» деган товшини ҳам эшитмаган эди.

Тағи аллақанча мулоҳаза кўчаларига кириб чиқган бўлса ҳам, аммо бўш чиқар, ҳеч бир нарсага қаноат ҳосил этмас эди. Ниҳоят, ўйлий-ўйлий тегига етолмади-да ўрнидан туруб шу чоқгача тоқчада ёнуб ётган шамъни ўчурди. Хужра орқа ўнғни ожратуб бўлмаслиқ равишда қоронғуланган эди. Қоронғуда туртина-туртина хужра эшигини топдида, авайлаб гичирлатмай эшикни очди. Секингина ташқариға бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқлиқға қаноат ҳосил эткач, маҳсичан оёғини ардоқлаб босуб Отабек хужрасининг эшикида тўхтади ва саройни яна кузатиб қаради. Сарой қоб-қоронғу тинч уйқуда бўлса ҳам, аммо бу тинчликни сарой отхонасидағи отларнинг қарт-қурт хашак чайнашлари ва атрофдағи хўрозларнинг қичқиришлариғина бузмоқда эдилар. Ҳасанали оҳиस्ताғина дарича остиға ётуб, хужра ичига қулоқ сола бошлади.

Хужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт чамаси вақт ўткан эса-да хужра ичи тинч эди. Ҳамон хужра ичидан хатто нафас олмоқ товши бўлсун эшитилмас эди. Тағи бир неча дақиқалаб куткач, қулоғини узишға ҳозирланган ҳам эди, хужра ичидан уф-ф-ф-деган ихров эшитилди. Ҳасанали бир сесканди-да, кўзлари жойидан чиқиб кетар даражага етуб ўрнидан турди ва кўнглидан ўтқузди:

– Бек ҳақиқатан оғриқ.

Шундан сўнг жазмлануб хужра эшикига юруб келди. Хужра эшикини очуб Отабек ёнига кирмакчи бўлар эди. Эшикни итармоқга борган қўлини тўхтатуб:

– Балки, бегим оғриқ эмасдир, – деди ва жазмидан қайтди. Тағи, очайми, йўқми, деб иккиланиб турғач, ниҳоят очмасдан ўзининг хужрасига келуб кирди. Аммо Отабек тўғрусидаги ташвиши боягига қараганда ўн қайта ортуб хужрасига кирган эди. Ешинуб ухларга ётқан бўлса ҳам, бекнинг хаёли бир қарич бўлсун ундан нарига кетмас, кучланиб қараса ҳам кўзлари уйқу сари юмилмас эдилар.

Отабек тўғрусида аллақандоғ хаёлларга бормоқда – дунёни ост-уст этмакда эди. Юсуфбек ҳожининг: «Ўғлум ёш, сан дунёнинг иссиқ совуғини кўрган ва меним ишончлик кишимсан. Ўғлумнинг иссиқ-совуғидан, юруш-турушидан хабардор бўлуб турмоқ санинг вазифангдир!» деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси Ўзбек оймнинг ёшлиқ кўз билан: «Сани Худога, отамни санга топширдим!» деб ёлборишлари Ҳасаналининг қулоқлари остида такрорланган каби бўлди-да, ётган ўрнидан турди. Кўйнакчан этига чопонини ёпинуб, хужрасидан чиқди ва Отабек даричаси остига келуб ўлтурди.

Тун аёз, изғириқ шамол тўрт томонга югуруб жон ачиткани жондор излар эди. Қишнинг аччиғ меваси бўлган изғириқга сарой ичида Ҳасанали учрашди-да унинг кўйнакчан вужудини ялаб титрата бошлади. Лекин Ҳасанали бунга илтифот этмас, унинг бутун илтифоти хужра ичига берилган эди. Бир оз хужра ичига қулоқ солғач, узоқ тин олиш сўнгида тирқишдан бошини олди. Хужра ичидан пишиллаб ухлаган товуш эшитуб, энди бояғига қараганда бир даража тинчланган эди. Ҳасаналининг ташвишли кўнгли оромланган эди эса-да, ул туруб кетмади. На учундир тағи ҳам совуқга жунжуб ўлтурмакда эди.

Орадан тағи бир неча дақиқалар фурсат ўткан, Ҳасанали тамом тинчланиб, туруб кетмакка ҳозирланган ҳам эди, хужра ичидан уйқусирав товиш эшитилди:... қора кўзлари, камон қошлари ...» Ҳасанали беихтиёр: – А... – деди ва қайтадан қулоқ сола бошлади. Энди унинг бутун борлиғи қулоқ бўлуб айланган, ҳатто ўзининг кўкрак тепишини ҳам қулоғи билан таъқиб этарлик эди. Орадан озроқ вақт ўтмади-да, бояги уйқусирав яна такрорланди: «Ой каби юзлар, кулуб боқишлар, чўчуб қочишлар... уф-ф-ф-ф».

Биринчидан онглашилмай қолган маънилар бу кейинги сўзлар билан ортуқ очилуб ешилган эди. Ҳасанали эндиги пойлашни

кераксиз топди-да, ўрнидан турди. Хужрасига кирмакда экан, бошини чайқаб сўзланди:

– Бек ошиқ.

Ўрун устига чопонини ёпди-да кўрпаси ичига кириб ўлтурди:

– Чинданми ошиқ? – деган саволни кўнглидан кечирди. Та-ниш бўлмаган бир шаҳарда, кимнинг бўлса ҳам қизига учратсун эмишда, беш олти кун ичида бу янлуғ уйқуда ҳам суйганини ёдласун. Ўнгида ҳам шу тўғрида хаёллансун эмиш... Масаланинг бу томони билан қараб унинг ошиқлиғига ишонгуси келмас эди. Аммо иккинчи томондан унинг қулоқлари остида ҳозиргина бек оғзидан эшитгани «...кулуб боқишлар, чўчуб қочишлар...» жумласи такрорланган каби бўлуб, кўзига бекнинг ишқи гавда-ланиб кўринар эди.

Бу икки турлук масаланинг ўнг-терсини айлантириб муҳока-ма эта бошлади ва ўлчамакка олди. Ҳасаналининг ўзи тарозунинг ишонмаслиқ палласи томонида бўлса ҳам, лекин «кулуб боқиш-лар» (...шу ердаги сўзларни ўқуб бўлмади) каби бўлар эди. Тун тонг отарға яқинлашган, Ҳасаналининг бир оз кўз илинтириши керак бўлса ҳам, уйқуни бутунлай унутуб, бекнинг ишқ маса-ласи билан алишдирган эди. Ниҳоят ўйлий-ўйлий бир нарсага ҳам қарор бера олмагач, эртага бекнинг ўзини синаб кўрмакчи бўлуб уйқуға кетди.

– 4 –

Эрталабки чой ҳозирланган эди. Отабек хомуш ўлтуруб Ҳасан-али эрса унинг ҳолини таъқиб этмакда эди. Икки орада ҳукмфар-мо бўлган сўзсизлик бир томондан юракни уюштиргандек бўлса, бошқа ёқдан Ҳасаналига анов тўғрида синаш масаласи ҳам бор эди. Шунинг учун орадаги сўзсизликни кўтаришка тўғри келди:

– Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасиз, бек?

Отабек Ҳасаналига кўтарилуб қаради ва тасдиқ ишорасини бериб:

– Билмадим, – деди бир оз тўхтаб сўнгра жавобида давом этди. – Хомушлиғим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғи-нон ҳавоси мизожимга тўғри келмаган каби...

Ҳасанали Отабекнинг «ҳавосини» иккинчи маъно билан қабул эткан эди.

– Айтканингиздак, Марғинон ҳавоси ҳақиқатан бузуқ экан.

Бир-икки кундан бери меним ҳам кайфим бузила бошлади. Марғинондан тезроқ жўнамасак, ман ҳам ишдан чиқатурған кўринаман...

Ҳасанали сўзини тугатиб бекка қаради. Агарда тундаги уй-қусираш тўғри бўлган суратда ўзининг бу сўзининг Отабекда бир таъсир ижро этишига ишонар эди. Отабек боши берк кўчада қолган каби бўлди.

– Кетамиз, – деди. Аммо бу «кетамиз» жумласи мажбурият остида этилган бўлса керак, кетидан сўзиға шуни ҳам илова қилди: – Мол баҳолари тўғрисида битиша олмай турамиз. Олғучилар арзон сўрайдириллар. Шунинг учун тағи бир неча кун турмоғимизға тўғри келурми... Билмадим.

Бунинг ила Ҳасаналининг синаши ниҳоятга еткан ва юқоридағи жавобни эшиткан вақтда на учундир бир турлук кулгидан ўзини куч билан тўхтатуб қолган эди. Тағи икки орада хомушлик ҳукм сурмакка олуб Ҳасанали ишни тузукроқ очмоқ ва ё шу кўйи қолдируб кетабермак талашида эди. Ҳасанали ўзи билан узоқ талашда қолуб, ниҳоят очмоқ фикриға тушди. Чунки унингча шундай қолдируб кетаберилганда хўжазодасининг билгусиз бир муддат билан қийноқда қолиши муҳаққак эди. Қарорини шунга тўхтатғач, энди қай йўсун билан сўз бошларға йўллар изламакка олди.

– Ўғлум, Отабек.

– Сўзлангиз.

– Айтинғизчи, ман сизнинг кимингиз?

Отабек Ҳасаналининг мақсадиға тушуна олмай, ажабсиниб қаради ва жавоб берди:

– Сизми, отам бўлмасангиз ҳам, мани оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ бир кишимсиз – яъни маънавий отам.

– Баракалла, бек, жавобинғиз ўз ўйлаганимчадир. Аммо шуни ҳам сиздан сўрайин: хўжасиға содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча маънавий бир падар ўз ўғлиға ёмонлиқ соғинарми, бу тўғрида ҳам жавоб берингиз?

Отабек таажжуб ичида қолган, ўз томонидан кутулмаган бу ногоҳоний саволларға таҳайюр ичра чўмган эди:

– Сўзларингизга тушуна олмай бошладим, ота... Шундай бўлса ҳам, саволингизга жавоб берайин. Бу кунгача сиз ёлғуз меним ўзимгагина эмас, бизнинг оиламизға оталиқ мавқеъида туруб яхшилиқдан бошқани соғинмай келдингиз.

Ҳасанали вазиятини бузмай деди:

- Илгарироқ шундог эди, аммо энди, айниқса сиз...
- Айниқса ман... очуб сўзлангиз.
- Айниқса, сизнинг манга бўлган ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоқ камчилик ўтканига ҳайратдаман.

Отабекнинг таажжуби ортди:

– Қизиқ сўзлар сўзлайсиз, ота. Манга қандоқ ёмонлиқ ишладингизки, бунинг ила меним сизга бўлган ишончим биткан бўлсун? Васвасаланмангиз, ота. Мундан сўнг ҳам сизнинг ҳайрихоҳона маслаҳатларингиз ва борлигингизга муҳтожман. Омонатим ва ё сирим бўлсун, она қорнида сақланган каби сизда сақланувига ишонаман ва бунинг учун сиз ҳам амин бўлингиз ота.

– Лекин сўз билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғлум.

Отабек сўнг даража бўғулуб тоқатсизланган эди.

– Янглишасиз, ота.

– Янглишмайман, билъакс, билуб сўзлайман.

– Сўзим билан кўнглимнинг бошқалигини исбот этингиз.

– Мандан яшириб юрган бир сирингиз бор.

– Сиздан яширин бир сирим бор?

Ҳасанали ишонч ва қаноат билан жавоб берди.

– Бор, ўғлум, бор, мандан яширмангиз.

Кутулмаган ўрунда Отабек ўзгариб кетди, шундоқ бўлса ҳам ўзини йиғуб деди:

– Марҳамат қилуб кашфингизни сўзлангиз...

Ҳасанали ўнггайсизроқ бир вазият билан сирни оча бошлади:

– Марғионга келган кундан бошлаб сизда маълум бир ҳол бор. Сиз буни «Марғион ҳавоси ёқмади» деб таъбир этсангиз ҳам, аммо ман бошқа нарсалар сезаман...

Ҳасаналининг мақсади қаерда эканлиги очиқ билинуб, Отабек бир турлук қийналиш остида қолган эди. Мажбурият билан:

– Давом этингиз, – деди.

– Бу сирингизни мандан яширмакчи бўласиз. Хайр, яширмакка ҳам ҳақлидирсиз, лекин шу кўйи сир сақлаш билан бирор натижа мумкинми?

–

Отабек қиб-қизил қизаруб гўё гуноҳкорлар каби ерға боқган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тараҳҳум туси кируб, қориларға махсус оҳангдор бир товуш билан давом этди:

– Айби йўқ, ўғлум, муҳаббат жуда оз йигитларгагина муяссар бўладурган бир нарса бўлуб, шунинг ила баробар аксар вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлуб чиқадир. Шунинг учун куч сарф

қилуб бўлса ҳам унутмак, ортуқ хаёллана бермаслик керакдир.

Отабек кўтарилуб Ҳасаналига қаради-да, узоқ бир тин олиб яна ерга боқди. Гўё ул ўзининг бу ҳаракати билан «унутмак мумкин эмас» деган маънини ифода қилган эди. Орада сўзсизлик ҳукмфармо бўлуб, иккиси ҳам чуқур мулоҳаза ичида эдилар. Ҳасаналининг ортуқ берилуб ўйлаган вақтда соқолини қаюруб тишлайтурган одати бўлуб, энди ҳам шу одати билан машғул эди. Беш ўн дақиқалиқ ўйлашдан сўнг ишнинг қолган томони-ни очмоқни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди. Чунки Отабек шунинг ўзига ҳам ортуқ қизаруб бўртинган эди...

– 5 –

Пойафзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли... Ўқуғучи эҳтимол, бу ҳавлини кимники эканлигин эслар. Кўримсиз-чирк босуб қорайган, жуда қўб хидмат қилуб қартайган, очуб ёпғанда, минг турлук дод-фарёд чиқаратурган, бу ердаги сифатларни бир ерга жамлаб кўрсатканда шарти кетуб, парти қолган бир дарбоза. Бу дарбозанинг остонасидан беш-олти одум босилуб ичкари кирилса, киши ўзини гўё Бухоро зиндонларидан бирида ҳис этуб одумларини тезлатуб илгарига ошиқар. Кўз очуб юмгунча ўзини бир улуғ ариқ ёқасида, ўрда каби бир катта ҳавлида кўруб зиндон машаққатларини унутар ва роҳат бир тин олур. Ҳавлининг шарқ томонида ғарбга қаратилуб солинган, унча мақтарлиқ бўлмаса ҳам, лекин замонасининг олдинги биноларидан бўлган бир айвон билан бир уйга кўз тушар. Ҳавли киши зотидан холи бўлганликдан ташқари – меҳмонхона эканлиги онглашилур. Ҳавлининг шимол ва ғарб ёқлари кичкина ҳужралар билан ўралган ва бу ҳужраларнинг бариси ҳам ёпиқ ва қулупланган бўлганликдан моллар билан бандлиги ва ҳавли эгасининг сарватдор бир киши бўлганлиги билинур. Ҳавлининг жануб томони дўконлар орқаси – иморатдан бўш, аммо катта туп гилос дарахтлари қошлаб ётадилар.

Энди биз ташқари ҳавлини қўюб меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳавлининг йўлаги ҳам нарғисидек усти ёпиқ, қоронғу. Йўлакнинг бошига боруб ўнғга бурулса, молхонага, чапга юрилса, биринчи мартаба кирганимиз каби улуг бир ҳавлига чиқармиз. Ҳавлининг тўрт томони турлук эҳтиёжот бинолари билан ва тўрдаги икки биқини катта уйлар

билан ўралган бўлуб, тўрт хари айвон ҳавлининг кўзга чалинурлик ортуқликларидандир. У тўрт хари айвоннинг ўрта бир ерида устига атлас кўрпалар ёпилган танчанинг тўрида деворга суяниб устига қала мовитидан сирилган совсар пўстинлик бир киши ўлтурадир. Ўқуғучини бу киши билан танишидируб ўлтуришни ҳам лузуми йўқ. Бу зот – Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотун: буларнинг бириси ичидан атлас кўйнак киюб, устидан одми пахталик кийган, бошига оқ дакана рўймол ўраган, ўттуз беш ёшлар чамасидаги гўзал-хушбичим бир хотун – бу Қутидорнинг хотуни Офтобойим. Иккинчиси – етмишлардан ошган бир кампир Офтобойимнинг онаси Ойшабиби. Ошхонада хунуқкина қирқ беш ёшлардан ўткан бир хотун, чой қайнатуб юрийдур. Бу хотун эса бу оиланинг чўриси – Тўйбека. Биз айвонга қайтуб сўл томондаги дарича орқалиқ уйга кирсак, уйнинг тўрида солинган атлас кўрпа, парёстик қучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа сабаб биланми, уйгоқ ётқан бир қизни – бир малакни кўрармиз. Унинг қора зулфи парёстикнинг турлук томонига тартибсиз суратда тўзғуб қуюқ жинггила кипрак остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоб-қора камон, сўнг даража нафис қийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби. Тўлган ой каби ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликга айланган-да, кимдандир уялган каби...

Бу вақт кўрпани қайируб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида табиъатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди-да, бошини ёстикдан олуб ўлтурди: сариқ рупох атлас кўйлағининг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилуб турмакда эди. Ул бошини бир силкитди-да ижирғаниб қўйди. Энди унинг бутун юзини тўзғуған сочи ўраб олуб, жонсўз бир суратка кириткан эди. Бу қиз суратига кирган малак қутидорнинг қизи – Кумушбиби эди.

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдируб бош оғриғи ва кўз тиниш каби оғриқлардан шикоят этуб юрар. Шунинг учун онаси тинч ухласун, ортуқ урунмасун деб, бу кун на-мозга ҳам уйғоттирмаган эди. Тўйбека томонидан ҳозирлануб берилган иссиқ сув билан юзини ювди ва айвондағиларга салом берди-да, отасининг ёнига келуб ўлтурди.

– Бу кун тузукмисан, қизим?

– Йўқ отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Қутидор қизининг пешонасини ушлади-да:

– Эй-ҳа, қизим, ҳали ҳам иссигинг бор, ўзингни тежа қизим, ўрнингни қалин қилуб бурканиб ёт, терласанг, енгил тортасан, қизим. Тўйбека Кумушнинг чойини оқлаб бер-чи, – деди.

Офтобойим эрининг сўзини қувватлаб тушди:

– Иссиғи бор, юзи ҳам қизаруб бўртиб турадир, – деди. Ўзининг руҳсиз товши билан Ойшабиби ҳам сўзга қўшилди:

– Наҳ кеча билмабсиз, наҳ мани қўрқутуб, энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка ёт сўзларни гапуриб чикди...

Бу вақт Кумушбиби ялт этуб бибисига қаради...

– Ўша ҳарорати ғаризаники ҳаммаси, ман бу кун бирор ҳакимдан сўраб қарай-чи. Ол қизим, шу пиёладаги чойингни ич-чи, – деди Қутидор ва тағи бир қат қизини кузатиб чикди.

Чойни ичуб бўлгандан сўнг қутидор алланарса тўғрисида ўйланди-да, сўнгра хотунига деди:

– Ман санга айтуб қўяй ҳали, бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чақируб, меҳмонхонани тозалат. Анов янги кўрпаларингни бер. Танчага ўшани ёпсун. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда маваларинг бор эдими?

– Бор.

– Яхши, бироздан сўнг бола чиқарсанг гўш олуб берарман. Варақи пишириб қўйингиз.

Офтобойим варақи пиширишдан бу кунги меҳмоннинг унча-мунча меҳмон бўлмаганлигини онглаган эди.

– Қанақа меҳмон эди?

– Сан танимайсан, Тошкандлик бир йигит, тағи шу ердаги уч-тўртта ошналар ҳам бор. Тузукми, айтканларимни уқдингми?

– Уқдим, уқдим.

Кумушбиби онасининг сўзига илтифотсизгина ўлтурмакда эди. Қутидор дўконига жўнағач, Офтобойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи ҳамир қилишга ўлтурди.

Кумушбиби хомушғина ўлтурар эди. Бир нарса тўғрисида ўйларми эди, ёки бош оғригиси уни шундай ўлтуришка мажбур этарми эди, аммо бу эҳтимолларнинг иккиси ҳам мажхул эди. Қаршисида ўлтурган бибисининг ўткан кеткандан қилган ҳикояларига жуда совуққина қулоқ берар ва кўнглини очмоқ учун бўлган қизиқ сўзларига шаққиллаб қулиш ўрнига бир илжаяр эди-да, шунинг ила тағи хомушлигага қайтар эди. Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи ўтқузди-да, ундан кейин

ўрнидан туруб ўзининг кичкина латиф оёқлариға отасининг яқиндағина олуб берган қала кавшини киюб ошхона юмуши билан қоришуб ётқан онасининг олдиға борди.

Кумушбиби энди ўн еттини қўюб ўн саккизга қадам босганликдан бўйи ҳам онасига етаёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди. Онасининг юмушиға бир оз қараб турди-да, ундан кейин ташқариға қараб кетди. Айвоннинг бир четидан, меҳмонхонада гилам ёзуб юрган Тўйбекага бир оз қараб турди-да, шундан кейин айвоннинг ўрта устунига келуб суюлди. Энди бояғиға қарағанда бир оз енгилланган, жон олғучи қора кўзлари ўйний бошлаған, бўғриққан қизил юзлари очилуб, озғина табиий қизиллиғи қолган эди. Бу вақт қора қийиғ қошларини чимирди-да, кўча йўлак томонға қаради. Шу кўйи кўзини қайси нуқтағадир тикуб, номаълум бир муддат қотуб турди. Шундан кейин айвондан ерга тушди-да, йўлак томонға – ариқ бўйиға кетди.

Сув бир дўконнинг остидан чиқуб бу хавлида уч қулоч чамаси жойғача очиқ ҳавода оқар ва кўпрук остиға кетар эди.

Кумушбиби ариқ бўйидан қандайдир бир ўрунни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулоимғина ҳаракат билан сув устиға оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошғина оқуб келар, Кумушбибининг қаршисиға етқанда гўёки унинг таъзими учун секинғина бир чарх уруб кўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сеҳрига мусахҳар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада чарх урғач, оҳиस्ताғина кўпрук остиға оқуб кетар эди. Ниҳоясиз ариқ сувининг бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатуб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ювуб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келуб, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди. Иккинчи, учунчи қайталаб юз ювушда бу фитна тағи ҳам кучайди.

Нозик оёқлар толдилар, шекиллик, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди-да, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Бояғиға қарағанда анчағина енгилланиб уйига кирган, ҳаракатлари ҳам бир оз ўзгарган эди. Ойшабиби унинг бу ўзгаришиға суюнди:

- Енғил тортдинғми, қизим?
- Шукур...
- Энди ортуқ урунма, қизим, тинч ўлтур.

* * *

Қиш кунлари ортуқ қисқа, «ҳа дегунча» кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа дегунча»га қолмасдан кеч бўлган, меҳмонлар келганига ярим соатлар вақт ўткан эди.

Қутидор ихлос билан меҳмонларни кутуб, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла тўкус эди. Тўйбека ичкари билан ташқариға¹ югуруб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хидмат енгиллашгач, Тўйбека ўзининг совуб қолган ошини емакка Офтобойимлар ёнига ўлтурди. Сўздан сўз чиқди-да, Офтобойим Тўйбекадан сўради.

– Меҳмонлар қанақа кишилар экан?

– Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз. Бир чиройлик, бир ақлик, тағи ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир. Ҳали йигирмага ҳам кирмагандир. Мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган. Нах бизага куяв бўлатурган йигит экан, – деб Тўйбека Кумушбибига қараб кулуб қўйди. Тўйбеканинг сўзига Офтобойим ҳам кулимсираб қизига қаради.

– Ана, Кумуш, эшитдингми Тўйбека опангнинг сўзини, опанг санга эр топқан, сан бошим оғрийдир деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсиравидан ёқут каби лаблари остидағи садаф каби оқ тишлари кўринуб кетди, лекин унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди.

– Қолган хидматларингизнинг бириси энди манга эр топмоқ эди.

Тўйбека Кумушбибининг тундланувини эламади-да:

– Эй синглим, сан ҳали билмайсан у йигитни, бир кўргин-да ху деб кетабергин... Сан тугул шу ёшим билан унга маним ҳам текким келди, – деди ва хахолаб кулуб юборди.

Кумушбиби юзини чирт этуб Тўйбекадан ўтурди.

– Тезроқ тегуб қолинг.

– Кошки эди тегалсам, ман унинг бир мўйига ҳам арзимайман, аммо сан бўлсанг унинг билан танглашур эдинг. Тенг-тенги билан, тезак қопи билан, ха-ха-ха!

Кумушбиби Тўйбека билан ортуқ сўзлашишка тиламади-да, ётмоқ учун уйига кириб кетди. Офтобойим «бачча-маччадир» деб ўйлаганликдан бу тўғрида сўз очмай Тўйбекага деди:

– Ташқаридан хабар олингиз-чи опа, чой керак бўлдимикин?

¹ Чўриларда кишилардан қочмоқ одати йўқ эди (Муал.).

Тўйбека ташқариға чиқуб кетди. Орада беш дақиқа вақт ўткан, ё ўтмаган эди, ҳавлиқуб кирди.

– Туф-э, қуруб кетсун, жоним чиқуб кетди-я!

Офтобойим сўради:

– Нима бўлди, нега мунча қўрқиш.

– Поччамдан дастурхонни олуб қоқмоқ учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балоға туртинуб кетдим. Қўрқанимдан озгина қолдики, додлаб юборсам, чамаси, меҳмонларға қараб турган экан.

– Билмадингизми, ким экан?

– Қоронғуда яхши ажратолмадим, башарасини ғира-шира анови қора Ҳомидға ўхшатдим, тағи уми, бошқами, Худо билсун, шатир-шутир қилди-да, чиқуб кетди...

* * *

Қутидор меҳмонларни жўнатуб ётиш учун чешинар экан, Офтобойим сўради:

– Тўйбеканинг чиройлик йигит, ақллиқ йигит деб, мақтий-мақтий ичаги узулди. У ким эди?

– Меҳмонимиз ўша эди, Тошкандда Юсуфбек ҳожи исмлиқ яқин ошнамнинг ўғли.

– Тўйбеканинг мақтаганича борми ўзи?

– Бор, Худо кишига ўғул берса, шундайини берсун-да.

Офтобойим эрига кула-кула Тўйбеканинг Отабек ҳақида сўзлаган сўзларини ва Кумушбиби билан бўлган можаросини сўзлаб берди. Қутидор ҳам ўзини тўхтатолмай кулар экан:

– Тентагингнинг ақли бало, кирои куявинг шундоқ бўлса...
– деди.

– 6 –

Бу кунларда Марғинонда шундоқ хабарлар юра бошлади: «Тошканд беги бўлган Азизбек Қўқонға (хонға) қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож учун юборилган девон бекларини ўлдурган!». Иккинчи кун бу хабар тағи ҳам кучланди, тағи ҳам кенгайди. «Мусулмонқул Нормуҳаммад қушбегига беш минг сипоҳ бериб, Тошканд устига жўнаткан!».

Бу хабарлар халқ томонидан жуда оддий, ортуқ совуққонлиқ билан қарши олиндилар. Бу воқеаға ҳеч ким ажабсинмади ва

бунда фавқуллоддалиқ кўрилмади. Халқ бу хабарни ўзининг одатдаги кўчаси каби қарши олди. Халқ бунга ҳақлик эди, чунки бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб олган, бу кун бўлмаса, эртага ўзининг ботурбошисининг, понсадбошисининг, офтобачисининг, тағи аллакимларининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин» деб қарар ва буни кутубгина турар эди. Аммо биз бу тўғрида Отабекни халқ билан биргалашдира олмаймиз, негаки ул бу хабарга «одатдаги кўчамиз» деб қарай олмас эди ва қарай олмади. Отабек бу хабарни эшитар экан, еб турғани оғзида, юткани бўғзида қолди.

Ул халқ билан биргалаша олмас эди: бундай ўзбошимчалиқ орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўткур зеҳни орқалиқ аллақандоқ хунук-қўркунч манзаралар кўрар, миллатини, халқини, мусулмонини қандоқдир қўркунч жар, тегсиз жаҳаннам ёнида юз тубан топар эди-да, сесканиб, ўзинг сақла Тангрим, дер эди. Бу хабарни эшиткандан сўнг гангиб эсини йўқотди, турлук қўркунч мулоҳазалар кечира бошлади.

– Оқ билан қорани ажрата олмаган фуқаронинг бир неча мустабидлар гарази йўлида бир-биравлари билан қон тўкишулари ва бунинг натижасида истиқболнинг ваҳим кўринишлари...

Шундоқ қайғулар ичида букуб ўлтурар экан, Ҳасанали кўлида бир мактуб билан ҳужрага кирди. «Тошканддан эмиш, эҳтимол, отангиздандир», – деди. Отабек хатни очди. Катта когазда йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Ўқуй бошлади (айнан):

«Хувалборий... кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етуб, андоғ маълум ва равшан бўлғайким, алҳамдулиллоҳ биз дуоғўй падарингиз, муштипар онангиз, яқин дўстларингиз мунда Ҳақ таолонинг ҳифзи ҳимоятда сиҳхат саломат бўлуб, кўз нуримиз бўлган Отабекнинг дуойи жонини субҳи шом, балки аладдавом жаноб раббулоламиндан таманно ва ражо этмакдамиз. Жаноби Ҳақ бод фурсатларда яқин ва сағид соатларда тўкус тугаллик билан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилса эди, омин ёраббулоламин. Баъда сўзимиз: ўғлум, Марғионға сиҳхат ва саломат етиш мактубингни олуб, Ҳақ таолоға шукурлар этдик. Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғионға ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоқдир бир кучка таянуб, Кўқонға исён этди. Хирож ҳисобини олмоқ учун келган девон бекларини ўлдуруб, ўрда дарбозасиға осдирди. Бунга қарши Кўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак. Бу кун Кировчидан беш минг сипоҳ ила Нормуҳаммад қушбегини Тошканд устига буюрилганлигин эшитдик. Фуқоронинг тағин қандоқ кўргулуқлари бор экан!

Кечагина қонлиқ қиличини фуқоро устидан юргузуб турған Азизбекка унинг тиғи зулми остида қора қониға беланилган ўғлининг, отасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чуруб битмай туруб бу кун халқ яна Азизбекка ўз қони билан ямин этди. Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолғунча ҳимоя қилмоқға онд ичди.

Азизбекнинг амри билан кеча Ўрда тегига бутун Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламо ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, Тошканднинг ҳар бир синфидан бор эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туруб фуқароға салом қилди. Азизбекнинг саломиға мушарраф бўлғучиларнинг кўзларидан ёш оқмоқда эди... Ўғлум сан бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқу:

Азизбек ўрда дарбозасиға осилган икки мазлумларнинг гавдаларини кўрсатуб сўради: «Фуқаро, кўрасизми бу икки гуноҳкорни, на учун бу жазоға мустаҳиқ бўлдилар?» Халқ: «Билмаймиз тақсир» деб жавоб берди. Азизбекнинг ўзи жавоб беришка киришиб: «Булар Муслмон чўлоқнинг саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан, ва қорачопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғузнинг гавдалари! Ман буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопонлиқларнинг қипчоқ қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёинки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?» Халқ чувирлашиб жавоб берди:

«Адолат! Хўб қилғансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазоси шундоқ бўлмоғи керак!»

Азизбек яна сўзида давом этуб: «Сиз қорачопонлиқларға холисона қилган бу хидматимга қарши қипчоқлар қасдимға тушарлар, мани Тошканд ҳокимлигидан азл этмакчи ва қўлларидан келса, ўлдурмакчи бўлурлар. Сизлар бунга қандоқ қарайсиз?»

Халқ ўзининг фалакларга ошган товши билан деди: «Бир томчи қонимиз қолғунча, йўлингизда базли жон¹ қилурмиз. Қипчоқларда ҳад бўлғаймики, биз тирик турған жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсунлар!»

Азизбек халққа ташаккур этуб деди: «Раҳмат, фуқаро, эшитаманки, қипчоқлар Нормуҳаммад қушбеги қўл остида Тошканд устига ҳаракат бошлаған эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми, фуқаро?!»

Халқ жавоб берди: «Керак, албатта керак тақсир! Агар рухсат берсангиз, бу кундан бошлаб қўрғонларни тузата бошлаймиз, тақсир!»

¹ Базли жон – жон бермоқ.

Азизбек: «Раҳмат, фуқаро! Орқамда сизнинг каби фуқаром турғанда, манга ҳеч бир қайғу йўқдир».

Халқ: «Сиз омон бўлуб, осойиш ўлтурсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Қани, қўрғон тузатишка фотиҳа берингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлиғига киришди.

Мана ўғлум, бизнинг халқнинг ҳолига йиғларға ҳам билмайсан, куларға ҳам. Ҳар ҳолда Тошканд устига яна қонлиқ булутлар чиқа бошлаб, ишининг охири нима билан натижаланур, бу бир Худоғағина аён. Бошқа сўзлардан ҳам ортуқроқ эсингга шуни солуб ўтайки, сиёсат тўғрилида ўйланиброқ сўзла. Арзимаған сабаблар билан талаф бўлған жонларни ҳамиша кўз ўнгингда юрут! Сан билан меним кўнгулларимиздаги яратғучиғағина маълум бўлуб, аммо Фарғонада отангни Азизбекни шериги деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир. Шу ёқларни мулоҳаза этуб оёқ бос. Бу тинчсизлик вақтида сан билан меним ҳаётимизнинг таҳлика остида бўлғанлиғин унутма. Шуни ҳам айтуб қўяйки, Тошканд тинчсизлиги босилмағунча, Тошкандга келмавинг маслаҳатдир. Тошканд тинчлангач (агарда саломат бўлсам), ўзим хабар юборурман. Шундай нозик бир вақтда сани Марғиононға юборғаним учун пушаймонлар емакдадирманки, аммо энди фойдаси йўқдир. Ҳасаналига мандан салом. Аддои отанг Юсуфбек ҳожи. Тошканд, 1264-нчи йил, 27-нчи далв».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўткан ерларини қайтадан кўздан ўтқузмоқда экан, Азизбек воқиъаси устида келганда ихтиёрсиз деди:

– Тулки!

«...босилмағунча Тошкандга келмавинг маслаҳатдир...» – бу жумлани ўқуганда:

– Ундоқ бўлса сира тинчимангиз, – деди-да, ёвошгина бир илжайиб қўйди.

(Келар сондан бошлаб рўмонға оид расмлар ва кўринишлар илова қилинур. «Инқилоб» журнали, 1923-йил, 9-10 сонлар).

ЎТКАН КУНЛАР

Ўзбеклар ҳаётидан тарихий рўмон.

Ёзғучиси: Абдулла Қодирий

7. Мажбурият

Қўқондан ҳар кун деярлик хабарлар келиб турар эди. «Қўқон сипоҳи томонидан Тошканд ўралди» деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўткан бўлса ҳам, «Тошканд олинди» деган хабар йўқ эди. Кечадан бери кишилар оғзида «Нормухаммад қушбеги яраланган, Қўқон йигитидан бир ярим мингги қирилган...» деган хабар юруй бошлади. Чамаси, Азизбек осонлиқ билан жон бературган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошканд тинчсизлиги қўшулғач, Отабек тагин ҳам хаёлчанланган, тагин ҳам хомушлигини ортдирган эди. Бутун кун хужрасидан ташқариға чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, гўё гўшанишинлар ҳолини олган эди.

Бу кун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги ўйини чинлаб амалга қўймоқчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзгариш кундан-кунга рангининг синиқиб бориши, хужрадан ташқариға чиқмаслиғи ва бошқалар Ҳасаналини ортуқча қўрқуға солган, ўзининг фақат томошачиғина бўлуб юрганидан уялган эди.

Дуруст, ул Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узоқ тутмаган, маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирар эбини қилса мумкинми? Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг қўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтата келган: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати учар қуш, балки бу кун эрта унутуб ҳам юборар» каби мулоҳазаларда бўлинган эди.

Лекин Отабекдаги ўйчанлик ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучланиб бориши Ҳасаналини ҳалиги мулоҳазалардан умидсизландирган, ниҳоят бошқа йўсунларни ўйлай бошлаган эди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса-да, шу ҳолда тиниб турмади; юз турлук бошқача йўсунларни ўйлади, минг турлук мулоҳазаларни бошидан кечирди. Аммо биттасини-да Отабек оғригига эм деб топмади ва ниҳоят:

– Кўрайин, қадамим муборакми бўлур, – деб қўйди.

Кечки ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз хужрасидан кийиниб чиқди-да, Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобурнома» мутоаъаласи билан машғул эди. Баъзи эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмади.

– Ҳаммомга бормоқчи эдим, манда юмушингиз бўлмасми, бек? – деб сўради.

Отабек китобдан кўзини узмай жавоб берди:

– Йўқ, бораберингиз.

Ҳасанали чиқди, қош қорайиб, қоронғу туша бошлаган эди. Ҳаво булут, аччиғ совуқ ел тўрт томонга югурар. Ўнда-сўнда қор учқунларини қувалаб зириқтирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишка тўғри келадурган кўчаларнинг лойи қатқалоқланган, шунинг учун юргучини қийнамас эди. Дўконлар ёпиқ бўлсалар ҳам, чойхоналар очик, кишилар ўртага тўнкадан гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳ ўзларига хон кўтариб, гоҳ хон қизи деб ҳам қўядирлар... Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар... Қиш кечалари узоқ, шунинг учун чойхоналар обод, халқ лаззатланиб, баччанинг табаррукланган чойини ичадур, хуснига тамошо қилуб, Худонинг қудратиға ҳайрон қоладир...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисиға келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига қаради. Дарича тирқишидан кўрилган ёруғлиқ меҳмонхонада киши борлиғини билдирар эди. Шундан кейин Ҳасанали тузатиниб олди-да, ичкарига кирди. Зиё шоҳичи намоз ўқумоқда бўлуб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бунинг учун Ҳасанали қувонди ва Зиё шоҳичининг намоздан бўшалишини кутуб ўлтурди.

Шоҳичи намозини тугатди ва келиб Ҳасанали билан сўрашди:

– Келинг ота, тинчликми, Отабек соғми?

– Шукур, тинчлик...

Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифка таъажжубда бўлуб «нима қилиб юрасан» дегандек этуб Ҳасаналига қаради.

– Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.

- Сизни Отабек юбордими?
- Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Шоҳичи онглашилмовчилик ичида қолди. Тўғриси ҳам Хасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки ул билар эдики, Хасанали Отабекнинг қули, қуллар билан жиддий муомалаларда бўлмоқ одатдан ташқари бир иш бўлуб, тагин мажбурият остида ўзича келмаги.... Зиё ака турлук ўйларга бориб охирда сўради:

– Мажбуриятингиз?

– Ўзингиз биласизки, Марғилон келганимизга йигирма беш кунлар чамаси бир замон бўлди. Шундан бери Отабек бир касалга мубтало.

Зиё ака ажабсиниб Хасаналига қаради.

– Қандай касаллик, Отабек соғ-ку?

– Тузук, аммо ман ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

– Дарди?

– Муҳаббат.

– Муҳаббат?

– Шу йигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу орада қандай ташвишларда бўлмадим, сўрасангиз.

– Кимга муҳаббат қўйган, бундан ҳам дарак олдингизми?

– Қутидорнинг қизига...

– Аҳа! – деб тўхтади Зиё ака ва бир оз ўйлангандан кейин сўради:

– Буни сиз аниқ биласизми?

– Аниқ биламан.

– Ўзи айтдимми?

– Ўзи айтмаса ҳам, шунга яқинлашдирди.

– Отабек қизни қаерда кўрган?

– Эсизки, буни билаолмадим.

Энди Хасаналининг келиш мажбуриятини ва нима учун келганлиги Зиё акага ортуғи билан очилган эди эса-да, лекин шундай бўлса ҳам сўради:

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундадир. Бу тўғрига сиз қандай йўллар кўрсата оласиз?

Зиё ака узоқ ўйлаб тўхтади. Бу орада бир икки қайта нос ҳам отуб олди.

– Қизик гап... агар биз Отабекни бу ерда уйлантириб қўйсақ, отаси биздан хафа бўлмасмикан?

– Кўб яшанг, бой ака. Кулингиз ҳам бу тўғрида узоқ ўйладим. Хафа бўлса, нима чорақим, биз шу ишка мажбур бўлган бўлсақ. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз эмаски, хафа бўлса, аммо маним қўрқунчим бундақим, қутидор кўнарми ё йўқ...

Зиё ака узоқ ўйлаб қолди:

– Айтканингиздек ишнинг бу томони ҳам нозик. Аммо қутидорнинг Отабекка қарашини яхши билсам-да, лекин қизимни мусофирга бермайман дермикин, деб қўрқаман.

Ҳасанали ҳам бу нуктага¹ лабини тишлаб қолиб, алланарсарларни ўйлаб чиқди.

– Манча қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин, агарда кўнса-ку бизнинг тилагимиз, қўнмаган чоқда бу хабарни Отабекка билдирсақ, зора шунинг билан кўнгли совиб тушса.

Бу сўз Зиё акага ҳам ўрин бўлуб тушди.

– Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсун дейсиз?

– Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да юзига кулги чиқарди:

– Ҳозир борамиз: биз ҳам умрда бир совчилик қилайлиқ.

Зиё ака тура бошлаган эди, Ҳасанали уни тўхтатди.

– Маним ҳам бормоғим тузукми ёки ёлғуз ўзингиз?

Зиё ака қўл силкиб:

– Сизнинг боришингиздан зарар йўқ, – деди.

8. Кутлуғ бўлсун

...Шоҳичининг кулуб сўзлаган сўзларига қутидор сира ҳам тушунмас, кутулмаган меҳмонларнинг келиш сабабларини сўрашдан ийманар эди.

– Оловни қўятурингиз, илгари қудаларға дастурхон олуб чиқингиз...

Зиё шоҳичининг бу кулгулигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйди-да, дастурхон буюрмоқ учун уйига кириб кетди. Унинг кетидан Ҳасанали «тақдир биткан бўлсун-да» деб қўйган эди, Зиё шоҳичи қатъий қилиб «иншооллоҳ битар, шундай йигитни ўзига куяв қилишни тиламаган бир кишини биз одамга санамаймиз» деди. Қутидор қайтиб чиқди...

¹ Нукта – нозик сўз.

Зиё ака билан Ҳасанали маънолик қилуб бир-бирларига қарашуб олмоқдалар; қутидор, айниқса, Зиё акадан сўз кутмақда ва унинг кўнгли кутулмаган меҳмонлардан тушуниши қийин бўлган бир маънони сезинмақда эди. Орадаги сўзсизлик узоққа чўзилабергач, қутидор Ҳасаналидан сўради:

– Отабекнинг тан-жони соғми, ота?

Сўз жўни келганини билган Зиё шоҳичи Ҳасаналининг жим туришига ишора қилуб ўзи жавоб берди:

– Бизнинг сизга кутулмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиғи учундир.

Қутидор бу жавобдан бир нарса ҳам тушунмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

– Отабек соғми?

Зиё ака салмоқлабгина деди:

– Бу кунгача Отабек саломат... аммо бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингиздадир.

Қутидор ажабланиб меҳмонларга қаради.

–...Маним қўлимда? Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи маним учун айти муддао бўлса ҳам, лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиғи, иккинчи бир кишининг қўлида бўлсун.

Зиё ака оддийгина қилуб жавоб берди:

– Ажабланмангиз, ўртоқ, Отабекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг қўлингиздадир. Бу ўюн эмас, тўғри гап.

Муддаонинг ким ва нима устида бўлганлиғи қутидорга онглашилаёзуб ўзида қандайдир бир ўнгғайсизлик сезган эди.

Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди ва Ҳасанали билан қутидорни нонга таклиф қилуб, мақсадни очукроқ онглата бошлади.

– Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўлатурган бир дурри бебаҳодир... Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан бери пинҳоний бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг яширин оғриғининг сабабларини излайдир, Отабекнинг ўзи бўлса, ўз ҳоли тўғрисида бир нарса ҳам сездирмай, дардини яширадир. Хўжасига ихлослик Ҳасанали отанинг тажрибалик кузатишидан бекнинг яширин дарди қоча олмай натижада сир очиладир...

Шариъат ишига шарм йўқ дейдирлар ўртоқ. Агарчи сиз билан манга бир оз оғирроқ бўлса ҳам, сўзлаб ўтишка ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, биравнинг иффат

пардаси остида бўлган қизининг юзидан пардани кўтариб иккинчи томондан бизнинг Отабекни бу қизга юзма-юз қиладир. Шу дақиқадан бошлаб Отабекда у қизга қарши бир ишқ ҳам чин бир ишқ туғуладир...

Қутидор ортуқча ўнғайсизланган эди, ёлғуз қутидорнинг ўзи эмас, улар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг но-зиклигига ўлтурғучиларнинг учавлари ҳам тушунарлар, орада кўкрак тепиши эшитиларлик даражада жимлик ҳукм сураар эди. Гарчи муддао кун каби ошкор бўлган бўлса ҳам, қутидор ўзини тагофулға солуб сўради:

– У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи қутидор томонидан ўзига берилатурған шу саволни кутмақда эди:

– Сизнинг каримангиз.

Қутидор ерга қаради.. орада тагин сўзсизлик, ўнғайсизлик бошланди. Бир неча вақт шу йўсун жимгина ўлтуришкандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапуришка тўғри келди:

– Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғулик бир ўғул ҳадия этканимиздек, иншооллоҳ, кетишимизда ҳам Отабек учун мужассамаи иффат бўлган умрлик бир рафиқа туҳфа қилармиз...

Бу сўздан сўнг Ҳасаналининг кўкраги фавқуллода бир шиддат ила тепа бошлаған, чунки шу дақиқада қутидор оғзидан ё рад ва ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томонда ўзининг оғзиға тикилуб ўлтурған икки кишиға қандай жавоб бериш учун қутидор ҳам мутараддид эди.

– Отабек каби бир йигитни куяв қилмоқ шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтлиқ оталардан санар эдим, – деди қутидор ва ўнғайсизланиб давом этди, – Аммо бу тўғридағи борлиқ ихтиёр ўз қўлимда бўлмай, орада кўкрак сути бериб ўстирған хотун ҳам бор. Бу иш учун ёлғуз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол, пухта иш қилмаған бўлурмиз. Агарда маслаҳат кўрсаларингиз, бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим.

Қутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томуб турар, шунинг учун совчилар томириға умид қонлари югура бошлаған эди.

– Бу от савдоси эмас, умр савдоси, биродар. Янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин бизга жавоб берингиз, – деди Зиё ака.

Кумушбиби ухлашга ётқан, Тўйбека бўлса энди ўзининг ўчоқ-боши ёнидаги уйчасини кўтарар даражада хуррак ҳам ота бошлаған, ёлғуз Офтобойимгина айвонда эрини кутуб ўлтурар эди. Қутидор айвонга ўлтурмай уй эшигини очар экан хотунига деди:

– Шамъни олуб кирчи олдимға.

Уй жиҳозға ғоятда бой, гўё музахона тусини берар эди. Тахмонда турлук рангда атлас ва шоҳилардан қопланған кўрпалар, тахмон токчаларига уюлган пар ёстиқлар, қатор-қатор хитойи жононлар, косалар, кўралар, чойнаклар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва сипарлар, дорға солинған турлук-турлук эр ва хотун кийимлари, пўстун, чакмон ва бошқалар, уйнинг остидаги қиб-қизил гилам ва шоҳи кўрпалар уйни тўлдириб ётар эдилар.

Ошиқуб оғзини пойлаған хотунига қутидор бир илжайди-да, сўз бошлади:

– Хотун, сан ҳали эшикда ўлтурган совчилардан хабарсиз-дирсан?

Офтобойим эрининг совчи хабарини оддийгина қаршилади. Чунки энди икки уч йилдан берли кун сайин совчилар жамоаси уйларига ёғилуб ётқанликдан бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир деб ўйлаған эди:

– Хайрлик бўлсун, кимлар совчи?

– Зиё шоҳичи, тағи санга номаълум бир киши.

Офтобойим бу кунги совчиларнинг эрига бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқаған ва буни эрининг самимият ва ошиқинишидан сезинған эди:

– Ким учун келганлар?

– Мундан ўн беш кунлар илгари биз бир Тошкандлик савдогар йиғитни меҳмон қилуб чақирған эдик-ку, балки эсингдадир?

– Эсимда бор, Тўйбека махтаб кирган йигит.

– Ўлма хотун, ана шу йигит учун.

Офтобойим безонглаб тушди ва эрига қарши ризосизлик вазиятини олди:

– Мусофир-ку?

Хотунининг бу сўзи билан қутидор ҳам бўшаша тушкан эди ва умидсиз бир товуш билан:

– Ман ҳам шунисига ҳайрон бўлуб тураман, йўқса ўзи нах бизга мувофиқ ва истаганимизча бўлуб, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди...

Офтобойим ҳам бошқа хотунларимиздек эрининг раъйи ва хошибини, умуман бутун шахсини эхтиром қилғучи бир хотун бўлганлиқдан ва бу тўғридаги эрининг раъйини гарчи ўз тила-гига бус-бутун зид топса ҳам, лекин бошқа ёқлардан ҳам кам-чиликлар топуб асослик суратда қутидорнинг Отабекка қарши хароратланаёзган қўнғлига совуқ сув сепмакчи эди.

– Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Лекин ул ўзининг бу саволидан куткан натижасини чиқара олмади. Чунки қутидор Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини ортиқ тафсили билан сўзлаб чиқуб, сўзининг охирида:

– Бу йигитнинг насли айбситарлик эмас, балки махташдан ҳам юқори турадир... – деб қўйди. Юқоридаги саволи кутулмаган натижаларни бериб қўйғач, Офтобойим иккинчи турлук йўл билан бора бошлади:

– Уйланганми, йўқми?

– Уйланмаган, буни қайсидир бир ўлтуруишда унинг қулидан эшиткан эдим.

– Ёши қанчаларда бор?

– Қўб бўлса йигирма, йигирма бешларда бўлур, бўлмаса йигирма икки – учлардан ошқан эмас.

– Нима мажбурият билан бизга куяв бўлмоқчи бўладир, Тошканддан қиз топилмаганми?

– Топилса ҳам ёқтирмас экан, – деди ва ўнғайсиз бир ҳолда воқияни шипшитуб чиқди. Масаланинг бу янғлуғ бошланишига ва бунинг устига эрининг совчиларга мойилланишига Офтобойим ҳайрон қолган эди. Дуруст, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканлигини онглар, куяв бўлатурган йигитни ўзларига ўғуллуққа лойиқ бир кимса бўлганлигини ҳам энди яхши тушунар эди. Аммо иккинчи томонда «мусофирлик» масаласи турар, бир неча йиллардан бери мувофиқ куяв излай-излай ниҳоят Тошкандлик бир мусофирга бериш хўрлиғига ул чидалмас эди.

– Энди қандай кенгаш кўрсатасан, хотун, ўзи куявинг борми, деб сўрағанда, бор дейишга лойиқ бир йигит эди...

Офтобойим ўз фикрини очиқ сўзлашка юраксина олмас, эрининг қўнғли олинишидан қўрқар, аммо «мусофир» масаласига жон-дили билан қарши эди.

– Сиз хоҳлаган бир куявга қарши тушуб, раъйингизни қайтара олмайман. Негаки, нима бўлганда ҳам сизнинг оталиқ

исмингиз бўлуб, кўброқ ихтиёр сизнинг қўлингиздадир. Албатта, ўзингизнинг бирдан бир кўзингизнинг оқу қораси бўлган қизингизни ярамас кишига тутуб беришингизга ишонмайман. Бу томон билан бу ишка ризолигим билинса ҳам, аммо қаршилигим шундадирки, юқорида ҳам айткан эдим, куяв Тошкандлик бўлғач, қизингизни ўзи билан бирга олуб кетар-да, сиз билан мени ёлғуз боламиздан айирар. Бу тўғрида сизни билмасам-да, аммо манинг бундай жудоликқа сира тоқатим йўқдир. Масаланинг бу томонини енгилроқ ўйлаганга ўхшадингиз, жоним.

Қутидор узоқ ўйланмади, ўзининг бу тўғрида бериб қўйган қарорини сўзлади.

– Сўзларинг тўғри, хотун. Аммо тақдир битканданми, нимадан бўлса ҳам, бу йигитка қарши кўнглум жизиллаб турадир. Энди биз узоқ ўйлашмайликда, ўз тилагимизча қилуб жавоб берайлик. Масалан, бу йигитка ризолигимизни билдириб, аммо қизимизни Марғинондан олуб кетмаслигини шарт қилайлик. Агарда шартимизни қабул қилсалар, ёлғуз боламиз икки бўлуб, айна бизнинг тилагимиз бўлур, йўқ, қабул қилмасалар, ул вақтда гиналари ўзларидан бўлсун. Мана мунга нима дейсан, хотун?

– Мусофирлиғи...

– Биз таънани куяв қилмаймиз. Бизга чин йигит керак, халқ мусофирга берди, деб сўз қилса-қилсун.

Офтобойимнинг тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жавобини олгач қутидор чиқуб ҳалиги шартини совчиларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё ака қабул этуб, уни Отабекдек бир йигитни куяв қилиши билан табрик қилди ва шу такаллуфсиз совчилик билан умр савдоси битканга ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатлик ва увалик-жувалик бўлишлариға дуо қилинғач, совчиларга заррин тўнлар кийгузилди. Ҳасанали қутидорға ўзининг миннатдорчилиғини айтуб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан гарқ этмакда эди.

– Тўнлар муборак бўлсун!

– Сизга куяв ўғул муборак бўлсун!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

– Қутлуг бўлсун! – деди.

9. Икки ёқда

Бу кунги кечаси Ҳасанали ота учун шодлик кечаси – унинг кекса кўзлари уйқу билан томом душманлашиб олган эдилар. Ул бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсун билан Отабекка айтиш

йўлларини ўйлайдир. Бу фавкулудда сўюнч хабарни унинг қайси йўсунда қаршилашини ўйлайдир, бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўрилатурган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни ... барчасини ўйлайдир.

Бу хабарни эшиткач, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётқан Отабекни кўчаларда, бозорларда, қутидор уйларида шодланиб, руҳланиб юрганини кўради... Бу ўйларни тугаткандан кейин унинг кўзлари уйқу сари юмила бошлайдирлар... Отабек келадир-да, «Ота, ман сизнинг бу яхшилигингизни сира унутмайман» дейди. Ҳасанали ўғониб кетади ва қайтадан Отабек тўғрисида ўйлай бошлайди: «Бечора, суйганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, ўтлик оҳлар тортатурғандирсан... Кўмакчинг йўқликқа умидинг кесилиб кимдан кўмак сўрашга билмайдирғандирсан... Қайғирма бегим, Ҳасанали отанг бу тўғрида ҳам сани эсидан чиқармади... Бу кеча санинг қайғилик кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлик, шеъриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим...»

Унинг кўзлари тагин юмилади... Отабек, унинг ёнида кўхлик, кўркам бир қиз... Иккиси ҳам Ҳасанали отага илжайишиб туради... «Бизнинг чин отамизсиз!» дейди. Ҳасанали тагин ўғониб кетади-да, ўйлай бошлайди.

– Ёшим олтмиш тўртка етди: ўғул-қизим бўлмади, дунёдан чароғчисиз бораман... Йўқ, янглишдим. Отабек манга ўғуллуқ қилмасми, унинг хотуни манга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мани «бобо» деб орқамдан югурмасмикинлар? Маним ўғул-қизим, набираларим барчаси ҳам бор, тупроқ остида ётқан чоқларимда «Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди... деб ёдламасмикинлар? Ёдласалар, яхшилиқ билан эсласалар, етар манга шу...»

Кечалар узоқ, тонг отдириш – Отабекни қувонтиришга сабр чидамайди. Кўз юмишка аллақандай ўйлар монё бўлади...

Ҳасанали шу йўсун билан ухлаёлмайдирда, ниҳоят тонг ота бошлайди... Ниҳоят сўйинтириш дақиқалари яқинлашади.

Чойдан сўнг ҳужрасига чиқиб кеткан Ҳасанали қўлтуғида бир нарса билан кириб Отабек қаршисига ўлтурди. Ул сукут, хаёл, фикр денгизида чўмуб ўлтурган Отабекдан шу ҳолларни юлиб юлқиб олиб улар ўрнига гул доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди.

– Энди муборак бўлсун сизга.

Отабек ажабланиб Ҳасаналига қаради:

– ???

Ҳасанали қўлтуғидаги заррин чопонни олиб курси устига қўйди ва илжайди.

– Бу қандай чопон?

– Муборак бўлсун дедим-ку.

– Нима муборак бўлсун?

– Сизга ифбатлик ва севимлик рафиқа билан қутидордек қайнота, Ҳасаналига келин.

Отабекнинг вужудини бир турлук титроқ қоплади. Кўзлари кинидан чиқар даражага етди.

– Бу нима деган сўзингиз?

– Нима деганимни сўрамангиз ва нима деганимга ишонаберингиз... Ман сизни қутидорнинг қизиға уйлантиришка қарор бериб, қароримни ҳам бу кун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга қўйдим. Яъни қутидорнинг қизиға сизнинг учун унашиб келдик.

– ...

– Чойни ичкач бораман, деган эди Зиё шоҳичи. Биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қилармиз...

Отабек Ҳасаналининг унашиш масаласига қарши тушмаганидек нима учундир сўюнч ҳам билдирмай ёлғуз сукуткина қилди...

* * *

Кумушбиби уйқудан турғач, уйида фавқулодда бир ўзгариш сезадир. Бир кечада ҳар кимнинг оғзига «Тўй» деган гап экилган. Тўй учун янги кўрпалар қопламоқчи бўладирлар, партўшаклар олмоқчи бўладирлар. Куяв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинадир. Офтобойим эрига олтун камар олмоққа буюрадир...

Офтобойимнинг куявлари ким ва қайси қизларини эрга берадирлар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? Уларнинг қизлари ёлғуз Кумуш. Демак, Кумушбибини эрга бериладир... Тушунарлик ҳол эмас:

– Эрга ким тегадир?

– Кумуш.

– Кумушбиби куявни ёқтирадирми, йўқми, бу тўғрида унинг гапини олмоқ керакми, эмасми?

– Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

– Нега?

– Одат шул, Кумуш ота-она ёқтирган куявга рози бўлиш учун мажбур.

Кумушбиби куявнинг ким эканлигини Тўйбеканинг шу сўзларидан билиб олди.

– Мана бекачим, Тўйбека опангни сан ҳеч нарсага санамай-сан, аммо унинг нафсиламирда каромати бор. Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, даррав фаришталар «омин» дейдилар. Ану кунги ёш меҳмонни санга махтасам аччигландинг, лекин келиб-келиб бу кун сани ўшанга берадилар... Энди мундан кейин Тўйбека опангга ихлос қил, бекачим.

Бу сўзни эшиткан Кумушбибининг қора кўзлари жиқ ёшга тўлуб, ўсуқ кипраклари ёшга беландилар.

– Йиғлама, бекачим, биз биламиз сизнинг кўзёшларингизнинг нимага эканин, эрлар сўюнганда кулсалар, сизнинг кабилар йиғлайдилар... Сизнинг йиғлаганингиз – қувонганингиз, мани эрга берганларида санинг каби ман ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимда никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим...

– Тоқатим тугади, опа, ортиқ сўзламангиз.

– Сўзламайман, лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди бир куявни, қандай чиройлик, қандай ақллик эканини билар эдинг, бекачим. Юлдузингиз нах бир-бирингизга тўғри тушкан экан, иккингизнинг ҳам бир-бирингиздан камчилигингиз йўқ.

Кумушбиби ортуқ чидалмади, қўрқунч бир товуш билан ҳайқирди:

– Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!

Унинг бу товшига онаси ва бибиси югуриб уйдан чиқдилар:

– Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси ва бибиси уйдан чиқишлари билан бошини танчанинг кўрпасига буркади-да, ётуб олди. Тўйбека одатдан ташқари қўрққан эди:

– Қаллиғи тўғрисида сўз очқан эдим, ман билан урушди...

Офтобойим Тўйбекани қарғай бошлади:

– Сан ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтиргансан, тинч юрсанг, сани бирав бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Она бола Кумушнинг бу ҳайқиригини уялганга йўйдилар-да, яна уйга кириб бисот кавлашка, тўй ҳозирлигини кўришка бошладилар.

Кумушбиби қанчадир бир муддаткача шу кўйи бурканиб ётди, сўнгра ўрнидан туруб ташқари хавлисиға чиқа бошлади. Кўб йиғлағанлиқдан кўзлари қизарған, қобоқлари шишкан, юзлари бўрткан эди. Аммо бу ҳол унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камайтмас, балки ўн қайта оширган эди. Ташқариға чиққандан кейин келиб айвоннинг тумшугиға ўлтурди ва қандайдир бир хаёлға ботди...

Ўн беш дақиқалиқ бир вақтдан кейин ул бошини кўтарди-да, кимнидир излагандек ва кимнидир куткандек теварагига қараб олди.

– Ариқ бўйи... сирлик ариқ бўйи...

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйиға тушкан, нозик оёқлар ариқ бўйи томонға ҳаракатлана бошлағанлар эди. Ул ариқ бўйиға етқач, тўрт энлик на нари, на бери қилиб илгариги маълум ўрунға сакраб ўтди-да, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкуб тушурди ва номаълум ўйға чўқди.

Унинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлиға ҳеч ким тушунмас, мағар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирлик ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир эшитар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайди-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас...

Кўзларидан оққан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди. Бир мартагина ювди эмас, қайталаб-қайтаб ювди. Энди бир қадар тинчланган, кўз қизиллиқлари кетиб йўқолған, битта-битта босуб уйига қайтқан эди.

10. Тўй – қизлар мажлиси

Қутидорнинг ташқарисиға эркаклар, ичкарисига хотунлар йиғилғанлар. Меҳмонлар қуюқ-суюқ ошлар, ҳолва-нишолдалар билан иззатланадирлар. Бир қўш машшоқлар дотор, танбур, ғижжак, рубоб, най чалуб, шаҳарнинг машҳур хофизлари ашула айтадурлар. Тўй сўнг даражада руҳлик...

Хотунлар мажлиси. Оналарча айтканда, хотунлар қум-тупроқдек кўб, бироқ мажлиснинг боришида тартиб йўқ. Ҳавли юзи хотунлар билан тўлған, қайси ҳавли юзида бир тобоқ ошни еб ўлтурадир, ким йиғлаған боласини овитиш билан овора, ким ёр-ёр ўқуб, кимнинг қувончи ичига сиғмай хаҳолаб куладир... Қий-чув етти қат кўқдан ошадир.

Офтобойим қайғулироқ, ранги бир оз синиққан сумол. Меҳмон кутуб чарчаганданми, нимадан бўлса ҳам, ортуқ каловлаб қолгани сезиладир. Баъзан қилатурған ишидан ҳам янглишиб кеткани – уйга кирмакчи бўлуб, таванхонаға кириб қолгани кўриладир. Тўйга келган хотунларнинг «Тўйлар муборак, куяв ўғул муборак!» деб сўрашлариға-да ишончсиз бир товуш билан «қутлуғ бўлсун...» дейдир.

Офтобойим донхонанинг эшигидан туруб, хотунлар орасидан кимнидир чақирди. Ёши элидан ошқан, кулгуси ичига тўлуб тошқан бир хотунни дувурдан чиқуб ўзига қараб келганини кўргандан кейин ўзини донхона ичига олди. Хотун ичкари киргач, эшикни қия беклади-да, қайғулиқ бир боқиш билан хотунға қаради.

– Нега қайғулиқ кўринасан, Офтоб?

Офтобойим узоқ тин олуб, эшикка қаради ва ярим товуш билан:

– Шу чокда ичимға чироғ ёқсалар ҳам ёримайдирда опа, – деди ва кўзига жиқ ёш олди.

– Нега?

– Қизим тўғрисида...

– Қизингға нима бўлди?

– Унашилганига бу кун бешинчи кун, шундан бери Кумушингиз кеча ҳам йиғлайдир, кундуз ҳам. Сўрасам, сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза берадир. Бу кун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур, ялинуб, ялпоғланиб ҳаммомга юбордик.

Хотун Офтобойимнинг бу сўзидан ажабсинди ва узоқ ўйлағандан сўнг сўради:

– Нима бало, куявинг хунук-пунукми?

– Ўзим кўрмадим, аммо кўргучиларнинг сўзлариға қарағанда ўхшашсиз чиройлиқ, тенгсиз ақлиқ бир йигит эмиш. Отасининг ўзи йигитни суюб куяв қилган эди.

– Кумушининг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдирми?

– Биладир. Унинг олдида жўрттага куявни мақташамиз. Лекин бу мақташларни эшиткуси келмай, қайтаға қайғисиниғина ортдирадир.

Офтобойимнинг опаси ҳам бу гапка ҳайрон қолган, бунда қандай сир борлиғиға ақли етмаган эди. Ул узоқ ўйлади. Сингисини юпатиш учун ўткан-кеткандан, бошда йиғлаб, эрга тек-

кан қизларнинг чимилдиқда йигит билан апоқ-чапоқ бўлишиб кетканларини ҳикоя қилди:

– Қайғирма Офтоб, куявинг бунчалик сулук бўлса, гап-сўзда тенги бўлмаса ҳали чимилдиқда қизингнинг печак гулдек бўлуб эрига чирмашганини кўрармиз!

– Ох, опажон маним бунга кўнглим чопмайдир.

– Чопсун, ман бундай йиғлоқ қизларнинг кўпини кўрдим, бундай қизларнинг уялмай-суялмай чимилдиқда йигитдан ҳам ортдириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим. Саннинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғирма Офтоб!

– Илоҳи шундай бўлсунда.

– Бўлади – бўлади! – кулиб сўзида давом қилди:

– Шошма Офтоб, агар қизинг ман айткандек ўзгариб кетса манга нима берар эдинг?

– Сизга бош оёқ кийим!

– Сўзингдан қайтма, печак гулдек бўлуб чирмашганини кўрармиз ҳали, Худо кўрсатса. Бор, ўйнаб кулиб меҳмонларинг-ни кут.

Икави ҳам донхонадан чиқиб, хотунлар орасига кирдилар.

* * *

Қизлар мажлиси... гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси... Бу уйда – Кумушбибининг тоғасининг уйда қизлар мажлиси – гуллар мажлиси.

Бу уйга ўттуз – қирқ чамалиқ қизлар – гуллар йиғилганлар. Улар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини бу кун хотунлиқ оламига узатмоқ бўладирлар. Бу узатиш мажлисини жонлиқ – руҳлик ўтказмак учун барча қизлар ўзларининг энг яхши, энг нафис кийимларини кийиб ҳусн оламини яна бир қат, яна бир қайта бежаганлар. Агарда бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, айта оламизки эсингиздан ажраб эдингиз.

– Бу гулми, кўхлук?

– Йўқ, наригиси! Бундан ҳам униси! Ундан кўра буниси! Барчасидан ҳам уттаси...

Мана энди эсдан ажраб довдирай ҳам бошладингиз, қайси гулни ёқдиришга тараддудда ҳам қола бошладингиз.

Мана мажлис аъзолари шунақанги бир-биравидан ўтоқ малаклар, гуллар, лолалар эди. Мажлиснинг шоиралари, ўюнчилари

чилдирма ва дутор чалғучилари барчаси ҳам ҳозир бўлуб фақат Кумушбибигина ҳаммомдан қайтмаған эди. Мажлис ортуқ тўзимсизланиб уни кутади. У келиш билан мажлиска руҳ киришига ишонадир...

Кимдир ўртадан бир қиз «келишди» деб қўйди. Барча қизлар уйнинг даричаси ёнига йиғилуб, ҳавлига қарай бошладилар. Чиндан ҳам ул ёнида икки янғаси билан келган эди.

– Шу чоқда бизга Отабек керак эди.

– Нега?

– Чунки ул келсун эди-да, суйганини бир кўрсун эди. Ҳаммом билан ул... фақат жонғина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўққина отадир... Бошдағи оқ шоҳи рўймол, ичдағи оқ шоҳи кўйлак, устдағи оқ кумуш заррин сирилган пўстун. Бақбақаларни ўраб, ўпуб турган ёқа қундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бутун теварагига чирмашгани...

Янгалар ташқариданғина Кумушбибини қизларга топширдилар:

– Мана Кумушбиби сизларга, қизлар, яхшилаб Кумушнинг кўнглини очинглар, қизлар!

Икки-уч қиз чоғиб ҳавлига туштилари-да, Кумушбибидан паранжини олуб, уйга бошладилар. Янгалар кетдилар. Энди ҳавли эр ва хотундан бутунлай бўш, ёлғуз қизларғағина хослаиб қолган эди.

Кумушбиби бошлағучи қизлар билан уйга кирган эди, ундан онгқан атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турлуккина сўзлашишлари ила Кумушбиби билан сўзлаша бошладилар:

– Эсонмисиз, саруполар муборақ?

Кумушбибининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

– Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқузилди. Қизлар уйнинг теварагига ўлтуришиб олғандан кейин орага негадир бир жимжитлик кирди. Қизлар маънолиқ қилиб ер остидан Кумушбибига қарайдирлар... Мажлисни бир турлук маъюсият босқан эди. Қизлар нималарни ўйлайдирлар ва нима тўғрисида маъюсланадирлар – бу эса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирлари эди.

Қизлар ибка чизилган гулдек уйнинг теварагига қатор ўлтурғанлар, бунинг устига ёвошлиқ, ўйчанлиқ уларнинг юзларига

маънавий бир ҳусн ва жиддият бериб, бирга юз ҳусн қўшқан эди. Агар биз бу чоқда заршунослик ишига киришиб гулни гулдан ажрататурған бўлсақ, бояғидан эсанкираб тараддудланиб ҳам турмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар теварагидаги тўлған ой эди.

Орада ҳамон бояғи жимжитлик ҳукум сурар эди. Ҳар бир мажлиснинг жонландирғучи, олиб борғучи бир-икки қаҳрамони бор бўлганидек, бу қизлар мажлиси ҳам шундай бир-икки қиз қаҳрамонлардан холи эмас эди. Мажлиснинг бунчалик руҳсизланиб маъюсият ичида қолишига Гулсунбиби чидаб туралмади:

– Биз нима учун йиғилдик-да, нимага ер чизишиб ўлтурамиз. Биз бу ерга аза очқали келдикми?

Гулсуннинг ёнига Хонимбуш қўшилди:

– Кўб ўйлашманг ўртоқлар, барибир бу иш ҳаммамизнинг бошимизда бор гап. Тур, Савра, ҳавлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сан дуторингни ол! Кумушбиби сиз унча хаёл сурманг. Кулиб ўлтуринг, барибир, эртага ўрунсиз чеккан қайғингиздан ўқинарсиз... – деди-да, мажлиснинг остини устига келтуриб кулдируб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрлик-ихтиёрсиз бу кулгулукка тортилиб, унинг ёвошғина илжайишидан ёқутдек қизил лаблар остидаги садаф каби оқ тишлар бир оз кўриниб кеткан эдилар.

Шундан сўнг мажлиска фавқулодда бир руҳ кириб кетди. Аноргулнинг қўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини вужудларга ларза берарлик қилиб чала бошлади. Хонимбиби қизларга қистатиб ўлтурмасдан, ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чертмаги келиб қўшулгандан кейин базм тағин ҳам жонланиб, чапаклар ҳам урила бошлади. Борған сайин ўюн қизиди. Уйнинг дарича эшиклари бекланиб, токчаларга шамъ ёқилгандан сўнг руҳ тағин ҳам кўтарилди. Шу чоқдаги қизлар базмини Алифлайло ҳикояларидаги парилар базмига ўхшатилса, сира ҳам ўрунсиз тушмас эди.

Энди дутор «Ифор» куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан қўшилиша борди. Ўюн ҳам бир турлук нозиклик касб этиб, Гулсунбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнғилнинг аллақандай ингичка ерини қитиқлайдир, чилдирма юракни нимагадир ошиқдирадир. Гулсун қизнинг йўрғалаши бутун аъзони зириллатадир... базим ортиқча қизиқ, ортиқча кўнғиллик эди.

Кумушбибини-да бу қизиқ базмдан бошқалардек қувонадир, суюнадир, деб ўйланмасун. Чунки унинг вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам, хаёли аллақаяқларда учуб юруйдир, кўзлари

ўйнағучи қизларда бўлса ҳам, ҳақиқатда бошқа бир нарсаларни кўради... Тўғриси айтканда унинг учун бу қизиқ мажлис базм ўрнини эмас, аза жойини тутадир...

Бир соатлик қизиқ бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, базмни тўхтатдилар. Гулсун билан Хонимбиби энди дутор билан қўшукқа ўлтурдилар. Гулсун ўзининг қўнғуроқдек товши билан «Йиғларман» куйидан бошлади:

*Ўртоқларим, қўлға олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдирман ёримни!*

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби қўшулди. Бир турлук, бир оҳанглик мусиқавий товушлар кишининг борлик вужудига – қон томирларига довур алла қандай бир ўзгариш берган эдилар. Шу чоқғача мўлтайибкина хаёл ичида шўнғуб ўлтурган Кумушбиби бир сесканди-да қўшукчи қизларга қаради. Қизлар иккинчи байтка ўтдилар:

*Агар кўрсам эди ёримни,
Бағишлардим ҳама йўғу-боримни!*

Бу вақт кутулмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшга тўлмиш эди. Учунчига ўтдилар:

*Билурмикан, билмасмикан у золим,
Кунлар, тунлар тортқан оҳу-зоримни!*

Тўртинчи:

*Бир кўриниб яғмо қилган кўнглимни,
Қайтуб яна кўралмадим норимни!*

Бешинчи:

*Чинин айтинг ўртоқларим манга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни!*

Кейинги:

*Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уруб ерга торимни!*

Бу кейинги бир қўша байтка қулоқ солғучи қолмаган эди. Чунки ёнидаги қизга осилуб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, қулоғи шунда эди.

- Нима бўлди, Кумуш?
- Нега йиғлайсиз опа?
- Бирор еринг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йиғилган қизларга кўзини очиб қарайди-да, хушёр тортқанлардек бир ҳаракат ясади ва тез-тез чўнтагидан рўймолини олуб кўз ёшларини арта бошлади.

- Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергучи Гулсунга Кумушбиби куч билан илжайиб қаради-да:

- Ўзим... – деди.

– Вой, шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! Ман шундай эрни топиб тегсам, бошим кўкка етар эди...

Гулсуннинг сўзига қизлар кулишдилар. Кумушбиби ортиқча хафа кўринганликдан унинг кўнглини очишга тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўюнларни қўйдиларда, мажлиснинг қизиқ ёғи бўлуб саналган лапар айтишка кўчдилар. Гулсун куяв рўлини ўйнайдир, Хонимбиби Кумушбиби рўлида: иккисининг бир-бирисига қараб ўқушқан лапарлари барча қизларни кулдуриб, ичакларни узар даражада. Лекин Кумушбибининг тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг борлиқ иши фақат мунғайиб, хаёлланишгина эди...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Бу орада янгалар келиб қизлардан Кумушбибини олуб кетишка сўрадилар. Қизларнинг «йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айтқан сўзлари Кумушбибига чиндек бўлуб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, ёрдам сўраган каби қизларга қарар эди. Шунинг ила қизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотунлиқ оламига узатиб мажлисдан тарқадилар.

11. Кутулмаган иш

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам ортиқча қийин бўлди. Домланинг «Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи нафсингизни Тошкандлик мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига топширмоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми?» деган сўроғи олтинчи-еттинчи қайтарилгандан сўнг шунда ҳам янгалар қистоғи остида аранг унинг ризолиғи олинди.

Кечки соат бешлар вақти, қутидорнинг ҳавлиси тўрт кўз билан куяв келишини кутади. Куяв учун паловлар, варақилар, сомсалар, чучваралар, тағин аллақанча ошлар ҳозирлаганлар.

Ҳаммаси ҳам куявнинг келишини кутадира.

Ниҳоят, соат беш яримларда куяв келди. Йигирма-ўтуз чоғлиқ йигитлар (Раҳматнинг ўртоқлари), уларнинг орасида куяв – бизнинг Отабек; бошида симоби шоҳи салла, устида қора мовут сирилган савсар пўстун, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим, оёғида қала пойафзали, белида Кумушбибининг уста қўли билан тикилган шоҳи қийғ...

Юзлар қизил, оғизлар ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни излайдир. Тўй ошларини еб бўлсалар ҳам жўрттага куяв кўрмакчи бўлуб ўлтурган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишуб «тузук, куявинг борми деса, бор дегундек... олмаю анор» дейишдира.

Томда куяв кутиб ўлтурган хотунлар ичидан Офтобойимнинг опаси ошиқуб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, даррав исириқ ҳозирла. Куявингни ёмон кўзлардан асрасун!...» – деди.

Қутидор эшик остида қўл қовуштириб, меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявига кўз қирини ташлаб ич-ичидан сўюнадира...

Меҳмонхона айвонида оқ соқоллик, кўркам юзлик, оғир табиъатлик домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тағин бир неча кишилар ўлтурадира. Йигитлар куявни домлалар қаршисиға келтуриб тўхтатқандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр масаласи бошланадира. Узоқ тортишдан сўнг қуйидағилар маҳр қилиниб белгуланадира: уч юз тилло пул, мундан сўнг олиб бериш ваъдаси билан Марғинондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор. Бунга Отабек ҳам ўз ризолиғини билдирадира.

Домла хутба бошлайдира. Форсийча ўқулган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринға келиб тўхтайдир: «Сизким, Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотунлиққа қабул қиласизми?»

Форс тилида сўралган бу савол Отабекнинг кулгусини қистатиб кўнглидан ўтказадир:

– Қабул қиласизми-я!..

Ул биринчи сўроқдаёқ... «учуб-қўнуб қабул қиламиз!» – деб жавоб бермакчи бўлса ҳам, лекин халқнинг «ўлуб турган экан...» деб қилатурган таънасидан қўрқуб, жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридағи «сиз ким фалончи» жумласи домла томонидан

такрорланадир. Куявларга учунчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса—да, аммо Отабек бу такаллуфка чидалмайдир. Гўё учунчи сўроқ ўрнига «энди олмас экансиз Кумушбибини...» деб мажлис бузилатургандек сезиладир—да, бутун товшини қўюб, барчага эшитдириб «қабул қилдиқ!» деб юборадир.

Домла, алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ... билан никоҳни тугатиб, мажлис томонидан келин билан куявнинг ҳақлариға узок дуо қилинғач, никоҳ мажлиси ёпиладир: йиғитлар куявни бошлаб меҳмонхонаға олуб кирадирлар... Зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқаға бўлсун тўзим бўлмаган бир замонда, бир неча соатларға қараб чўзулган бу томоқ мажлиси билан албатта ул яхши чиқиша олмас эди. Қоронгу туша бошлағач банаъжи бир иштиҳо билан ейилиб бўшатилган лаган, товоқлар олинуб дастурхонлар йиғила бошлади. Бизнингча, бир ярим соат, Отабекча алланеча йил ҳисобланган бир замон ўтуб, ниҳоят янгалар куяв сўрай бошладилар. Икки ёшға муҳаббатлик умр сўраб фотиҳа ўқулгандан сўнг янгаларнинг қисташлари билан Отабекка жавоб берилди.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида Отабекни кутиб турар эди.

– Энди куявлик муборак бўлсун, бегим.

– Қутлуғ бўлсун, ота.

Ҳасанали бошдан оёқ бекни кузатди, оталиқ муҳаббати билан бекнинг орқасини силади.

– Энди фотиҳа берингиз, ота.

Ҳасанали ёшлиқ кўзлари билан дуо қилиб фотиҳа берди...

Отабек янгалар кутиб турган томонға қараб юрди. Ул бу чоқ қизиқ холда эди. Бу нима гап, тушими, ўнгими, нима ишлар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлуб турган гап хақиқатми...?

Биз ичкари кирамиз. Ҳавлида икки томони то Кумушбибининг уйигача қатор куяв куткан хотун-қизлар билан тўлган.

Куяв тушатурган уй тўй моллари билан ортуқ даража бежалган, юқорида ёзилиб ўтилган кутидор уйининг бутун моллари – жиҳозлари шу уйга, Кумуш қиз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас, хотун-қизлар қўли билан ишланган турлук зийнат чотрала-ри билан ҳам бежалган. Шипда катта қандил, қандилда ўтузлаб шамълар ёниб, уйни сирлик бир ҳолға қўядирлар. Бурчақда қизлар мажлисида кўрулган оқ кийимлар билан Кумушбиби. Унинг юзи бежалган уйнинг оқлари, кўклари, сариқлари, қизиллари билан товланиб, ҳусни тағин ҳам оша тушкан, сирлиланган...

Ул кўз ёшларини оқизиб янгасининг сўзларига қулоқ осмайди... Ташқаридан эшитилган «куяв, куюв» сўзи билан тағин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб юзи ҳам ўзгариб кетди... Янгаси Кумушни шу ҳолда қолдирди-да, югуриб эшикка чиқди. Куюв келар эди...

Икки томонни сириб олган хотун-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг орқасидан Офтобойимнинг опаси исирик тутатар эди...

Уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан ортуқ қизарган, қочқали жой тополмас эди. Бу вақт уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қарши олинди.

– Кирингиз, бек.

Отабекнинг юрак тепиши, эҳтимол, янгасига ҳам эшитилурлик эди. Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб эшикни ўзи кўрарликқина қилиб ёпди.

Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўймолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби туради. Икки кўзи ерда, ким келди деб, қайрилиб ҳам боқмайди. Рўймол тугиш билан машғул бўлган латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди.

– Жоним!...

Кумушбиби ёт қўлдан сесканди ва қўлини қутқармоққа тиришиб:

– Ушламангиз, – деди ва сиқувчи қўлдан қутилиш учун орқага тисланди. Титраган ва қовжираган бир товуш билан Отабек:

– Нега қочасиз!?... Нега қарамайсиз!?... – деди.

Кумушбиби шу чокқача қарамаган, қарамоқни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида ёвқараши билан секингина Отабекка қаради... Шу қарашда бир мунча вақт қотиб қолди... Шундан сўнг бир икки одим босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, хаяжонланган бир товуш билан:

– Сиз ўшами? – деб сўради.

– Ман ўша, – деди Отабек.

Иккиси ҳам бир-бирисига узоқ термулишиб қолдилар... Кумушбиби узоқ тин олиб:

– Кўзларимга ишонмайман, – деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

– Ман ҳам, – деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовушди... кичкина нозик қўллар елка устига, кучлик қўллар қўлтук остига ёпишдилар... Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ қараб турди-да:

– Кутулмаган бир бахт, – деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товуш чиқаргани каби қилиб кулиб юборди. Бу кулги товуш хавлиларгача эшитилган, шунинг учун қия очилуб турган уй эшиги ҳам қаттиққина бекланган эди. Кумушбиби Отабекнинг қўлидан ушлаб, қуйидаги ёзиб қўюлган дастурхон ёнига бошлади.

– Сиз бўлганлигингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим...

– Бошқа деб ўйладингизми?

– Ўйлаш қаерда, сиз бўлурсиз деб кўнглимга ҳам келмаган эди... – деди-да тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг латиф билагига Отабек олтун билак узуги солур экан ул ерга қараган ҳолда:

– Ман сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим... – деди.

– Шунинг учун уяласизми?

– ...

– Уялмангиз, сиздан бир нарса сўрасам аямасмисиз?

– Аямайман.

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишора қилди-да:

– Шу ердан бир ўпиш берсангиз, сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлар эдингиз...

Кумушбиби қизаринди.

(кейини бор)

ЎТКАН КУНЛАР

Ўзбеклар тирикчилигидан тарихий рўмон.

Ёзгучиси: Абдулла Қодирий.

12. Чақимчилик

– Бу кун етти кун... Отабек қутидорнинг қизиға уйланди. Ул бу хабарни Қўқондан қайтишда эшиткан эди. Ўзининг қиёфатига яраша қўркунч йўллар излар экан қулоқлари остида ҳали... «қизиға уйланди!» жумласи такрорланиб турғандек сезилар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотуни учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ еб олдилар. Шунинг учун икки кундаш унинг олдиға киришдан қўрқуб, тўғриси унинг совуқ аптини кўрушдан жирканиб ҳавлининг чет-четида юрурлар. Икки кундаш билиттифоқ уни қарғаб, унга ўлум сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлугини итлар еса, биз ачинарми эдик!» дейдирлар.

Ул ўлтурғанича қолиб қайси тўғрида бўлса ҳам ортиқ бош оғритиб ўйлар эди. Бу чоқда унинг тусидан йиртқиқчилик, бир ёзуқсизнинг устига ҳужумга тайёрланган ваҳшийлик белгилари кўрулур эди. Ҳар ҳолда у яхшилиққа эмас, қандайдир бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Ниҳоят, унинг юзида истеҳзоли бир илжайиш кўрулди-да, бир нарсага қарор қўйгандай бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туруб, қозуқдағи кирлаб биткан салласини қўлиға олди-да, хавлиға чиқди.

Ташқарисида беш дўконлаб иш тўқуб турған халфа шоғирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ қопқа (дарбаза) орқали кўчаға чиқди. Ўралиб битмаган салласини тузата-тузата тор, кирди-чиқдили кўчалар орқали шаҳарнинг кунботар томониға – беклар маҳалласига қараб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида жанубка қараб қурулған улуг бир қопқа ёнида икки нафар милтиқ ва қиличли йигит сўзлашиб турар эдилар. Булар ёниға бизга белгили киши келиб сўзни бўлди.

– Бек уйдадилар?

Сўзнинг белиға тепкани учун йигитнинг бириси ўшшайиб сўровчиға қаради. Иккинчиси жавоб берди:

– Бор!

Қопқадан ичкари кирилгач, сарой каби бир ҳавли, айвонда ўн бешка яқин яроқли йигитлар тўнкалардан гулхан солиб исинмақда эдилар. Ул тўрдаги айвон орқали юрулатурган уйнинг эшикида турғучи йигит оғасига қўрбоши билан учрашиш орзусида бўлганлигин билдириб, киришка ижозат сўради.

Бошига кўк салла чулғаган, эгнига Ўратепанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб кумуш қинли қиличини тизасига босқан, қора танли бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истеъмолидан юзи сарғайган қирқ-элли ёшлар чамали бир киши ёрликсумол бир ёзувни ўқуб турмоқда эди. Келгучининг саломига эътиборсизгина жавоб қайтарди-да, руҳсиз бир товуш билан:

– Нима қилиб юрибсан? – деб сўради.

– Тақсир, сизга арз бор.

Энди йигит оғаси чиқиб кеткан, келгучи эшик ёнида, оёғ устида турар эди.

– Қандай арзинг бор?

– Тақсир, ўлтурсам ижозат берармисиз?

– Майли, ўлтур.

Келгучи кўб тутулуб туси (ранги) ўнгған гилам устидан юруб бориб қўрбоши қаршисиға адаб билан қўл қовуштириб ўлтурди. Қўрбоши қўлидаги ёзувни буклаб қўйниға тикди-да, келгучини ер остидан кузатди:

– Қай ерлисан?

– Тақсир, шу ерли – Марғилонли.

– Отинг нима?

– Тақсир, Ҳомид.

– Нима касб қиласан?

– Устакорлик.

– Хайр, арзингни гапур.

Ҳомид ўзининг товшиға ясама бир оҳанг бериб, арзини бошлади:

– Жаноби падари арус шаҳаншоҳи Мукулмонқул замони адолатларида ҳам қорачопонлилар ҳамиша тинч ётмай, юртни кипчоқ оғаларға қарши оёқландирмоқчи бўладирлар. Ишни яна тадбирсиз қорачопонлилар қўлиға олиб, мамлакатни бузғунлиққа солмоқчи бўладирлар. Биз бундай бузуқлар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлган Юсуфбек ҳожи деб билсак ҳам, лекин уларнинг уруғи бизнинг Марғилонда ҳам экилган экан.

Бу сўзни эшиткан қўрбошининг кўзлари олаланди:

– Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?

– Бириси – машхур бузуқи Тошкандли Юсуфбек ҳожининг ҳозирда Марғилонда турғучи ўғли бўлган Отабек отли бир йигит, иккинчиси унинг ҳаммаслаги ва қайн отаси бўлган Мирзакарим қутидор.

– Ҳали-я?

– Шундоқ, тақсир.

– Сен бу ишни қандай сездинг?

– Шу яқин кунларнинг бирида уларнинг бир мажлисларида бўлган эдим, тақсир.

– Улар нималарни сўзлашдилар?

– Мажлиснинг бошлиғи бўлган Отабек қипчоқларнинг зулм ва тааддисини, қипчоқлардан ишни олмоқ учун Тошкандда Азизбек ва ўз отаси бошлиқ билфеъл иш бошлаганларини сўзлади. Мажлис аҳли, айниқса, Мирзакарим қутидор унинг сўзини кучлаб тушди... Агарда бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун кейини кўркунчдир, тақсир.

– Мажлис кимникида эди?

Кутулмаган бир сўроғ! Бу сўроғ Ҳомид томонидан кутулмаган эди. Ҳомид тараддудда қолди. Мажлис ўрнини айтса, поччаси Зиё шоҳичи билан жияни Раҳматнинг ҳам илиниши аниқ бўлуб, бунинг билан ул ўз оёғига болта қўйган бўлур эди. Шу мулоҳаза билан ул тутилиқди:

– Мажлис ўрни ёдимда йўқ, тақсир.

Мантиқсиз бу жавобга қарши қўрбоши аччиғи билан бақирди:

– Ёдимда йўқ?!

Ҳомиднинг вужудини талваса қоплади ва синиқ товуш билан:

– Ёдимда бўлса ҳам, нозик бир жой эди, тақсир.

– Нозик бир жой эди?... Айтмасанг, ўша муттаҳамлар билан ўзинг бирга ўлдирилсан!

– Кечирингиз, тақсир.

Қўрбоши йиртқичлар каби бақирди:

– Кечириш йўқ!

Ҳомид учун биргина чора қолганлиқдан чўнтак кавлаш-ка тушди ва юз эмгак – машаққат билан ёнчиғини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтунларни саноксиз равишда олди-да, қўрбошига узатди.

– Тақсир, сизга атаган назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлагандаёқ қўрбошининг устидан совуқ сув сепкан эди. Ул олтунларни ёнига солиб жойлағач товши ҳам эски ҳолига қайтқан, сўзлар ҳам мулойим тортқан эди.

– Демак, нозик жой эди дегил, Ҳомидбой.

– Тақсир.

– Бадбахтлар, шундай маслаҳат қилдиларми, ҳали?

– Шундоқ, тақсир. Бу ишнинг олдини олинмаса, кейини қўрқунчдир, тақсир.

– Албатта биз у бузуқиларнинг жазосини берармиз. Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, бу кечадан қолмай қўлга олармиз муттаҳамларни, – деди қўрбоши.

Энди Ҳомиднинг юзида илгариги қайғули ҳоллар қолмаган, қўрбоши ҳам ўзининг имосида – ишорасида бўлганликдан унинг кўзида ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзига маълум бўлган бахт умидлари ўйнар эдилар.

Қўрбоши тоқчадан сиёх, қалам олиб олдиға қўйди-да, ёзуға ҳозирланиб сўради:

– Айт-чи, Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

– Бириси – Тошкандли Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек.

Қўрбоши ёзар экан деди:

– Ҳа-ҳа. Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўғли дегил. Бизнинг Марғилонни ҳам қонға ботирмоқчи экан, муттаҳамлар. Иккинчиси?

– Шу кунларда Отабекка қизини берган Мирзакарим қутидор.

– Пес-песни қоронғуда топқан экан. Учунчиси?

– Отабекнинг қули Ҳасанали.

– Тўртинчиси?

Бир оз ўйлаб жавоб берди:

– Билмадим, ҳозирда Марғилондами, йўқми, Андижонли Акрам ҳожи.

Қўрбоши ёзиб:

– Иш катта экан. Тағин?

– Энди йўқ, тақсир, – деди, сўзига шуни ҳам қўшиб қўйди, – Отабек билан қутидор қўлга олинса, илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, бошқаларининг қўлидан иш келатурган кишилар эмас, тақсир.

Қўрбоши ёзуни битириб, қўйниға тикди:

– Бўлмаса, иш битди, эртага эрта биланоқ эшитарсан можорони, – деди.

Ҳомид ўрнидан туруб, қўрбошиға қуллик қилди ва чикди.

13. Қамоқ

«Ёр-мозор» мавзеида шаҳар қўргониға тиралиб солинган ўрда. Ўрда қопқасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланган мевазор-

дан иборат бўлуб, олма, ўрук, нок ва тут ёғочлари хилиғина бор эдилар. Қопқанинг икки биқинини ўраб олған лойиға гуллар, нақшлар тушурулуб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда қўрғони. Қопқа устининг икки буржида олачами, бўзданми узун чопонлар кийиб, бошлариға қулоқчин қўндирған, қайиш камар устидан қилич тақиниб милтиқлариға суялған икки киши кўрунадириллар – булар навбатчи ўрда қоровули.

Қоронғу тушишка яқинлашғанлиқдан қия ёпилиб турған қопқани кимдир биров ичкаридан зичлаб ёпди-да, куч сарф қилиб қопқанинг зўр занжирини шарақ-шуруқ билан боғлади. Бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмағани учун қўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик. Қопқанинг сўл биқиниға қараб икки юз одумлаб кетсак, қўрғон девори тугалиб буржга етиладир. Қўрғон буржининг устига қоровул туруш учун жойлар қўюлған бўлса ҳам, лекин ҳозирда навбатчидан бўш эди. Энди бир бўшлиқ ер билан қўрғоннинг жанубига қараб кетилур. Тўрт юз одумлаб кетилгач, қўрғоннинг шарқи-жануби буржиге етилиб, бу буржни ҳам илгаригидек қоровулдан холи топилар. Бу бурждан қараған кишиға қўрғоннинг ғарби жануби буржи ҳам кўрунуб, шу йўсунда ўрданинг тўрт буржини айланиб чиқилгач, бир минг олти юз одум босилған бўлуб, қўрғоннинг ғарб томонидан биз кўрган ўрданинг қопқасиға келинур эди. Қоронғу ҳам ўбдан тушкандан киши-кишини танимаслиқ даражада қоронғу, лекин ҳамон бояғи қопқа устида қўрулған қоровуллар қора хайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичидан ўрда қопқасини қараб келмакда бўлған бир неча от оёқлари эшитилди-да, қоровуллардан бирови деди:

– Туёқ товши?

Иккинчи қоровул моралаб-моралаб йўлга боқди-да:

– Уч отли кўрунадирил.

– Вақтсиз келгучилар ким экан?

– Бундай вақтда қўрбошидан бошқа киши келмас эди. Эҳтимол, ўшадир.

Чиндан ҳам қўрбоши ўзининг икки отли йиғити билан етиб келган эди. Қўрбоши отидан тушди-да, жиловини йигитининг қўлиға бериб қоровулларға деди:

– Қопқани очсунлар!

Қоровуллар ичкариға хабар бердилар-да, қопқа очилиб, қўрбоши ичкариға кирди.

Ўрданинг теварак масоҳати бизга маълум бўлғанлиқдан ўрданинг қайдаражада кенг бўлиши ўз-ўзидан маълум эди. Аммо ўр-

данинг кўпрак қисми қопқа томонда қолдирилиб жануби томонга қараб тортилган тўғри чизик (хатти мустақим) бир девор билан бўлинган бўлуб, нариги томон ўрданинг ичкари бўлагини ташкил этар ва унда бек ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқари бўлагининг уч ёғи (жануб, шарқ, ғарб) иморат бўлаги қопқа билан бир қаторда бўлуб, сўл биқинида девонхона, ўнг ёнида бўйига қирқ, энига йигирма ўрун олган ўн беш даражали бир зўр зол ичида гулхан солиб ўлтурган элли чоғли бек йигитларига учрашилур эди. Бу золнинг нариги томони отхона, ошхона ва шунингдек ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Киргач, қўрбоши қопқачидан сўради:

– Бек ичкаридадилар ва ё ташқарида?

Қопқачи кўриниб, қопқани ёпар экан жавоб берди:

– Билмадим, тақсир.

Бу чоқда ўрданинг машъаладори қопқа ёнидағи машъала ёғочига ўт бериб бутун ўрда ичини ёритиб юборди. Қўрбоши қопқанинг ўнг биқинига бурулди. Бу томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинган олий бинолар бўлуб, шаҳар усталарининг борлиқ санъат ва маҳоратлари бу иморатларда кўрунур эди.

Қўрбоши биринчи эшик ёнида турган яроғли қоровулдан ўтуб кичикрак нақшли бир уйга кирди, иккинчи эшиқдан ўтуб, улуғ бир золга чиқди. Зол сўнг даража нафис ишланган бўлуб, олтун қандилдағи эллилаб шамъларнинг ёруғи билан деворларга берилган турли рангли кўк-қизил, оқ-пушти, сариқ-қора нақшлар юлдуздек яшнаб, уйга бир хаёлилик бермақда эдилар. Унинг остига тўшалган қизил лола гулли гилам кишини гўё бир саҳрода сездирар эди. Золнинг тўрида кичкина бир эшикча ёнида атлас кўрпачалар устида ўн беш ёшлар чамали қизил духобадан кийинган кўрклигина бир ўғлон палов еб ўлтурмоқда эди.

– Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз.

– Мен ҳамиша шу ерда, қани ошга келингиз.

– Раҳмат, қушбеги ичкаридадилар?

– Ичкаридалар. Мен тўйоб қолдим, келсангиз-чи?

– Бўлмаса, табаррук қўлингиз била ошатингиз.

Аҳмадхон қўлини ошга тўлдуруб қўрбошига узатди. Қўрбоши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади. Ул ошнигина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошарлиқ эди.

Орадан узоқ фурсат ўтмади-да тўрдағи кичкина эшик очилиб, ичидан тўла юзли, ўсуқ қошли, оғир қарағучи кўзли, сийрак соқол, ўрта бўйли, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич осган қирқ беш ёшлар чамали бир киши чиқди. Аҳмадхон билан қўрбоши-

нинг ўрунларидан туруб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги ошкор эди. Бу зот келиб атлас кўрпачанинг устига ўлтурди ва ўзининг салмоққина товши билан кўрбошидан сўради:

– Қалай, Холикбек, юртларингиз тинчликми, ўлтурингиз-чи.

– Худойға шукур, давлатингиз кўланкасида, – деди-да, кўл қовиштирибгина қушбегининг яқиниға чўккалади. Аҳмадхон еб бўшатган лаганини дастурхони билан кўтариб қушбеги кирган эшикдан чиқди.

– Кечаги ўғрилар нима бўлди, кўлга тушура олдингизми?

– Давлатларининг кўланкасида ўғрилардан бириси тутулди. Давлатлари ёри берса, қолганлари ҳам кўлга тушса керак.

– Бошқа нима хабарлар бор?

Кўрбоши юзига ортиқ бир жиддийлик бериб деди:

– Давлатлари ёри берса, ҳукуратимиз учун кўркунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман.

Қушбеги ўзига ўнғайсизлик бермақда бўлган қиличини тизасига олди-да, ҳамон совуққонлик билан сўради:

– Қандай бузуқилар уяси?

– Қандай бузуқилар уяси бўлсун тақсир. Дунёда қорачопонлилардан бошқа бузуқилар бўлурми?

– Қани сўзлангиз-чи, – деди қушбеги. Энди унинг бир оз кўтарилиб тушкан кўзлари каттарак очилган эди.

– Маълумингизки, энди улардан Азизбек билан Юсуфбек ҳожи Тошкандда бирфеъл исён чиқариб ётадирлар. Аммо энди улар бунга ҳам қоникмай Марғилонни ҳам бузуш пайига тушканлар ва шул тилак билан одам ҳам кўндирганлар¹.

– Одами ким, танидингизми?

– Танидим, тақсир, – мағрур бир товуш билан сўзида давом этди. – Юсуфбек ҳожининг ўғли ва ўзимизнинг Марғилондан ҳам бир неча бузуқилар...

Қушбеги ҳаяжон ичида унинг сўзини бўлуб сўради:

– Юсуфбек ҳожининг ўғли?

– Тақсир, исми Отабек.

Қушбегининг кўзлари ёна бошлади, манглай этлари тиришиб, сўл кўли билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу хабар уни ортиқ бир кўрқишга солган эди. Негаким Тошканднинг Қўқонга қарши исён қилган бир замонида, исёнчилардан бири, ҳам биринчиси бўлуб танилган Юсуфбек ҳожидек бу кимса ўз ўғлини Марғилонга буюриб бунда ҳам исён чиқариш фикрида бўлмоғи,

¹ Кўндирмоқ – юбормоқ.

унингча, жуда эҳтимол ва шубҳасиз эди.

- Ҳозир қаерда турар экан у?
- Мирзакарим қутидор деган Марғилонли бир кимсаникида.
- Унинг ила қандай алоқаси бор экан, билдингизми?
- Эй, тақсир, Отабекнинг Марғилондан топқан энг яқин тарафдори шудир, қутидордир. Мундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қизини бериб, куяв ҳам қилган. Билишимча Отабекнинг барча ишлари шу қутидор билан кенгашиб бўладир.
- Буларнинг теварагига йиғилган бошқа кишиларни ҳам билдингизми?

Қўрбоши қўйнидаги ёзувни олиб қушбегига узатди.

- Ҳозирга менга маълум бўлган бузуқилар шулардир.

Қушбеги ёзуға кўз югуртиб чиқди-да, ёзудаги кишиларни шу тун беш дақиқа ичида тайёрлашга буюрди. Қўрбоши қуллик қилиб чиққач, яна бир қайта ёзуни ўқуди-да, чуқур бир мулоҳазада қолди...

Ўтаббой қушбеги¹ ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиққан эди. Шу орада қўрбоши кириб қуллик қилди-да:

- Ҳозирладим, тақсир, лекин иккисини тополмадим, – деди.
- Отабекни тутдингизми? – Қушбеги чидамсизлик билан сўраган эди, қўрбоши музаффар товуш билан жавоб берди:
- Тутдим тақсир, қутидорни ҳам!
- Олиб киригиз! – Қушбеги тинчланган эди.

Қўрбоши даҳлиздан ташқариға бир имо берди-да, қайтиб қушбегига рухсат қуллиғи адо қилди. Эшиқдан икки қуролли йигит сақловида Отабек ва қутидор кириб, бекка қуллик қилдилар. Қушбеги яроғли йигитларни чиқишга буюрди-да, ўзи ёвошгина қилиб гуноҳдиларни ўлтuruшга буюрди. Отабекда унча ўзгариш бўлмаса ҳам, аммо қутидор ортиқча кўрққан, рангги ўчуб, қони қочқан эди. Иккиси тенгликда қушбеги билан қўрбошиға қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқ бир диққат билан кўз остидан ўтқузғач, қушбеги сўради:

- Отабек деган сиз?
- Тақсир, ман.
- Тошканти Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?
- Тақсир.

¹ Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг яҳши ва инсофлиларидандир. Бу киши Марғилонда 1263 – 1267 ҳижрий йиллар орасида бек бўлуб турди. Му-сулмонқулнинг азлидан бир неча йилдан сўнг унинг ўрниға мингбоши (ҳар-бия ва бош вазир) бўлуб белгиланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолган осорлар ҳам бор) (Муал.).

- Марғилон келганингизга неча кун бўлди?
- Қирқ кунлар чамаси.
- Марғилонга нима иш учун келган эдингиз?
- Савдогарчилик учун, тақсир.
- Ўзингиз ёлғизми ва ё ёнингизда кишиларингиз ҳам бор эдимиди?

– Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатга қараб олди-да, сўроғида давом қилди:

- Ҳасанали ким бўладир?

Отабекнинг кўнглига онглашилмайтурган бир шубҳа туғулган бўлса-да, аммо парвосизлигини бузмай жавоб бераверди:

– Қулимиз бўладир. Тошканддан келгандаги йўлдошим шу эди.

- Ҳасанали ҳозирда Марғилондами?

– Марғилонда, тақсир.

- Бу киши кимингиз бўладир?

– Қайин отамиз.

- Кўбдан берими ва ё яқинданми?

– Бу кун саккизинчи кун.

- Илгари ўзингиз уйланганми эдингиз?

– Йўқ.

– Ўзингиз Тошканти бўла туруб нима мажбурият билан Марғилондан уйландингиз?

Табиъий, бу сўроққа қарши Отабек бир оз ўнггайисизланиб тўхтади, аммо бундан қушбеги шубҳаланган эди.

- Жавоб берингиз!

– Тақдир, тақсир, – Қушбеги бир оз ўйланди-да, тагин сўрашга киришди:

- Марғилонда кимларни танийсиз?

– Марғилон кишиларидан бўлган танишларим бармоқ билан санарлиқ.

- Акрам ҳожини танийсизми?

– Танийман. Унинг ила бир-икки мажлисларда ўлтурушган эдим.

- Бу кунда Акрам ҳожи қай ерда?

– Билмадим, тақсир, – деди ва қайин отасига қаради.

Кутидор жавоб берди:

- Бу кунда Андижонда, тақсир.

– Ҳўб, Отабек, сиз жавоб берингиз-чи, Акрам ҳожи билан бўлган мажлисингиз кимникида эди?

Отабек бундай сўроғларнинг бўшга бўлмаганлигини сезган, қандай бўлса ҳам, бир сир борлиғига ишонган эди.

– Биринчи мажлисимиз мундан бир ой чамаси бурун Зиё ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб) бу киши-никида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам ҳожи ҳам бор эди.

– Биринчи мажлисингизда кимлар бор эди?

– Мен, Зиё шоҳичи, бул киши – бир оз ўйланиб тўхтади: Зиё аканинг ўғли – Раҳмат, Акрам ҳожи, Ҳасанали, тагин Ҳомид отли бир киши.

Ҳомид отини эшиткан қўрбоши тасдиқ қилгандай бир ҳаракат қилиб қўйди. Қушбеги қўрбошига маъноли қилиб бир қараб олди-да, давом қилди:

– Иккинчи мажлисингизда кимлар бор эди?

– Иккинчи мажлисимизда ҳам мазкур кишиларнинг ўзларигина эдилар, аммо бунда Ҳомидғина йўқ эди.

– Ҳали Марилонга келганингизга неча кун бўлди деган эдингиз?

– Қирқ кунлар чамаси.

– Яхши, айтингизчи, қирқ кунлаб Маргилонда қолишингизга нима сабаб бор эди?

– Маълумки, ҳозирда Тошканд қамал – мухосара ҳолатидадир. Бундай вақтга Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлур эди.

– Қорачопончи бўлганингиз учун, – истехзо билан сўзлади, – қипчоқ ога-инилардан қўрқдингизми?

– Сўзингизга тушунолмаيمان, – Отабек бу сўзни энг оддий, жўн бир йўсунда деди. Қутидор унинг бу сўзидан ниҳоятда қўрқуга тушуб, юзида иссиғлик, совуқлик бир ҳолат сезган эди. Чунки ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағал сўз айтиш ўлумни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузуги бўлса ҳам, лекин кўб бўлмаса ҳам, озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бундай сўзлашидан қизишди:

– Қипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми, отангизнинг сизга берган ваколоти қай ерда қолди?

– Қипчоқ душмани ким ва отам кимга ваколат берган, Худо ҳаққи учун очуб сўзлангиз, йўқса ёриламан, тақсир.

– Ўзингизни билмасликка солмасангиз, бек йигит. Отангизнинг ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан қандай ишлар қилмоқда бўлганлигингизни барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз Марғилонли ога-иниларни қипчоқларга қарши оёқландирмоқчи бўласиз, буни ҳам биламиз!...

Отабек: – Ё Оллоҳ!

Қутидор: – Ё Оллоҳ!

Отабек азбаройи бўғулуб кетканидан кўкумтир товланган, қутидор бўлса, безгаклардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йиғиштирди – да:

– Бунда зўр тухмат бор, тақсир. Отамни қипчоқ душмани ва мени Марғилон оға-иниларини исёнға ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

– Ўйламаймиз, аммо яхши биламиз. Қутидорнинг сизга нима учун қизини берганлигига ҳам тушунамиз.

Қутидор суратдек қотиб қолган, Отабек бўлса, ўзидаги ҳаяжонни куч ҳол билан тарқатишға тиришар эди. Қушбеги билан кўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ўзгаришни ўзларича бир нарсага жўяр эди. Беш-олти дақиқали бир сукутдан сўнг Отабек ўзининг оддий товши билан сўзга бошлади:

– Биз бу дақиқада сизнинг фикрингизча бир ифвогар, гўё бир исёнчи бўлуб кўрунамиз. Биз чиндан ҳам шундай кишилармизми, йўқми, буни албатта сизнинг текширишларингиз – ҳақиқатларингиз кўрсатар. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлумдан кўрқуб, ёки сизга ҳушомад қилиб сўзламайман. Аммо сиз ҳукумат кишиларимиз орасида тушунатурган бир киши бўлганлигингиз учун отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси бўлганлиғимизни сўзлаб ўтмоқчи бўламан.

Биз на қипчоқларға тарафдор бир киши ва на шаҳарли оғаниларга. Бу икки фирқа бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бир-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунинг учун Туркистон халқларининг ёруғ кунларини бу икки фирқанинг бирига ҳавола қилиш ҳам қўйни бўриға топшириш қабилидан бўлур. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошиға минмак учун интилган кишиларнинг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг ёлғиз эл таламоқ, бойлиқ ортдирмоққағина бўлган ғарзини, иккинчисининг кўркли хотунлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсадинигина кўруб, икки орада элни тинчитай ҳам роҳат тирикчилик қилсун деган учунчи бир олий мақсадни чирог ёқиб оқтарсангиз ҳам тополмасиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрулмаса ҳам, ёлғиз тотли хаёллардағина юрган олий фирқаға ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка яқин туруши қипчоқ душмани, қорачопон тарафдори бўлганлигидан эмас, балки бояги маслакка бир хизмат қилмоқ, лоақал бир-иккита халқчи ходимлар ортдирмоқлик учундир. Таассуфки, отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшға

кетди. Бу кун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўгурди ва бу орада қанча ёзуқсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдадир.

Менинг бу сўзларимга ишонинг – ишонманг ихтиёр ўзингиздадир. Аммо бунингдек жўн бўҳтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даража муаззабман, тақсир!

Қушбеги Отабекнинг бу сўзларидан яхшигина тараддудга тушкан бўлса ҳам, аммо Азизбекнинг отахони ва кенгашчиси бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши уни шубҳага тушурди. «Балки бу сўзлар шундай эҳтимолга қарши дастур қилиб берилгандир», деб ўйлаган эди. Ҳалиги сўзлардан бўлган ундаги ўзгариш ҳам ёлғиз бу ишни тузуклаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина эди.

– Ҳар ҳолда сизнинг яхши ниятли кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир. Шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлганча ҳар иккинги ҳам зиндонда қолурсиз.

Отабек бир сўз ҳам демай сукут қилди. Қутидор бўлса «чора йўқми» дегандек қилиб куявига қаради.

Қушбегининг ишорати билан йигитлар ҳозирланиб гуноҳкорлар зиндонга жўнатилдилар. Қушбегининг: «эртага уйда мажлис қурулганларни ва мажлисда бўлганларни ҳам ҳозирлангиз!» деган буйруғидан сўнг қўрбоши ҳам рухсат олиб чиқди.

14. Нажот истаб

Бу кун саккиз кундан бери «кутулмаган бир бахт» эгаси бўлуб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутулмаган бахтсизлик, кутулмаган бир фалокат эди. Эндигина: «бекни уйлантирдим, севганига қўшуб қувонтирдим» деб тузукраккина бу уйланишнинг ҳусн ва қубҳини текшириб ўйлай олмаган Ҳасанали ота учун ҳам бу воқеа кичкина нарса, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқу қораси бўлган ёлғиз қизини мақтовли куявга берган, қизи билан куявининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганликларини кўруб кўйлагига сиғолмай юрган Офтобойим учун куявигина эмас, ҳатто эрининг ҳам бу варагага тушуши чидай оларлиқ бир иш эмас эди. Кумушбиби ўзининг «кутулмаган бир бахти» учун ишонмагандай бўлуб юрар эди. Чиндан ҳам мундан сўнг қайтадан қовишмоғига ишонмай бошлади. Ҳасанали ота «кутулдим» деган эди, яна тоғдай қайғуға тутулди. Офтобойимнинг севинчи ичига тушди. Кумушбиби билан Офтобойимнинг бу фалокатга қарши қилатурган тадбирлари ёлғиз кўз ёши тўқушкина бўлганликдан бу тўғридаги оғирлиқ яна ўзининг

тоғдай катталиги билан Ҳасанали отанинг устига тушкан эди.

Кумушбиби Отабек ила отасининг нажотларини кимдан кутушни билмас эди-да, қора кўзларини жиқ ёшга тўлатиб, «энди нима қиламиз» деган каби Ҳасаналига термулар эди. Қутидор оиласида ўзидан бошқа эр зоти бўлмаганликдан ва бу оиланинг яқинларидан «жон куяр» деб танилган киши Кумушбибининг тоғаси Аҳмадбек бўлса-да, лекин ул ҳам умрининг кўпини Қўқондами, Хўжанддами сиболикда¹ ўтказганликдан ундан ҳам кўмак кутиш бўлмас эди. Мана шунинг учун ҳам Кумушбиби ва онасининг бирдан-бир ишонганлари Ҳасанали ота бўлуб қолган эди.

Бутун оғирлиқ Ҳасанали устида... Ўзингнинг туғулуб ўскан ерингда оға-иниларинг билиш-танишларинг бўлуб ҳар нечукда улардан бунингдек оғир кунларда сўз билан, иш билан бир кўмак ола биласан. Аммо Ҳасанали Тошкандда эмас, Марғилонда, мусофаратда, кишиларини танимаган бир шаҳарда. Бошда у Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳматдан каттагина умид тутқан, ҳар ҳолда улардан бошқа таянарлик кишим йўқ деб ўйлаган эди. Аммо бу ўйи тезда бўшга чиқди. Чунки Зиё ака билан ўғли ҳам қўлга олиниб, буларнинг кўмакларидан ҳам маҳрум бўлди. Бунинг билан Ҳасанали ва Кумушбибиларнинг қайғулари яна бир қат ошди. Қўрқунч устига қўрқунч қўшулди. Қамоқнинг илгариги кунларида «балки, бу кун эрта бўшатиб юборурлар» деган бир умид бўлса ҳам, аммо иш тескарига қараб кетди.

Энди қўрбоши йиғитлари томонидан Ҳасанали ота ҳам оқтарила бошланган эди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан берилиб, маҳбуслар билан бирликда жазо келса тортиб, қутулиш муяссар бўлса бирга қутулишга ўйлаган эди. Аммо унинг бу фикрига Кумушбиби билан онаси қарши тушуб «сизнинг озод юрушингиз маҳбуслар учун балким фойдали бўлуб чиқар» дедилар. Ҳасанали ота ҳам бу фикрни мувофиқ топди. Бироқ унинг қўрқунчи икки қат ошган, ҳар соат ва ҳар дақиқа ҳадукда, қўрбоши йиғитларидан қочишга ва ҳар он жой янгилашга мажбур бўла бошлаган эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз ўтказишқа мажбур эди. Отабеклар нега қамалдилар ва буларнинг қандай гуноҳлари бор эди? Отабекнинг ипидан нинасигача бўлган сирлари унга очик маълум эмасми эди. Бу жиҳат билан ўйлаганда қутидорларнинг бирар гуноҳлари жатиға қамалиб қолдиёв деб ўйлар эди. Аммо ул бу ишни умумийроқ текширганда халқ оғзида мақол ўрнида юргузулган «Ажалингнинг етиши қилган

¹ Сиболик – эркинлик.

ёзиғингдан эмас, бек акангнинг қонсираши» деган сўз кўнглига тушар эди-да, ихтиёрсиз уф деб юборар эди.

Орадан беш кунлаб ўтди. Махбуслар зиндон балосидан қутула олмаганларидай, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали бу беш кун орасида махбусларнинг нажотлари йўлида қора пуллик иш чиқара олмаганидай, бундан сўнги ҳам бир иш қила олмасиға кўзи етмай бошлади. Чунки унинг учун қўрбоши йигитларидан сақлана олишининг ўзи ҳам катта бир иш бўлуб қолган эди. Ниҳоят, бу ҳол билан иш чиқмаслиғиға, энди бошқа йўллар излаб, бошқа ўбаларда¹ иш қилиш кераклигига ишониб, Тошканд кетиш фикрига тушди. Бу кунларда ҳам Тошканд тинчсизлиғи бир ёқли бўлмаган, ҳамон Тошканд Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара ҳолатида эканлиги ҳақида хабарлар келиб турмоқда бўлуб, буларнинг барисидан ҳам Ҳасанали хабардор ва Тошкандга кириб олишнинг қай даражада қўрқунч эканлигини ҳам билар эди. Аммо шундай бўлса ҳам, ул Тошканд кетишка мажбур, нима бўлса-да, энди нажот-қутулиш йўллари Тошканддан излашкагина қолган эди.

Қарорни шунга бергач, ўзининг бу ўйини Кумушбиби билан Офтобойимларға билдирди. Лекин уларда эплаб тўплай оларлиқ бир мия, Ҳасанали отаға йўл кўрсатарлик ихтиёр қолмаган, топқанлари ёлғиз йиғиғина эди. Ҳасаналининг «Сиз билан манинг қўлимиздан бир иш келатурганға ўхшамайди. Нима бўлса-да, энди мен Тошканд бориб, нажот йўллари у ердан иташқа мажбурман» дейишига қарши Кумушбиби ўзининг синиқ товши билан:

– Марғилондан топилмаган нажот йўли, Тошканддан топилсунми?

– Биз энди шунга мажбурмиз, қизим. Қайин отангиз, эҳтимол, бунинг бирар чорасини топар...

– Биз энди шундай қолаберамизми... Агарда золимлар... деди-да Кумушбиби сўзининг мундан сўнгғисин сўзлай олмай йиғи ичида бўғулди. Ҳасанали ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

– Ундай ёмон хаёлларға тушманг, қизим. Қушбеғи бошқаларға қарағанда инсофли ҳокимдир. Тангри истаса, мен Тошканддан қайтгунча улар ҳам зиндондан қутулган бўларлар.

Бу кун кечаси ул йўл тайёрлиқларини кўрмақда, ўзининг ми-ниб кетиши учун қутидорнинг саман йўрғасини белгилаган эди.

Эрталаб Марғилоннинг Қўқон дарбоза қопқасидан биринчи галда чиққучи Ҳасанали бўлди.

¹ Ўба – қишлоқ, жой.

15. Тошканд қамалда

Бу кун Тошканд қамалининг ўн бешинчи куни эди. Совуқ бир оз юмшай тушкан, қуёш очиқ ҳавода ҳаракат этмакда эди. Ерлар эриб ҳамма ёқ шилт-шилт лой, қўрғон кунгираларидаги қировлар парға айланиб кўкка кўтарилмакда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб Тошканднинг Самарқанд қопқаси томонидан бўлган қўқонлиларнинг ҳужумлари ўзлари учун сўнг даражада ҳалокат билан тугалган. Қўқон сипоҳлари эндиги ҳужумгача шикаст-рехтларини тузатиш, яраларини боғлаш ва дамларини олиш учун қўрғон ёнидан қаёққадир – қўшларига кетканлар. Қарашга ҳам, сўзлашга ҳам даҳшат... Комолон қопқаси билан Самарқандгача қўрғон остлари (бу икки қопқанинг ораси беш олти юз одум келур) бошсиз ва иштондан бошқаси тўналган инсон гавдалари билан тўлган. Бу очиқ мазористонни қўрғон кунгиралари устида мудофаъадан сўнг чарчаб, қуёш қаршисида исиниб ўлтурган саллалли, қалпоқли ва попоқли Тошканд мудофиълари минг турли шодлиқлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки қопқа орасида икки турли ҳол ҳукм сурадир: қўрғон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб қора қониға беланган одам гавдалари ётиб, қўрғон устида иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичида ўлтурадирлар.

Қўрғон устидаги қаҳрамонлардан биррави кула-кула ўзининг бир сарқардани отиб ўлдирганлигини сўзлайдир-да: «Падар лаънати ўзим хўбам отдим-да. Отининг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейдир. Тагин биррави ўлуклар ичидан қайсидир бир ўлукни кўрсатиб: «Ана – ана, ҳов ана, ўша қипчоққа ўқ тегиб, ўлуб-улалмай, юруб-юралмай инграб ётқан экан. Қиличим билан бошини шартта олдим-да, белидаги олтун камари билан устидаги кимхоб пўстунини олиб чиқдим» дейдир. Ҳар ким бу кунги урушдаги ўзининг эрликлари билан қўлға тушурган олтун камари, ёқут кўзли узуғи, совсар пўстунни, кумуш қинли қиличи ва бошқа ўлжалари билан мақтанадир.

Бу чоқ қўрғон устидан қўшук товши эшитиладир:

*Замонинг замон бўлсун ёр,
Азизбегинг омон бўлсун ёр
Дардига даво топмай дўст
Норматинг¹ ёниб ўлсун ёр.*

¹ Нормухаммад қушбеги: Тошкандни муҳосара қилғучи қўқонлилар – қипчоқлар амири лашқари. (Муал).

Биз энди шу ўлуклар ёнидан – қўрғон остидан бир оз юрсак олти газ юксакликда, беш газ кенгликда икки биқини саккиз газ-ли қўрғон девори билан ўралган, кун ботарга қаратиб қурулган Самарқанд қопқасига етармиз. Теварагимиздан душманнинг – қўқонлиларнинг ҳужум қилиш қўркунчлари бўлганликдан биз ортиқча қўркунч билан қопқани қоқа бошлаймиз.

– Очингиз, бек ака, тезрак очингиз!

Илгари қопқа беклари – қопқачилар бизнинг қопқани қоқишимизга илтифотсизгина қулоқ солмай ўлтура берадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқали жон аччиғи билан қақшашимиздан сўнг қопқачилардан бириси секингина қўрғон девориға чиқадида мўралаб бизга қарайдир. Ул бизни аниқ Тошкандли бўлганлигимизга ишонса, қопқа орқасидағи нортуянинг бошидай қулуфни минг машаққат билан очиб занжирни тушурадир. Биз ўзимизни ичкариға олғач, қопқачи ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнгуллайдир-да, қопқани берклаш ҳаракатига тушадир. Энди биз қопқачининг ҳайъатига қараймиз: ошланган қўй пўстагидан пўстун кийиб, белига бутун бир бўздан белбоқ бойлаған ва белбогиға ярим газ чамали бурама қулуф очқичини – калидини ослан, туркман попоклик бир киши. Шундан сўнг биз қопқанинг ўнг томониға қараб юруймиз. Қопқадан ўн беш одумлар нарида шийпонга ўхшаш тўрт томони очик бир бинода қопқа – дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чекиб ўлтурадирлар. Биз қўрғоннинг ости билан илгари боришда давом этамиз.

Энди бизга қўрғоннинг ташқарисидан қўрунган шаҳар мудофиълари қўрғоннинг энг юқориғи поғонасида ўзларининг турли тусли кийимлари билан¹ қайсилари шашвар тутуб, қайсилари милтиқ ушлаб қўрғон кунгарасига суялиб бошларини қуёшға бериб ўлтурадирлар. Қўрғоннинг Комолон қопқасигача бўлган қўрук ўрунлари шундай шаҳар мудофиълари билан тўлган бўлуб, бир турли кўруниш ташкил этадир.

Комолон ва Самарқанд қопқаларининг ўрта бир ери бўлган қўрғон остида кимхоб тўн кийиб симоби салла ўраған, белига кумуш камар боғлаб, қилич тақинған бир бек, олдидағи бир уюм нарсаға ишорат қилиб ёнидағи бир мудофиёға ниманидир сўзламакда эди. Биз тағин элли-олтмиш одумлаб ҳалиги сўзлашиб турған беклар яқиниға борсак, қўрғон ташқарисида кўрган

¹ Қўрғон мудофиълари халқ томонидан белгиланган мерғанлар бўлгани учун уларнинг кийимлари ҳам турличадир. Ўрда сипоҳлари ёлғиз бекни муҳофазатида бўлганларидан қўрғонлар муҳофазати халқ қўлида эди. (Муал).

дахшатларимизни ўзининг кўлагасида қолдиратурган яна бир дахшатлар тепасига кўзимиз тушар-да, кўрқувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб турушга мажбур бўлурмиз.

– Уч-тўрт юз инсон бошидан кичкинагина тепа!

Қаричға келатурган узун соқоллар, бошдағи сийрак сочлар, бўзарган юзлар қонға беланганлар-да, ярим очиқ ҳолда қолиб қорачиқ ўрнини кўрқунч бир оқлиқ босқан кўзлар дунёга ва шу турмушга ланъат ўқуғандай ётадирлар. Айниқса, бир бош, эҳтимол йигирма ёшни кўрмагандир. Ҳали бурути ҳам чиқмаган, қонға бўялган қуюқ қошлари остидаги ярим очиқ кўзлари кимнидир излагандек қарайдирлар... Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаган-да, гўё бу турмушга ланъат ўқуйдир. Бу бошлар уюми устида турган бек кўрғон бегиси ёнидағига бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўзининг танишларидан бир бекнинг боши бўлганлигини сўзлайдир.

Шу чоқ Комолон қопқаси томонидан яроқли уч отлининг от чоптириб келишда бўлганлари кўрулди-да, кўрғон устида ўлтурган мудофиълар: «Худайчи, Сулаймон ҳудайчи¹» дейишдилар.

Худайчи кўрғон беги ёнига етиб бек ҳазратларининг ҳозир етиб келишларига башорат берди-да, яна отнинг бошини буруб йигитлари билан орқага қайтиб кетди. Худайчи бошининг хабаридан бу кунги буюк музаффариятни қутлагали Азизбекнинг келиши онглашилар эди.

Худайчининг кетиши билан кўрғон беги типирчилаб қолди-да, у ёқдан бу ёққа югура бошлади:

– Ҳой, кўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, бек келадирлар.. Ҳой Хусанбек, қопқачиларға (дарбозабонларга) югур, ҳозир бўлсунлар... Ғанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз... Ясовул боши ҳозир бўлингиз!..

Кўрғоннинг кўрук ўрнидағи қаҳрамонлар ҳаракатка келдилар ва юқори кўруқдан бир поғона қуйиға тушуб, саф-ясов торта бошладилар. Кўрғон беги от устида кўрғоннинг у бошидан бу бошиға чопиб:

– Ҳозир бўл, йигитлар, тартибингни тузат, саломга тайёрлан! – деб кичқириб юрар эди. Қаҳрамонлар қўлларидағи милтиқ, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан энди тизилишиб бўлдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг

¹ Худайчи, удайчи – адютант маъносида бўлуб, одатда хон келиш олдидан халқни сергаклантириб ўткучи бекдир. Азизбекнинг мақсади унча-мунча бўлмагани учун ўзига худайчи белгилаган эди. (Муал).

билан Азиз парвоначининг истиқболи учун лозим бўлган барча тартиб ва тантанага ҳозирланган эдилар.

16. Азизбек

Орадан уч-тўрт дақиқа ўтуб Комолон қопқаси томонидан ўзининг бир юз чамали саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўрунди. Тилла жабдуқли қизил айгирга минган, қуёш ёғдуси билан турли тусга кириб товланатурган, ёқа ва этакларига олтун уқа тутулган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтун камарга кумуш қинли жазоири қилич осган, бошига оқ шоҳидан салла ўраб оёқларини кумуш узангуга тираган. Сийрак қошли, чўққи соқолли, буғдой рангли, қирқ беш – элли ёшлар чамали бир киши эди. Унинг орқасидан қора отга отланган бириси, зангори мовутдан уқали тўн кийиб, кумуш камарнинг ўнг томонига қилич, сўлига тўфангча қистирган, бошига барра попоқ кийган, жин ялаған деганларидек қошсиз, қорамтир юзли, икки чакагининг устида бир оз ва иягида бир оз, сийрак, кўрумсиз қора соқолли, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуюлгансумон бир киши келар эди. Бу киши эса Азизбекнинг амири лашкари ва ўнг қўли бўлган Райимбек (Раҳимбек) додхоҳ эди. Унинг ёнидаги иккинчи киши кичикрак саман отга отланган, устига Бухоронинг олабайроқ олачасидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини тугмалаган. Бошига катта салла ўраб қамчисопи билан эгарнинг қошига суялган, тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош гуруч соқолли мулланамо бир зот бўлуб, аммо у киши яроқсиз эди.

Азизбек орқасида келгучи бу икки отлидан сўнг отли сипоҳлар туркуми бошланиб, зангори мовутдан тизагача бўлган калта камзул, қизил мовутдан шим, сағри этик, бошга Райимбек додхоҳнинг бошидағидай попоқ, лекин уст томони қизил мовутдан оқ қайишдан белда камар, сўлига қилич осилиб, ўнг томонига тўфангча қистирилган, ҳар бир қаторда тўртта-тўртта бўлуб келмақда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги камчиликларни эътиборга олмағанда кўруниш мунтазам дейилишка арзир эди. Қўрғон устида ясов тортган қаҳрамонлар қўл боғлаб, икки букулгансумон таъзим қилишлари сўнггида Азизбекни илгари ўткуза бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин сопли қамчисини кўкрагига кўндаланг қўюб боши билан ҳам жавоб ишораси бериб борар эди. Шу чоқда бошлар уюми ёнида турган қўрғон бегиси отидан ерга тушуб, жиловини қо-виштирилган қўллари орасиға олди.

Бошлар уюми билан Азизбек ораси қирқ-эллилаб от одуми қолган эди. Азизбек қахрамонларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам эсидан чиқарди-да кўзларини ўйнатиб, кесик бошлар уюмига қарай бошлади. Энди Азизбекнинг кетидаги саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат уюмига эгарга қийшиқ ўтуруб томоша қила бошлаганлар эди.

Азизбек ўзининг сипоҳлари билан бу бошлар уюми ёнига етиб тўқтади. Азизбек бир неча дақиқа бошларга томоша қилди-да, қаршисида қўл боғлаб турган қўрғон бегига илжайиб деди:

– Баракалла ғайратларингизга! Бу кун қилчоқларга рустамона жавоб бериб ўзларини ҳам итдек қиргансиз. Бунчалик ғайрат кўрсаткан фуқароларга раҳмат, дунё турғунча турсунлар!

Азизбек ташаккурларини тугатқач, ҳудайчи қўрғон устидаги қахрамонларга бор товшича қичқирди:

– Бек жаноблари, бу кунги рустамона ғайратларингиз учун раҳмат айтиб ҳақларингизга дуо қиладилар!

Мудофиълар дунёни кўтариб жавоб бердилар:

– Қуллик тақсир, қуллик! Тақсиримиз дунё турғунча туруб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасун!

Азизбек қамчисини кўкрагига кўндаланг қўюб мудофиъларга қуллик қилди ва ҳудайчига деди:

– Қўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларга адрас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берилсун!

Ҳудайчи сўзидан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар:

– Давлатлари зиёда бўлсун!

Бу вақт сипоҳлар орқасида икки отни етаклашиб Ҳудайчи ёнига келдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги хуржиннинг икки кўзи лиқ танга эди. Бошлаб ҳудайчи от устидан кимхоб тўнни олди-да, қўрғонбегига кийгизди. Қўрғон беги тўнни кийиб олгандан сўнг Азизбек ҳаққиға узун дуо қилди. Сўнгга ҳудайчи бир йигитка тўн қўлтуқлатуб, иккинчи йигитка тангалардан олдириб қўрғон беги билан бирга қахрамонлар олдиға чиқдилар. Қўрғонбегининг кўрсатиши билан кимга уч тангадан пул, кимга адрас чопон улашила бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айланиб Райимбек додхоҳ билан олабайроқ тўнли мулланамо кишига ўзининг таниш саркардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмақда, тирик вақтларида нима ишлар қилиб, қорачопонлиларга қандай зулмлар қилганларини ҳикоя қилмоқда эди. Азизбекнинг бу сўзларини Райимбек додхоҳ самимий эшитса ҳам, лекин олабайроқ тўнли киши ёлғиз «тақсир, тақсир» билан

жавоб бериб, нима учундир бошлар уюмидан жиркангансумон эгарининг қошига кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатли бир пайтдан сўнг қўрғоннинг бошдан оёқ ясов тортқан қахрамонлариға инъомлар улашилиб битди-да, худаичи ўзининг куруқ хуржини билан Азизбек ёниға келиб қуллик қилди. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турған қўрғон бегидан сўради:

– Одамларингизнинг барчаси ҳам куруқ қолмадими?

– Давлатингиз соясида, тақсир.

– Қипчоқларнинг бу кунги ҳужуми қай вақтда бўлди?

– Тонг ёрур-ёрумас Оқтепа¹ томондан тўп ота бошладилар. Ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отли қипчоқ қўшунлари кўрунуб Самарқанд қопқасиға югурдилар. Шунғача мен ҳам давлатингиз соясида икки қопқа оралиғиға мерганлардан тайёрлаган эдим. Бошлаб Самарқанд қопқаси қўруғидан мерганларга отмоққа буюрдим. Мерганлар чорак соат орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилган милтиқ ўқлариға чидалмай, Самарқанд қопқасини ташлаб, Комолон қопқасиға юзландилар. Сўнгра давлатлари кўланкасида Комолон қўруғидаги мерганларни отишға буюрдим. Ёв бизнинг ўқимизға чидалмай, икки қопқа ораларида уч-тўрт юз ўлук қолдириб қочишға мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлуб, тўққиз киши яраланди.

Азизбек ортиқча завқланған эди, яна бир қайта баракалла ўқуб сўради:

– Нормат қипчоқ кўрундими?

– Йўқ, тақсир, қўрғон яқиниға йўламади. Йўлаганда...

– Ўшанга ҳозир бўлиш керак!

– Давлатлари ёри берса, албатта, бизнинг муддао ҳам шунда!

Азизбек ўз оғзи билан мудрофиъларға «Мен сизлардан рози!» деб қичқирди ва мудрофиъларнинг қий-чув дуолари остида сипоҳлар билан Самарқанд қопқасиға томон ҳаракат қилди.

Бу кун Азизбек ўзининг сипоҳ ва саркардалари ила қўрғонлардан айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд қопқасидан ўтуб қўрғон ости билан Чақарға қараб юрушдилар. Қўрғон Чақарнинг чуқур жарли ариғиға тақалиб тугалар эди. Чунки Чақар суви устига қўрғон солиш мумкин бўлмай жарнинг усти қўрғондан бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлуб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўз сув билан, шимоли Кўкча ариғи билан ўралған бурун

¹ Оқтепа – Самарқанд қопқасининг ғарбида бир мавзий оти. (Муал).

каби бу тепа қўргонсиз, ҳам душманнинг ҳужумига ўнггайсиз эди. Тепа устига сипоҳ туруши учун бир неча бинолар солинган бўлуб, жануби ғарбиға қаратиб бир, ғарбға қаратиб бир, ва шимоли ғарбиға қаратиб яна бир – бариси учта тўп қўюлган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек ўзининг сипоҳлари ила жарға тушди ва сув кечиб халиги тепага юзланди. Тўбчи ва қоровуллар кўздан кечирилгач бир неча тангадан инъом берилиб тепанинг кун чиқишиға қараб қайтдилар. Чунки тепанинг бошқа томонлари юқорида айтилгандек уч томони бир неча терак бўйи жарли ўрун бўлганлиқдан Кўкча қопқасиға ўтуш учун шу тепанинг кун чиқишидан Сузук ота мозори ёни билан Кўкча ариғиға тушулиб ва ундан Кўкча қўрғонлари бошланар эди.

Бу қўрғонлар қўруғида анови қўрғонлардай мудофиълар кўб бўлмаса ҳам, лекин йўқ ҳам эмас эдилар. Худайчи Азизбекдан илгариде қўруқчиларға хабар бериб борганлиқдан милтиқ ва шашвар тутқан ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олмоқда, Азизбекнинг «Раҳмат фуқароларим» сўзини эшитиб анчагина талтайишиб қолмоқда эдилар.

Шу равишда Кўкча, Чиғатой, Сакбон, Қорасарой, Тақтапул, Лабзах қопқаларини ўтуб, энг сўнг Қашқар қопқасиға¹ етдилар. Қашқар қопқаси ўрдага яқин бўлгани учун муҳофиз ва сипоҳлар талайғина кўрунур эдилар. Уларнинг саломлари остида Азизбек Қашқар қопқасининг муюшиға еткан ҳам эди, ташқаридан кимнингдир қопқани ошиғич тақ-тақ ургани эшитилди-да, Азизбекнинг оти хуркубми ва ёхуд ўзи қўркубми кетига бурулуб тўқтади. Бошқалар ҳам тўқташга мажбур бўлган эдилар.

Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган қопқачиға – дарбоза бегига бақирди:

– Нега қараб турасан, қопқа устига чиқ, ким экан у ит?

Дарбоза беги югуриб қўрғон девориға чиқди:

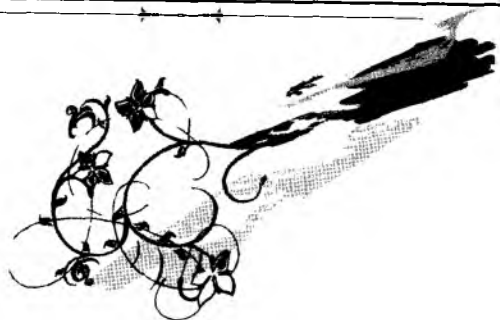
– Тақсир, саман отли бир чол.

Қопқангни очиб ичкариға ол! – деди Азизбек. Қопқа очилди. Ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирди-да, кутулмаган иш устидан чиққани учун қўркуб Азизбекка салом қилди.

(БИТМАДИ)

¹ Тошканднинг бундан бошқа яна Қўқон, Қоймос ва Бешёғоч отли қопқалари бўлуб, бутуни ўн икки қопқадир. Булардан Қашқар ўрданинг шимол ёғида, Қўқон эса жанубида эди. Қоймос бу кунги Тупроққўрғоннинг Эски шаҳар муюшида бўлган. (Ўқчи маҳаллада) (Муал.).

Адибни хотирлаб

РЕАЛИСТ САНЪАТКОР

Техникумнинг студенти эканлигимдаёқ муаллимларимиздан бири мени Абдулла Қодирий билан таништирди. Ўрта бўйли ва миқтидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишидан деҳқонларга ўхшаган, тим қора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай бепарво кўринган бу киши ўша пайтлардаёқ машҳур ёзувчи, ҳаммамиз қўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романнинг муаллифи эди! Мени ниҳоятда у одамнинг салобати босиб қолганидан, зўрға нималарнидир гўлдирадими, ўшанда унинг менга нималар дегани эсимда йўқ. Кейинчалик мен у билан тез-тез учрашиб турдим, бироқ уни фақат ўттизинчи йилларнинг бошларида, Ленинграддан қайтиб келганимдан кейингина, дурустроқ билиб олдим.

Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди. Сиртдан қараганда босиқ, камгап кўринар, чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва гапи худди ўзига халал бераётгандек, ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди. Жисмоний меҳнатга чалғиб, унинг қандайлигини ўзида синаб кўриш ҳар бир зиёлининг зарур эҳтиёжи эмасди. Қодирийнинг меҳнатга ўчлиги деҳқондан чиққанлигида бўлса керак. Ўзи ҳам худди деҳқонлардай тиним билмасдан қаттиқ меҳнат қилар эди. У Самарқанд дарвоза яқинида турар, каттагина боғи бўлиб, унда шафтоли, олма, тоғолчаларнинг кўп нави бор, уларни ўзи парвариш қиларди. Айтмоқчи, унинг адабий асарларидан келадиган даромад қозонини ҳар маҳал ҳам қайнатавермас, шунинг учун ҳам бола-чақасини ўша боғи боқарди. Боғнинг ичкарасида бир неча қути асалариси бўларди. Ўттизинчи йилларнинг бошларида уни тақсимот дўконида кўриб қолганимизда рафиқамга:

– Бу ерда менга асал ҳам тегади, хўп десанглар тегишимни олақолинглар, уйда асал ўзимиздан чиқади... – дегани эсимда.

Ўзининг айтишига қараганда, у шундай ёзарди: аввалига кўчада, кўпинча кечкурунлари хувиллаб қолган пайтда, узоқ вақт

айланиб юриб янги асарининг бўлажак қахрамонлари ва сюжет йўлларигача ўйлаб, роса пишитарди. У гоҳи пайтларда эрталабгача ҳам кўча кезарди, қайтиб келгандан кейин эса кўрпача ёзиб, сиёҳ билан қоғозни бош томонига қўйиб оларди-да, ётиб ёзаврарди...

– Бу жуда ноқулай усул бўлса керак, – дерди у кулимсираб.
– Бошқа ҳеч кимга буни маслаҳат бермайман. Ўзим эса ўрганиб қолганман, бўлмаса, ёзолмайман...

Абдулла Қодирий мадрасада ўқиган, ёшлигида рус адабиёти ва рус тилини билмасди. У етук ёзувчи бўлиб етишган пайтларида рус адабиётини ўзига кашф этганидан худди мактаб ўқувчисидай терисига сиғмай фахрланиб қўярди.

Кейинги йилларда танқидчилар унга тез-тез хужум қилиб турдилар. У иложи борича бунга эътибор бермасликка тиришса ҳам танқид тошлари иззат-нафсига тегиб, қалбини яраларди.

– Манавини қаранг-а, – деди у бир мақоланинг муаллифи ҳақида, – бу гўдакни ёзишга ўзим ўргатувдим-ку! Ҳаммасидан ҳам мен ҳақимда ёзганларини ўзимдан эшитиб олганди, фақат оёғини осмондан қилибди холос!

Абдулла Қодирийнинг кўзлари истехзо ўтида ёнса ҳам овозидан пинҳоний ўкинч сезиларди:

– Ҳозирги замон мавзуси шундайгина ёз-ёз деб турибди, бироқ бирон нарса чиқара олармиканман? Ух, билмайман, ақлим етмай қолди... – У кулимсираб қўйди-да, ўзига-ўзи: – Ҳамма гап мана шу билмаслигимда! Кам нарса биламан. Мен огиркарвон одамман, кўп кузатишим керак! – деб қўйди.

Мен кейинчалик проза ёзишга ўтганимда «кўп кузатишим керак» деган сўзларни тез-тез эслаб турардим. Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда гоят ҳаётгийлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан унинг халқнинг бой ва ажойиб тилини гоятда яхши билганлиги яққол сезилади. Унинг романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди.

**1966 йилнинг август ойида «Дружба народов»
журналида чоп этилган мақоладан.**

ҚОДИРИЙНИНГ МУНОСИБ ЎРНИ

Ўзбек элининг севиқли адиби Абдулла Қодирий манфаатпараст, мартабапараст одамларнинг чақуви билан сафимиздан юлиб олинган эди. Ҳукуратимиз бу ишни ҳақиқат қилиб Абдулла Қодирийни ҳар қандай гуноҳдан пок деб топди ва уни сафимизга – адабиётимиз тарихига қайтарди. Бугун Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлган кунда айтадиган сўзимизни раҳбариятга раҳматлар айтиб бошлашимиз керак.

Абдулла Қодирий баъзи бир одамлар айтмоқчи, «бир-иккита рисола ёзган» анчайин ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир. Унинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида ғоят машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оилаларга ҳам кириб борган эди. Аллақердан келган бир китобхон «Ўткан кунлар» ни ёд билар экан, китобнинг исталаган жойини сўралганда шаррос ўқиб берганида Абдулла Қодирий унга чопон кийгизгани ёдимда бор. Унинг асарларини ўқиш ман қилинган вақтларда ҳам китобхон «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён»ни кўлидан қўйган эмас, бошқа китобларнинг муқовасига солиб яшириқча ўқиган. Бу романлар ўша вақтдаёқ қардош халқлар тилларига таржима қилинган эди. Биз бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари ўттиз олтинчи йилда Татаристонга борганимизда Абдулла Қодирийнинг «Абдулла оби» номи билан татар зиёлилари, ҳатто татар овулларида машҳур эканига шоҳид бўлган эдик.

Бизнинг йигирманчи йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўринади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, катта олим-ёзувчи Фитрат, зўр истеъдод эгаси Чўлпон, жўшқин шоир Боту, сатира ва юморда тенги, тимсоли йўқ ва ўзига хос шоир Сўфизода, йигирманчи йиллар шеъриятини беаган шоирлардан Рафиқ Мўмин, Ғулом Зафарий, уста сатирик шоир Абдуҳамид Мажидий сингари кўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган эди. Кейинги вақтларда юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараётибди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар бир зиёли бениҳоят хурсанд

бўлиши керак. Афсуски, орамизда бу мухтарам зотларнинг тирилик, йигирманчи йиллар адабиётимиз тарихини обод қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи бўлган одамлар ҳам бор. Ғашлик қилаётган одамларнинг бир тоифасини ўлимтик еб тириклик қиладиган қузғунга ўхшатиш мумкин. Ғашлик қилаётган одамларнинг бир тоифаси шуҳратпараст қалам аҳлларидан бўлиб, «ўликлар» тирилса, ҳозир адабиётда ишғол қилиб турган ўрни «пойга»роқ бўлиб қолишидан қўрқади. Холбуки, айтилган адиб ва шоирлар сафиға қайтса, ҳеч кимни ўрнидан турғизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, чунки адабиётда ҳеч қачон биров бировнинг ўрнини ололмайди, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати, қай даражада китобхоннинг кўнглини олганига қараб ўзига муносиб ўринни олади.

Бу хилдаги одамлар асл ғаразларини сиёсий сўзлар, «хушёрлик»ка оид иборалар билан хаспўшлаб, ўзбек адабиётининг тарихини безайдиган адиб ва шоирларнинг оқланганига кишиларда шубҳа туғдирмоқчи, буларга қора кўланка солмоқчи бўлишади.

Бунақа одамларнинг сўзи инобатга ўтадиган, жамоатчиликни чалғитадиган замонлар ўтиб кетди, у кунлар ёмон бир тушдай бўлиб қолди. Лекин, «илон чаққан киши ола арқондан қўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки азият тортганларни кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмайди.

Болалигимда бир китоб ўқиган эдим. Унда ҳайвонот боғчасидаги бир фил тўғрисида гапирилади. Фил 200 йил давомида темир қозикқа занжирбанд қилиб қўйилган экан. 200 йил давомида занжир занглаб, темир емирилибди, темир қозикдан ном-нишон қолмабди, бироқ фил бундан беҳабар яна 100 йил темир қозик атрофидан нари кетолмаган экан.

Фил жонивор ақл-идроки йўқ, биз нега кечаги қоқиб кетган темир қозик атрофидан йироқ кетолмаймиз?

Бизнинг вазифамиз буларнинг ҳаммасини жой-жойига ўтқазиб, йигирманчи йиллар ўзбек адабиёти тарихининг гўзал манзари расини тиклашдир.¹

1964 йил

¹ Абдулла Қодирий таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан ўтказилган тадбир маърузаси. Айтишларича, совуққина ўтказилаётган ушбу тадбир сўнггида Абдулла Қаҳҳор сўз олиб, Қодирий ижоди ҳақида бир соатдан ортиқ маъруза қилган экан. Афсуски, машҳур бу маърузанинг стенограммаси матни ёзилмай, фақатгина шу хотира сақланиб қолган экан. Маърузадан таъсирланиб кетиб минбарда ўтирган Ойбек домла бир неча бор ўрнидан туриб, тугилиб-тугилиб «тўғри, тўғри» деб, ҳаяжонини билдирган экан. Маъруза ўша кунлари республика зиёлилари орасида шов-шувга сабаб бўлган экан.

ШИНГИЛ ЭСДАЛИКЛАР

Йигирманчи йилларнинг ўрталари эди шекилли, мен Тошкентда Ўлка ўзбек эрлар билим юртида ўқир эдим. Дарсдан сўнг юқори синф талабаларига эргашиб, шаҳардаги биронта кутубхонага борардик. Атоқли икки кутубхона бор: бири ҳозирги «Навоий» кутубхонаси, ўзгаси Эски шаҳардаги «Турон» кутубхонаси. Озарбайжон ва Татаристонда нашр этилган китоблар ўша вақтда ҳам кўп бўларди. Абдулла Шоик, Ўрдубодий, Олимжон Иброҳимов, Фотиҳ Амирхон, Тоқтош ва ҳоказо... Қўлга тушганини қўймай ўқиб чиқардик. Ташналик. Ўша кунларда тўсатдан «Ўткан кунлар» майдонга келди. Бу романнинг нашр этилиши чакмоқдек таъсирли бўлгани эсимда. Ҳамма ўқигиси келар, лекин бутун бир мактабда бир нусха, у ҳам қайсидир ўқитувчини...

Дарс вақтида, кун шувокда юқори синф талабаси (мактабни ўша йили битирувчилардан) менинг ҳамқишлоғим Рауф Бойжонов бир нима ўқиб ўтирганига кўзим тушди. Танаффусда бориб муковасидан дарров билиб олдим: «Ўткан кунлар». Ўша дақиқадаёқ ўтина бошладим: «Сиздан кейин ўқиб олсам майлими?» У ноилож бошини кўтариб, жилмайиб қўйди: «Кезакка ёзил. Мендан кейин ёзилиб қўйганлар кўп!» Мен навбатга ёзилдим. Биров дарсга кирмай кундуз ўқиса, биров кечаси ўқир эди. Бир ойдан кейин менга навбат келди. Мен Жавлон Раҳмон, Илём Фозил (ҳозирги атоқли ҳаким)дан кейин ўқидим. Китоб анча эскиб қолган эди. Бари бир берилиб ўқидим, керилиб ўқидим... Бутун билим юрти ўқиб чиққан эди. Ҳамма ўша романдан бир нусха олишга интиқ эди. Биринчи ўзбек романи туғилган эди-да!

Кейин мен ҳам ўша романга эга бўлдим. Бир нусха қишлоққа олиб бордим. Энг хушвақт кунларимда ҳам, энг нохуш кунларимда ҳам ўқиганим-ўқиган.

Мен таътилдан қайтар чоғимда ўша нусхани қишлоқ ўқитувчиси Қўчқор оға Шодибеков олиб қолди. Ўйлайманки, ўша нусха ҳозир ҳам Қўчқор оғада. У киши барҳаёт, пири бадавлатлардан...

Ўттизинчи йилларда ёзувчилар боғи Инжиқободда эди. Бир байрамда Абдулла Қодирий Оқил Ғани (адабиётчи эди, ҳозир ҳаким) билан ўша боққа чиқиб борди. Абдулла Қодирий бу вақтда таниқли ва ҳурматли адиб. Китоб кетидан китоб яратаётган вақти. Мен мажлисларда олисдан томоша қилардим, холос, суҳбатда юзма-юз ўтирган эмасдим. Бир дарахт тагида Оқил Ғани билан ўтирган Абдулла Қодирий ёнига лаш-лушимизни кўтариб Усмон Носир ва мен бориб қўшилдик. Кейин ўзга ёшлар келиша бошлади. То умум дастурхонга чақиргунга қадар қисқа суҳбат – қаламкашнинг кўп билиши зарурлиги устида борди. Юздан бирини танлаб олиш, танлай билиш устида борди. Абдулла ака шеъримиздан ҳам бохабар экан.

* * *

Нима бўлди-ю, Усмон Носир билан Абдулла аканинг ҳовлисига бордик. Мен «Аждар» деган дostonимни кўтариб борганим эсимда. Усмон Носир шеърларини кўтариб борганди. Абдулла ака бизни очиқ юз билан, ўта самимий қарши олди ва ҳовли ўртасидаги сўрига (кўшк) эргаштириб борди. Ҳовли кўм-кўк, гулли, мевали – салқин. Усмон гапга уста ва дангал эди. Чой устида ёдаки шеър ўқий кетди. Суҳбат устига Аъзам Айюб келди. Абдулла ака жимгина қулоқ солар, баъзан юзи ёришиб кетар, чиройли кўзларида ва юмалоқ буғдойранг юзида ним кулги ёруғлик сочар эди. Абдулла ака: «Кўп ўқинг!» деди Усмонга. Аъзам ака: «Ёш гвардия» шоирларини ўқинг!» – деб қўшиб қўйди Мен «Аждар»ни ҳали ҳам (тўрт гал тузатдим) Абдулла ака талаб қилган даражага кўтара олдимми, йўқми – гумоним бор.

* * *

Абдулла Қодирий жаҳон билгич, жаҳон камтар, хушсуҳбат ва бор-йўғи бутун сажияси ва сиймосидан аён, бир гаплик, ўзига ўта ишонган, забардаст қаламкаш эди. Сочлари бароқ-бароқ, бўйнига тушиб юрганида ҳам кўрганман. Оддий кийинар эди, бутун адабиётимиз учун куйинар эди...

БЕНАЗИР ЁЗУВЧИ

Абдулла Қодирий билан шахсан танишганимга қадар – 1932 йилгача ҳам менга унинг номи таниш эди, 20-йилларнинг охирида ва 30-йилларнинг бошларида муаллифнинг икки романи – «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён» жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. У ўз вақтида навқирон Шўро зиёлилари ўртасида – талабалар, ўқитувчилар, шифокорлар, физикачилар ва Ўзбекистон санъат усталари ўртасида ниҳоятда машҳур эди. Боз устига, тахминан 1928 йили Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи Холид Саид томонидан озар тилига таржима қилиниб, Боку шахрида чоп этилади-ю ёзувчи Озарбайжонда ҳам машҳур бўлиб кетади.

Озарбайжонда Қодирий бекорга шуҳрат қозонмаган эди. Ҳамма гап шундаки, ўтмишда ўзбек адабиётида роман жанри йўқ эди: Абдулла Қодирий ўзи фойдаланиши мумкин бўлган қардош халқлар адабиётларининг, хусусан, озарбайжон, татар, ўрис адабиётларининг тажрибаларидан фойдаланиб, биринчи ўзбек романини – Оврўпо адабиёти мезонлари билан ўлчанадиган романни яратди. Абдулла Қодирий ана шу романлари билан фавқулодда истеъдод соҳиби, йирик асарлар устаси эканини исботлади. Бу романлар инқилобгача бўлган Туркистон халқини, тарихий шароитни жуда яхши биладиган билимдон киши томонидан завқ-шавқ билан гўзал ёритилган. Романлар ана шу жиҳатлари билан жуда катта бадиий ва тарбиявий аҳамиятга моликдир.

Романларнинг ғоявий аҳамияти ҳақида гапирадиган бўлсак, чин дилдан қуйидагиларни таъкидлаш лозим: юқорида номлари қайд этилган икки романда XIX асрнинг 50–60-йилларидаги воқеалар тасвирланади, яъни мавзу хийла донги чиққан Қўқон хонлигининг подшоси – Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврдан белгиланган. Ўшанда хонлик ғалаёнлар, ихтилофлар, ўзаро майда-чуйда низолар даврини, иқтисодий ва сиёсий таназзул даврини бошидан кечирарди (айтмоқчи, ўша замонлари Тошкент ҳам хонлик тасарруфида эди). Мана шу давлатни тутуруқсиз, калтабин, иқтидорсиз, ўзбошимча хон – Худоёр бошқарарди.

Иккала романда ҳам воқеалар Фарғона (Қўқон, Марғилон) билан Тошкентда кечади. Абдулла Қодирий ўша замонларда хон зулмига, амалдорларнинг бебошлигига, сарой аҳлининг бузуқлигига, «хонлик салласи остидаги чаёнлар»нинг маккорлигига, мунофиқлигига, текинхўрлигига қарши курашаётган меҳнаткашлар билан зиёлиларнинг олижаноб қиёфаларини ишонарли, ёрқин акс эттиради.

Муҳими шундаки, Абдулла Қодирий хон замонидаги феодал ахлоқни танқид остида: ёввойи одамхўрлар ҳукмронлик қилган огир замонда қурбон бўлган олижаноб, суюмли ҳалол инсонлар тимсолини самимий муҳаббат билан тасвирлайди. Абдулла Қодирий романларининг сиёсий-тарбиявий аҳамияти ана шундадир.

1929 йили мен Шарқ куллиётининг барча талабалари каби «Меҳробдан чаён» романининг қўлёзма нусхасини роман китоб ҳолида чоп этилмасдан илгари ўқиганман ва уни бошқаларга берганман – қўлёзма саҳифалари қўлдан-қўлга ўтиб юрарди.

У пайтларда бошловчи ёзувчилар уюшмага қисиниб-қимтиниб, зўрға боришарди; Қодирий эса шон-шуҳратга бурканган беназир ёзувчи эди: у бениҳоя камтар, камсуқум бўлса-да, мен «бўзбола» ўзимни асло у билан тенглаштира олмасдим. Қолаверса, Шарқ удумига кўра, ёши улуғ кишилар алоҳида ҳурмат қилинадилар: мен ҳам, менга тенгдош ёзувчилар авлоди ҳам устоз билан одоб доирасида муомала қилардик. Шунга қарамасдан, ҳаммамиз у ҳақда ҳалол устоз, меҳнатсевар, билимдон, истеъдодли ёзувчи, деган яқдил фикрда эдик.

Абдулла Қодирийнинг юксак бадий қимматга эга бўлган романлари мусодара қилиниши натижасида ўзбек Шўро адабиёти тарихи камбағаллашиб қолди ва тарбиявий ишларга – халқимизнинг муносиб ўринбосари бўлмиш ёш авлодни гўзалликка ошнолик, билимдонлик руҳида тарбиялашдек олижаноб ишларимизга мисли кўрилмаган даражада зарар етказилди.

ЗУБДАТУЛ КУТТОБ

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) халқимиз ичра мақбул ва машхур бўлган ёзувчилардандир. У қалами ўтқир, илм-маърифатга ўч, соҳиби илмларни ниҳоят эҳтиром этувчи шахс эрди.

1929–1930 йилларда бўлса керак, Абдулла Қодирий билан бир неча ўлтиришларда бирга бўлганман. Ўшал ўлтиришларнинг баъзилари хотирамда яхши сақланган.

Кўкалдош мадрасаси ортида бўйра сотувчи Юсуф ҳожи исмли бир киши бўлар эди. Бу кишини Бўйрачи ҳожи, деб ҳам аташар, ўзи илм ва адабиётга мухлис, қиблагохимиз (муфтий эшон Бобохон ҳазратлари)га ошна, шул туфайли мен ҳам ул кишига яқин эрдим. Бир кун юмуш билан шу Бўйрачи ҳожи дўконига кирсам, қозоғистонлик бир олим киши билан (исмини унутдим) сўзлашиб ўтиришаркан. Учовлон суҳбатимиз хийла қизиб кетди. Гап Абдулла Қодирий хусусига келиб тўхтади. Мазкур олим Абдулла Қодирий билан бир кўришиш орзуси борлигини Бўйрачи ҳожига изҳор қилди. Бўйрачи ҳожи ўзининг Абдулла Қодирий ила яқин ошналигини айтиб, агар истасалар шу куниёқ ул кишининг уйига бошлаб бориши мумкинлигини билдирди ва йўлга отландилар.

Мен ҳам, гарчи тошкентлик бўлсам-да, ўшал кунгача Абдулла Қодирийни фақат асарлари орқали таниб, ўзларини кўрмаган ва бир кўришга иштиёқда юардим. Бул тасодифдан фойдаланиб, мен ҳам уларга ҳамроҳ бўлдим.

Пешин чоги яёвлашиб Самарқанд дарвозасига, Абдулла Қодирийлар богига чиқиб бордик. Очиқ эшикдан боққа кирдик. Боғ чамаси ташқари ҳисобланаркан шекилли, кимсадан холи кўринарди. Боғ жуда тартибли, оро берилган, четларига қозиктол экилган узун ариқдан сув шарқираб оқар, ўрта бир ерда икки қаватли янги шийпон қурилган эрди. Бўйрачи ҳожи бизни такаллуфсиз шийпон тагига бошлаб кириб, стулларга ўтқазди ва ўзи уй эгасини ичкаридан чақиргани чиқиб кетди.

Биз стол устидаги китоблардан олиб ўқиб ўтирдик. Ёдимда, шул китоблардан бирининг номи «Ғиёсуллуғат» деб аталувчи, қомус шекилли, катта кўҳна китоб эрди. Биз ундан баъзи сўз мазмунларини ўқиб англадик.

Бир вақт Бўйрачи ҳожи, оқ қалпоқ, ич кўйлақ, лозими, ялангоёк, қорача бир киши билан сўзлашиб кириб келди. У киши биз билан кўришиб, белбоғига қистирган тешасини олиб кўйиб ўтиргач, қозогистонлик меҳмон билан суҳбатлаша бошлади. Мен бул кишини бирон хизматчи ёки бинокор уста бўлса керак, деб фараз қилдим ва кўнглимдан «бул уста ҳам илмдан бохабар кимса кўринади» деган андишани ўтказдим...

Улар, гўё бир-бирларини имтиҳон қилмоқчидек, араб адабиёти бобида ярим соат мўл суҳбат қилдилар. Мен суҳбат узилиш бўлган фурсатдан фойдаланиб, «Абдулла Қодирий бор эканларми, келадиларми?» деб сўрадим. Ул киши кулиб «ҳозир келиб қоладилар» деди ва ҳаммалари кулиб юборишди. Билсам, шул киши Абдулла Қодирий эканлар. Биз борган фурсатда ул киши ўзлари устачилик қилиб, боғларининг у тарафига янги дарвозахона қураётган эканлар...

Мен ул чоқларда, гарчи оз-моз илмдан бохабар бўлиб, араб-форс тилларини бирмунча билсам ҳам, ёш (20–21 ёшларда) эрдим. Фикр юритишларим, ёзувчилик борасидаги ақидаларим ҳам ёшларча эрди. Шу кун, суҳбат асноси, фурсати келиб, Абдулла Қодирийга шундай савол бердим:

– Кечирасиз, одобсизлик бўлса ҳам... Сиз-ку, ёзувчисиз, ҳамма нарсани ичингиздан тўқиб чиқарасиз. Шу ҳолда мана бу «Ғиёсуллуғат» сингари эски китобларни мутолаа қилиш сизга не даркор?

Абдулла Қодирий кулиб дедилар:

– Ёзувчи ҳамма-ҳамма нарсдан имкон борича хабардор бўлмоғи шарт. Билимсиз, хабарсиз, қуруқ ичдан тўқийверишлик, бу қуруқ ёзувчиликдир.

Биз ул кишини ишдан қўймаслик учун тезроқ қўзғалдик. Ташқарига чиқиб боғларини ва чиройли шийпонларни томоша қилдик. Ёдимда, шунда ул киши «бу шийпоннинг тарҳини ўзим чизганман» дедилар.

* * *

Ўзи Самарқанд дарвозалик, Абдулла Қодирийларга боғ кўшни, касби сувоқчи, аҳли илмни қадрловчи Хидой Махзум исмли яқин бир дўстимиз бўлур эрди. Шул дўстимиз ёз кунларининг бирида ўз боғига бизни меҳмонга чақирди. Меҳмондорчиликда олимлар кўп, Абдулла Қодирий ҳам таклиф қилинган, ўлтирганлар ичида ёши мен эрдим.

Меҳмондорчилик – суҳбатда Абдулла Қодирий сўзлашдан кўра кўпроқ тингларди ва мақоми келганда аста сўз бошлаб, жиддий фикрларни орага ташлар, қизиқ воқеотлардан ҳикоя қилардилар. Уламолар ўртасида суҳбат тобора қизиб борарди. Мажлисни марҳум қиблагоҳимиз бошқарар эдилар. Суҳбат Қуръон оятлари ва тафсир маъноларига келиб тўхталди.

Мулла Жамолхўжа исмли бир олим Қуръон оятларининг мазмунан бир-бирига ниҳоятда мос тушганлигини, ҳатто ҳарфлар ўзаро ҳамоҳанг келганлигини баён қилди.

Шул фурсат Абдулла Қодирий одоб билан аста муфтий ҳазратга савол қилдилар:

– Эшон бува, мана, Мулла Жамол домла Қуръон оятларининг бир-бирига мазмунан мослигини ва ҳатто ҳарфан ҳамоҳанглигини баён қилиб, марҳамат этдилар. Мен Қуръондаги бир оятни ўқиб, маъноси мувофиқ келдими, йўқми, деб кўнглимдан кечирдим.

Отамиз «Абдулла Қодирий Қуръон маъносидан ҳам бохабар экан-да», дегандай ажабланиб қараб дедилар:

– Қани, ижтибо қилган жойингизни ўртага ташланг, билсак ҳал қилиб берамиз, билмасак тафсир кўраммиз...

Абдулла Қодирий шул оятни ўқидилар:

– «Афало янзуруна илал ибили кайфа хулиқат ва илассамо кайфа руфиат».

Аллоҳ бу оятда инсонларни ибрат олишга чақиради. Оятнинг айнан таржимаси шундай, «Ул одамлар, манави туяга қарамайдиларми, қандай яратилган, осмонга қарамайдиларми, қандай баланд кўтарилган».

Олимлар: «Бу оятнинг ҳеч ижтибо қиладиган жойи йўқ, мулла Абдулла, туя дарҳақиқат ажойиб яратилган махлуқ, унинг жуссасининг катталиги, оғир юкларни узоқ жойларга кўтариб бора олиши, ёш бола етакласа ҳам етовга юриши ҳар қанча таажжубга лойиқ», дейишди.

– Мен оят маъносини бу жиҳатдан мулоҳаза қилаётганим йўқ, тақсирлар, – дедилар Абдулла Қодирий, – мулла Жамол домла, Қуръон оятларининг ҳаммаси мазмунан бир-бирига мос, демоқчилар. Мен шунисини билмоқчи бўламанки, оятда «туяга қарамайдиларми», деб туриб, дафъатан «осмонга қарамайдиларми» дейилади, яъни жумлада ўзаро мантиқий боғланиш кўринмайди. Гап туя ҳақида бора туриб, тўсиндан осмон

бахсига ўтиб кетади. Туя баҳси билан осмон баҳси ўртасида қандай муносабат, мантикий боғланиш бор? Мени шу мулоҳаза ўйлатиб қўйди, эшонбува.

Абдулла Қодирийнинг бу фикрлари ўлтирган олимларни ҳам ўйлатиб қўйди. Мулла Жамолхўжа домла сўз олиб деди:

– Мен бир тафсирда туя маъносининг булутга нисбатан ай-тилганлигини ўқиб эрдим...

Абдулла Қодирий бу жавобдан мамнун бўлгандай ёришиб дедилар:

– Агар сиз айтгандек, туя сўзи замирида булут маъноси англашилса, «булутга қарамайдиларми, осмонга қарамайдиларми»... Фикр ва жисмларнинг ёндашиши жиҳатдан, жумланинг мантикий тарафи бирмунча тўғри келади...

Шул суҳбат чоғида бўлса керак, Абдулла Қодирий ҳинд сеҳргарлари борасида кулиб ҳикоя қилдилар. Абдулла Қодирий Ҳиндистонда бўлмаган, аммо сеҳргарлар ҳақида китоблардан ўқиб, ул тарафларга борганлар билан суҳбатлашиб билган бўлсалар керак.

– Сеҳргарлик лаёқатига эришмоқ учун, киши ёшлиқдан бошлаб кўп риёзат, азият чекмоғи, емоқ, ичмоқ, кийинмоқ, ётмоқ, умуман ҳар ваддан ҳам ўзини ниҳоят чекламоғи, қийнамоғи, ҳатто ўзига ўзи зулм этмоғи керак экан. Узоқ йиллар, ҳатто, умр бўйи чеккан, шунингдек оғир риёзатлари баъзида хориқулудда ҳунарларни (мўъжиза) кўрсата олиш даражасига етишар экан, – дедилар. Абдулла Қодирий:

– Масалан, сеҳргар бир неча йиллаб сочидан дарахтга осилиб турар, ерга бўйнидан кўмилиб ўтирар, миҳ қоқилган тахта устида яланғоч ётар экан... Бу хил қийноқлар, билмадим, қанчалик ҳақ, аммо шул даражатлардан сўнг, муддао ҳосил бўлур экан... Мен, бундан риёзат чекишнинг хосиятини айтмоқчиман, тақсирлар, – дедилар. Яна у киши ҳинд сеҳргарлари ҳаётидан шундай бир ҳикоятни айтдилар:

Ҳиндистонга келган бир гуруҳ инглиз сайёҳ зобитлари бир ҳинд сеҳргаридан хориқулудда ҳунарлар кўрсатишни талаб қиладилар. Сеҳргар саҳнада турли мўъжизаларни кўрсата бошлайди: қўлидаги таёқчаси билан ёниб турган электр чирокларни бир-бир нишонга олиб ўчириб чиқади, зални бирдан чидаб бўлмас даражада иситиб ва совутиб юборади, саҳна ўртасида туриб ўзини бирдан ёндириб юборади-да, кул бўлиб

тушгач, сахна энигидан кулиб қайтиб кириб, томонбаинларга қуллуқ қилади, бир дона қовоқ уругини сув тўлдирилган косага тикиб қараб туради. Қовоқ уруги аста кўкариб, косадан палак отиб чиқади ва гуллаб қовоқ туга бошлайди ва ҳоказо...

Зобитлар яна мўъжизалар талаб қилаверадилар. Шунда ҳориган сеҳргар зобитлардан аччиқлангандек бўлади-да, уларга ўқрайиб бир-бир қараб чиқади ва аразлагандек сахнадан чиқиб кетади. Зобитлар умидсизланиб ўринларидан турмоқчи бўладилар. Биронталари ҳам қимирлай олмайдилар, ўзларини гўё ўтирғичга ёпишиб қолгандек ҳис қиладилар. Шундан сўнг сеҳргардан узр сўрайдилар. Сеҳргар кириб уларни «озод» қилади...

* * *

Абдулла Қодирий қанчалик шуҳрат қозонган бўлмасин, зинҳор кибрга берилмаган, ғоят камтар, ишчими, деҳқонми, мардикорми, зиёлими, руҳонийми, мансабдорми – ҳаммага баробар қаровчи инсон эди.

1932–1933 йилларда Тошкент шаҳар Инжиқобод мавзеидаги Ўзбекистон Ёзувчилар боғида, Иноғом ота исмли бир соҳибкор богбон қўл остида ишчи бўлиб ишлар эрдим.

Ёз кунларининг бирида, шул боққа кечки пайт, билмадим, мажлиси, зиёфатми бўлса керак, кўп ёзувчилар йиғила бошладилар. Меҳмонлар машинада, пиёда бирин-кетин келиб, ҳовуз лабида тайёрланган жойга тўпланар эдилар. Биз боғ юмушлари билан машғул эканмиз, шуни сездикким, ул мажлисга Абдулла Қодирийнинг ҳам келиши кутилган экан.

Кўп фурсат ўтмай Абдулла Қодирий ҳам боғ дарвозасига қора машинада кириб келдилар. Аммо ул киши дарвозадан киргач, бошқалардек тўғри ўтиб кетмадилар. Машинани тўхтатиб тушдилар ва тўғри бизнинг ёнимизга келиб, ҳорма-бор бўл қилдилар, ҳамма ишчилар билан бирин-кетин кўришдилар, ҳол-аҳвол сўрашдилар, сўнг мажлис томонга йўл олдилар.

Шунда биз ишчилар Абдулла Қодирийнинг бунчалик камтарлиги, одамийлиги, меҳрибонлиги, ҳар бир кўришган кимсаси билан очиқ чеҳра, самимий қалб билан муомала қилганларидан бениҳоя қувонган, кўнглимиз тўлган эди. Шу боисдан ҳам илиқ хотиралар кўнглимда ҳозир бўлгандек сақланиб келади.

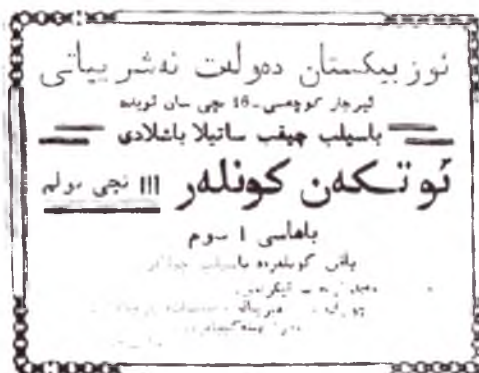
17 август 1974 йил.

Мундарижа

Қодирий сиймоси	5
Ёзгучидан	30
Биринчи бўлим	31
Иккинчи бўлим	145
Учунчи бўлим	279
Ёзгучидан	385
«Ўткан кунлар» романининг 1926 ва 1933 йиллар нашрларидаги тафовутлар	386
Романга изоҳ	394
Ўткан кунлар	398
Ёзгучидан	398
Биринчи бўлим	399
Ўткан кунлар	428

АДИБНИ ХОТИРЛАБ

Реалист санъаткор. <i>Ойбек</i>	473
Қодирийнинг муносиб ўрни. <i>Абдулла Қаҳҳор</i>	475
Шингил эсдаликлар. <i>Миртемир</i>	477
Беназир ёзувчи. <i>Мақсуд Шайхзода</i>	479
Зубдатул кутуб. <i>Зиёуддинхон Бобохон</i>	481

1925 1926 йиллар. «Ўткан кунлар»
 китобхоналар қўлида.

Дунё романчилиги
 ۋتۇқлари даражасини
 назарда тутган ҳолда
 Абдулла Қодирийнинг
 «Ўткан кунлар» ва
 «Меҳробдан чаён»
 романлари ўзбек
 адабиёти бахтига
 яратилган сўз санъати
 мўъжизаларидир.
 Жаҳон китобхони ўзбек
 адабиётининг насри
 ҳақида ана шу икки
 роман орқали тўғри
 тасаввур ҳосил эта
 олади. Ана шу маънода
 Жулқунбой ўзбек
 романини олам миқёсига
 чиқарган адибдир.

Адабий-бадиий нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЎТКАН КУНЛАР

Роман

Нашрга тайёрловчи: *Хондамир Қодирӣ*

Муҳаррир: *Воҳид Умиров*

Бадиий муҳаррир: *Баҳриддин Бозоров*

Мусахҳих: *Тимур Азизов*

Саҳифаловчи: *Умид Раҳматов*

Техник муҳаррир: *Баҳодир Хусанов*

Лицензия рақами: А1 №207, 08.28.2011 йилда берилган.

Босишга 30.01.2018 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x90 1/16. Нашр тобоғи 30,75.

Шартли босма тобоғи 29,5. «PT Serif» гарнитураси.

Офсет усулида босилди.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 089.

Ушбу тўплам бўйича фикр-мулоҳазаларингизни куйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

“Info Capital Group” нашриёти, 100128,

Тошкент ш., Лабзак кўч., 29/55.

Тел.: (+998 71) 241-3221, 241-0169.

Факс: (+998 71) 241-0173.

Электрон почта қутиси: *info@infocapital.uz*

«Print Line Group» ХК босмаҳонасида чоп этилди.

100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.

Ш...Шу яқин кунларга қадар бизнинг халқ турмушдан йироқ афсоналарнигина ўқиб кифояланар эди. Шу афсоналар ўрнини босарли бирон каттароқ реалистик асар яратишга ният қилган эдим. Кувониб айтаманки, ниятимда янглишмадим... Рўмонларим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирди, китобхонларни анави афсоналарни ўқишдан халос этди...

**«INFO CAPITAL
GROUP» нашриёти**

ISBN 978-9943-4712-7-6

9 789943 471276